

ПОЛИТИЧКА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ДЕВЕТНАЕСТОГ ВЕКА IV, 1925.

Садржај

Предговор

Комбинација умерених елемената на влади

- I. Кабинет др Владана Ђорђевића и како је примљен
- II. Нова влада и њени први кораци
- III. Краља Милана реактивисање на челу војске
- IV. Влада тражи наслон. Избори и Скупштина
- V. Смрт Митрополита Михаила. Измирење у цркви
- VI. Политичке Странке под утицајем изборне грознице
- VII. Неочекивани резултат избора
- VIII. Ниш политички центар. Краљ у акцији. Скрђивање посланика
- IX. Завршетак рада Нар. Скупштине и прва година владина постојања. Краљ демантује несигурност створеног стања
- X. Покрет у Либералној Странци. Краљ за либерале, contra Либералне Странке
- XI. Наставак скупштинског рада у Нишу
- XII. Династичке манифестације
- XIII. Шта се почело шаптати
- XIV. Ивандањски атентат на Краља Милана
- XV. На преком суду. Суђење и осуда због атентата

XVI. Писац као Министар

XVII. Једно страшно питање о судби оптужених за атентат

Јован Ристић (1831–1899)

I. Смрт његова

II. Јов. Ристић по оцени даљих и туђих посматрача његове личности

III. Ближе о Ристићевој биографији

IV. Јов. Ристић као говорник, публициста, историјски писац и члан Академије Наука

V. Јов. Ристић на листовима Историје

После атентата и преког суда

I. У Народној Скупштини

II. У влади

III. Мир

IV. Довршетак рада у Нар. Скупштини

Сумњиви знаци пред краљеву женидбу. Верење и венчање

I. Краљ Александар I. Обреновић V.

II. Краљево загонетно понашање према Оцу, Министрима и околини

III. Једна ужасна пријатељска сведоџба

IV. Краљ се жени. Оставка владе

V. После прстеновања „светле веренице“

VI. Ноћ између 8. и 9. јула. Оставка Краља Милана. Прва неуспела комбинација за састав „Свадбеног Министарства“

VII. Страх од Краља Милана. Стишавање војске. Експлозија краљева нерасположења

VIII. Свадбено Министарство. Цар кум. Краљеве манифестације. Хајка на бивше министре

IX. Краљ против родитеља. Прва објава „благословеног стања“

X. Смрт Краља Милана

Промена Устава и радикално-напредњачка „фузија“. Дvorsке наде и мистерије

I. Промена владе. Министарство др Мих. Вујића. Спремање Новог Устава од 1901.

II. Проглашење новог Устава. Његова суштина и тајни разлог постанка

III. Нове установе и њихови носиоци у „фузији“ и у држави

IV. Краљичин „порођај“

V. Нагађања и слутње око наследства на престолу

Под новим Уставом

I. Избори за Нар. Представништво. Појава „Самосталаца“

II. Први, спори кораци Народног Представништва

III. Фузија у тешкоћи. Реконструкција министарства

IV. Ко је управо господар ситуације

V. Краљеве манифестације

VI. Фузија у опасности. Једно образовано па суспендовано министарство

VII. Једна необична конференција у двору

VIII. Триестодневно министарство П. Велимировића

IX. Конгрес свесрпских новинара

X. Пропаст „фузије“ и њен политички наследник

XI. Министарство Генерала Цинцар-Марковића и његов програм

XII. Краљ и његова свемоћ и немоћ

XIII. Политичке странке после промене од 6. нов. 1902.

Година хиљаду девет стотина трећа

I. Осврт на деветнаести век

II. Даљи рад владин у новој години

III. Мартовска демонстрација

IV. Благовештенски државни удар

V. Писац овог дела кроз догађаје

VI. Избори од 19. маја и њихов резултат

VII. Добра Краљева расположења и намере за будућност

VIII. Последње виђење писца, као министра просвете с Краљем

Угашење Династије Обреновића

I. Двадесет девети мај 1903. Доживљаји и успомене писца

II. Жртве догађаја од 29. маја

III. Постапак и развитак завере против Краља Александра

IV. Смрт Краља Александра

V. Влада Краљевине Србије. Сазив Народног Представништва. Избор новог Краља, измена Устава и владе

VI. Санкција дела од 29. маја 1903.

VII. Странке и њихове метаморфозе после 29. маја 1903. и знатно даље. Коначна судба твораца тога историјског догађаја

VIII. На завршетку

93/
9497-11

ПОЛИТИЧКА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ

У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ДЕВЕТНАЕСТОГ ВЕКА

КЊИГА ЧЕТВРТА

ДРУГА ПОЛОВИНА ВЛАДАВИНЕ КРАЉА АЛЕКСАНДРА I.
ДО УГАШЕЊА ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋА
1897—1903.

НАПИСАО

ЖИВ. ЖИВАНОВИЋ

ЧЛАН ДРЖАВНОГ САВЕТА

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1 Кнез Михаилова улица 1
1925

СВА ПРАВА

на прештампавање и поновна издања овога дела,
у све четири његове књиге, задржава писац
за себе и за своје законите наследнике.

СЕНИМА ЗАСЛУЖНИХ

За васкрс Србије, ослобођење
и уједињење

који

мудрошћу и храброшћу,
страдањем, жртвовањем и смрћу
допринеше узвишењу и угледу своје Отаџбине

и

градише њену Историју
кроз цео знаменити 19. век
и кроз славне, тешке и кржаве дане
у годинама народнога хероизма
од 1903 — 1912 — 1918
посвећује

Писац

ПРЕДГОВОР

Улазимо у разматрање друге половине владавине Краља Александра I. Обреновића V., а тиме и у завршну фазу времена и догађаја, којима се бави ово дело. Од четрдесет и пет година, на колико се пристире ово укупно дело, на ову књигу IV. остаје време од непуних још шест година.

Али тих неколико последњих година не мање су препуне знатних догађаја, који, што су ближе крају, све су интересантнији, или тачније речено: све чуднији! њима се испуњава и завршава једна десетогодишња (1893—1903) владалачка драма, која се при свом крају за многе претвара у трагедију. Крај трагедије је катастрофа, страшна и ужасна, у којој се, са животом самога Краља Александра, гаси и сама, у многим заслужна, династија Обреновића у Србији.

Сломивши једну по једну Политичку Странку, како смо то на завршетку Књиге III. опширно изложили, Краљ Александар је, пре отпуштања и последње Радикалне Владе 1897 год. ушао у нове мисли и нове намере. Овај обрт у краљевим назорима напустио је и под утицајем Краља Милана са којим је заједно Краљ дошао из иностранства у Београд, у очи смењивања владе.

Тиме се ушло у нов период, који се може у опште окарактерисати, као период искључења партијских влада, и уједно период комбиновања умерених елеманата у Влади и у Нар. Скупштини. И доиста, Краљ саставља такву једну владу, са којом и отпочињу догађаји ове Књиге IV.

И ако на супрот вољи Политичких Странака, успева се, да се стабилизира једно стање, но коме је, као и толиким претходним, суђено да падне, такође под ударцима самога Краља.

Краљева неочекивана женидба у јулу 1900 учинила је крај влади од 11. октобра 1897. Женидби је ускоро следовала и смрт Краља Милана, који је од краја 1897. рехабилитисан на положају Команданта активне војске.

Са почетком 1901 године почињу и нови експерименти Краља Александра, који су у неколико прогресивни, што из њих произилази један Устав, онај од 1901. да после доживљења једног личног краљевог резочарења у својој „породичној срећи“ — у облику промашеног краљичиног „порођаја“ — отпочне ускоро нови период рушења и обарања једне по једне творевине и установе.

Прво је пала тако звана „Фузија“ која је — сад опет као пар- тиска — у савезу представника Радикалне и Напредне Странке,

дала једну мешовиту владу, за чијег је времена постао и сам Устав од 1901. За тим је се Краљ понова и спонтано при крају 1902 год. вратио на комбинацију умерених елемената на влади, слично оној из 1897. Али овој влади није било суђено да се под њом очува стање оличено у конзервативном Уставу од 1901. Јер 24. марта 1903. Краљ суспендује за време од четрдесет и пет минута и сам Устав, реконструише целокупну врховну управу државе, са избацавањем свега што је уз Устав од 1901. у њу ушло нарочито из Радикалне Странке, суспендује такође и све органске законе, који су донесени са Уставом од 1901. и замењује ранијим. И онда — идућег дана 25. марта 1903. — понова васпоставља Устав од 1901. године..... да после само шездесет и шест даљих дана, дана 29. маја 1903. и сам Краљ, заједно са својом женом падне, и изгуби живот под ударцима завере. Тиме је угашена и сама Династија Обреновића, а васпостављена Династија Карађорђевића.

Сам овај низ изређаних догађаја довољан је да окарактерише другу половину владе Краља Александра, до његове смрти.

Све то, и добро и зло, срећно и несрећно што је у Србији од 1897. до 29. маја 1903. преживљено, сачињава интегрални део њене Историје и предмет је ове Књиге IV. И ако је овај део тако несрећан, ипак је и тако поучан у смислу: како није требало да буде и како Србија и народ у њој, нису заслужили од оних, које је народ својом потпором подизао и тиме слави Обреновића битно допринео. Но, Историја је утврдила и правда захтева да се призна: да су прва два представника на престолу угашене Династије, а донекле и трећи по реду (у своје боље дане!) својим несумњивим успесима народу српском, уз и његово трајно и велико пожртвовање — омогућили: да дође до своје сношљиве егзистенције, да од турског пашалука постане Кнежевина, а за тим Краљевина Србија, са свима својим установама; и тако и Србија и њен српски народ, дође до угледа и призната места међу независним државама и народима Европе, и да тек на тим задобивеним позицијама, Србија и у даљој борби дочека и свој коначни триумф: ослобођење свеколикога Српства и уједињење његових санародника: Словенаца и Хрвата, и стварање импозантне југословенске државе.

Писац, завршујући овим и своје укупно дело, пуштајући ову последњу Књигу IV. Политичке Историје у свет, гаји наду, да је тиме, колико је у његовој могућности стајало, допринео осветљењу и познавању једнога великог и знатног доба у јавном животу Србије као Кнежевине, а за тим (од 1882) као Краљевине, доба од скоро половине столећа (1858—1903).

У току ових историских излагања, изнесена су дела свију оних — Владалаца, Влада, Народних Скупштина, Политичких Странака и многобројних политичких личности — који су имали утицаја на судбину земље. Они сви скупа имају дакле, да пред судом Историје и судом Потомства нађу признање за своје заслуге; а и да на свом имену понесу одговорност за много што шта, што је Србија и Српски Народ, вољом свију тих чилилаца, дочекао и преко главе претуррио.

Да се томе коначном суду помогне — као што је и у предговору Књиге I. речено — циљ је и овога дела. Завршујући га, писац се нада, да се сме предати уверењу, да је ово дело нашло повољан пријем и благонаклону пажњу у савременика, када је се појавило. Писац је, у исто време, свестан и тога: да и његово дело (а с њиме и он сам) остаје, да буде предмет оцењивања и будућих народних нараштаја. Јер ма како далеки били ти будући нараштаји, они не могу не интересовати се догађајама и људима из славног 19. века — века васкрса Србије — која је, кроз дугу борбу и велике труде и пожртвовања, стала срећно на снагу и постала вођ и центар, свеколиког народног уједињења.

На Св. Краља Дечанскога
24 (11) новембра, 1924
у Београду.

Жив. Живановић.

КРАЉ АЛЕКСАНДАР I.

(1893 — 1903)

(друга половина и крај његове владавине).

КОМБИНАЦИЈА УМЕРЕНИХ ЕЛЕМЕНАТА НА ВЛАДИ

Ми смо на завршетку књиге III. изнели, како је неочекивано, управо ноћу између 7. и 8. октобра 1897. одмах по доласку у Београд, из иностранства и Краља оца и Краља сина, извршено обарање Радикалне владе. Ту смо описали и расположења која је овај пад изазвао, како код Радикала, тако и код остале две Странке. Нагласили смо, да ова смена, према околностима тамо означеним, није била дело мудрости, из два разлога: Што су се Радикали, за последне своје владе, доиста трудили да буду прилагодни и с тога је непотребно било смењивати их; а нисмо пропустили додати, да је Радикална Странка, по својој још знатној тада још неподељеној бројној снази, била важан политички чинилац. И узевши та два факта — прилагодност с једне и релативну јачину Радикалне Странке, с друге стране — дошли смо до закључка, да би мало дубље процењивање положаја сасвим противно поступање налагало.

Но сва су та резоновања била безпредметна, пред свршеним чином, да Краљ — или боље речено: Краљеви — нису хтели имати Радикале као своје саветодавце и управљаче државом.

Зашто управо? То би било тешко погодити, сем просте ђуди оба Краља, који су навикли на ове промене и вршили их — нарочито у периоду од 1893. — неспречено, кад год су хтели, нарочито уз аплаузе било једне или, за тим, друге стране.

Па ипак, по ономе што је следовало овој промени у облику нове владе др. Владана Ђорђевића од 11. октобра 1897. године дао би се извести закључак: да су Краљеви били решени да искључе од сада партијске владавине. Да ли је овај обрт у напорима њиховим дошао као начелна одлука против партијских влада у опште, или против Радикалне владе на по се, није овде главно. Јер, на крају крајева, у то време, па и при саставу нове владе од 11. октобра, у Србији није било виђене политичке личности, која не би припадала једној од три тада познате Странке. Једини изузетак чинио је стално само Никола Христић, који је у својој засебитости, остао себи доследан, што му је, као што смо имали прилике да видимо, до сада не једном омогућило, да дође на владу, у врло тешким приликама, као стишавалац политичких страсти.

Па и чланови владе, која је дошла после пада Радикала, имају сви своју партијску политичку прошлост, па и своје политичке предиспозиције и симпатије, што ће се даље на делу посведочити. Нису дакле ни она били неутрални; а дошли су на нове положаје по личном одабирању самих Краљева, без неког свог програма.

По ономе пак, што је, као што ћемо одмах даље видети, стављено као задатак нове владе, изгледа, да Краљеви, одбацујући партијске владавине, заснивају нову владавину на комбинацији умерених елемената. Којим? то ће догађаји тек показати.

Тако схваћена промена од 11. октобра 1897. чини један прелом у владавини Краља Александра, од којег настаје њена друга, у многоме од прве различна половина.

С обзиром на ту главну црту ове промене, ми смо у наслову и дали израза тој разлици означајући нову владавинску систему, као комбинацију умерених елемената, којом отпочиње књига IV. ове историје.

I.

Кабинет др. Владана Ђорђевића и како је примљен. Влада пак од 11. октобра 1897. године имала је овај лични састав:

Председник Министарства и мин. иностраних дела др. Владан Ђорђевић, министар финансија Стеван Д. Поповић, привреде Сима Лозанић, просвете и цркв. послова Андра Ђорђевић, унутрашњих Јеврем Андоновић саветник, правде Коста Н. Христић, грађевина генерал Јован Атанацковић и војни пуковник Драгомир Вучковић.

Но поред указа о саставу нове владе и разрешењу дотадање, „ванредни“ број „Српских Новина“ од 11. октобра донео је, пре указа, на челу своме и с. р. писмо краљево, а адресовано на др. Владана, као „изванредног посланика и опуномоћеног министра при двору Њ. Цар. Величанства Султана.“

Но, како и ова влада и нови програм, који непосредно од Краља потиче, доиста обележавају велики прелом у политици, то ћемо из овог посла навести главне мисли:

„Драги господине Владане Ђорђевићу, Последњи догађаји на истоку и посведочена решеност целе Европе да очува мир, створили су за Србију и могућност и дужност, да сву своју снагу посвети решавању питања, која могу осигурати финансијску, привредну и војну моћ Србије.

Ову епоху осигуранога мира у Европи ваља Србија да употреби на то, да престане са бесплодном политичком партизанском борбом, у којој је изгубила и сувише драгоценог времена за народни и државни напредак, да утврди ред и законитост у земљи, савесном и према свима и свакоме непристрасном администрацијом, безпрекорним судством, које би доказало да је закон вазда највиша воља у Србији, савесним вршењем свију државних обвеза, решењем чиновничког питања, реформом народне просвете на начин, по коме сви школовани људи у Србији не би били упућени једино на живот од држ. службе.

Радећи овако, ми ћемо највише допринети стишавању политичких страсти у земљи; јер без тога се уставно питање не може решити правилно, већ само у правцу једностраном, а то би било противно животним држ. интересима.

Мени је Србија преча од свега осталог.

Да Србија буде снажна и угледна у свету, то је идеал, који ми је остао у аманет од мојих предака и коме ја хоћу да посветим цео мој живот.

Да бих могао радити на остварењу тога идеала, ја се обраћам на ваше осведочено родољубље и на вашу верност Краљевском ми престолу и поверавам вам тешку, али части пуну мисију, да ми саставите владу, која дели моја горе означена убеђења.

Задатак, који ће имати моја нова влада, тако је огроман, да га никаква људска сила не би могла извршити без осигуране сталности у државним пословима, без потребног времена.

Ја новој влади гарантујем ту сталност система и све потребно време за успешан рад.

У Београду
10. октобра, 1897. год.

Ваш благонаклони
Александар с. р.

Према овом писму и састављена је нова влада. Горња имена сама собом казују, да су чланови њени у првом реду, како смо већ напред рекли, пријатељи Краљевски, махом и пријатељи Краља Милана, министри из ранијих кабинета, који су у томе погледу издржали сигурну пробу. По својој политичкој прошлости, већина их је из редова бивше Напредне Странке, а само је Јеврем Андоновић либерал, и то из групе „независних либерала“ (о којима знамо ближе из Књ. III.) али за то је њему за евентуалне изборе поверен најважнији портфељ министра унутрашњих дела. Једном речи, нова влада била је негација свију активних Политичких Странака, како оних, против којих је била управљена, тако и оних, на које се мислила ослонити у току времена.

Само писмо Краљево не потребује коментара. Оно је резиме свију дотле исказаних погледа, нарочито од јануара 1893. године од када је у главном и отпочео т. зв. „лични режим.“ Уставно питање, још у јулу, у говору Краљевом радикалној Скупштини при пријему у двору, везивано за „срећност прилика на Балкану,“ сад је условљено, „стишавањем политичких страсти“ у земљи. Влада је, у осталом, за се бар, имала чисту ситуацију, у колико је имала да рачуна на потпору и озго, а према неслози и исцрпелости партија, то је сад био и најпозитивнији ослонац за њу. До сад је влада стајала између владоца и народа, а сад је владалац у неку руку стао између народа и владе. Сва је иницијатива прешла на њега. Постепено растећа превласт владаочева, почев од „првог априла“ 1893. достигла је своју кулминацију, и, докле је до сад владалац употребљавао, наизменце, поједине странке да једна другој саломе крила, сад их је све сматрао као сломљене и

обаљене, упућене на оно и онолико, колико им он пружи. Сад им је пружио „свој“ програм и „своју“ владу, и оне — или како Краљ сад вели — „народ“ имају да се равнају према томе.

„После писма, које сам управио на мога министра председника — вели Краљ у здравици својој на ручку даваном у част нове владе 18. октобра — немам потребе да понављам разлоге, који су ме руководили да вас позovem на управу земље. Владалачка дужност ми налаже, да се старам о интересима отаџбине и мога милог народа. Ја се уздам, да могу рачунати на потпору мога народа. Ако појединци, заведени личним интересима, траже у последњој промени тајних разлога, то је недостoјна клевета. Тврдо сам решен да вас помогнем у дугом извршењу тешког задатка, који сам вам поверио и уверен сам, да ћемо га заједничким напорима извршити на срећу отаџбине и мог милог народа.“ Јаче се није могла личност владаочева у једној уставној земљи истаћи и његова иницијатива у политици нагласити.

Стога је од значаја расмотроти, како су поједине Странке дочекале ову промену и нову владу.

Што се Радикала тиче, имамо две врсте изјава: анонимних кроз „Одјек“ и неанонимних од стране Главног Одбора и Збора њиховога. Анонимне су изјаве оштрије, док су оне „званичне“ до изненађења питоме, чак и оптимистичке, као што ћемо видети.

„Не ваљају закони, не ваља устав, не ваљају чиновници, не ваљају наставници, не ваљају странке, не ваља балкански савез, не ваља народ — узвикује „Одјек“, четврти дан по објави нове владе (бр. 197. од 16. окт.) — ништа не ваља; само ваљају они, који све то хоће да поправе, ваља само — Владан Ђорђевић. У ово неколико речи своди се смисао најновијег прелома у Србији и програма, који се новој владавини приписује.“ Очеvidно, орган Радикалне Странке управља ову критику на сам „програм“, а то је, у овом случају с. р. писмо Краљево, упућено шефу нове владе. Но „Одјек“ ипак не очајава. Одмах за тим он завршава овим речима: „У самој величини зла има и клице за поуздану утеху. У нашем случају има утехе у томе, што се за његово стварање нашао само — др. Владан Ђорђевић.“ Три дана за тим „Одјек“ је продужио:

„13. криза, 13. влада, 13. ломови за осам година! Ко ме може бити корисна ова перманентност у кризама?!..... Где је та Српска Скупштина, која је каквим год упорством или претераним захтевима дала повода каквој кризи?“ („Одјек“, бр. 200. од 19. окт.) Ако бацамо и ми поглед на ових „осам година“, видећемо да се оне простиру у назад до времена, кад је почео важити нови Устав од 1888., или боље од абдикације. Али у том времену, од ових „13 криза, 13 влада, 13 ломова“ скоро половина пада — у корист Радикалне Странке, сумарно узев промене и владе под „новим“ и по том под „старим“ Уставом, под Намесништвом и под Краљем Александром. Само је под њиме било два „лома“ у корист Радикализму, и то каква крупна лома!

Али је далеко значајније од овог непромишљеног усклика, оно, што је „Одјек“ у истом броју (200) и чланку даље казао, а на адресу „свих политичких Странака.“

„Основна гледишта, којих смо се овде дотакли — вели се у органу Радик. Странке — имају ту заједницу, да се она основна гледишта свих политичких Странака у Србији и целог српског народа.

„Патриотска је дужност тих Странака и сваког српског родољуба, да се у садашњим приликама озбиљно сете те заједнице; а извесно је, да они имају и других заједничких тачака.

„Кад би се успело, да сви скупа станемо на земљиште, које нам је заједничко; кад бисмо сви са заједничког земљишта сложено подвикнули: Ми хоћемо нашега Краља без примеса и засе-нака! Ми у унутрашњој политици хоћемо повраћај уставнога реда! Ми у спољашњој политици хоћемо ослањање на двојни савез! Кад би се у томе успело, смемо рећи, да би Србија у брзо изашла из ових злосрећних трзавица, а без сумње много брже него кад борба за тај излазак остане на једној Странци, па ма коликом већином она у народу располагала.

„Дај Боже, да ова бачена мисао буде плодно семе, из ког би сазрео плод сталног консолидовања свих политичких прилика у Србији.“

Тешко је се одбранити од оправданог чуђења свакоме оном, ко познаје досадашње узајамно држање Странака у Србији у опште, а Радикалне на по се, кад прочита ове у истини мудре назоре радикалног органа. Њихова је слаба страна, односно недостатак озбиљности њихова аутора, што такве мисли долазе, пошто се страна, која их истиче, налази бачена са власти.

Да не идемо даље у прошлост, када је Радикална Странка стално желела за се лавовски део, да се уставимо само на оне, што је било у току последње, прошле (1896) године. Била је прилика да се прави нови Устав, и како су се понашали Радикали при томе? Била је прилика, да се по паду Напредњачке владе, образује Коалиционо Министарство из све три Странке, а кад су Напредњаци одбили учешће у томе, онда да се образује заједничко Радикално-Либерално министарство, и како су се и тада понашали радикали? И тада је ваљало желети Краља „без примеса и засе-нака“, то јест без неодговорног утицаја Краља Милана, па шта видимо? Видимо, да тај исти Краљ Милан кумује Радикалном Министарству, не смев доћи у Србију за Напредњака, он долази чим се образовала Радикална влада, која га са свима својим величинама у влади и ван ње дочекује и испраћа куд год пође, и он Председнику општине беогр., вођи Странке Пашићу стиска руку и довикује му чак и иронично: „до скорог виђења!“ Тада, у пр. год. је такође не само потреба, но и прилика за „повраћај уставнога реда“, па радикали ни главе не освртаху на друге Странке, чија би дружба и заједница само допринела сигурности „повраћаја“. На против, радикали прихватају и сав постојећи уставни неред, створен државним ударима. Зашто? Без сумње не што би се сами осећали.

јачи, колико пре, што су тако сами у неподељеној властитости свих користи, које власт даје. У прошлој години постојао је такође и „двојни савез“ руско-француски, коме нису ненаклони били ни Либерали, па ни Напредњаци (под Ст. Новаковићем), па ипак су Радикали претпостављали, да се сами огласе за руско-француске пријатеље у Србији, а другима чак и да се подсмему, што „плашљиво пристају за њима“.

Сад су Радикали постали не само увиђавни за све ове „промашене прилике“, већ чак и побожни, узвикјући: „Дај Боже, да ова бачена мисао буде плодно семе, из кога би сазрео плод сталног консолидовање свих политичких прилика у Србији“.

На жалост: доцкан! Странке у Србији разишле су се дефинитивно, или боље, Радикална Странка обишла је обе остале и оставила их неком врстом охолости иза себе, како смо у Књ. III. изложили. Је ли чудо, ако се сад, кад је Радикална Странка овако несрећно „пала“, и друге Странке нађу у положају и прилици, да сад и оне њу оставе овакој судби. Ми смо већ напред нагласили: да се и највећи део смелости Краљеве политике заснивао на овој узајамној мржњи Странака, које у својој прошлости имају тако мало светлих момената зближења, а тако много ружнога међусобног изигравања и подваљивања. Краљеви су се само радовали вечитом гложењу међу Странкама и повлађивали час једној час другој, слабећи их у ствари све а уздижући над њиховим рушевинама чисто свој краљевски ауторитет и водећи чисто своју политику, која се, на жалост, не само у једној тачци, стално разилазила са битним интересима народа и несумњивим угледом Србије. Треба ли нам овде понова наводити, за потврду тога, све досадашње смицалице и скандале; а да и са овом променом њихов жалосни, а често и кржави низ није био завршен за свагда, о томе ћемо се и сувише драстично уверити у ближој, још више у нешто даљој будућности.

Толико о анонимним изјавама Радикалне Странке. Но, није се дуго чекало ни на званичне изјаве са радикалне стране, у којима се ближе одређивао положај Странке према приликама створеним последњом променом. Тако је већ 4. новембра донео „Одјек“ (бр. 212.) овај проглас:

„Члановима Народне Радикалне Странке

Главни Одбор Народне Радикалне Странке, у седницама својим од 29. и 30. овог месеца већао је о ситуацији, створеној кризом од 7. ов. месеца и променом владе од 10. ов. месеца, као и о узроцима, који су ову кризу и промену у управи наше земље изазвали, па је донео ову одлуку:

Да ће народна радикална странка, користивши се досадашњим искуством, заузети према новој влади и новом стању положај одлучне, законите и лојалне опозиције, и захтевати унутра што пре решење уставног питања, а с поља такву спољну политику, која ће бити сагласна битним интересима земље и народа српског.

Ова одлука пуног главног одбора саопштава се свима члановима народне радикалне странке ради знања и управљања њихова.

31. октобра 1897. год.
у Београду.

Председник Главног Одбора
Никола П. Пашић

Мршаво и неодлучно, управо плашљиво наглашава главна партијска управа радикална своју акцију у „новом стању.“ Она наглашава да ће водити „одлучну“ опозицију „новој влади и новом стању,“ дакле према две препреке, и ако је магловито и нејасно: шта се подразумева под „новим стањем.“ Ако је се мислило на Краља Милана, онда промена од 11. октобра није ништа „ново“ у том погледу донела, но што је већ било и приликом промене 17. децембра прошле године. Али оно, што удара печат на ову изјаву и цео положај Странке у „одлучној опозицији“ јесте то: што се одмах за тим изјављује, да ће та опозиција бити „законита и лојална,“ уверавања по све излишна, која ако су израз нужде, онда се радије прећуткују, а кад се и јавно кажу, онда обелодањују слабост или намере, које саме собом потиру сваку „одлучну опозицију.“ Како је различно све ово, што се на радикалима види, од онога, што су они последњи пут показали пре непуне четири године (у јануару 1894.). Бољег знака дегенерисања није ни могло бити од ове њихове садашње „законите и лојалне“ опозиције.

Још је јаче избило све ово на Главном годишњем редовном скупу, а који се имао састати на дан 14. децембра ове године у Београду.

Више но скровито одржан је овај Главни Скуп. Ни налик није био на скупове ранијих година, а најмање на силни „Митинг“ из јула прошле године. Само су овлашћени повереници пододбора нашли приступа на децембарском скупу, на „Булевару.“

Извештај је у погледу главног питања, садржавао ово место: „Отпуштање владе г. Ђоке Симића у самом часу ступања владаочева на српску земљу, изненадило је све, па и нас....

„Решење кризе, по нашем је уверењу привремено. Систем неутралних влада показао се и као неприродан и као неостварљив.... Ако Србија и Српство имају будућности, у што ми тврдо верујемо, онда ће у Србији брзо овладати мишљење, да треба престати већ једном са свим с овим неутралним и кратковременим експериментима, који тако јако уде њеном државном угледу и њеном националном задатку и Србија ће ступити на правилан уставан пут, на пут слоге и споразума између Краља и Народа.“

Иако је, из средине скупа, поред одбора за преглед рачуна и одбора за кандидацију Глав. Одбора, изабрат и нарочити одбор за „оцену извештаја“ Глав. одбора, ипак није било, поводом тога, никакве уобичајене „резолуције“. Све што је учињено: примљено је к знању и одобрено досадашњем Глав. Одбору, и изабрат је нов Главни Одбор¹ са прибирањем свију фракција, каквих је тада

¹ И овај је радикални Главни Одбор, изабран 14. децембра 1897. као и прелетом, остао историски, као последњи у реду својих претходника. С тога ћемо овде навести имена његових чланова: Никола Пашић, Пера Велимировић, Паја

већ било и у Радикалној Странци, и које су се до скоро огледале и у засебном „радикалном листу“ „Народу“.

Овај тихи Скуп завршен је нарочитом реџу Н. Пашића: „За овим је председник — вели се у извештају у „Одјеку“ — захвалио Скупу, у своје име и у име својих другова, на слози и позвао Скуп да се стара, да се чланови наше странке увек сложио крећу и сложни буду, и да су готови увек учинити све, што се од њих — у границама закона — буде тражило, те да се земља изведе што скорије из ове привремености и дође до уставног стања.“

„Привременост!“ Ово је већ други пут, како са радикалне меродавне стране пада на овоме скупу реч о „привремености“ и неко уверење да стање створено променом од 11. октобра неће дуго трајати. У толико је приметнији овакав радикални оптимизам, што он стоји у непомирљивој супротности са најновијим изјавама Краљевим, који је у свом писму од 10. октобра изречно гарантовао новој влади „сталност система и све потребно време за успешни рад“. Сем тога, Краљ је нашао прилику да и о својој слави, 6. децембра, дакле на недељу дана пред овај радик. скуп, у здравици нагласи како се „сваки час проносе гласови о некаквој кризи и промени. То су дела и говори политичких спекуланата. Међутим сви у Србији треба да знају, да су прошла времена политичких изненађења и промена.“ Ово је било још једно демантовање свих тих гласова, и то колико меродавно толико и категоричко, као што се показало и тачно. На Св. Николу, а одговарајући на здравицу председника министарства (који је овог дана добио Орден Бел. Орла IV степ.) Краљ Милан, обраћајући се сину своме, кога ословљава са понизним: „Господару и Краљу!“ излази из заклона и досадашње резерве, изјављује своје уверење: да ће Председник Министарства са својим друговима „извршити мисију на задовољство свога Краља и на срећу Отаџбине“. И онда дословце наставља: „А познавајући свога сина још од најранијег детињства, чији сам карактер, одлучност и тврду вољу добро проучио, уверен сам да је он тврдо решен, да ће своју реч у поменутом писму и одржати, те да у земљи престану политичке партијске страсти и да се у земљи једаред заведе сталан ред и поредак..... И у колико сам волео свога узвишеног сина, толико га сад више љубим и волим, што је тврдо решен да са људима у овом кабинету, чија је оданост и пожртвовање према краљу несумњиво, једном заведе у Србији законитост и ред, а на срећу свога народа.....“ Стари Господар, по мало излази из резерве.

И после свега тога, радикали говораху о „привремености“ политичке ситуације. Наравно, ваља оставити догађајима да они то

Михаиловић, Коста Таушановић, др. Миша Вујић, Лаза Пачу, А. Николић, Раша Милошевић, Ада Станојевић, Стојан Протић. Заменици: Милутин Марковић, Окица Глушчевић, Љуба Живковић, Љуб. Јовановић и Тоша Михаиловић. Сем тога још 20 допуњајућих из унутрашњости, према окрузима и главним местима. Међу овима нема Јов. Ђаје главног уредника „Народа“, који је на прошлогодишњем скупу у Крушевцу био ушао у Гл. Одбор.

потврде или опореку, исто, као и свечано уверење краља оца, како је он, познавајући свога сина још из најранијег детињства његов „карактер, одлучност и тврду вољу добро проучио.....“ и ако је и сад душа Краља Александра у својој недоступној дубини скривала крупне тајне, које ће бити тако судбоносне, поред осталог и за самог Краља Милана, који тако понизно почиње салутирати пред својим јединцем и ословљавати га као свога „Господара“.

Наравно, остало би да се објасни, од куд ипак код радикала толики оптимизам? Да ли није долазило од буди каквих дошаптавања са Краљем Александром, који је у прошлости дао доказа, да кад год је уверавао све досадашње своје разне владе о својој оданости и поверењу, које оне „потпуно уживају“, он је у исто време — н. пр. о паду Намесништва — имао везе са појединима из Радикалне Странке и с њима ковао праве завере; или је пуштање гласова о „привремености“ нове ситуације, од првака радикалних било једно од оних разних средстава, којима су они вазда умели хипнотисати простоту и далеке кругове својих приврженика, да верују у коначну победу своје Странке. Једно се овде могло ипак на сигурно рачунати: да догод је меродавно и мишљење Краља Милана, и докле он врши свој утицај на послове, Радикална Странка не може тврдити ни да је ово стање „привремено“, ни да ће за њих бити каквих изгледа. Већ сам њихов „неочекивани“ пад ту претпоставку потврђује. Да је се хтело и даље владати с радикалима, не би се они ни обарали; бар последњом својом владавином они су показали колико су постали меки и дали се савијати око јаче руке краљеве. И, као што смо већ рекли, у томе је и била погрешност нове промене, што је ваљало Радикале пустити да се на влади до краја истроше и да се тако једном реши огромно питање о подели политичких сила у нас. Али то је била једна од великих неувиђаности оба Обреновића, Милана и Александра, да су радикални чир увек прерано „оперисали“. Рана се само више подљубљивала, али је стално није никако нестајало.

Но ми имамо да се обазremo и на другу једну Странку, која је до промене била радикалној влади у опозицији, а о промени није такође узимата ни у какву комбинацију. Ако је у влади и нашао места један либерал и он није био из кругова Странке, која је стајала око Ристића и чије је гласило била „Српска Застава“. Тај члан је, као што знамо, био из групе „Независних Либерала“. С тога је од значаја положај, који ће Либерална Странка заузети према новој влади. Општа оправдана радозналост била је убрзо задовољена, кроз „Српску Заставу“ (бр. 120), од 14. октобра. У чланку: „После 11. октобра“ исказани су погледи либерални на нову владу и нову ситуацију:

„И тако нам ваља од сад рачунати са чињеницом, која сама опет не може ни с чим рачунати. Тако од прилике мора да се дефинише узајамни положај јавног мњења и нове владе, која је проишла из кризе од 7. до 11. октобра. Јавно мњење мора водити рачуна о влади, која силом свога положаја заузима то важно

место; али зато, влада ова као да је једино упућена на добру срећу, као оно млади Словак, који кад полази у свет, он баца капу у вис, па куд му она скрене, ол се тамо и сам обрће, и иде, куд га очи воде а ноге носе. Г. др. Владан Ђорђевић, шеф нове владе, без сумње да намерава тако нешто урадити у великом стилу и у политичком смислу. Одакле полази, то видимо; а где ће се установити то сумњамо да је и он начисто, а његови другови још мање.

„Али баш с тога је влада од 11. октобра и врло интересантна. Она је оскудна у личној слави својих чланова; она нема традиција за собом као целина; она је самохрана, без игде икога, штаб без војске, управо једна креирана добровољачка команда, која ће тек имати да побије барјак у ледину и да купи своју политичку чету...

„Владу од 11. октобра обавија нека велика тајанственост. Њено се интелектуално порекло на разне начине тумачи; њој се приписују разне намере, којима ће она, свесно или несвесно, бити полуга. И у том погледу ми нећемо ићи за гаткама, али држимо ипак: да остентативно избегавање Политичких Странака; тражење људи ове категорије, какве је г. др. Владан Ђорђевић прибрао већином у своју владу; ова лична и донекле политичка (ма и привидна) неодређеност, која влада на влади, све то и много што шта друго, наговештава доиста, да је политика *Strohmännerei*-а створила једно изврсно дело; а где год она долази до израза, и оваквог оваплоћења, то онда није узалуд....

„Но догађаји ће брзо сазрети. У то нема сумње. Ускоро ће се показати главна црта, која ће обележити донекле магловити циљ министарства г. др. Владана Ђорђевића. Ми, наравно, не мислимо тиме на њен какав програм, који ће она издати.... већ ми у њену задаћу рачунамо евентуално, по процедури кратке, а по замашају веома важне преломе, који у последње време у Србији нису ни ретки ни необични, до тог степена, да кад кад изгледа, да би се на њих навикнула светина чисто љутила, кад би у својим очекивањима била преварена. Г. др. Владан Ђорђевић, ма шта намеравао, може поуздано рачунати на — ефекат код масе.

„Ова влада није наша, то она већ и сама зна; она чак уноси неки понос у то, да није ничија, кураж, која је као и послушност, по себи врлина, али све се, у интересу саме нове владе, бојимо да ће и она бити само један покушај више у низу многих, који су дочекани са много наде, пропраћени са доста праске, а испраћени са још више разочарења.

„Па ипак, ми ћемо у положају опозиције сачекати дела нове владе, пратићемо их, обележити без предубеђења увек њихову корисност или штету, од којих је можда прва и не најмања сама појава овакве владе. —“

Чланком овим, који смо изнели у изводу (и који је, узгред буди поменуто, потекао из пера писца о. р. као и толики други) исказани су меродавни погледи Либералне Странке на нову владу. И ако ови изрази нису онако раздражљиви, какви су се могли читати у „Одјеку“, они су не мање били јасни и позитивни, са

тенденцијом: да је Либерална Странка у опозицији новој влади. Но, није било све тихо и нераздражљиво и на овој страни. Знаменито писмо Краљево од 10. октобра, које је важило као стожер нове ситуације и програм нове владе, пропраћено је у „Српској Застави“ тек 25. октобра, у чланку „Наш поглед“. Да то буде или не буде, зависило је од писца о. р. као главног уредника „Српске Заставе“ пошто је, са Ристићеве слабости с једне стране, а са сталног одсуства других личности од важности, или њихова „терања политике“ „из даљине“ све било пало на главног уредника партијскога органа.

Ако је незадовољство Радикалне Странке потицало из чисте штете, коју јој је допринео не тако за њу похвалан а тако несрећан пад са власти, незадовољство и Либералне Странке било је објашњиво игнорисањем, које је и према њој показано приликом ове промене. Далеко доцније, кад је се много што шта и у Либералној Странци као и у Србији, природним процесом или политичким обртима изменило, писац ових редова сазнао је за намеру, која је постојала код главних иницијатора промене од 11. октобра да се Либерална Странка позове чиста на управу земље. Док су обе друге странке слабиле нешто својим грешкама, нешто иначе, Либерална се била знатно опоравила и прибрала, да се на њу могло апеловати да прими владу. Ту већ утврђену намеру знале су само неколико личности, но која је била везана за услов: да се Либерали измире, да се у Странци васпостави јединство. Али, као што знамо, озбиљни покушаји Ристићевих на збору од 17. априла ове 1897 године, да се у странци васпостави јединство, осујећени су познатим начином. Као год што су, како излази, покушаји измирења долазили услед тежње да се може прихватити ситуација, ако евентуално до промене дође; тако је и, на први поглед чудна и необјашњива, контраакција да се измирење осујети, имала такође смер да се ситуација прихвати али да то падне у део само извесним круговима и то оним крајњим у Странци. Кад се ово што овде износимо, доведе у везу са оним што смо напред у књ. III изнели, шта је све било у очи збора од 17. априла, на конференцији, онда се јасно обележава положај претставника и једног и другог правца у Либералној Странци, као и посета Рибарца и Кундовића — две личности, које су споразумно успеле, да се осујети измирење у Либералној Странци — Краљу Милану овога лета у Бечу.

Али сад је, не мање, јасно и то, на кога пада одговорност за ово обилажење Либералне Странке и за даље кризе, које су јој предстојале.

Прихватање комбинације да Либерали дођу на владу, било је дакле и мудро, логично и савремено, а и са изгледом на успех. Примање услова, да то буде после претходног измирења у Странци само је доприносило њеном ојачању и њеном успеху евентуално на влади. Али промена од 11. октобра 1897. показала је још једном, да Либерали немају среће. Ако су Краљ Милан и Краљ Александар можда са извесном нелагодношћу замишљали једну комбинацију

с Либералима, којима је на челу стајао до скоро од оба Краља нападани Ристић, осујећење помирења у Странци дало им је повода, да и ту комбинацију напусте, пошто је све оно што је се десило о збору од 17. априла 1897. год. изнело потпуно расуло у духовима у Либер. Странци и видело се, да више нико у њој није господар. Док је Ристића спречавала слабост да употреби сав свој утицај, дотле су сепаратистичке тежње либералних адвоката, у уображењу да се ствара нешто ново у Странци, таман уништиле сву дотадашњу још дотрајалу хомогеност, а с тим и сву отпорност према покушајима, који су се већ и до сад показали као довољно јаки, да у Либералној Странци створе и одрже расцеп. Људи из групе „независних либерала“, чија је добра воља и пружена рука за измирење онако непромишљено одбијена, с правом су се сматрали од сад као сасвим разрешени од свију обзира. То се знало добро и у двору и с тим се рачунало. Јеврем Андоновић постао је министар унутр. дела. Онај утицај на даљи ток послова у погледу Либер. Странке, који је осигуран „независним либералима“ по свој прилици мучно ће се одолети и свом ажилношћу и самих крајњих елемената у Либер. Странци. То се могло осећати и предвидети. —

При свем том, заузет је одсудан положај према новој влади и томе је дато несумњива израза у напред поменутом чланку „Српске Заставе“, који је потицао из претходне одлуке Глав. Одбора. Ваљало је спасти што се још дало спасти. У колико је промена од 11. октобра 1897. била управљена у првом реду противу Радикалне Странке, у толико је она бар посредно, била повољнија за Либералну Странку. За хатар радикала, који су се у свима досадашњим приликама показали и као лоши савезници и као искључни политичари, који су свуда сузбијали либерале, ови нису ни могли ни хтели више жртвовати ни једну своју партијску корист, ако би се само дала прилика да је имају. Али сад је настао онај велики и тежак проблем, који је и народ оличио у познатој пословици: „И вуци да буду сити и стадо на број,“ то јест: И да Либерална Странка успе и да очува своју самоопредељеност, иницијативу и самосталност, тако, да се после постигнутих успеха ипак јави као чињеница о којој се мора водити рачуна, и којој ће се у даљим консеквенцијама, жртвовати цела или у деловима и сама влада 11. октобра, која, партијско-политички сматрана, као што смо рекли, није била ничија, сем лично Краљева. Он ју је без обзира на Странке саставио, он јој је дао Програм, он јој је крчио пут својим изјавама и целим својим поступањем како у ситним тако и у крупнијим приликама. Једном речи: Краљ је узео све у своје руке, а Влада је била прост извршилац његове воље. Стара девиза: „Ко није са мном, тај је противу мене!“ беше постала и Краљу водила у његовој владавини, како ју је он инаугурисао и лично, и с оцем заједно почео изводити.

Како ће се кроз све ове изукрштене путеве изаћи на чистину, то беше доиста тешко питање и за Либералну Странку, која поврх свих тешкоћа беше у самој себи у дубини разједињена и несложна.

*

Ми ћемо се старати да брижљиво и објективно изнесемо све догађаје и перипетије које настају. Јер, и ако Либерална Странка, као таква, беше потпуно игнорисана приликом промене од 11. октобра, суђено је било, и такав је био неминован стицај пол. прилика и неприлика, да нови правац, заснован овом променом, ипак највише захвати баш Либералну Странку.

Што год будемо у јавним пословима нашли, или из личних доживљаја знали, овде ћемо беспристрасно изнети. Ако то, по природи ствари и не буде било све, оно ће ипак бити тачно и допуњавање се са оним што и други, једновременно или доцније, буду о домаћој политици тог времена писали. Сви ти списи не само што се не искључују, већ се узајамно допуњују, па и корегирају¹.

II.

Нова влада и њени први кораци. — Први кораци нове владе били су спори и обазриви. Она је више пипала, но што је живо кренула напред. То је потицало из њеног личног састава и из њене „запартацијности“. Док је свака партиска нова влада више мање одмах у два правца дала осетити своје присуство: на једној страни јурећи из службе државне чиновнике и иначе своје пол. „противнике“, а с друге дижући своје „пријатеље“, влада од 11. октобра, и ако је била извесна где јој ваља видети противнике, далеко јој је било теже потрети на праве пријатеље. Истина, да је већ првих дана уклоњен по неки крупан радикал са свог положаја на истакнутом месту (у Контроли, Пор. управи и т. д. као што је Пашић и сам дао оставку у беогр. општини и замењен новом личношћу) махом из Напредне Странке, осећала се јако недоумица владина у погледу либералних чиновника. У првом су реду повољно стајали „независни либерали“ и сви они које су они препоручили, нарочито министру унутр. дела Андоновићу. Наравно, да оскудни, у дуготрајној пензији намучени чиновници, који нису били у врховима политичким ни лично ни по службеној титули, одмах су понудили своје услуге и били су примани подједнако, како Либерали, тако и Напредњаци. О овим је другим нарочито двор водио старање. А како је Напредна Странка још пре године дана била и „распуштена“, то су и њени чланови поступали, више мање, по своме личном нахођењу. Сем тога и њени први људи били су без предрасуда, и повлађени двором и већином чланова у самој влади, нису се уздржавали да у што већем

¹ Кад је ово дело писано, нарочито ова Књ. IV, знало се да др. Владан Ђорђевић, председник министарства, а од 1900. у пензији, пише о своме министровању и раду своје владе у времену од 1897—1900. године. У марту 1905. била је објављена преко новина, а у априлу те год. почела је у свескама излазити његова књига: „Крај једне династије“ као „прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1900. године“, т. ј. од почетка до престанка владе, којој је он био председник.

броју заузму положаје у државној служби. Са свим друкчије је стајало са чиновницима Либералима, који су желели задовољити и захтев Странке, која се је изјаснила као опозиција, и ако баш није била објавила анатему, нити ју је бацила на оне, који су се примали службе. И то је био израз тешкоће, у којој се Либерална Странка налазила, и ако је и за њу било од посредне користи, да има на положајима и својих људи, злу не требало.

Имало је, одмах с почетка, и неких промена у посланствима. Сам председник министарства др. Владан, коме је султан Абдул-Хамид, противно свакој турској етикецији, лично честитао (17. октобра) нови положај, морао је ићи у Цариград да преда своја опозивна писма, као дотадашњи посланик на двору Султанову. По повратку отуд, одмах је на то место (27. нов.) постављен Ст. Новаковић. Ј. Велимировић на Цетињу, био је (18. дец.) замењен пукovníком Ал. Машином. — Русија беше такође извршила промену посланика својега у Београду. Дошао беше Извољски, један од истакнутих представника руске дипломатије, човек млад и већ чувен, но који је после кратког времена премештен из Београда.

Сам Краљ и Краљ Милан, пошто су (19. окт.) дали један ручак официрима, отишли су у Ниш (20. окт.) и остали тамо, у народу, пун месец дана (до 18. нов.) Ниш већ одавно беше изабран као место нарочитога Краљевога благовољења и у велико се беше оцепио од целине Либералне странке, у толико што беше, и ако не цео, а оно знатним делом пришао „Независним Либералима“, из чије средине беше добио и окружног начелника и председника, путем наименовања. Сад је то стање све више притврђено, нарочито старањем Краља Милана. Као место сразмерно са slabим радом, Ниш је од ове године (као и 1894.) очекивао полета услед Скупштине, бављења Краља у њему и т. д. У овом погледу двор је своју политику удружио са користима Ниша, и тако посредно слабио и Либералну Странку, која у Нишу од вајкада имађаше свој доиста „славни град“, који је још од 1880. одолевао сваком нападу, све до сада.

III.

Краља Милана реактивисање на челу војске. — Но једно од крупних дела владиних изведено је пре истека ове 1897. године и несумњиво је ударило свој печат на целокупну ситуацију.

На сам дан Божића изашла су у „Срп. Новинама“ два значајна указа, од којих је први гласио: На предлог мин. војног и т. д. постављамо:

„За команданта активне војске, нашега генерала, Његово Величанство Краља Милана“

(потпис мин. војног).

Александар с. р.

Други је указ утврђивао нарочиту Команду активне војске, „у чији састав улази и Главни Генералштаб; а под истом командом

стоје, у мирно доба, све команде дивизијских области, односно сталног кадра и редовне војске, као и остале трупне команде сталног кадра и редовне војске, ван састава дивизијског“. Ослонца за стварање ове команде нађено је у чл. 7. закона о устројству војске и чл. 24 под а зак. о устројству мин. војног.

Команда активне војске имала је отпочети своју функцију о Св. Сави идуће нове 1898. Једновременно са установљењем њеним, и горњим указом, објављена је и „Уредба за команду акт. војске“, у којој се ближе означаје њен делокруг, деоба на одсеке, по родовима оружја и по струкама војне службе.

У исто време наименовани су и сви органи „Команде акт. војске“, а у првоме реду шеф штаба, генерал Димитрије Цинцар-марковић, досадашњи командант моравске дивизије (у Нишу). Сва одељења добила су своје шефове и т. д. које је све пробрао сам Краљ Милан. Команда активне војске смештена је у Горњем Граду, у т. зв. „конаку.“

И политички и војнички значај стварања ове команде, и постављења Краља Милана за Команданта све активне војне силе земаљске, сам се собом наметао, и тиме је објашњено и изненађење, које су у ширим круговима изазвала оба горња указа од 25. дец. 1897., као производ дугих и поверљивих већања у Министарству војном, у присуству оба Краља, дивизијара и т. д. Тај политички значај није се састојао у томе — како је орган Радик. Странке „Одјек“ приметио — што ће се Краљ Милан, од сад јављати у двогубом својству: неодговорне личности члана краљ. дома и одговорнога команданта активне војске, који се поставља на предлог министра војног“. То се двоје међутим могло лако помирити; то бива и у другим земаљама, да принчеви и чланови владал. дома добијају велике и главне команде. Политички је важнији значај у томе, да је абдицирани Краљ опет стао на чврсто земљиште, да је се деградирао, примајући титулу генерала, стајући у ред чиновника, он је, с друге стране, прихватио у своје руке један апарат од пресудног значаја у земљи, одакле је могао да утиче „службено“ на послове не само војне, већ да стоји као једно страшило на спрам свију „немирних духова“, и ако се, у осталом, с те стране, није више имало чега бојати. Свакојако од једнога, више но осмогодишњег авантуриста и разкраја постао је Краљ Милан, на једанпут, човек од неке дужности и од посла, за који је доиста показао у току времена довољно преданости, што му је донело оданост војске.

Изгледа, да је овим испуњена једна давнашња жеља Краља Милана. Ми смо већ имали прилике да изнесемо како је Краљ Милан 1890 године, дошао у Србију после абдикације, захтевао од Краљ. Намесника Ристића: „дајте ми власт, било у једној, било у другој форми...“ (Књ. III.). Та „друга“ форма била је команда над војском, ако му се већ није могла вратити власт, коју је он драговољно предао 22. фебруара 1889. Онда је он, као што знамо, од Намесника Ристића добио сходан одговор.

Са чисто војничкога гледишта сматрана је установа „Команде активне војске“ као добра мисао и од озбиљног значаја. Место једне административно војне личности, какав је у Србији Министар војни, који је дотле „Командовао војском за Краља и у име Краља“, дошао је један по положају чисто војнички ауторитет на чело војске, уз то ауторитет владалачки. Ми смо далеко од тога да овим тврдимо, да и Краљ Милан и Александар, нису имали скоро ни мало војничкога духа. Краљ Милан био је у толико претежнији од свога сина што се бар трудио да узме позитуру војног старешине, док Краљ Александар није ни ту амбицију имао. Краљ Милан је после доиста утицао осетно на развиће наше војне организације. Наоружање, зидање многобројних касарни по целој земљи и т. д. остали су као позитивне тековине тога доба уз осетно протежирање официра и њихово издвајање од осталих редова чиновничких. Само, што је Краљ Милан и на то поље пренео био своју финансијску безобзирност. Он је често напрезао материјалну моћ и земље и појединих округа мимо њихове могућности; а знало се, да оно што он потражи мора бити, па ма како и ма од куда; јер је све његове захтеве износио Краљ као своје, а влада је после морала гледати од куда ће нужна средства набавити.

Да не претичемо догађаје, додаћемо само овде: да је Краљ Милан остао на положају Команданта активне војске две и по године, представљајући за све то време према сину своме млађег, према влади једну велику силу, а према војсци команданта, са улогама и понашањем, које се тачно управљало према његовим личним симпатијама и антипатијама на спрам сваког појединца у офиц. кору. Али је, при свима својим недостатцима, Краљ Милан пресудно јаче имао симпатије офиц. кора од Краља Александра, за кога се може рећи, да као „Врховни Командант“ војске, ни пре Краља Миланова мешања, није ни постојао. Можда је и то определило оца његова да уласком у акт. команду, ту велику празнину колико било попуни.

Са још друга два указа, влада је, крајем године 1897. завршила „текуће државне послове“.

Указом од 22. дец. продужила важност буџета, још у 1896. одобреног и за идућу 1898. годину „докле Нар. Скупштина буџет не реши“.

Указом од 24. дец. рго формата „сазива се Народ. Скупштина у Београд на дан 30 децембра о. г.“ и, у исто време: „одлаже се за шест месеци од данас, тако да се састане на дан 24. јуна идуће 1898 године.“

IV.

Влада тражи наслон. Избори и Скупштина. — Одлагање Народне Скупштине и предвиђање састанка њеног на дан 24. јуна 1898. било је исто тако форме ради, као и њено сазивање за дан 30. децембра. Ова манипулација, извршена у грацидама уставних прописа и рокова, била је само срачуњена на добитак времена. Имало

се дакле још пуних шест месеца на расположењу и за то време влада је себи имала осигурати изборни успех. Али како? Између владе и Странака, као што знамо, није било додирних тачака. Не само то, него је тежња Странака да документирају своју самосталност, стајала на супрот тежњи владиној да она истера једну своју већину, и да састави Скупштину, с којом ће се не само одржати, но и владати. Па ипак влада је са постојанством ишла напред и рачунала на успех, и ако је то био прави проблем решити овакав задатак, у који је уложен и — целокупни ауторитет самога Владаоца.

На страни владиној били су сви ауторитети државни и сва средства. Краљ се није уздржавао да, где год треба, безобзирно баци у теразије свој лични ауторитет; Краљ Милан тако исто. Њих два Краља били су комбинована сила којој је доиста тешко било одолети. Они су давали правац, крчили пут, а влади односно мин. унутр. дела у првом реду, преостајао је детаљ. Сваки је министар у свом кругу имао да допринесе општем, главном циљу.

Тај се циљ састојао прво у тачној деоби људи од угледа и важности у народу на две групе: на људе, за које је влада могла рачунати да могу бити повољни за ситуацију, коју је створио и држао Краљ, и на људе, за које се знало да су томе противни. Прве је ваљало обасути свима начинима и средствима благовољења, помоћи их и тако их везати за ново стање, спојивши и њихове и њихова краја користи са успехом истог; другима је ваљало дати прилике да осете сву строгост јаке руке владине и гњева владаоца, одбијајући их тако у страну, као елементе „нереда“ и у одсудном моменту пригњечити их и одузети им тако сваку могућност на какав било успех.

Избори од 1895. давали су претходни пример, да се може и мимо главне команде полит. партија, наћи једна средина и бирача и кандидата за посланике, на коју се може рачунати. Разлика је била само у томе: што у априлу 1895. не хтедоше изићи на биралиште ни Странка либерална ни Странка радикална и влади Ник. Христића беше лако извести своју операцију; а сад је било са самога почетка изгледа да ће обе те Странке ући у изборе. Влада је дакле имала сад, после три године, у толико тежи задатак, што је имала да се бори на два фронта и да се брине, с једне стране да помогне себи повољне кандидате, а с друге да сузбије неповољне.

Но влада није имала предрасуде ни према коме, ако је било могућности придобити кога за се и за толико умањити бројну и моралну моћ противника. За некога је био довољан овај или онај члан владе, да га придобије; а за некога је требало да се истакне сам Краљ, један или други, или обијца. Кад велимо да није било предрасуде ни према коме, мислимо у првом реду на Радикале, из чијих се редова могаху придобити и такви чланови странке као што беху Јован Ђаја и Коста Таушановић.¹

¹ Последњег дана у години 1897. потписан је указ, којим се Ђаја, дотле пензионисани саветник „по његовом пристанку“, поставља за начелника прве класе

Ови су случајеви заболели радикале, чему су они, при свој уздржљивости, ипак дали одушке!

Но влада је употребила друго једно далеко важније средство, да умерене елементе у земљи увери да она није противу њих. Не обзирајући се на опозицију, која је вођена противу Владе у органу Либералне Странке „Српској Застави“, и могла се читати на сваком листу њеноме, нити на махинације једне фракције напредњачке, која је се била окупила око „Погледа“, и која је радила противу Либерала, а за савез Напредњака са Радикалима (о чему ћемо доцније коју ближе рећи) влада је у целој земљи помагала и Либерале и Напредњачке. То помагање се односило у првом реду на

мин. иностр. дела; а уједно му је потчињен и „пресбиро“, који је имао увек свога засебног шефа са особеном платом. Тако је изједначена деградација, коју је имао ранг начелника одељења према рангу саветника. После једва пет дана, 4. јануара 1898. „Одјек“ бр. 5. без коментара доноси вест, да је и Таушановић дао „мотивисану оставку“ на чланство у радик. главном одбору. И ако се није јавно износило, ова је оставка Таушановићева била у цели да као поради на оснивању некога новчаног завода у Солуну, одакле би се помагало Србима у Турској и ако би се могло поставити питање: а за што то све није могао чинити и као члан глав. одбора? Као управник Беогр. Задруге, Таушановић није добио неку формалну држ. службу од владе; али је добио мисију од једне владе, која је на сваком кораку нападана од стране радикалне. Ми не можемо знати за ближе побуде са којих су оба ова виђена човека из Радик. Странке ушла или са свим, или у пола у службу влади др. Владановој. Можда је ту било и пресије и друге врсте, у којој је срце одржало победу, родитељ над политичаром, ма да се Ј. Ђаји није никада могла пребацити грамзивост.

Таушановић је, по том, ишао у Солун и Цариград, и из разлога нама непознатих, није имао успеха, вративши се 28. фебруара. Са њему својственом гипкошћу, он је у скоро поправио свој положај у странци и на новим изборима чак је био и кандидат за Београд. Ђаја је пак после десет месеца (11. окт.) наименован за управника послова, а ускоро (9. јан.) и за ванредног посланика и опунуемоћ. Министра, све у Атини, но куда није ни одлазио, и по том опет стављен 2. фебр. на расположење, (пошто је уочи нове године 1899. ишао на некакво „радикално вече“), а доцније дошао је понова у пензију. Ми смо ове случајеве навели за потврду експеримената владиних на све стране, да ако не себе трајно оснажи, а оно бар противнике обеснажи).

1 „Одјек“ бр. 7. после нове 1898. године, а у првом чланку, додирујући ове своје губитке, вели од речи до речи:

„Г. Јов. Ђаја, доскорашњи директор „Народа“, пређашњи Министар Унутрашњих Дела у радикалном кабинету, „ултралибералац“, који хоће одлучну политику, који тражи зграду и кључеве, долази у идат г. др. Владану и постаје његов Начелник, не тражећи ни савета ни мишљења од својих дојучерашњих другова за то.... Г. Коста С. Таушановић, власник „Народа“, стари радикалац и пређашњи Министар Привреде и Унутрашњих Послова у Радикалним кабинетима, такође човек, који хоће и тражи одлучнију политику, добија аудијенцију и даје мотивисану оставку, прима послове, који истина нису по себи политички, али који се, у даном тренутку згодно могу употребити као такви — нарочито с обзиром на личност, којој се поверавају и која их ради.“ И онда орган Радикалне Странке, без сумње као израз самога Главног Одбора, завршује овим општим погледом: „...Од Радикалне Странке може неко и отпасти, али она ће остати оно што и јесте, оно што је била јуче и прекјуче... Највише, што они (Влада и противници Радикалне Странке) могу постићи јесте то, да Радикална Странка изгуби једнога или два виђена члана своја... Али, ако то и буде, то не бити само нова потврда оној великој истини, да се крајности додирију и оној изреци Француској: „On revient toujours à ses premiers amours.“ Да ли се овде мисли на „прву љубав“ оба ова члана Радикалне Странке према коме од Краљева, или Краљева према њима, то је од споредног значења. Ако би се хтеле правити малициозне приједбе, довољно је само још напоменути, да је између обе те стране — т. ј. Краља и целе Радикалне Странке — било ипак — потајне љубави.“

општине. Свуда су обарани затечени Радикални кметови и одборници, а подизани Либерални и Напредњачки, сразмерно њиховој јачини, пошто је Странка Либерална била неоспорно јача у народу од Напредњачке. Наравно, овде је ишло по оној речи народној, по којој „Механица мисли једно, а гост друго“, то јест: Либерали су се користили повољним приликама и освајали општине, држећи и као Странка, да је то услов за њено ојачање, са прећутном резервом: да на изборима посланика, а нарочито после успешних избора, у Скупштину изађу са својим захтевима, са свима конвенцијама, које не само што не искључују, но претпостављају и саму смену владе. У бр. 22. „Српске Заставе“ од 19. фебруара 1898. у чланку, који је носио наслов: „Нашим пријатељима“, констатује се следеће: „У последње време имали смо прилике да доста пута прибележимо успешних вести са биралишта,“ и узимајући за мото да „Правда држи земљу и градове,“ орган партијски, између осталог, поручује пријатељима: „Нама би само драго и мило било, да наши пријатељи, чланови Либералне Странке, буду опет они носиоци власти и правце, којом се Србија свугда поносила, док није пала у вртлог неурачунљивости и постала плен неодговорних тирана, великих и ситних, који су под видом партијског самовлашћа чинили дела, која су срамна за њихове творце, и понижавајућа за једну правну државу.“ Није била тајна ни за Врховну Партијску Управу, да власти имају заслуге за овај обрт; али те власти, и ако у њима беше много и Либерала чиновника не беху Либералне власти, јер странка као таква, не беше на управи земље. С тога, констатујући све ове успехе, и дајући упут пријатељима да буду часни представници власти, орган Либерални између редова а у истом чланку резервише за Странку ипак засебну самосталну акцију и самоопредељивост, независну од Владе: „Време је да се игра са — отвореним картама. Како то може бити другојачије, но да та игра буде часна, јер прави је пут и — најбољи пут. Кривудање, којим је домаћа политика ишла, донела је Србији више несреће но и многи неуспеси, који се и сами лакше сносе, ако је морално здрав народни организам, који лако све преболева.“

Све се, на крају крајева, и сводило на то: Ко ће кога надмудрити! Док су Либерали мислили да и помоћу Владе дођу до своје већине и до Скупштине, дотле је Влада ишла на то, да помоћу Либерала и Напредњака дође опет до неке своје већине и Скупштине. Ми употребљавамо овде рећ „Влада“ из разлога, што је она била видан чинилац у овој маскираној борби, док у ствари, и она је сама била средство и оружје у јачој руци, у руци Краљева. Коначни смер еманципације либералне није дакле био смер према Влади, но према Краљу. Проблем је био тежак; али је и пут, којим се ишло био једини, ако се хтело доћи до каквог успеха сем ако коме — као што ћемо видети — и у Либералној Странци није било толико до тога успеха, колико до личне сујете и празне политичке праксе.

Цела та лагана а одмерена акција и Владе и политичких Странака, била је само сондирање међусобне снаге и заузеће стратегијских положаја пред главну, одсудну битку, пред изборе, који су предстојали, али који не беху још ни расписани. Пре него што то буде влада је морала имати каква таква наслона: она га је и тражила и створила.

Према поступању свију политичких чинилаца, ти стратегијски положаји били су, с почетка године 1898. ови: Влада је стално помагала умерене елементе из Либералне и Напредне Странке, у општинама и у чиновништву; а упоредо с тим потискивала елементе Радикалне. Пошто се Влада мало прибрала, она је ту своју акцију вршила у све јачем темпу. На тај је начин већ и Влада помогла већ постојећи антагонизам између Радикала с једне и умерених елемената с друге стране; они су се немилице бомбардовали, сваки са својих позиција: Либерали кроз „Српску Заставу“, Радикали кроз „Одјек.“ — Напредњаци, као Странка распуштена, нису имали својега листа; а у то је доба престао излазити и „Поглед“, који је издавала једна фракција састављена из најближих приврженика М. Гарашанина, који је у то време, (између 20. и 21. фебруара 1898.) умро у Паризу, о чему смо напред већ говорили.

Но од ових главних положаја било је и одељених „крила.“ Док се Либерална Странка понашала пасивно према поступању владе и прећутно допуштала да Влада бира Либералне кметове и нвмешта Либералне чиновнике, дотле је била једна фракција са Рибарцем, која је као хтела да поступи на неки, у осталом недовољно дефинисан начин, и да се ограда од свих поступака Владиних према Либералима, чак и по цену изобличавања оних Либерала, који би, као кметови, одборници или чиновници под протекцијом Владе заузели места од утицаја. То је била она стара политика отпора из 1895. године, која се и даље од времена на време јављала и практиковала, а која је оставила дубок траг расцепа у Странци. То је био коначни резултат те брискиране политике без и најмањег успеха главне, у осталом по себи лепе мисли да се Странка Либерална некако из себе саме појача. Али то је требало знати и о збору Либералном 17. априла 1897. године и прихватити пружену руку измирења у Странци и сад не би било никога ван ње. Погрешка, онда учињена, грдно се светила целој Странци. Исту су практику вршили и неки напредњаци око „Погледа“ и после његова престанка, устајући противу далеко већег дела Напредњака, с једне стране, што они „иду с Либералима“ а с друге и с владом. Ова је фракција била за дружбу са Радикалима, и кад је „Поглед“ престао, онда је, на врло вешт начин, од времена на време, приређивано по једно издање „Погледа“, као прилог „Одјеку“ (Види бр. 64., 71. и 82. од 1898.) На челу тога прилога Напредњачког уз Радикални Орган стајало је, у словима разне величине, као наслов: „Оглас: Ко жели „Поглед“ за прошлу

годину, може добити за 20 динара“ — али тако, да су се остале речи губиле а стрчала су велика слова „Погледа“, те је ово био формалан наслов засебнога, на „Одјеку“ придруженога листа. Ту су поред осталог изношена нека писма већ пок. Гарашанина („Одјек бр. 64. од 13. маја) о Влади др. Владана, и тражено од Напредњака, да не помажу „ово стање“, а нарочито се још испољавала давнашња мржња негда живог Гарашанина према Јовану Ристићу.

Радикали су све за инат свесрдно пригрљавали; и ово пришивање „Погледа“ уз „Одјек“ веома је поучно, до ког су се степена Радикали трудили да се „појачају.“ Исто тако и Стојан Рибарац — негда у Радикалној Скупштини првооптужени Либерални Министар — сад је био главни и стални предмет њихова истицања у „Одјеку“ и то увек са тенденцијом, да се овај пожаревачки адвокат и потпредседник Гл. Одбора изнесе као супротност Ристићу, чему је, као што ћемо мало час видети, и сам Рибарац ишао на руку, не само својим прећутним понашањем, но и формалним прогласима.

Наравно, да је и Влада према овим „Независним крилима“ и Либералним и Напредњачким, поступала безобзирније и, у колико се бар тиче извесних намера према Рибарцу, лично, стварала неприлике и самој Странци и непотребне бриге Јов. Ристићу, вођи њеноме. И о томе ћемо се ближе изјаснити и неке интересантне податке навести.

Радикали су се задовољили овим окрајцима, пошто су пре тога, и другу тактику покушавали, и коју увек, последних година покушавају, кад год остану сами, а чега се увек не сећају кад дођу до власти. Није нам се нужно враћати на годину 1887., 1896. и 1897. Оставши сада сами, ослабљени, на целој линији потиснути, Радикали су се већ, ево по други пут од 11. октобра пр. године, сећали да има још странака у Србији и да би дружба са њима била од користи. Сећајући слоге беху, привидно или искрено потисли нагон себичности, и на самом крају фебруара 1898. гласило Радикалне Странке дува у трубу на збор и на помирење:

„После свију ових нових експеримената и нових потреса српског државног живота, чињаше се опет — вели „Одјек“ бр. 25. — да све три Странке долазе до једног уверења: да треба угушити окривљивања међусобна, да треба настати да се ауторитет закона васпостави, да треба створити нове основе државног уређења сарадњом свију Странака, и да треба спољну политику водити у духу традиционалне спољне политике српског народа. Ради тих великих интереса народа Српског: Радикална Странка бацила је у заборав све што је дотле било и пружила руку својим политичким противницима.“

„Ко ме ви то?“ — питаше на то и „Српска Застава“ (бр. 26. од 28. фебруара) у чланку тога наслова, и износићи Радикалима факта и прилике, нарочито при намери за образовање Уставотворног одбора у мају 1896. и при изгледу зи образовање Савезне Владе

у децембру 1896. — када су, оба пута, Радикали показали своју осиноност и своју вечиту искључност.

„Сад би им се мало политичке слоге — вели се у том чланку „С. З.“ а на адресу Радикала — сад би они опет све понова предали заборава; сад су готови да пруже руку својим пол. противницима — једном речи, сад певају своју стару сиренску песму, која је Либерале увек чега било стала, кад год су јој веровали. Али, нека и они знају једном: да се са лажом може цео свет проћи, али да се не може натраг вратити. Вероломством и обманама никад се нису постизавали трајни успеси; а ако има чега трајног у томе, то је онда само све ужи крај свога рођеног покрета, а с тим и све ближи примицај оној опасној тачци, одакле се обично, без поврата пада у суноврат. То је морал из сваког политичког неморала, па био његов носилац ко му драго. Како онда могу радикали држати да ће они бити изузетак од тога вековима потврђеног правила? Али зашто не? Кад они имају образа да за своје безочности криве Либерале и њихова вођу господина Ристића, шта има, онда, што они још нису кадри рећи, а да не поцрвене?“

Ка последњим врстама овога навода из чланка „Срп. Заставе“, у погледу Јов. Ристића, после свега што знамо, није нам нужно понова и наводити, да је и 1882. и 1883. и 1887. и 1888. при промени Устава, као и за време Намесништва, и 1896. и 1897., Јован Ристић био увек онај међу Либералима, који је имао према Радикалима својих слабости, и који је био увек први, који је се желео с њима срести на политичком пољу, чак и онда, кад многи међу Либералима нису то хтели. У свима тим приликама, кад год је Ристић имао да бира између Краља Милана и Радикала (изнесеним у Књ. II и III овога дела) Ристић је на свој одмерен и недемонстративан начин, изабрао Радикале. А како су му они били захвални за то? И сад, кад је и Ристић поучен и намућен тако жалосним искуством, морао једном и он Радикалима окренути леђа, он је заједно са већином својих пријатеља, био предмет најбезобзирнијих увреда од стране радикалне. Таквим својим држањем Радикали су могли дати само јачи потисак Либералима, да према својој увиђавности и неоспорно тешком политичком положају, иду правцем радикалима супротним, све једно, кога ће још тим правцем срести или стићи.

Најпосле, у овој вреви од препирке, изађе и указ од 14. марта 1898., којим се дотадашња Народна Скупштина распушта, са напоменом, да ће се нови избори наредити „особеним указом у времену прописаном другим одељком члана 78. устава земаљског“. Распуштањем Скупштине пребачен је у историју и последњи остатак радикалне владавине из 1897. године. Влада је све одлучније ишла на дело. Краљеви су давали све већи потисак догађајима стављеним у покрет променом од 11. октобра пр. године.¹

¹ За неко само кратко време Краљ Александар био је ометен у своме свакидашњем раду. У марту 1898. Краљ је у својој 22. години оболео од мраса (пог-

V.

Смрт митрополита Михаила. Измирење у цркви. — Пре него што би прешли на саму изборну радњу и видели њене коначне резултате, нужно је да се уставимо на другом једном догађају, који се изненада десио у међувремену, а у области српске цркве, и на којем се догађају, по чисто хронолошком реду, морамо овде уставити. 5. феб. у четвртак у подне (у 12 час. 10 минута) испустио је душу Архиепископ београдски и Митрополит Краљевине Србије Михаило, после кратког боловања.

Смрт митрополита Михаила била је догађај већ и самим не-станком са позорнице јавнога рада једне знамените црквене личности, која је била на престолу поглавара српске цркве, са познатим прекидом (од 1881. до 1889.) близу четрдесет година; а од својега првог посвећења за епископа шабачког (14. октобра 1854.) до смрти, Митрополит Михаило носио је архијерејски чин: 43 године, 3 месеца и 20 дана.

Рођен 19. августа 1826., у Соко Бањи, Митрополит Михаило умро је у 72-гој години свога живота,¹ у добу које се у нашим приликама сматра већ као дубља старост, и сарањен о државном трошку — околност супротна држању Краља Милана према њему од 1881. до 1889. године.

Митрополит Михаило није био знаменита црквена личност само по дугој служби својој као архијереј. Он је ту службу испунио и плодним црквеним радом, и као поглавар српске цркве, и као црквени писац и беседник. Не спада у круг овога дела, да се наведе многобројна његова дела; то је ствар Историје Српске Цркве, у којој ће Митрополит Михаило, и као први автокефални српски митрополит, по прогласу државне независности, заузети у сваком погледу достојно место. Значај његовог нестанка са јавне позорнице, да се ценити и по покрету, који је смрт његова изазвала и у самом свештенству. Још док су земни остаци његови били над земљом у ванредном састанку своме (6. фебр.) решава Главни Одбор Свештеничког Удружења, да се прилогом свештенства у Србији,

billi) или т. зв. „малих богиња“. И ако ова слугокожна болест по себи не спада у опасне, она у компликацији то може ипак да буде, и није без бриге у двору праћан ток њеи, о чему су од 7—12 марта излазили у „Срп. Нов.“ редовни лекарски билетени. Но болест је, уз велику пажњу, прошла без опасности.

¹ Митрополит Михаило умро је од запаљења плућа; а ово је добио услед своје велике ревности у вршењу својих дужности. На неколико дана пред смрт, на три Јерарха, 30. јан. председавао је на главном скупу Друштва за подизање храма Св. Сави на Савинцу. Скуп је био, у ово зимње доба, у црквеној кући на Савинцу. Дан два по том ишао је на опело и пратњу једном вишем официру, опет по лошем времену, и од тада се његова слабост и грозничаво стање услед инфлуенције, окрене на горе, и после једва даља три дана, сврши се смрћу. —

Писац ових редова, написао му је некролог у „Срп. Застави“, бр. 17. од 7. фебруара, где је и биографија митрополита Михаила у главним потезима. Његов рад и потпуна биографија изашли су за живота у нарочитој књизи, када је, 1894. прослављао своју четрдесетогодишњицу архијерејског посвећења и службе. — У бр. 26. „Срп. Новина“ од 7. фебруара 1898. изашао је ред свечаног погребца и остало.

над гробом његовим у Саборној београд. цркви подигне „леп угледан и достојан споменик — достојан њега и благодарног му свештенства“. Тај је споменик доиста и постављен над гробом његовим, где се може и видети¹.

Митрополит Михаило важио је као значајна политичка личност у Србији, а као велики русофил и у земљи и на страни. Као руски васпитаник, он је донео и сву љубав и оданост према великој православној царевини, као што је, обратно, и у Русији Митрополит Михаило уживао опште поштовање свију редова, до саме царске палате. Свака његова порука или молба, радо је примљена и извршена, од чега су видели користи многи Срби, ђаци и иначе. Његов је црквени идеал била православна Русија, у којој је, у кијевској дух. академији и добио своју вишу богословско-философску спрему (свршио је школу: 1853.), а одмах за тим, по изјављеној својој жељи, 29. марта 1853. примио тамо и монашки чин, заменивши своје световно име „Милоје“ са духовним „Михаило“. Постригао га је ректор Дух. Академије, епископ Антоније. Дошав у Србију, за митрополита Петра, млади духовник Михаило постане професор Богословије (основане 1836.) за догматику и омилитику; и већ исте године, 1854. на дан Св. Параскеве, 14. октобра буде посвећен за епископа шабачког.

Дошла је бурна 1858. година, која је уз све друге промене учинила немогућим и енергичнога митрополита Петра, који се — као важан учесник у прогонству Милоша — после двадесет и пет година архијерејске службе (1833—1859), уклони сам из земље, и добивши место владике горњо-карловачког, умро је 22. септембра 1864. у сремским Карловцима, а сарањен у Крушедолу. Пред смрт је још једном долазио у Београд, одседао у митрополији, и није недостајало на гласовима, да ће чак заузети свој положај, што се даје објаснити доласком на владу већине оних личности, са Ил. Гарашанином на челу, које су све биле ближи пријатељи митрополиту Петру но Михаилу. Но вратимо се попуни митрополитске столице, по одласку митрополита Петра.

25. јула, 1859. Сабор у Крагујевцу избере шабачког епископа Михаила за Митрополита, у његовој 33. години. Ако је митрополит Петар произашао као црквени поглавар личном вољом Кнеза Милоша и из оних бурних времена, Митрополит Михаило је то постао својом спремом, својим чисто духовничким држањем, као личност чисто црквена, у модерном смислу те речи. Ступивши, тако млад, на престо поглавара Српске Цркве, он је служио под свима Обре-

¹ Али је далеко већи споменик у делима његовим. Примера ради навешћемо само делање његово као председника Одбору за прикупљање прилога пострадалима од поплаве с јесени 1896. године. Од 2. нов. 1896. па до 23. јануара 1898. када је тај рад закључен и на десетак дана пред саму смрт Митрополитову састављен извештај (објављен у „Срп. Нов.“ после његове смрти) скупљено је у нашој малој земљи 290.198.06 динара. — А шта да речемо о неуморном труду и раду Митрополита Михаила, као првог председ. „Црвеног Крста“ у великим ратовима нашим нарочито 1876—78, када су милиони прелазили преко његових руку, сем Србије, и из свију земаља, нарочито из Русије?

новићима: Милошем, Михаилом, Миланом и Александром (од 1859 — 1898), проживљујући и све добре и све лоше прилике, које су га пратиле за четрдесет година. За то дуго време он је видео, пропратио и садејствовао у свима, често бурним догађајима, и тако је срастао са људима, који су од 1858. играли пресудне улоге у Србији. Као такав, митрополит Михаило био је сарадник, пријатељ и друг првацима из Либералне Странке: Ристићу, Грујићу, Милојковићу, Туцаковићу и свима другим. Као такав, он је и доживео и поднео свој незаслужени пад у октобру 1881, прве године после пада Либералне владе. У књизи II. ми смо о овоме опширно говорили; а у књ. III. казали смо напред како је Митрополит Михаило понова враћен на свој архијерејски положај (1889.) тек тада када је абдицирао Краљ Милан, а Јов. Ристић постао први Намесник. На том га је положају, после девет година обновљена рада, задесила и смрт.

Смрћу митрополита Михаила, а после смрти (1894.) такође враћенога владике Јеронима, нестало је и последњег представника оне хијерархије, која је збачена 1881—1883. године, и која је понова, као и стара, канонска хијерархија „васпостављена“ 1889. године. Владике: Сава, Инокентије и Мелентије, и ако беху архијереји изабрани у духу „каноничне хијерархије“, то јест оне од 1889. године на овамо, не беху ни један од паћеника из доба прогонства.

Док су тако изумрли били представници гоњене хијерархије, као и многи од „неканонске,“ беху од ове последње у животу и у пуној снази бивше владике: Димитрије и Никанор, стављени, као и Мраовић, у пензију 1889. када је црквена управа уступљена представницима старе црквене управе у лицу митрополита Михаила и епископа Јеронима. За живота Јеронимова буде посвећен за жичкога епископа Сава Дечанац, човек осведочених родољубивих подвига, а за тим за тимочкога Мелентије. По смрти пак Јеронима, за нишкога епископа дође Инокентије — сада новоизабрани митрополит, који је припадао једној династичној кући, као син чувеног протојереја Јована Павловића из Шапца, посланика на Св. Андрејској Скупштини.

На тако упражњено место ваљало је бирати новог епископа за Нишку епархију. Али у исти мах с том потребом појави се и мисао: да се „канонска хијерархија“, коју су сада представљали новоизабрани митрополит Инокентије и владике Сава и Мелентије, измири са „неканонском“, коју су бар по имену представљали смењене бивше владике Димитрије и Никанор. Први сада је носио титулу активног саветника, а други је, не имајући при разрешењу ни десет година службе, имао неко издржавање и титулу „бившега владике“, али је као човек иначе зарана имућан живео безбрижно. Мисао о измирењу није се јавила међу архијерејима, који су се бар дотле држали гледишта Митрополита Михаила, који је свако „измирење“ сматрао као канонски немогуће и од потпуног одступања „неканонских“ владика правио услов за свој повратак, а

упражњена места попуњавао новим изборима. Мисао та изнесена је новом митрополиту и владикама од стране владе, а преко министра просвете. Она је означена као нарочита жеља краљева, који је, заузимајући краљевку власт 1. априла 1893. застао митрополита Михаила на управи црквеној.

Како је текао процес тога „измирења“, како су помирени погледи и једне и друге стране, како је из досадашњих „канонских“ и „неканонских“ елемената произашло треће, канонски хомогено стање, наше није да овде расправљамо. То је предмет чисто богословских студија и строго црквено научни — за нас је од значаја то: да је 19. фебруара, дакле четвртога дана после потврде новог митрополита, „измирење“ било свршена ствар; и под истим датумом изашли су краљевски укази, којима су сви, и „канонски“ и „неканонски“ архијереји: Инокентије, Сава, Мелентије, Димитрије и Никанор одликовани орденима, као и Министар просвете и цркв. послова Андрија Ђорђевић, за свој уложени труд и владин успех у једном дотле тугаљивом питању.

После месец дана, 17. марта, по претходном избору од стране Арх. Сабора, буде постављен за владикау нишкога Никанор, бивши владика. А још пре истека ове, за Српску цркву на свој начин значајне 1898. године, 12. новембра буде за владикау шабачкога постављен Димитрије, пошто је претходном изменом закона о цркв. властима (29. јула о. г.) васпостављена, дотле укинута та епархија, а владика Димитрије у очи дана враћања на владичанство, као саветник прво пензионисан.

Је ли овим актом „измирења“ од 1898. утрт сваки траг створенога антагонизма и анимозности, која је владала између „две“ хијерархије, и да ли је тиме постигнут жељени „мир у цркви“, то је друго питање. С погледом на интриге, које су се у току времена јављале у „крилу цркве“ оно што се мислило скинути с дневног реда „измирењима“, као да доиста није престало бити и даље „питање“, и ако не више начелно, а оно свакојако лично. Напади у штампи, у Скупштини, који су и после више година избијали час у овом, час у оном облику, противу овог или оног владике (нарочито Никанора), па и противу самога новог митрополита Инокентија, ипак су, нарочито у овом последњем случају, жалосни преостатци расцепа и супротности, као и нестанка дисциплине међу свештеницима, што се све датира из доба расула из осамдесетих година. Тек како тако, створено је у цркви ново редовно стање, са митрополитом Инокентијем, кога су очекивали нови догођаји.

Ти даљи, сада још и неслућени догађаји, очекивали су новог Митрополита и „измирену“ хијерархију, чији је положај ускоро и материјално поправљен, што је изменом закона о цркв. властима (чл. 6.) плата митрополиту утврђена на 15.000. са 7.500 дин. додатка; а владикама на 10.000 са 1000. дин. додатка. Но ово спада у радњу Народне Скупштине, чији су избори већ на прагу, и ка чијем интересантном развоју одмах и прилазимо.

VI.

Политичке Странке под утицајем изборне грознице. — После указа о распуштању Скупштине (14. марта), следовао је, после месец дана, 17. априла, други указ, којим се наређују избори на дан 23. маја ове године, а за Скупштинску периоду 1897., 98. и 99. Коцка је бачена, влада декретира одсудну битку.

Главни партијски одбори, Либерални и Радикални, чак су преварили и саму владу својим одлукама о учешћу у изборима. Распуст дотадашње Радикалне Скупштине био је за партијске управе већ знак, да и пре расписивања избора за нову Скупштину, заузму одређен положај. Тако су Радикали, у свом Главном Одбору 21. марта, Либерали 26. марта, решили, да се уђе у изборе. Напредњаци, не имајући Главног Одбора, нису о том доносили формалних одлука; али су живо радили, једни ставивши се властима на расположење, и то је била већина њихова; други кокетирајући с радикалима, као и ови с њима. Што се Либерала тиче, то се може рећи да су они Напредњаке тада у неку руку сматрали као „нужно зло“, и удружење једних с другима могло је имати изгледа само тада, ако би од тога зависио неуспех радикални.¹ Радикали прикљештени са свију страна, и не нашавши одзива за свој предлог о здружењу свију партија, о коме смо напред говорили („Одјек“, бр. 25.) нити вере у њихову клетву, да ће све предати заборава, Радикали су се, велимо, хватали и за сламку, да се само одрже на води. Председник њиховог Главног Одбора, Пашић, нарочито је путовао по народу и отворено врбовао Напредњаке и нудио им Радикалну дружбу, тако, да је се „Српска Застава“ (бр. 41, од 5. априла) у чланку који је носио карактеристичан наслов: „Знаци времена“, нарочито уставила на овој појави, не штедећи ни напредњаке, које она, као ни Главни Одбор Либералне Странке, никада нису ни тражили, ни признавали за савезнике.

¹ У значајној седници Главног Одбора Либералне Странке од 25. марта, Ристић је, не могући много говорити, донео нарочити написан један мемоар, у коме је изложио своје погледе на целокупну ситуацију, на потребу да се уђе у изборе, и да се користи свима приликама, које би могле утицати на повољан исход по Либерале. Тај је мемоар прочитан у Главном Одбору, у присуству Ристићеву, (који сећамо се, није скидао са себе своје зимске бунде, бојећи се назеба). И гледишта у њему изложена усвојена су за основ даље акције. Доцније је концепат овог мемоара доспео у руке Краљу Милану, који га је при једној посети Ристићу, и кад се чуло за одлуку Главног Одбора, просто узео са Ристићева стола, који је на писаћем столу кад год имао читаву камару хартије и новина. Ристић није полагао на то да Краљеви буду задовољени. Али, у вези са овом одлуком од 25. марта и овим мемоаром, можемо овде као истину утврдити: да је на овакво држање Ристићево пресудно утицала прошлогодишња посета Рибарчева код Краља Милана у Бечу, у којој је он видео диверзију, која није сведочила о исправности његова младог пријатеља према њему. Кад је Рибарац, који је случајно и после посете Краљу Милану, на једном сад био другог мишљења, па није делио ни оно у свему што је у мемоару било, Ристић је пред писцем о. р. рекао: „Хоћете у Беч! Де видите сад, да и ја добро видим како стоје ствари.“ Ако смо добро разумели овај израз, Ристић је био озбиљно на опрезу, од буди какве подвале у којој би се напинали Рибарац и бивши Краљ Милан, па и Краљ Александар. Но бојазан је ова била излишна: Краљ Милан просто је игнорисао Рибарца, пошто га је добро оценио, вероватно баш и при посети у Бечу.

„Никола Пашић — писало је у томе чланку — са срачуњеном, покривеном ћутљивошћу, којом се он увек одликовао, кад год је што сновао, иде кроз Србију, и носи поруке својим пријатељима, да се збратиме са Напредњацима, да узму веру и позаборавају „крвовете“, и сви као један човек пођу на крсташку војну противу.... хе, то читаоци већ знају противу кога. Ту је Либерална Странка на нишану. Вођ Радикални таман пусти чашу у једном месту, диже је већ у другом, да попије у здравље новом, спасоносном непобедимом споразуму Радикално-Напредњачком..... Радикал и Напредњак, то су сад два политичка брата. Сад их, ево, видимо заједно, према томе ће се наши пријатељи равнати... Но ко зна зашто је и то добро! Знаци времена испољавају се благовремено, да би мудри били на опрезу, да би их умели спазити и прочитати. Нашим пријатељима, дакле, и имамо да пошаљемо ту једину поруку: Либерали, будите сложни, будите на опрезу!“

За то је опет и Рибарац способан за најсупротније обрте, одмах баш у питању о изборима заузео нов засебит положај, који је уносио забуну у и онако тешке прилике а и за самог њега био извор незгода, које су ишле до опасности да буде и затворен. Оправдано или не, тек се Влада почетком априла озбиљно носила мишљу, да предузме мере услед којих би Рибарац био лишен слободе. Разлог за то био је, по нахођењу Владе, неки покушај за два пут наплату неког дуга у име адвокатске награде, од газде и слугу, које је Рибарац бранио и одбранио од оптужбе за убиство. На глас о томе, а по жељи Јована Ристића, писац о. д. морао је у два маха ићи Министру Унутрашњих Дела, Јеврему Андоновићу, и писати му један пут: да остави Рибарца на миру, у чему се најпосле и успело, и ако је Министар уверавао писца о. д. да он, Министар, зна шта ради, и да га, рече, и писац о. д. познаје као човека пажљива, који неће нешто учинити, док за то нема јакога разлога и законске могућности. Као што рекосмо писац о. д. био је само носилац порука Ристићевих; а Ристић је ове кораке чинио из пуног уверења, да од једног човека, који у странци заузима виђен положај отклони несрећу и компромитовање. Ристић је то чинио, и ако је, мимо посете у Бечу, пре само три месеца имао, поред осталих непријатности, да претрпи једну тешку увреду од стране, на којој је реч Стојана Рибарца била једино пресудна. Тако је и 30. јануара 1898. Ристић, на своје велико изненађење, добио из варошице Петровца у округу пожаревачком отворен телеграм, у коме му неке опскурне личности изјављују, да га не признају за свога вођу. И ако се Рибарац тога дана, узимње доба, кад је телеграм стигао, „случајно“ нашао у Београду, чак ишао Ристићу на разговор, и ограђивао се од овог безобразног испада, знало се у скоро да је опет на дан одашиљања телеграма био у Петровцу други један адвокат, Ђорђевић, нераздвојни тада приврженик Рибарчев и тумач његових најитимнијих назора и жеља. Да би допунили ову жалосну слику, имамо да додамо: Да је Ристић одмах одговорио потписаним Петровчанима, исто тако телеграмом, да их

он, ни зна ни познаје, нити му они што требају. После се доказало да је ту било и произвољно стављених потписа, од којих су се неки јавно оградиле (види „Српску Заставу“ бр. 41.), а други одлични људи из Петровца нарочито су дошли у Београд, да свога вођу увере о свом поштовању и оданости — и ако све ово није могло погрти оправдану срџбу према интелектуалним покретачима ове недостојне инсинуације.

Но нису били само Напредњаци, којима су Радикали нудили своје симпатије и своју дружбу. Била је још једна страна, управо још један човек, кога су Радикали издвојили од његова друштва, правили му комплименте, репродуцирали све његове усмене и писмене изјаве, чак и оне, које нису јавно казате. То је био Ст. Рибарац, потпредседник Главног Одбора Либералне Странке. И ако је Рибарац умео да очува своју неидентичност са радикалима, ипак је „Одјек“, у коме је било само погрда за Ристића и његове пријатеље, стално обасипао комплиментима Ст. Рибарца истичући га редовно пред светом, као јединог правог Либерала и као човека, који иде на јандал од дружине. Радикали беху потурили и „Горачић“ и сву „владавину до 1. априла“, коју су они тако радо набавивали Рибарцу на међа. Они су били способни за „заборав“ кад год им је он требао, да сутра понова извуку из свог политичког арсенала сва већ отупела оружја, толико пута употребљена и против Либерала, а нарочито против Рибарца, негдашњег Министра Унутрашњих Дела. Сад су га они на сва уста хвалили, и на сав глас проповедали његову политичку исправност — јер је акција Рибарчева њима ишла у рачун, а слабила Либералну Странку. То се бар само собом казује. Рибарац је на све ово мудро ћутао и вршио свој посао, који је могао бити и добро смишљен, али је до зла Бога остављао рђав ефекат за собом и о свему је пре сведочио, само не о каквој слози и једнодушности у Либералној Странци, чији су умерени представници све то трпљиво сносили, да од зла само не буде горе. Нарочито је писац о. д. као главни уредник партијског органа, био у незгодном положају. Док се није могло акцентирати много што шта од онога, што је Рибарац као потпредседник Главног Одбора на своју руку, и очевидно у супротности с већином чланова Главног Одбора, радио, партијски орган постављен је у немогућност да узима, сам из својих побуда, ове поступке у одбрану, и да сузбија нападе, које су они изазвали. Наравно, да би у ступце партијског органа био примљен сваки одговор, који би Рибарац послао; али он је и то избегавао, вероватно у финој маневри, да и тим начином испољи неку врсту потпуне засебитости. За то је опет, исто тако прећутно пустио да његове поступке хвали Орган Радикалне Странке¹. Ристић је у жи-

¹ Овај неприродан положај задавао је много посла и не мање бриге првим људима у странци, а писцу ових редова, нешто доцније дао повода, да у нарочитом писму изложи Рибарцу и ако са поштемом његове осетљивости, сву незгуду оваквог његовог држања и да га, разуме се незваначно и из личних пријатељских побуда, позове да такву тактику напусти. Пошто је отпратио то писмо, онда је тек препис

воту — вели — имао посла са много и сваковрсних људи и ђуди, сваком је могао уочити главну црту, али да му то са Рибарцем никако не може да пође за руком. — Ми ћемо још пре истека ове године (1898.) имати да прибележимо и светлијих момената прегнућа и слоге у Странци, али уједно још сад имамо да напоменемо: да је то био последњи пламен који је угашен чим се јавио а разривеност у Странци, као последица разних дерања у страну преживела је и све боље покушаје и многе своје добре пријатеље. Износећи све предње податке, ми — и ако то са жаљењем чинимо — само се одужујемо историјској верности и својој савести.

Но сви ови поступци Рибарчеви имају више карактер епизоде, које су, на крају крајева, остале без икаквих практичних последица, и за самог Рибарца, а још мање за његову „политику“. Негативан резултат Рибарчеве акције, био је у неку руку слабење позиције целе Странке. Али нама је драго овде утврдити, да Рибарац бар није због тога лично патио; а напред смо у примедби навели колико заслуге за то отклањање патње има лично Ристић, а донекле и писцу о. д. који је радио по наредби Ристићевој¹.

Његов прочитао Ристићу, који, и ако је налазио за умесне све изражене мисли, није пропустио нагласити, да писац то није требао да чини. Ристић је могао сматрати, да ће се узети, да је такво писмо отправљено по његовој жељи, а он, и ако је жалио овај неред у Странци, није био човек, који би пристајао за другим и чак склањао далеко млађе од себе, да не чине ово или оно. Ристић је био на чисто, а то је резултат из многих досадашњих поступака: да је стални сепаратизам Рибарчев једно зло с којим се имало рачунати, без наде да ће се оно изменити. За Ристића је остало још само једно да оцени: да ли је бољи отворен прекор или трпљивост. И он је изабрао ово друго.

„Одјек“ бр. 51. од 15. априла 1898. имамо да захвалимо што је сачувао и текст Рибарчевог изборног прогласа, датираног: „Пожаревац, априла 1898.“ Кад је био изван, да су му се у самом његовом округу, у ком је био начелник кум и друг његов Коста Јездић, прилике отргле из руку, Рибарац упути проглас један, под изговором да је он само Либералима његова округа (како је то и „Српска Застава“ бр. 45. схватила) но који је дењковима растурен по целој Србији.

Како је овај проглас иначе пун лених фраза, задирао и у локалне одношаје и био управљен противу многих који су се, у округу пожаревачком, еманциповали од аутора његова, то је њему, као одговор, следовао други локални проглас, од противне стране. Својом садржином овај је одговор доиста био за жаљење и открио је грдно провалу међу људима, који су се дотле сматрали као пријатељи. Уједино је с тиме испољена и усамљеност Рибарчева. Његов тај проглас, остао је само као дело у покушају, у као једна успомена на — расцеп у странци.

¹ Потпуности ради имамо да прибележимо, да је и вођа Радикалне Странке Н. Пашић био предмет пажње од стране владе, која га је оптужила суду за увреду нанесену, кроз „Одјек“ Краљу Милану, и која се кампања најзад свршила осудом Пашићевом на девет месеци затвора, који је он (почев од 6. септембра тек. год.) потпуно и издржао у Пожаревцу. Повод за ову оптужбу и осуду дала је полемика са „Српском Заставом“, коју је „Одјек“ изазвао. Цело пола године беснила је та полемика, у којој је свака страна износила што је имала у резерви противу друге стране. У неком чланку (који није био из пера писца о. д.) пребацивано је Пашићу и његово држање за време рата Србије с Бугарском 1885. и др. Као одговор на то, поред анонимних грдњи, Пашић под потписом покуша да извесне поступке своје оправда, напоменувши, како је он у прошлости „био против Краља Милана“, и та му се реминисценција узме за кривицу, као увреда бив. Краља. Тумачење и извођење увреде било је доиста усиљено, и на првом претресу Пашић буде ослобођен, но по примедбама вишег суда, донесе се друга пресуда и горња осуда, коју

Сем донесених одлука у марту о учешћу у изборима, обе Странке, и Радикална и Либерална, имале су тек да кажу своју последњу реч, у облику свечаних прогласа, упућених на своје пријатеље и приврженике, уз објашњење свога положаја: према влади и према задаћи Странке и дужности оних, на које падне избор. Ти су прогласи остављани за последње тренутке, што ближе избору, како би им дејство, као оно наредбе врховне команде пред саму одсудну битку, било што јаче. Како су избори падали у последњој трећини (т. ј. 23. дана) месеца маја, то је за овај месец остављено да у њему изађу и прогласи главних одбора свакога на своје бираче.

Све време дотле отишло је на унутрашње послове сваке Странке, на изборе повереника и изравнање евентуалних несугласица, које су, као што смо видели, у Либералној странци биле осетне и нису се могле поправити.

Но морало се будним оком пратити и шта влада ради. Пребацује се либералима, да су „помагали владу“, а то је погрешно. Ако су либерали примили коју помоћ од владе, пре избора, по општинама и у чиновништву, свуда тамо где се тичало и једновременога сузбијања Радикала, та „помоћ“, коју је влада чинила из својих разлога, није се могла идентификовати са помоћу, коју би као Либерали, обратно влади указали. При томе је само једно било истина: да је сваки имао само свој засебан рачун. „Одјек“ бр. 58. од 1. маја, доиста је пригодно окарактерисао овај одношај следећим речима: „Од како су расписани избори, „Српска Застава“ дјевичанском стидљивошћу ћути — нит' ромори, нит' говори!..... Д-р Владану треба Јован Ристић, да би имао бар кога уза се, кад је цео свет противу њега, а Јовану Ристићу др. Владан, да би могао помоћу и преко њега да уседне на крму државну...“

Ако у овим речима радикалног листа има што нетачно, то би било тврђење да је Јов. Ристић лично тежио да „уседне на крму државну“. Не, Ристић то није хтео. Он је био сит власти, као и господарског благовољења. „А шта ми то треба, говораше он једном приликом писцу, о. д. да ја сад, под моју старост, с актима под пазухом чекам пред дворским вратима да ме пусте унутра, као министра?!“ Али Ристић је једно неоспорно хтео: да Либерална Странка још за његова живота дође до меродавне речи, до утицаја на држ. послове и да изађе једном из положаја, који је гранично већ с понижењем. То је био доиста неспособан покошај у коме су Либерали наизменце и од Напредњака и од Радикала — (који су се некако, све корећи друге, умели увек споразумети са Краљевима) — примали незаслужене ударце ево већ скоро две деценије! Ако је за вајду било је и патње доста! Време је било да се мисли на што друго. А да би то постигао, и Ристић и сви који су мислили као он, морали су се користити путевима који су стајали

Касацација, после истека судског одмора, тек у августу одобри. С тога ово није омело вођу Радикал. Странке да до краја изведе изборну агитацију и да постави и своју кандидацију у Београду.

још незапречени и једино могући. Једно од средстава за постигнуће тога циља, било је и прећутно допуштање да садашња влада помаже Либерале у њиховом постепеном подизању, у заузећу положаја, па и при успеху на изборима 23. маја ове год. Тиме се није апсолутно ништа предасуђивало ни о коначном држању Странке, а још мање о њеној самосталности.

Није нужно понављати да је и влада — или боље рећи оба Краља — имала свој рачун, а казали смо да је ваљало будним оком пратити шта влада ради, јер је влада била прост извршилац краљевих намера. Као сведоџба, да и Либерално допуштање према влади није ишло до порицања себе сама и своје самосталности, нека послужу, између осталог, и чланак у „Српској Застави“ бр. 42. од 9. априла. Тада се могло већ спазити, да и влада, помажући умерене елементе, на супрот неумерених, ипак то не чини ради самих тих умерених елемената, колико у циљу: да из њих створи неку трећу категорију, неку врсту анонимних политичких група, као неку „ешкију“, независну од пол. Странка и њихових застава, и којима ће она, односно краљеви, после сами располагати.

С тога је поменути чланак „С. З.“ и понео наслов: „Не у ешкију!“ Ту се, између осталог говорило и о регуларној војсци једне странке, која иде под својом пол. заставом; али се давало на знање и ово, што се предпостављало на страни владиних намера, које су се у свему огледале, па и у недостатку нарочитог свог пол. листа¹. „Није, кажу, нужна ни организована војска, ни политичке заставе, — говорила је С. З. — већ онако политичка „ешкија“, која ће имати дан и комад, па докле се дође, докле се допре. Хоће ли ешкија уз пут изгинути, или ће се што дома вратити, шта се то кога тиче! То је судба свију ешкија; јер оне и на суву представљају ону интересантну нараву, што се на владама зове — „неврат“. Све ће дакле поћи у неврат.

„Зато ће опет бити двогуба дужност сваке регуларне политичке војске, да се држи своје регуле, и да се и у овој вреви јави цела, сложна, привржена својој Застави. За Либерале ово је двогубо нужно, што као има знакова, да се они траже нарочито у „ешкију“. Сироти либерални домаћини, шта су они Богу згрешили, да баш њих на зор „сорттирају“ са „ешкијом“. Но за то ми на време свирамо у трубу, и свакоме свом војнику дајемо на знање: Сви на биралиште, сви под заставу, нико у ешкију!“

Поред својега успеха, да бројно продре на изборима и са што бољим својим представницима, Либерална Странка имала је и

¹ Влада је се отказала чак и тога, да има свој лист, као политички. Место тога, она је, ускоро по своме доласку на управу, основала тако названи: „Вечерњи неслужбени лист“ као додаток званичних „Српских Новина“. Ту су свршаване полемичне потребе владине, одговарало се на нападе разних партијских листова. У једном од бројева тога „неслужбеног листа“ нападнут је и лично писац о. д., као глав. уредник „Срп. Заставе“. Популарно и просто име овога органа владиног са дугачким насловом било је „Прирепак“. Влада га је обуставила око половине априла, пред изборе. Иначе се и двор сав владе бринуо по мало за неки лист, као нпр. „Српски Завет“, „Мале Новине“, који су такође бранили савремену политику.

други циљ: да се омета уједно и успех Радикала. Ту се она потпуно слагала са владом, и то није била никаква тајна, као и то, да су за све ово криви и сами Радикали својом осиношћу кад су на власти, својом ароганцијом кад су у опозицији, својом искључношћу, кад су у могућности, или чак при простом изгледу, за какав свој успех. За доказ свега овога служе толики изнесени подаци на предњим листовима; служи и целокупно држање Радикала према Либералима и у току саме ове изборне кампање. Потискујући овога непомирљивог противника, Либерална Странка или тачније речено Либерали или поједини месни пододбори из истих разлога, су се оградивали да чине авансе другом слабијем, а то су били Напредњаци. Тамо где би успех за Либерала, а против Радикала, зависио од удружења са Напредњацима, оно се не би одбило, нарочито кад би још и кандидат са Напредњачке Стране био човек, коме се не би имало шта замерити. Такав је случај био у Београду.

Али је влада опет од оваквих допуштених изузетака, о којима је сама странка, њени људи имали да се изјасне, свом силом и свима својим великим средствима ишла на то, да начини за се правило. Она је то тежила у два правца: и намећући, где се може Напредњака, и сузбијајући по некога по њеном мишљењу „опаснога“ либерала. Тако је влада закорачавала у чисто партиски и чак интимни круг либералне акције¹, а ови су се, по могућству бранили од тога. с каквим коначним успехом и исходом, видећемо по изборном резултату и бројним односима, који се буду показали при избору посланика и Либерала и Радикала и Напредњака. А, узгред буди речено, имало се изабрати 194 посланика, према томе наменовати њих 64., а цела Скупштина састојала би се из 258 чланова — број велики, који је допуштао и влади и странкама велики размах.

Напредњаци опет, повлађени овако од стране владе у којој је била чак већина напредњака по прошлости, не изузев ни самог

¹ Чак ни београдски месни партијски либерални одбор није био поштеђен од оваквих утицаја. У Београду је ишло мучно са кандидацијом, где је прво био кандидат потпредседник глав. одбора Димитрије Стаменковић, одличан човек — и председник Трг. Удружења, а и Пера Н. Јовановић, такође одличан члан странке. У средину одбора, који је држао састанке у уреду „Српске Заставе“ дође главни секретар мин. унутрашњих дела Живојин М. Протић, до пре две године уредник „Српске Заставе“ и „не као орган мин. унутр. дела, но као стари, опробани пријатељ“, одлучно саветује, и у интересу странке, да се одустане од кандидације Стаменковићеве (коју је овај сам напустио захваљујући пријатељима). Са тога је настала читава експлозија, услед протеста присутног писца о. д. и услед таквог мешања владе у чисто унутр. делокруг странке, ма и у име пријатељства, од стране г. г. Министра и његова секретара, који беху оба доста либерали. И Јовановићева је кандидација напуштена, и најзад се установило на Драгомиру В. Радуловићу, који је кандидован са Голубом Јанићем, напредњак. Но, око тога се видело толико муке, да је објављена кандидација за Београд, носила датум: 20. маја — једва три дана пред изборе. Улога Ж. М. Протића, дотле и дуго после, блиског пријатеља Ст. Рибарца, потицала је из његовог положаја. Доцније је он постао и окр. начелник у Зајечару, за ове владе, и изгубивши тај положај, он је при промешеним приликама, после 1900. био опет уредник „Срп. Заставе“ под Јов. Ђ. Авакумовићем.

председника; уз то, бар местимце, не са свим без помоћи евентуално и од Либерала; а поласкани и нуђени формалним савезом од стране Радикала, појмили су сву повољност свога положаја и нису пропустили ни једну прилику да је што боље не експлоатишу. То је дало повода органу либералном, да их поред сталних напада у току целог времена, и на 48. сати пред изборе, у свом бр. 60. од 21. маја енергично нападне, назвавши их „Стари неверници“, што је био и наслов чланку у пом. броју „Српске Заставе“.

„Од доласка садашње владе, а окуражени видном протекциом, Напредњаци су се — вели се у том чланку — трудили да присвоје себи — особиту улогу у јавности. С том улогом они су се, ево, докотурали и на — изборе. Како ће они, овако слаби и нејаки, из њих изаћи, ми не можемо знати; али хоћемо за тренутак да се, ипак, позабавимо том њиховом улогом, коју су они на три фронта и играли и, рекли бисмо — изиграли..... Умели су Напредњаци сваку околност експлоатисати, и експлоатишу је. Јавила се, тако, једна влада, која је објавила да јој у програму не пише партијски живот, и Напредњаци су схватили ситуацију са њима својственом лукавошћу, и оглашени као „неутрални“ они су желели и успели да се угурају свуда и свакад, где би једна „непартиска“ влада имала потребе за „неутралне“ људе..... Но, перфидија је настављена, и мора се признати, не без дрскости. „Погледовци“ су пришли уз Радикале, везали своју судбу за судбу Радикала; спањали „Поглед“ и „Одјек“; а да би све ишло са више важности, потргли су и неке Гарашанинове тестаменте, као мухамедовци што износе гаће Мухамедове, кад дође до зора¹. То је за ове друге (напред) ћар; а у ближој или даљој будућности, то ће имати и нешто више (у оригиналу: дебео курсив!) да значи (Ко би могао знати, да ће се овим речма предсказати тачно догађаји који су настали у 1901 години, у „фузији“ радикално напредњачкој?)..... Вредно би било, и без икакве срџбе, прегледати ове „неверне вере сваког господара“, ове старе невернике, који умеју да скину кајмак и онда кад изгледа да је ваган заманут да им се о главу разбије. Али, они нису криви. Ко је тај, који не би узео, кад му се даје? Ко је тај, ко не би желео да ускочи у Скупштину, кад му се може, а нарочито без икакве своје муке и труда, са што мање капитала, а са што више ћара“.

Јасније се није могао обележити положај супротности између ове две, од вајкада непријатељски расположене Странке. Овако третирање странке, на коју су особите наде нарочито у двору полагање, није се краљевима ни мало допадало; али то није могло много ни пореметити правац, у коме су се догађаји кретали, против

¹ „Чујмо Гарашанина!“ докикивао је, уз „Одјек“ бр 64., од 13. маја пришивени „Поглед“, и онда се износи факсимила једнога Гарашанинова писма, и критика стања створенога променом владе. Све се то истичало као нека врста пол. тестаamenta Гарашанинова, и требало је да буде нека врста прогласа на напредњаче, да се држе радикала при изборима. Томе писму, а у истом „Погледу“ следовала је, опет у име пок. Гарашанина и облигатна грдња — Јов. Ристића.

овако изречне воље и самога Глав. Одбора и његова органа. Што је овај чланак пуштен на четрдесет и осам сати пред саме изборе, није било без разлога; јер се тиме хтело да се олабаве везе међу гласачима и једне и друге, у колико се успело да што ближе и јаче комбинују Либералне и Напредњачке поверенике (у окрузима) и гласаче (по варошима).

Но на реду је да изнесемо прави *ordre de bataille*, изборне прогласе зараћених Странака: радикалне и либералне. Напредњаци нису ни имали никаквога прогласа; а напред смо казали и зашто. Прво су са својим прогласом изашли радикали обраћајући се „Бирачима радикалним“ на дванаест дана пред изборе („Одјек“ бр. 62., 10. маја); а доцније, на седам дана пред изборе и Либерали („Српска Застава“ бр. 58. 16. маја), обраћајући се „Либералима“, и једна и друга страна ословљавајући своје пријатеље са „Браћо!“.

„Противу овога стања и ове политике — говораху Радикали у своме прогласу пошто су прво бацили поглед на ближу прошлост до пада радикалне владе — Радикална Странка, као народна странка, која је сва ова зла и све ове несреће предвиђала, дужна је уложити сву своју снагу, протестовати свим законитим путовима и средствима, те колико може сачувати отаџбину, да не срља у пропаст. Патриотизам и љубав према задатцима Србије и њеној улози у Српству, налажу јој, да заборави на све сметње, на сва кићења и гоњења, на све сплетке и потварања, па да на дан 23. маја ове године уложи сви листом протест противу овога стања и противу ове убиствене политике.“

„Тренутак, у који се народ позива на изборе дакле, необичан је.... Али, поред свега тога, с обзиром на важност садашњег тренутка, налазимо да народ треба и овога пута, 23. маја о. г. својим гласом да протестује противу гажења закона и устава, да учини очигледним за све, и свакога, све незаконитости, фалсификате и насиља, који се данас употребљавају, да се дође до неке вештачке и измајсторисане Скупштине; да изјави, како ову земљу може спасти од пропасти само законитост и чиста, уставна слобода. За то се и обраћамо на све радикалце без разлике положаја и стања, који само имају по закону право гласати и бирати, и позивамо их, да у одређени дан дођу на гласање.“

Прилично меланхолично испао је овај проглас радикалног Глав. Одбора, који је поновљен и у идућем бр. 63. „Одјека“. Ми смо из њега донели само важнија места. Проглас нема никаква потписа, па ни колективнога од стране „Главнога Одбора“. Да ли је овој код радикала неуобичајеној кроткости узрок сумња у своју снагу па и у успех; или је то углађеност, коју већ одавно показује Странка која је била дуго на влади и жели опет власт; или је најпосле ту у игри био сам страх, то нека остане овде нерасправљено. Доста то, да цео утисак од овог прогласа видно показује да су Радикали много — спустили дурбин.

Са свим другојачије звони Проглас Либерални, који је своју оштру страну окренуо против радикала и радикализма, а према

влади констатује потпуну независност Странке! „Ми према влади немамо никаквих обвеза, нити их она има према нама....“ стоји видно и истакнутим словима исказано у томе прогласу. Но, он је подупрт фактима од пресудног значаја из блиске прошлости, и у својој тенденцији, као проглас једне Странке, која рачуна на успех тако је карактеристичан, као резиме свега дотадашњег држања Либералне Странке — да заслужује да се бар у главним мислима наведе: „Браћо Либерали! Ми стојимо на прагу избора посланика за Народну Скупштину.

„Има већ веколико година, како ми не учествујемо у тим изборима, а на име од онда, кад су радикали извршили своју подмуклу заверу противу нас, 1. априла 1893. год.

„Ми немамо више узрока да се уздржимо од избора за Нар. Скупштину; имамо, напротив, дужност да прихватимо програм, који је Њ. В. Краљ поставио 11. октобра пр. год. Програм је тај потребан; он је и користан и савремен. Ми не знамо, хоће ли и у колико ће ова влада бити у стању да га изврши. Ми према влади немамо никаквих обвеза, нити их она има према нама; али задржавамо себи право, да је ценимо по њеним делима и успесима. Међутим ми нећемо предрасуђивати ток догађаја. То не би било патриотски, а поврх свега још, значило би помагати да се отворе врата елементима, који су већ доказали да су за владу неспособни и недостојни. Ми то не смемо чинити. — Ми, на жалост, већ носимо пред Богом и отаџбином одговорност, што смо 1887. године на својој грбини радикале изнели први пут на владу, где су се они на првом кораку показали неверни и вероломни.

„Ми смо им прокрчили пут, те су они од онда већ неколико пута долазили на владу. Па шта су они показали? Показали су у спољашњим одношајима велику незрелост и крајњу неспособност, а у пословима унутрашњим неговали су распад и дивљаштво.

„Прошле године био је на Балканском Полуострову један од оних ретких покрета, којима се народи у својим народносним тежњама помажу. И наша браћа у Отоманској Царевини која још немају никаквих гаранција за своју народну Цркву и Школу, изгледаше помоћ од нас, своје слободне браће, да дођу до своје независне управе Црквене, која би им после и народност, па и народну школу обезбедила. Но ми бејасмо несрећни, да имађасмо тада Радикалну Владу. Она не само пусти детињском лакоумношћу, да прохује оне сјајне прилике без сваке користи за Српство, но још пође на руку нашим такмацима, да захвате земљишта и у оној сфери, коју ови сами бејаху признали за Српску, докле наши радикални Министри¹ проводише време у гозбама и терезенкама. Прави раскошни синови, који растурају знојем стечене тековине својих Оцева!

„А у земљи? Чули сте, браћо, прошле године, судски претрес о хајдучији у Чачку. Овде су изашли на видик плодови радикализма. Три највећа округа у Србији изиђоше друштвено поткопана и материјално осакћаена. Срце нас боли, кад гледамо, како се први

синови оних поносних округа, наша рођена браћа, савијају и издишу над усијаним веригама! Радикализам се регрутује под куршумима хајдучије; прваци радикални дају правац хајдучима¹ и пружају им прст на оне, који требају да падају као њихове жртве. Бог им судио!

„Ну најважније је чути, шта данас раде прваци радикални против своје Отаџбине.

„Видећи се одбијени од власти, они су заузели неке новине и у Русији и у Француској, и тамо су од своје Отаџбине начинили једну црну слику, да би наудили онима, које они сматрају као узрок своме данашњем положају. А овде изнесе, као одзив тој својој издајничкој радњи, како земља без њих пропада. Нека се земља оцрни и понизи у очима иностранства, само да они дођу на власт.

„Њима треба власт, — не да се старају да њоме користе својој земљи, не да задовоље допуштено властољубље, но да се приближе тајним кредитима, који се зову диспозициони фондови, па да плаћају дугове својим пропалицама у земљи, а на страни да оснивају радикалне штампарије, и да шире радикализам и ван Србије.

„Ми не смемо помагати да на управу наше отаџбине долазе они, који се и дан данас не одричу правца, који опет може на Краљевичке путове да наведе, они, који ни својом рођеном странком нису у стању да управљају; али за то покушавају да и у нашу средину убаце семе раздора и да нас заведу на распутице².

„Не, наше учешће на изборима не сме ићи у прилог дивљаштву и невери; ми смемо посветити свој рад само чврстим и

¹ Ово се односи на Ранка Тајсића и још неке, који су, нарочито Ранко, и сувише компромитовани приликом претреса (1896) ухваћеноме хајдуку Милану Бркићу и осталима, у Чачку. Овај „првак радикални“ изашао је веома ружно са овога претреса, као и у исказима хајдука, кад су ухваћени, и у исповестима неких саучесника из Драгачева, који су осуђени за та дела, док је Ранко претпоставио да се уклони из земље и оде у Црну Гору, где је друго остао. Радикали, дошав после напредњака (1896) учинили су што су могли да се ова брукта угуши; а доцније (1901) они су успели да се Ранко врати слободно у Србију, и ако је (1899) још једном и на смрт осуђиван. У вези са хајдуком Бркићем, изашло је на видик: да је Ранко имао састанке с њиме, да му је указивао помоћ и заштиту, склањајући га — пошто је по наређењу Ранкову убио у Моравцима учитеља Бацковића, који је издао једну књигу противу кнеза Николе — преко пријатеља чак у Турску, и т. д. После свију ових авантура, вратив се из Црне Горе, и после видних експертности, које прате сав његов „политички рад“ кроз неких скоро тридесет година, Ранко је подлегао душевном обољењу. Доведен је у Београд у лудницу 29. авг. 1901. и све више помрачавајући се душевно, ускоро умро.

² Алузација на држање Ст. Рибарца, кога су радикали кроз „Одјек“ огласили као потпуно оцењена од Странке, и као човека, који оперише независно од главне војске, наравно, увек, по нахођењу радикала, пометно, срећно, на супрот Ристићу и Глав. Одбору. И док „Одјек“ као што знамо већ, у целини прештампала, а за тим на свој начин коментарише засебити проглас Ст. Рибарца, он овај други проглас Либ. Странке назива: „Последња пасквила Јов. Ристића“, и у неких пет чланака труди се да његово дејство паралише и своју Странку опере од прекора у њему изнесених.

солидним одношајима у земљи; а с поља, само Српским народним предањима. Данас су три четвртине општина у рукама нашим; тај одношај представља пресудну тежину изборне снаге. Ова снага треба да буде самостална и независна, па да потпомаже консолидацију земаљских одношаја, на основу програма, који је Њ. Величанство поставило за Србију.

„Браћо Либерали! Ми морамо бити противу свега, што томе правцу стоји на путу. Ми не улазимо у изборе да решавамо ко ће бити на влади, него да помажемо да се земља наша лечи од недуга, који се у њу уселио од опака рада радикалнога. С тога наш изборни одзив мора бити: Напред, за срећу Србије, а против Радикализма!“

Овај, у својој тенденцији скроз противу радикалима управљени проглас показује уједно и значајан прелом на меродавном месту у Либералној Странци: да се коначно кида са свима досадашњим, вазда јаловим покушајима, да се Либерална и Радикална Странка приближе. И ако је то са извеснога гледишта за жаљење, ипак се овакав положај не може Либералима преbacити после њихова, више пута поновљена искуства, да се са Радикалима не може ништа паметно и ништа трајно учинити. Наравно, да је овај нови обрт, посредно бар, ишао у прилог политици Краљева, за које се није могло тврдити, да су много вернији савезници од Радикала; за које се могло знати, да су такође у безизлазном положају, да и сами, како сад бар ствари стоје, немају избора, и да су упућени да подржавају нерадикалне Странке, елементе умерене у земљи. Питање је могло само бити — и то је била магловита тачка у овом походу — хоће ли се нова ситуација, која произађе из избора, поставити доиста на Странке, Либералну, ако ова добије већину? Или ће се рачунати с Либералима, али не и са Станком; или ће наступити каква нова груписања; или ће, најпоследње, остати у целости влада, каква је постала 11. октобра пр. године, која није била либерална, сем министра унутр. дела, коме је пало у део да ове знамените изборе изведе, очевидно са помагањем либералних кандидата, али не мање и са протежирањем и кандидата напредњака.

Све су то била питања, која су у нераздвојној вези са успехом на биралишту. Али, за сад је главно било добити тај успех; а главна је препона његова радикализам. С тога је сва оштрина Либералног Прогласа и управљена на ту страну. Историјске потпуности ради ваља нам додати: да је овај важан акт потекао из пера самога Ристића. Он је био још оштрије написан и писцу о. д. и Александру Протићу пуковнику у пенсији, којима је Ристић исти проглас као ближим пријатељима прво прочитао, доста је муке требало, да га склоне, да по нека места, сувише оштра, ублажи. Томе су свему криви сами Радикали, који су, без потребе, без стварног повода често пута, у својим нападима према Ристићу лично, били прешли сваку границу, а већ после Прогласа отишли још и даље. У прогласу су опет Напредњаци са свим игнорисани, саобразно и целокупном држању Либер. Странке, а и себичном др-

жању и самих представника те распуштене политичке Странке. Доста је било што се о овима очински стараху и Краљеви и Влада; доста је било, што се већ дало предвидети, да ће на много места бити закинут успех либерални за рачун напредњака, те није било опортуну да и сама Странка до краја помаже ту ујдурму. Јер, као год што је у Прогласу либералном према влади доста толерантно и без сумње из чисто техничких разлога казано: да „ми не улазимо у изборе да решавамо ко ће бити на влади“, тако је исто и влада, и ако са мање нессебичности, свима силама, које су јој биле на расположењу, радила: не да ову или ону Странку, као такву доведе до већине, но да већину осигура људима, за које је пре могла претпоставити да ће постављени правац и програм подржати. Наравно, у политици, као и у победном рату: успех отвара нове прохтеве. И Либерална Странка и влада нису јавно исказале свој крајњи смер, своје праве прохтеве. Као што смо већ рекли: свака је страна имала свој рачун; а обе су се слагале у једноме: да Радикали не продру на изборима. Свака је страна оставила себи у резерви по једна ошкринута вратанца, да после пође својим путем. Та се резерва Либералне Странке огледа у оном јасном констатовању у прогласу: да Странка према влади нема никаквих обвеза, нити влада према Странци; а, указујући, на крају прогласа, на „пресудну тежину изборне снаге“, која потиче из властитости, коју Либер. Странка има над три четвртине општина, Проглас не пропушта додати: да „ова снага треба да буде самостална и независна, па да помаже консолидацију земаљских одношаја на основу Програма, који је Њ. Величанство поставило за Србију“. Крајна консеквенција овога изјашњења била је јасна и за недипломате.

Пљусак погрда следовао је кроз „Одјек“ и противу Јов. Ристића, и противу Либералне Странке, и противу појединих виђених Либерала, па, најзад и противу писца овога дела, називајући његово перо „пакосним“. Писац је тада у главном и носио сав скоро писмени терет у главној управи Странке и у уредништву органа странке¹.

Но како би све ове нападе рецитирао, и на што? Али једно место из дотичног чланка у бр. 70. „Одјека“ од 21. маја ипак заслужује нарочиту пажњу. Хватајући се за израз, који је одмах у почетку Либералног Прогласа, у коме се истиче: да су Радикали

¹ Ти су напади продужени и пре као и после извршених избора и у чланцима, и у белешкама, и где год се може, пошто је „ту и такву политику помагао г. Јован Ристић, двоструки Намесник, са својим ађутантом Живаном Живановићем“ („Одјек“ бр. 74.) А истом броју 74. радикалнога листа и у другом чланку, продужујући напад на Либерални проглас, „Одјек“ вели: да у прогласу „који ће остати црна мрља на челу Либералне Странке, има толико нискости, толико подлаштва и неваљства, да су их могла прикупити само два човека: господин Јован Ристић и г. Живан Живановић.“ Наравно, где престају разлози, или су они према изнесеним фактима немогући, онда настају грдње, којима се мисли да се много казало, али се ипак није ништа доказало. У стању, у коме су се Радикали после избора од 23. маја 1898. год. налазили, ово је понашање с њихове стране по све разумљиво, и ако не примамљиво.

били активни у „подмуклој завери противу нас (Либерала) од 1. априла 1893.“ — Радикални Орган пропраћа ово место следећим значајним речима, управљеним очевидно на адресу Краља Александра:

„Млади Краљ Србије, задахнут узвишеним идеалима о задаћи Српскога Краља, одгурнуо је достојанствено оне историјске ноћи овога Намесника, упутио га у његову Кулу, да у њој размишља о ненаситости и парама. У тој сврси Он (Краљ) се обратио за сарадњу људима, који су неоспорно представљали уверење и мисли целог Српског народа, и чија се лојалност оспаравала само у тренутцима, кад Јов. Ристић није другојачије могао да их опања и оцрни — тако је освануло јутро, после Цвети (1815.) најсветлије, најузвишеније и најплеменитије у Историји унутрашње политике Дома Обреновића V. од кога су наши душмани, поред све његове младости, почели били од првога дана да зазиру, а чије су намере могли, опет од тога истог дана, да ремете и оцрњују они, који су држали да имају монопол на памет, државништво и лојалност. Тај идеални поступак Његовог Величанства Краља Александра I. коме су се сви европски владаоци дивили, господин Јован Ристић, ето, назива подмуклом завером и та његова осуда разноси се широм целе Србије.....“

Колико ласкања садрже ове речи, а на адресу „Младог Краља Србије,“ кога су Радикали и онда, у наступу првоаприлске радости и задовољства називали „Великим Александром!“ Али људи, који се сами називају „сарадницима“ фаталнога чина од 1. априла 1893. сада, кад су збачени са власти, заборављају: да су они били ти, који су, сарађујући на „првом априлу,“ научили „Младог Краља“ и „Великог Александра,“ да сме и може слободно и некажњено вршити државне ударе смећући с ума, да се они могу једном и противу њих самих окренути. Али Радикали су спадали у ону врсту људи, каквих је мора бити било и у Пруској и Немачкој, где има једна пословица: „Der König ist absolut, solange er unseren Willen thut.“ Тако и Краљ Србије, може чинити апсолутно што год хоће, па и државне ударе изводити; само ако су они по вољи Радикала, који се и у овој прилици, а горњим речима, обраћају „младоме Краљу“ и само што не довикну: Зар нас не познајеш више, Господару, та ми смо твоји стари сарадници и савезници из „оне историјске ноћи.“ Али овога пута остао је апел без одзива, ма како да је он иначе могао бити по вољи „Младом Краљу,“ величајући оно „јутро, после Цвети (1815.) најсветлије, најузвишеније и најплеменитије у историји унутрашње политике Дома Обреновића,“ предсказујући чак и „тихо вече“ тој владавини.

Исто су тако остале несаслушане и све многобројне молбе, које су Радикали из целе земље управљали лично на Краља, тужећи се на изборну праксу власти, објављујући те све молбе у „Одјеку.“ Стара тактика! Као год што су пред изборе 1893. обасипали жалбама Краљевске Намеснике, тако сад обасипају Краља. Кад су сами на власти, онда су жалбе упућене Краљу акт неуставан и „улизички“; а кад су други на власти, онда је Престо-

прва и најпреча инстанција, где ваља све могуће молбе упутити. А да већ није у длаку мерено, хоће ли се све оно што у таквим молбама стоји, поклапати са истином, то се по себи разуме.

Завршујући овај немιο одсек времена и помен у њему појављених догађаја, ми то нисмо учинили, ни из тежње да освежавамо неке своје успомене, ни да дражимо успоменама које друге стране. Није ли и сам писац био тада и сузише на ударцу хитцима са противне стране, као што сведоче наведени цитати? Ми смо то учинили историјске тачности ради, као и у тежњи, да још једном нагласимо фаталности, које су пратиле живот и вечиту неслогу Странака.

VII.

Неочекивани резултат избора. — 23. мај 1898. донео је резултате, који су премашили свако очекивање, нарочито у своме негативном делу, који је износио потпун пораз Радикалне Странке. Изабрато је (од 194 посланика, колико се бирало) око две трећине Либерала, око трећине Напредњака, и само један једини Радикал (у Ужицу). Стојан Рибарац, који је у свом засебном Прогласу довиквао: „Бирајмо само Либерале, праве, искрене, поштене, карактерне и опробане Либерале!“ и што је наговештавало његову изборну енергичну акцију, неочекивано је у очи самих избора повукао и своју личну кандидацију, а и других засебних кандидата у његовом крају није ни било. Без сумње претерана обазривост према снази Радикалној учинила је, те је дружба са Напредњацима била у целој земљи многобројнија, но што се то очекивало, а још мање желело у врховима Либералне Странке. Писац ових редака сећа се изненађења, које је осећао, примајући у уредништву „Срп. Заставе“ телеграфске извештаје о резултатима свршених избора, где се поред изабраних Либерала скоро редовно јавља и који Напредњак (види „Срп. Заставу“ бр. 61. и 62.). У том су погледу јаче успеле кандидатске комбинације, које је Влада помагала и Краљеви желели. Истина, оне, укупно узев, нису испале на штету Либерала, који су ипак имали већину; али су безусловно испали више но што треба у корист Напредњака.

Еклатантни пораз Радикалне Странке, који је обележавао изборе од 23. маја — који су Министру Унутрашњих Дела Андонићу још истог дана донели одликовање Таков. орд. I. реда! — био је значајан знак времена и обележје нових прилика, далеко више но успех умерених елемената. Да се сва величина овога пораза, који је Радикале сустигао при свем њином усиљавању, и за сразмерно кратко време после силаска Радикала са власти, може оценити, ваља се сетити оних победоносних успеха њихових на допуњујућим изборима на пр. 1882 и општитх 1883. године (Књ. II.) При свима незаконитостима и безобзирним усиљавањима тадашњег Министра Унутрашњих Дела, Милут. Гарашанина и целе Напредње Владе и Странке, и при личном ангажовању Краља Милана (који

је, по прогласу Краљевине, а пред изборе 1882. пропутовао већину земље, свуда уздижући Напредњаке а грдећи Радикале и Либерале) Радикали су, помогнути и од стране Либерала, са неодољивом силом продирали као оно силна бујица, која обара све препоне. За неких петнајест дана (15. и 31. маја 1882.) бирано је два пут на разним местима узастопце око педесет посланика, који су били пре тога (у марту) иступили из Скупштине и чији су први избори (од 15. маја) поништени, и оба пута су продрли Радикали и исти, иступели посланици. Да би спасли ситуацију и своју владавину, Напредњаци су тада прибегли познатим „Двогласцима“, које су позвали као „друге посланике“ у Скупштину, на место изабраних. Идуће 1883. морала је, најпоследње, и сама Напредњачка Влада одступити после општих избора, на којима су Радикали победили, и са Либералима чинили одсудну већину, идући на биралиште увек раме уз раме — како је то све опширно изнесено у књ. II. овога дела (стр. 205. и 223.)

А сад? Сад Радикали излазе из избора са — једним јединим послаником; а зна се, да ни они нису бирали средства, путове и начине на спрам сличних мера од стране владе. Па ипак, такав пораз! Ваља томе додати, да је то сада (1898.) Странка која је имала за собом читаве године разних својих влада, а с тим и појачања, која се добијају са влашћу и њеним богатим средствима, која су и радикали (1887. и 1889.—94. као 1896.—97.) до дна црпели и исцрпели. Нису ли Радикали још пре осам месеци такође били на власти? Па ипак су само тих осам месеци супротних мера били довољни, да на изборима не само спреме пораз Радикалне Странке, но да јој управо потру сваки траг. Чудан, доиста, обрт и неочекиван исход! Јасно се показало, да је Радикализам малаксао и да је његова снага била сада само релативна према слабости других странака и да и он, равно другим старијим Странкама, може од сада да се држи вештачким средствима и подупирањем Власти, као што је недостатак таквих средстава и супротна њему радња власти, значила његову потпуну малаксалост.

Од Радикала се није могло очекивати, дабогме, да без поговора приме овај пораз свој, који је раван био правој катастрофи. Одмах сутра-дан 24. маја по свршеним изборима, (које они назваше „задушним“ јер су падали о неким задушницама пред Тројице) теши се „Одјек“ (бр. 73.) следећим необичним начином:

„... Владици прапорци истина доносе у вечерњим издањима неке извештаје, по којима су пропали на „изборима“ и Катић и Милија и Риста и многи наши другови, који су под свима владама до сад бирани већ за читаво четврт столећа. Ми се ничему више не чудимо, што се дешава у овој већ препитомој Шумадији. И по самом доласку Владан — Ефремове владавине, а нарочито после свега онога, што се дешавало по нашој отаџбини за пун месец дана, ми смо сви знали, да у Србији за сад не може бити избора. Али је наша грађанска, страначка и патриотска дужност налагала, да потпуно одголитимо наше противнике, принудивши их на сва

безакоња, и утврдивши на тај начин јасно да системи Владан — Ефремови не могу у Србији опстати, докле се год у њој буде и најмање закон поштовао. И ми смо у томе успели ... (!).

„То истина неће бити добро за нашу Отаџбину, нити за општу ствар целокупнога Српства, па не може бити добро ни за кога у Србији. Али и у политици долазе по кад кад у земљама тренутци, када све добре и искрене патриоте имају само једну реч и једну мисао, а то је: Што горе, тим боље!“

Доиста су Радикали овом необичном девизом, „што боље тим горе!“ одали једну несрећну црту нашу. Није ово први пут, да се од Радикала чује ова наопака реч, као што она није у Србији у опште нова. Кад је наш први рат с Турцима (1876.) нагињао своме познатом исходу и када је падом Ђуниса и рат завршен српским поразом, онда се међу конзервативцима (напредњацима) — помешаним у то време са Радикалима — који беху заједничка опозиција Либералима — такође доста гласно шептало: „Што горе, тим боље!“ Кад је после непуних десет година, у рату с Бугарима (1885.) дошла „Сливница“, онда су Радикали такође, и они у земљи, а нарочито они што беху, после Тимочке буне ван земље, (у Бугарској) велегласно викали: „Ако, ако: Што горе тим боље!“ — Сад, после избора од 23. маја, истина не у тако критичним приликама као негда, чује се опет тај фатални усклик. И он се сад од стране Радикала само генералише. То је, без сумње, чисто наш Шумадијски специјалитет у сфери „патриотизма“, који се код несловенских народа никада не види а од кога и сама Русија није била поштеђена у своме рату с Јапаном 1904.—5.; године, да после само дванаест година, у сред страшнога светскога рата, у марту 1917. стрмоглави у понор, из кога ће се можда, али са надчовечним напрезањима, кад год моћи подићи

У чланку, који носаше наслов: „Избори без гласања или нов државни удар“ („Одјек“ бр. 75.) могао се читати и ово забашуривање изгубљене битке: „И што је Радикална Странка, знајући све ово, ипак узела учешћа у овој изборној трагикомедији, то је било само за то, да очигледно покаже и деци у Србији, и свима, који су ма и за тренутак могли сумњати да се у Србији ни под воспостављеним Ристићевим Уставом од 1869. године не може добити Народна Скупштина, која не би имала већину радикалну; да је то могуће само кад се слисти и тај анахронистички Ристићев устав, то јест кад се изврши нов државни удар. Сад је јасно, за свакога очигледно, да је Радикална Странка на пољу легалне борбе, под сваким уставом, под сваким изборима и политичким системом имала и има већину, и да њу, на том терену, на ком једино може стајати и радити једна Странка, нико није могао и не може победити“. Као, да у дане сјајних радикалних победа из 1882. и 1883. није био у снази Устав од 1869.?!“

Упоредо са тим резонувањем ишли су и даљи напади на Ристића, на Либерале, на „Срп. Заставу“. Орган Либер. Странке, у своме бр. 64. од 30. маја, а у чланку „Радикали пре и после из-

бора“ резумирао је цео овај крш од речи и одговорио радикалном органу „Одјеку.

„Свакоме је пукло пред очима — говораше се у том чланку „С. З.“ — и свакога је изненадила, место легиона, она празнина на бојном пољу од 23. маја, да не само што није било никакве радикалне победе, већ није било ни мртвих ни рањених: није било просто никога! Или, молимо, сем оног штурог успеха у Ужицу¹, нешто отпора у Ваљеву и тутња по Београду, где су још Радикали овога пута лиферовали изборну битку, па ма је и изгубили, или бар да су противнику по скупу цену победу дали. Од свега тога нема ништа. По Радикалима, Србија би 23. маја пре личила на напуштен логор благовремено побегле војске. Радикална Странка постојала је 23. маја само у ступцима „Одјека“; одатле је она неограничено располагала још једино оним, што јој је стајало на расположењу: својим поганим језиком. Палацала је до избора, сикће после избора! —

„Господин Ристић, Либерални проглас, чак и г. Живан Живановић и др. сад су дакле таман дошли Радикалима, да — вичући на њих поименце, и бацајући се блатом на све што им је на домету, — спасу бар привидност..... Но, и ту ће имати онакав исти успех као и на биралишту. Декаданс радикални и у моралном погледу иде упоредо са опадањем тако обожавањем њиховог „броја“. Било је времена кад су уливали страх. Сад уливају само сажаљење. Радећи, као што раде у свом „Одјеку“, доћиће најпосле на лествицу: да их свет мора, хтео не хтео, и да презире“.

Ово што наведосмо из листова обе Странке довољно је да илуструје њихове жалосне узајамне одношаје у овом важном времену. Мржња је заменила све разлоге, и тиме је доста речено. За владу је било ово таман добро дошло, она је рачунала, да је на изборима победила, у толико, што је сузбила Радикале а помогла изабрати Либерале и Напредњаке! Али за владу није још било извесно, је ли то баш њена сигурна победа, и да ли је она сигурна, са својим положајем наспрам омаке Скупштине, која ма да је умерена, она је не мање и партијска, док влада је непрестано важила као „неутрална“, „ванпартијска“.

Но, влада је, на случај непокорности од стране Скупштине или кога њеног дела, имала у резерви још једно средство, још један ауторитет: то је био Краљ, или боље рећи два Краља. Развој догађаја на Скупштини која је предстојала, показаше, да је и влада с разлогом рачунала на овога чиниоца, који и до сада није стајао мирно, нити остао на висинама неодговорних и неприкосновених сфера. Краљ, и један и други, давно су били сингли у арену свакодневне борбе.

То је, наравно, задавало бриге и Либералима, и ако није било разлога да они буду незадовољни бројним одношајима у Скуп-

¹ Избор радикала у Ужицу, био је, кажу, нека врста досетке од стране саме владе, која је желела да се избере бар овај један радикал.

штине, како по броју у коме су изишли из избора, тако и путем наименовања. На седам дана по изборима, 30. маја, изашао је указ о наименовању посланика. Наименовано је њих 60 (само су четири места остала непопуњена.) Међу наименованима било је много Напредњака, доста Либерала, а и по неки — Радикал, наравно од умерених и из редова чиновништва, које су подржавали по неки од чланова владе или лично или по сродству, и вукли их за собом, наравно по њихову пристанку, и њих у Скупштину увели више ради декорације.

Једновременно са наименовањем посланика, изашао је указ о састанку Народне Скупштине, у Нишу, на дан 17. јуна ов. год. као сазив за прошлу 1897. годину. Доцније ће, као што ћемо видети, Скупштина, у току рада, бити указом претворена у сазив за ову 1898. годину.

Либерали су, дакле, имали већину у овој Скупштини.

Но, прва појава, која је пала у очи, била је та: да овом факту нису следовале никакве парламентарне конвенције. Влада је у своме личном саставу остала иста. Није било ни делимичне реконструкције, а још мање промене у смислу бројних партијских одношаја у Скупштини. У влади је остао и даље онај један члан Либерал — Јеврем Андоновић, који је уз непосредну сарадњу оба Краља, оваку Скупштину и саставио.

Има се одмах приметити, да су овоме ишле на руку и прилике у самој Либералној Странци, нарочито у погледу правих права и оних, који су се међу прве убројавали. Ристић, вођа Странке, видно већ порушена здравља, а чврсто решен да више не улази у владу, одбио би, без сумње, бар лично, свако учешће у каквој евентуално новој влади, са либералном основном. Али то није сметало, да се образовање владе, са повећаним бројем либералних министара, ипак изврши под протекцијом вођа Странке. Али и то је било тешко, готово немогуће, бар не онако, како би требало, ако би се желео уштедити експеримент да се праве „нови људи“. Јов. Авакумовић, за Намесништва предводник Странке и председник либералне владе, беше се, као што знамо, још од марта 1895., пре три године, повукао давши оставку на положај свој у Глав. Одбору. Ст. Рибарац, сада први потпредседник Странке, у прошлој либер. влади министар унутр. дела који је својим агитационим способностима на се привукао погледе многих у Странци, на жалост, својим чудним, често необјашњивим и све некако засебитим поступцима, поодавно, а нарочито у последње време, беше се удалио од целине Странке и мал те не би се могло рећи, да јој је био у опозицији. Ово, по Либералну Странку фатално стање, одмах је експлоатисано од стране Краљева и, не без права, указивано је на растројство у врховима Странке. Остао је само број, који се оличавао у Скупштини. Али и посланици су, по законима Психологије Гомила, обични људи, који, лишени вођства у свом духу и смислу, постају жртва буди које друге, јаче стране. А ту јачу страну, у овоме случају није требало дуго тражити; она је била ту — то је био

Краљ, а с њиме и Краљ Милан. Посланици, и Либерали и Напредњаци, сити радикалнога гоњења и из бојазни да се они понова не врате, готови су били да приме учешће у пословима, макар и под „неутралном“ владом. Ако су се морали лишити честољубља да имају владу од својих пријатеља састављену, то им је богато накнађено спокојством и миром, које су имали и они и целе њихове Странке, услед одбацивања радикалне владе. Имали су свога начелника, капетана, кметове и одборе, а сами су седели у Законодавном Телу, контролишући рад владин; и, кад боље није могло бити, и ово је било, ако не са свим добро, а оно бар сношљиво. А за остало, што је још недостајало, остављено је времену и приликама, да се, можда, поправи.

Ово је била свакојако аномалија, бар по парламентарним обичајима, који су дотле владали у Србији. Но, ако би она била производ само насиља владаочева и пресије његове на савест људи, који из бојазни да утеку од зла, пристају, и морају да пристају на половне мере, онда би се кривица за то бацила само на виновнике њене, Краљеве; али, правда захтева истаћи и онај други узрок у самој Либералној Странци, који је до овога положаја довео, или га бар посредно олакшавао. Тај други узрок био је, као што рекосмо, у понашању Авакумовића и Рибараца, а нарочито овога другог. Голицајући честољубиву страну чланова странке, вечитим истицањем самосталнога поступања и акције, Рибарац је успео да представи као неку врсту „компромитована“ рада свако друго поступање, без обзира, што је и овакво његово држање водило очевидном неуспеху и поразу. То се показало и на изборима, на којима Рибарац није био у стању ни да одржи своју рођену кандидацију а камо ли да продре; док је тактика, коју је Ристић, са свима осталим члановима Глав. Одбор, узео био, водила сигурном изборном успеху. Да је овај успех био поклопљен јединством и слогом у Странци, Краљ, ма како да је већ био управо самовољан у својим поступцима, не би могао игнорисати једну јаку, у себи самој сложну Странку. Али за то се ваљало мирити на Главном Збору у априлу прошле године (1897.), а не осујећавати то измирење, а овамо кришом ићи краљу Милану у Беч, као што је радио, и једно и друго, Рибарац, Кундовић и др. који су и сувише прецењивали своју моћ и рачунали да су они једини, који могу прихватити ситуацију, и на које се Краљ мора обратити после отпуштања Напредњака и предстојећег пада Радикала. Ристић неће да буде министар, Авакумовић, било с рачуном или осећајући се одиста увређен, избегава да са Странком подели њене текобе у опозицији, и онда остајемо још само „ми“, о којима се мора водити рачуна. То су интимне мисли Рибараца и др. који су мислили као он. Али, као што смо видели, они су се преварили у рачуну, на жалост ометајући тиме и све озбиљне друге комбинације. Они су мислили да гурају, а били су одгурани. Они су само и ако на свој начин терали воду на краљеву воденицу. То је резултат њихове „самосталне“ акције. Сем комплимената, пожњевених од стране радикалне, Рибарац и остали

нису имали ништа друго да укажу. Док су са радикалима поделили и све недаће изборнога пораза, нису тиме дали ни својој рођеној Странци да до крајњих консеквенција искористи сву тежину изборног успеха. А гора се услуга и својој Странци и својој политици није могла, од ове, учинити. Пред оваквим резултатом губе се и све „добре намере“, ако су их узроковачи оваквих резултата доиста имали.

Цео овај тежак положај и сувише се добро осећао и у главној Команди Либералне Странке. Јасно је било, да нов обрт неће доћи од Краљева, сем, ако би они били принуђени да приступе томе обрту. Ту пак принуду могли би једино извршити сами посланици, обарајући Владу или поједине Министре, на случај неслагања са предлозима, који ће се износити пред Скупштину.

С тога није недостајало често пута и на сувише јасним миговима, који су давати посланицима Либералима у томе смислу. Чланак о „Народној Скупштини“, у бр. 65. „Српске Заставе“ од 2. јуна, најлепши је доказ прве тенденције у околини Ристићевој, која је далеко била од добровољнога стављања у службу засебним прохтевима ма чијим, како су то, на жалост износили, сем Радикала, чак и поједини од „самосталних“ Либерала, који су били доиста у толико „самосталнији“, што су на изборима остали напољу, ако је тај положај, који је потицао из пораза, могао бити извор за понос и за задовољство. Тај је чланак „Српске Заставе“ следовао после указа о наименовању посланика и о сазиву Скупштине у Ниш.

„Народна Скупштина, у свом личном саставу потпуна је. Од 258 људи, колико их свега може имати — говораше се у помнуту чланку од 2. јуна — њих 254 изабрани су и наименовани. Од ових је добра половина Либерала. Но ретко кад да је било прилика, када се убеђење и кураж људи ставља на опору пробу, као што је то овом приликом, са већином пријатеља, који су ушли у Скупштину. Бива то и у ратовима — а политика је у многоме налик на рат — да се по некоји одред оцепи од Армије, затвори у неко утврђено место и ту се глаљу и жеђу тера на капитулацију. Положај наших пријатеља у Нишу биће сличан положају тако одсеченога одреда.

„Но Историја има на својим листовима уписане и херојске подвиге таквих одељења, која, остављена сама себи, без нарочитог вођења, знадоше да се групишу, и да даду тако нечувен отпор, који задивљује пријатеља и непријатеља. У осталом, наши пријатељи у Скупштини и у своје властитој интересу имају узрока да добро отварају очи. У колико су јаче одсечени од своје Команде, у толико више биће њина заслуга за све што ураде, а у равној мери и покуда. У памет се, дакле, свак!!!

„Нека би још од куће понели морално поткрепљење, од пријатеља, који на дому остају, и који ће пратити рад њихов и судити га, по праву овлашћеника. Нека би и пријатељи опет посланицима дали на знање своје погледе на рад и делање њихово, ако

т. ј. избраници каквом поверљивом наредбом не буду стављени под полицијски надзор, да им се пресече свако општење са пријатељима што их несумњиво чека у Нишу. Тамо ће они формално ући у град, а иза леђа њихових затвориће се капија. На то нека буду спремни. Али ни то није све. Чак им се — чује се бар — неће допустити ни међусобно споразумевање. Они ће имати само једну дужност: да изгласавају, ако т. ј. хтедну, и ако пусте да им и Напредњаци мало по мало извуку асуру и кулук изгласавања оставе њима, а сами се, можда не без нечијег споразума, ставе у опозицију, или бар откомандују велики део да вичу „против.“

„Нек пазе, дакле, Либерали на све што бива и нека примају све са великом пажњом и обазривошћу. Онима, који су се и до сада имали да бакћу око свега тога остало је да бирају од ове две могућности: или да шорну ногом све до ђавола, или да из тешког положаја исцеде што било. Ово је друго (и до сада) било. Производ тога јесте бар онај број у Скупштини. То није мали успех и вредан је био труда и стрпљења; а потпуно притискивање крајњих елемената други је део успеха.“

„Сваки је гледао свој рачун па и ми наш — наравно према приликама и тешким околностима. Успело се, што се успети могло. Ситуација скупштинска положена је у руке наших пријатеља, дата је њиховој оцени и њиховој увиђавности и куражи. Сад су, даље, наши пријатељи сами ковачи своје среће.“

„Говорећи ово, ми не одузимамо ништа од онога, што је до сад речено на овоме месту. Ми се само равнамо према приликама.“

„Оног тренутка, кад Влада учини нешто, што искључује поверење, дала је овлашћење, да се и она истим очима гледа. Толико у опште, не предрасуђујући даље ништа.... С тога ћемо стати овде. А нашим пријатељима препоручујемо, да два пут ово прочитају и свакоме кажу, а нарочито онима, што иду — у Ниш! Ми их срдечно испраћамо тамо као пријатеље, од њих зависи како ће их отуда у завичају пријатељи дочекати“.¹

Чланак овај направио је сензацију. Њиме не само што су отворене своје карте, већ је и Влада до потпуне наготе откривена, и као што ће се видети, све је погођено шта ће и како ће бити; а писцу чланка, а то је писац овог дела, досуђена је, после месец

¹ После овога и следећих чланака, Јован Ристић, на позив свога друга Јов. Белимарковића отиде 9. јуна, у Врњце. Ристић је био прилично слаб и овај му је излет потребовао. То је био једини разлог за њ. Знало се да је Белимарковић био апсолутни приврженик Краљевих намера, без обзира и без критике. То је дало повода да су пуштени гласови како је као Белимарковић намерно одвео Ристића на свој лепи летњикован у Врњце да га склања на попуштање. А то није било истина. Из Врњца се вратио Ристић 13. јуна. Кад је ускоро за тим Скупштина почела свој рад у Нишу, Белимарковић је, као гост Краљев, позват такође у Ниш, да се нађе, на случај потребе, ако би Либерали ударили у страну. Белимарковић се одазвао позиву, и кад је писац о. д. био 8. јула у Нишу имао је прилике да га тамо види. Ристић је, међутим, седео мирно код своје куће у Београду и чекао време да иде у Рајхенхал, на своје уобичајено летње боравиште, које му је, услед слабости овога пута било прече но ма које раније године.

дана, прилика да искуси лично шта значи ићи у град, на коме су затворене капије, и у коме беше његов „Одсечени одред“ пријатеља. Ова фигура о „Одсеченом одреду“ веома се допала Радикалима, и ако само са злураде стране. Листови, Влади наклоњени, напали су овај чланак, што је значило да у Влади свираху на „узбуну“. Двор је био изненађен и поштрио је све мере своје политичке приправности, све и ако је Краљ Милан 14. јуна у недељу пре подне учинио после толико година посету Јовану Ристићу. Ова је посета падала пред сам полазак Краљев у Ниш и после толико година, толиких грдњи од стране његове противу овог старог државника. „Церићи“, који су по речма бив. Краља, почетком 1894. расли и било их „доста у забрану Обреновића“, и којима је отац Краљев тада претио пређашњем Намеснику свога сина, потурени су, и „Стари Господар“ ушао је у одаје бив. Намесника са много девоџије.....

Није ни било лако! Евентуално отпадање Либерала у Народној Скупштини значило би не само озбиљну парламентарну кризу, већ праву катастрофу и то баш за политику самих Краљева. И док је „Стари Господар“ желео да то отклони лепим манирима и предусетљивошћу, која је у осталом мало могла задовољити, све и да не би била привидна, „Млади Господар“ радије се стављао у улогу диктатора, који на све стране прокламује своју омнипотенцију, зачету још „првог априла“; а, по потреби, спремао се да врши и дужности вође политичких Странака у Народној Скупштини. Влада је имала само да иде путем, који јој је тако лично Краљ крчио.

VIII.

Ниш политички центар и седиште: Краља, Владе и Скупштине. — Краљ у акцији. — Скрђавање посланика и њихов узајамни положај у Скупштини. — На Видов-дан, 15. јуна оба Краља, у пратњи министара, отишли су у Ниш. Сутра-дан у вече били су тамо и сви скупштинари, јер је Скупштина сазвана за дан 17. јуна. У Нишу је све оживело, и назив да је он „Друга Престоница“ није овога пута била празна реч. Тиме се, као што смо већ раније наглашавали, дала разумети и трајна приврженост грађанства нишкога политици оба Краља, кад год би она Нишу доводила Двор, Владу, Скупштину и све остало што иде уз то. Са slabим трговинским прометом, нун сиротније класе, Ниш је можда више никоје друго место у Краљевини, осећао потребу ове периодичне потпоре, коју је он уживао још са првих дана свога ослобођења. Разлика је била у томе што су Скупштине из 1878., 79. и 80. сазиване у Нишу из више неке идеје, да се ово знатно, тек ослобођено место, као и сви нови крајеви, што боље вежу са старом тековином наших предака, са Шумадијом. Доцније, за Напредњака и сад, сазивање Скупштине у Ниш има са свим други циљ: Да се посланици одвоје од великог вртлога престоничког, како би Скупштина у тишини, и ако хоћете под брижљивијим надзором,

вршила свој посао, заштићена од свих споредних утицаја и дошаптавања, каква се у Београду, где је центар политичког живота не могу отклонити.

Свој долазак у Ниш Краљ Александар је обележио нарочитим говором са дворског балкона. Пошто се дао поздравити од стране председника општине добродошлицом која је скопчана била са бакљадом у вече 15. јуна. — Краљ је изговорио један од својих већ уобичајених говора, у којима је он наглашавао верност Нишлија према његовом оцу и према њему; даље је објашњавао своју политику, којом је још од 1894. „стао на пут бесном и разузданом партизанству, које се под уставом од 1888. било развило у нашој лепој домовини;“ уставно се на промени од 11. октобра пр. год. њеном смеру и значају, опет „да учини крај бесплодној партијској борби и да је замени корисним радом за напредак и развитак друштвени;“ одавао је народу правду и признање, који се такође одазвао његовом позиву, и 23. маја ове године „показао да потпуно одобрава политику од 11. октобра“ и „изабрао људе одличне, људе од реда, који су вољни да ме потпомогну;“ а у даљем разлагању изразио је своје очекивање: „да од сада једино људи од реда имају утицаја на државне послове,“ а ти су се послови, у овом моменту оличавали у Програму, који је Краљ такође додирнуо.

Краљ је, кратко речено био задовољан и извесна победоносна говорила је овог пута из њега. Он није пропустио да за радост Нишлија веже и божићни догађај „што данас на челу наше војске виде мога узвишеног оца, њихова ослободиоца“, који се „примио у таквом стању једне активне улоге.“ „Србија мора да буде сталан и поуздан елемент мира и реда на Балканском полуострову и сви противни гласови, који се протурјују, из основа су измишљени.“ „То је — узвикнуо је Краљ на завршетку свога говора — моја дужност, то је дужност моје владе, то је дужност целог народа“.

Овај говор Краљев био је увертира у парламентарни рад, који је настајао. Овај је говор отварао нову серију Краљевих манифестација, у којима се огледало све веће и све јаче његово лично истицање у држави, пред владу, пред Скупштину, пред све друге чиниоце. Није се више чак ни толико труда показивало да се све то у какву мање видну форму обуче. Све је ово подсећало на времена Кнеза Михаила и његов ауторитативни режим од 1860-68. Но при том упоређењу, јасно одскаче дисхармонија у погледу владалачких личности. Краљ Александар, као и његов отац, није био оно, што је у својој личности оличавао, и као човек и као владалац Кнез Михаил! Говорећи овако отсечно, Краљ је желео да се чује, види и зна, да је од сад он алфа и омега свеколике политике у Србији. Влада је имала да даде само још спољашњу форму овој привидној парламентарности, општећи са Скупштином и подносећи јој предлоге своје; краљев утицај имао се распростраити чак и на претходно обрађивање посланика, да ни један предлог нарочито они за које су се оба Краља интересовали, а то нису

свакад били предлози популарни, не пропадну. Нећемо овим да кажемо, да је и влада остајала без икакве иницијативе. И њој је остављено да се брине о пословима, да подноси корисне предлоге, каквих ће доиста и бити; али све то није ни за тренутак ни могло ни смело бацити у присенак владоца, нити учинити, посредно или непосредно, да ко може сматрати, како се он отказао личног утицаја на послове, и да тако олабави парламентарна дисциплина, на коју је Краљ необично полагао, и све уложио да се она ничим не поремети. Дејство те пажње Краљеве, да се Скупштина не одмете, ускоро ће осетити лично писац ов. дела.

Одмах се видело на првом састанку Скупштине, 17. јуна, који ветар дува а нарочито при избору Председништва, која је почаст пала у део: старом Либералу Сими Несторовићу, посланику среза пожаревачког из Црнића, који је изабрат за Председника, а Драгомир Рајовић, као Напредњак, за потпредседника. Од шест кандидата Краљ је ову двојицу потврдио. Први је био човек из народа, други из чиновништва. Први је био познат дугогодишњим посланичким радом, почев од знамените ванредне „Преображенске Скупштине“ за владе Кнеза Михаила 1861., други је био познат као ватрен партизан и човек од велике оданости Обреновићима, за које је морао у време тимочке буне, 1883. и „у крв угазити“. Можда је за овакав избор председништва било и неке закулисне борбе и одупирања, нарочито од Либерала, којима се није свиђао Рајовић; али баш с тога, што се и при том отпору могло овако свршити показује истинитост једнога места у извештају „Српске Заставе“, бр. 73. са Скупштине где се вели: „Ситуација је на обичну меру. Цела Скупштина изгледала је, по мишљењу неких оптимиста, као оно заокруљен хлеб од теста, пре но што ће доћи у пећ. Не познаваше се ни десна ни лева половина. Тако бар тврђаху и у владиним круговима. Али, што се више улази у посао, све више прижиже, и — вели извештај — пукотине су све видније“. Имаћемо прилике да видимо, да и господарске лопате нису стајале на миру и сваки пут, кад би овај „заокруљени хлеб од теста“ био у опасности да се деформише, одмах би био премазан спремљеним скробом и — вољно или невољно — све је ишло прилично глатко.

Већ је другог дана по састанку своје, 19. јуна, Скупштина могла бити свечано отворена престолом беседом. Ми се нећемо даље устављати на овоме акту, пошто он садржи у главном мисли, које су већ толико пута исказане од стране владаоачеве од 11. октобра до сада. Изузетак су чинила само места, којима се обележаваше пословни део задаће ове Скупштине, који обухваташе нешто од већ свршених чиновна, које је Скупштина имала одобрити¹, а остало

¹ У ове прве спадао је и принудни закон, донесен на основу чл. 56 Устава, 22. марта о. г. којим се Народној Банци декретира зајам од 10.000.000 динара, са одужењем за 10 година, с интересом. Доста се мукe видело са Управним Одбором банциним, док се добио и његов „пристанак“. Но и овај „пристанак“ није могао бити, док нису сви чланови следовали (26. марта) позиву и отишли у — двор. Ту су чули мало ласково „објашњење“ од стране круне, услед чега је све то нужне

од нових предлога, које ће влада поднети. Казали смо већ, да је ово била Скупштина за прошлу 1897. годину. При завршетку беседе Краљ подсећа да је „ујамчена сталност за овај систем владавине“. „Мојој влади нарочито сам наредно да изиђе пред вас са пуно поверења у ваше родољубље, да вас упозна са свима државним приликама, пословима и потребама. Од узајамног договора између вас и моје владе, ја очекујем користан рад за Србију“.

Случајно или са предумишљајем овај последњи пасус из прест. беседе, показује у неколико промене улоге. Раније се говорило при оваквим приликама да се владалац нада да ће Скупштина с поверењем сresti нову владу; сад се обратно Скупштини даје на знање, како је влади нарочито наређено да изађе пред Скупштину са пуно поверења! У осталом оваково дефинисање обостраних положаја показивало је ипак ту истину: да Влада и Скупштина нису произашли једно из другог. Они су тек имали да се упознаду на делу.

Орган либ. странке „Српска Застава“ (бр. 74.) у свом чланку, који носи наслов „Народна Скупштина“, дефинише и са своје стране троструки положај Либерала, Напредњака и Владе у њиховом узајамном раду. У погледу партија а нарочито у погледу понашања Либерала посланика, вели се у том чланку: „Грешено је у овој земљи много, па има и да се поправља много. То манифестују сви фактори. Али већа половина Скупштине, у колико је из Либерала састављена, може се мирном савешћу позвати на своју прошлост, да од почињених грехова не носи ништа на својој савести. Нека те разрачуна из прошлости оставе Напредњацима. Судба је тако хтела да они опет стоје ту, очи у очи. Јер ма како да се ова Скупштина у нарученим чланцима покрштавала, она је сложена из елемената Либералних и Напредначких и та ће се њена двогуба црта јасно распознавати за све време трајања Скупштине — са разним нијансама, разуме се. Јер... али да завршимо.“ „Дани рада настали су и за Скупштину; а с њима и дани тегоба и искушења. Но, баш с тога су и упрте очи свију грађана целе Србије у Ниш и брижљиво ће се пратити рад како Скупштине у целини, тако и сваког посланика на по се. Нек се, дакле, нико не заборавља одвише. Рекли смо, и опет понављамо: све што се јави пред овом Скупштином ваља са патриотском преданошћу, и без предрасуде ценити, добро оберучке прихватити, све, противно томе, оберучке одбити. Кад ово велимо, верујемо, да се и нашој објективности, у оцени све збиље данашњих прилика, усредсређених у Скупштини, не може, после овога, пребацити једностраност. Али, нек се не превиди и наша одлучност, да ћемо ми желети и трудити се, да смо живи израз онога духа, који је вазда вејао кроз Либералну Странку“.

и чланови Одбора као да су имали да бирају између ових десет папирних милиона и свога опстанка у банци. Како би насилно удаљење управе банчино значило прави фин. удар, то су ови, најпосле, претпоставили мање зло већем и „пристали“.

После само три дана по престолој беседи, следовала је већ 22. јуна и Адреса којом је Скупштина одговорила. Ни засебних предлога, ни одвојених мишљења; па ни дугих огорчених дебата из ранијих времена није овога пута било у Скупштини. Све је ишло брзо и погодно. Одбор од 21. члана изабрат за састав адресе, предао је био четворици својих чланова, да њен нацрт израде. Нацрт, тако израђен, а за тим и усвојен, био је парафраза беседе, са много величања свију краљевих поступака и намера, можда далеко преко мере, нужне за изјаву своје и иначе неосумњичене лојалности. Но трговци и сељаци у Скупштини нису, разуме се, позвани, да једну, у ужем одбору већ укалупљену адресу измене и да ју одмеренијом учине, тим мање, што се можда баш на такву једну адресу нарочито полагало од стране двора; а што двор хоће томе, у овом моменту, ни влада немаше разлога да буде противна. И њој је то ишло све у прилог. С тога нећемо ништа ни цитирати из те адресе.

Адресу су потписали сви посланици и цела Скупштина однела ју је у двор, да преда Краљу. Краљ је очевидно у овом акту видео један свој успех и био је њиме задовољан. При пријему је држао опет велики говор, који је, као и сви дотадашњи, објављен у „Српским Новинама“. У томе говору огледало се то задовољство краљево. „Кад сам 23. маја у вече добио резултат да су изабрани људи, на које сам рачунао да ће бити изабрани као људи од реда, мени је — говораше краљ — било мило, но данас кад видим да су ти људи од реда вољни да раде у томе правцу и да ме помажу, мени је још милије, и ја се надам да ће Народно Представништво, које је почело овако да ради, стално у томе правцу и даље радити и да ће стално моју владу потпомагати“. Но Краљ Александар знао је тачно и за онога другог покретача, који посланике нерадикале креће у овоме правцу, и да то није била само нека безгранична љубав ка престолу, којом је киптела и нова адреса, већ да је то било и осећање нерасположења, које су Радикали својим радом на жалост стално усадили у Либерале и у Напредњаке. С тога би чудо било, да у моменту једне врсте триумфа, Краљ не додирне и у ову жицу, и без обзира на своја, а нарочито на расположења својега оца, који је будно пратио, па и регулисао la mise en scène свега што се у то време догађало, а где је Краљ, син његов, имао да се лично појави. С тога је Краљ, одмах за горњим речма дословце наставио:

„Ми, господо, не треба да се варамо. Ја сам казао да је партијска борба била у Србији највеће зло; та партијска борба највеће је зло почела да чини од онога дана, кад је у Србији Радикализам почео да се развија и кад је Радикализам предузео државну управу. У Радикалној Странци има и добрих људи; али њене вође, који су њени представници у народу, то су људи занешени некаквим идејама социјалистичким и нихилистичким са Запада, а други су који мисле да путем силе и путем терора оздо владају. Они су више од десет година имали утицај на државне

послове у Србији, и они су је — може се слободно рећи — за то време јако растројили. . . . Што је омогућило највише Радикалну Странку да има утицаја на државне послове, и на Владаоца да их узме на управу, то је за то, што су и људи од реда често прилазили њима, а то је опет било стога, што се ови (људи од реда) међу собом нису слагали. Томе је дакле требало учинити крај. . . .“ Краљ је, као што се види, правио алузије на Савез Либерала и Радикали из 1887., и на стално неслагање између Либерала и Напредњака. Али Краљ или није знао, или му намерно никада није говорено о томе: Да је још Кнез Милан, после ратова 1878. формално конспирирао против „елемената реда“ а оперисао иза кулиса и иначе, са овим истим елементима, за које се данас са висине престола каже: да су занешени идејама социјализма и нихилизма, ма да су то сада Радикали далеко мање, но што беху 1880. године, када их је Кнез Милан удруживао са Напредњацима, противу Либерала. Но, то неће бити последња противуречност ни младога, ни старог Краља, као што им то не беше ни прва. Жалити ваља само и земљу, и све умерене елементе, па и саме Радикале, што су сви са оваква рада Краљева дошли у безизлазан положај, из кога се сада излаз тражи новом борбом, по цену нових жртава, у којима ћемо се сви наизменце изређати и истрошити, не изменивши много у стању ствари, о коме је тако речито говорено овога пута у Нишу и на Двору, и у Скупштини, и ван ње. Сад Краљ, коме позади стоји његов отац, велегласно прокламује и виче: „Сви људи од реда, којима је Србија преча од свега, треба да се прикупе око свога Краља и да га потпомогну да Србију излечи од оних незгода, од којих пати.“ Као да не беху и раније, пре скоро двадесет година, ту и у Србији ти исти „људи од реда“ тада и млађи и јачи и многобројнији. Али тада се као и знаменитог „првог априла“ са престола чуо други поклик — против баш тих истих „људи од реда“, против којих је кренут сав радикални народ и сав државни апарат, да их, по могућству, уништи.

Па ипак, није се „људма од реда“ на ино могло, а да се овоме поклику не одзову. Он за њих није био поклик једнога заборавног владоца; он је значио више, а сем тога, одзив томе поклику био је у основи и прест нагон самоодржања. Ваљало је или поћи или се решити на коначно угинуће. И људи су, у својој невољи, изабрали ово друго, свесни свега непоуздања за које везиваху своје наде на оснажење, на препорођај. То су добро знали и Краљеви кад су на ове људе апеловали; знали су и — уценили су их. После свију ових уверавања, а пре, а после, доћи ће прилике да се о свему овоме чују и са свим супротне речи.

Но од ових апстракција и често пута празних речи и пролазних уверавања, каква се налажаху и у престоној беседи, и у адреси, и у говорима Краљевим, ваљало је прећи на конкретан рад.

У Скупштини су се јавили већ први предлози, и упућивани су у одборе.

Закон о штампи — измене и допуне постојећег — био је један од првих, који је изашао на претрес. Он је, између осталог садржавао одредбе: Да одговорни уредник мора имати факултет и најмање 30 година (чл. 4.); да се на име одговорног уредника полаже суду где политички лист излази кауција у 5000 динара (чл. 9^a), из које ће се наплаћивати казне и т. д. друге одредбе, којима је вешто¹ а све у смислу строгости и отежања, прошаран цео дотадашњи, и без тога довољно строг закон.

Закон је овај прошао у Скупштини и потписан је 9. јула, одмах сутрадан по усвајању. Листовима је остављено месец дана да се прилагоде новом закону у погледу уредника, кауције и т. д. иначе ће им, после тога рока, на случај неиспуњења, бити излажење забрањено.

За појаву овога закона у Скупштини везан је један случај или управо догађај, који је бацао јасну светлост на створене прилике и одношаје, а у коме је случају писац овога дела имао да искуси сву оштрину тих промењених прилика и одношаја. Независно од тога што све то спада у необичне доживљаје писца, случај је тако карактеристичан да се може сматрати као најбоља савремена илустрација.

7. јула знало се у Београду да је у Скупштини прошла одредба о кауцији за новине, као и то, да је било окршаја при томе. Преко сто посланика, махом Либерала, гласало је против кауције и она је прошла са незнатном већином. Овакав отпор бацио је у не малу бригу и Владу и Краља о даљем току послова у Скупштини и о компактности њеној, на коју се, као што знамо, толико полагало од стране Краљева. Лако је појмити раздраженост, која је услед тога настала у првом реду код Краља.

Не мање је кауција непријатна била за све управе и власништва листова, партијске не изузимајући. Ови последњи, махом са великом вересијом и ограниченим кругом читалаца — но што га имају безбојни онда, тако звани „петпарачки“ листови² који се

¹ Прави аутор ових „измена и допуна“ у Закону о Штампи, разуме се према лобијеним упутствима, био је Живојин М. Протић звани „Ајфел“, тада секретар у Министарству Унутрашњих Дела, лични пријатељ Рибарчев. Он им је дао облик, довео их у везу са осталим одредбама закона. То знамо од тадашњег Министра Андоновића. А кад је пројект прочитан у министарској седници, он је са извршношћу свога рада, како опет прича други тадашњи Министар С. Лозанић, изазвао питање: Ко га написа? „Па, мој секретар Ајфел“ одговори Андоновић. Упитан Андоновић даље: има ли Протићев рукопис, одговори: „Е, био је толико mudar да ми га не да; пошто ми је прочитао свој концепт, дао ми је после само препис.“

² За историју новинарства у Србији од значаја је увођење продаје листова по улицама, махом по 5. пара број. То се датира од 1892. године и веома је било корисно за ситне листове, јер им је учинило изливном претплату, а с тим и вересију. Партијски листови: „Српска Застава“ и „Одјек“, као до 1896. и „Видело“ и даље су живели од претплате и давила их је редовно грдна вересија, јер сваки, па и пријатељи, нерало се сећају да плате и једва се одазову дужности кад им се на ноге пошље човек с признаницом, па и тада не сви. Тако су партијски листови с мукотом животарили, и да се попуни дефицит морали су „Главни људи“, од времена на време давати прилоге. Стога није чудо, да се противу кауције дигао тилики отпор.

продају за готово, — нарочито су били погођени овом мером. Партијски листови за љубав својих пријатеља, који на нешто оштрији начин, а на рачун уредништва, или се бране или нападају, више су и иначе изложени материјалним штетама, које их стижу у облику казне. Како било да било: на глас о усвајању кауције у Скупштини код неких се Либерала у Београду зачне мисао да ко оде журно у Ниш, и да представи лично Краљу како је та мера тешка, те да Краљ то не санкционише. Ристић је требао томе изасланику дати овлашћење да може Краљу рећи да то говори у име његово, Ристићево; као носиоца те поруке означе писца овога дела. Ристић је сумњао о успеху али није хтео одбити пријатељска наваљивања и сам се најпосле реши за тај корак, а писац опет, и ако се Ристић за њ прибојавао да му се што не деси непријатно, није се хтео оградити од те мисије, не хотећи ни Ристићу ни пријатељима дати повода да мисле: да он није вољан и да се изложи за њих ако и то треба. Но, како је 7. јула била дебата још у току и могла се свршити док изасланик Либерални изађе пред Краља, буде постављено питање: Дали ће имати користи и у том случају ићи у Ниш? На то питање Ристић, 7. јула одговори овим писам-цетом: „Драги г. Живане, Ми смо предвиђали да закон може проћи међу тим кроз Н. Скупштину, па смо се ипак сагласили били, да идеш. Ја сам и сад при томе; јер ипак може бити од користи. Ј. Р.“ Тако буде одлучено да се писац исте вечери 7. јула, крене у Ниш, где осване 8. јула, и одмах затражи писмом аудијенцију, која му доиста буде истог дана у 10 сати и одређена.

Краљ је примио писца у башти дворској, код водоскока, који је као и све остало у старом трошном дворцу више мање подсећао на свога првог турског власника, од кога је дворец 1878. године купљен на начин описан у књизи I. овог дела.

Писац о. д. изјави Краљу за шта је дошао. Краљ је одмах дао познати да он нема намеру да откаже потврду закону, који је под његовом протекцијом и постао. Како је тога дана била завршена дебата о закону о штампи, Краљ без околишења изјави: да баш за то што је писац тога ради дошао, он ће још сутра да потврди тај закон. Тако је он доиста и понео датум: 9. јула. Но Краљ се није уставео само на овој изјави, која је по себи значила безуспешност целе ове мисије, већ је узвикнуо: „А знате ли ви, господине, да су за наше новинаре све ове казне, које закон о штампи предвиђа, ништавне; ја бих за новинаре заведео шибу!“ Ово је већ било доста, да се свака даља дискусија напусти. Захваливши ипак на брзом пријему, писац и ако жалећи што Н. В. тако мисли, пође да иде, док ће му Краљ рећи: „Немојте ви мени овде да подбуњујете посланике, јер ви ваљда знате, да ћу ја о свему бити извештен и да ја у опште све знам шта се ради“. На то му писац одговори: „Ја сам слушао, Величанство, од старијих људи, који за такве прилике веле: ако брдо неће да падне, немој га гурати пући ће ти леђа, а ако брдо хоће да падне, уклони се од њега да те не заспе, па тако мислим и ја у овом случају.“

А шта то значи?“ упитаће Краљ, као замисливши се нешто о ономе што је чуо, можда замишљајући под „брдом“ и себе сама. „Па, Величанство, значи то, ако је ово стање тврдо, шта му ја могу?!“ „Добро, добро, завршиће Краљ, али опет вам кажем: да ви не подбуњујете посланике.“ Аудијенција је била свршена.

После аудијенције писац ипак оде у Скупштину и ту затече у пуном јеку претрес Закона о Штампи. Посланици су били заузети дебатом, те се само са понеким могао видети; а сала у нишкој основној школи, где се држи Скупштина, немаше никакве удобности за „публику“. Стајало се при вратима, са скупштинским момцима, те с тога писац и не сачека крај дебате, која је требала, ма и дуже трајала, да се сврши. Као да се свима хитало и ако ствар није била лака, као што је показао случај са кауцијом. За то је писац још с јутра, кад је стигао, и пре аудијенције, нашао у парку неке посланике и нарочито једнога добро изгредио за његово гласање за кауцију, напоменувши му да је он један од оних, који највише досађује с дописима који изазивају тужбе а он се крије за одговорног уредника и ко ће онда да плаћа за њега казне?!

Прошло беше и подне и ручак, кад око три сата, писца нађе пред хотел „Европом“ начелник нишки Ђорђе Генчић, и доиста пријатељским тоном и начином стави му на срце: Да првим идућим возом остави Ниш. Зашто? „Не питај зашто и по чијој жељи. Они су горе нервозни (подразумевајући ту Краљеве) и то нека ти буде довољно што ти кажем, па да уштедиш и себи и мени даље непријатности.“ Писац одговори: Да ће о томе промислити, и оде у парк пред Двором. Ту се сретне са Министром Унутрашњих Дела Андоновићем и изјавивши му своје чуђење са онога шта му је Начелник рекао, добије као одговор једно неодређено смејање, из кога се није могло знати, да ли је и Министар сложан са тим или не, или се смеје наивности питања, у претпоставци ваљда да и писац није у незнању од куд тај ветар дува, према чему и Министар нема шта друго да ради но да се смеје чудном удесу, да Ристићева изасланика прогоне, по наредби Краљевој, из Ниша. Одмах за тим сретне писца код моста на Нишави и Белимарковића и каже му своју новост. „Како то може да буде?! узвикне пргаво Белимарковић, додавши одмах: „Нека, видећу ја то код Краља.“ Је ли што било од његове стране или не, писац не зна, јер га више у Нишу није видео. Али се пред вече опет јави Начелник Генчић и опет више молећи, но претећи, али износећи сву збиљу потребног одласка „првим возом,“ најпосле се успокоји кад му је писац изјавио: Да ће учинити по његовој жељи и то прво њему Генчићу, за љубав, пошто схвата и његов положај и као представника власти и као пријатеља, а иначе би пустио да се прогонство и „формално“ изврши.

У вече је писац био на станици, сачекав брзи воз од Пирота и оде у Београд. На станици га пред полазак учине пажљивим два пријатеља који су га испраћали на присуство једног полицијског писара који је од некуд носио назив „Шпиун,“ за кога

му рекоше да је послат да види хоће ли он доиста отпутовати. „А сад иди и кажи оном писару, рекао је писац пријатељу пратиоцу Влајку Стојановићу, пређе Председнику Ниша, улазећи у воз да каже да сам ја доиста отпутовао и да Народна Скупштина може сад безопасно радити!“ У зору 9. јула био је писац о. д. у Београду.¹

Одмах с јутра писац оде кући Ристићевој. Како Ристић не беше готов, то га причека у његовој „канцеларији“ или соби за рад. Долазећи из спаваће собе у „канцеларију“, Ристић, коме писац није био пријављен, чим ступи у собу за рад, и спазивши га, упита журно: „Од куд ти тако брзо?“ и одмах додаде: „А да те нису чак и протерали?!“ „Тако је нешто било,“ одговори му писац и исприча му све што је и како било код Краља и после до одласка из Ниша. После дужег ћутања и као више за се Ристић ће рећи: „А ја сам се и бојао да ће се тако што моћи десити.“ Наравно, он је и знао свој положај и целокупно држање „Српске Заставе“, па је могао предвидети да њен Главни Уредник неће бити добродошао гост ни у Нишу, ни у Двору. Али се и тај пут, ма како да је био непријатан, морао проћи.

И из овог догађаја, који је могао само непријатно дарнути самог Ристића, и из демонстративног потписивања Закона о Штампима, ваљало је извести нужне консеквенције, и то брзо. Ваљало је дати и Краљу на знање, на неки начин, да је његово поступање — а овде је он лично у питању — било увредљиво. Но како? Требала је да се изврши нека врста демонстрације, која би указивала, да се умерени елементи неће да учине солидарним са свим овим насилним мерама, не хтевши их примити ни у примени. Ристић је био при поласку у Рајхенхал, и није хтео оставити ову ствар нерешену, ни особље уредништва у неизвесности.

У недељу 12. јула сазове Јован Ристић Главни Одбор (чланове из Београда), где се изнесе на оцену положај листа створен узаконявањем кауције, а у исто време саопшти се Одбору и исход мисије члана Главног Одбора Живана Живановића — који сам искаже све како је са њиме текла ствар у Нишу, не пропустивши

¹ Под насловом: „Један догађај у Нишу“ изађе прво у „Вечерњим Новостима“ бр. 195. цео ток протеривања Жив. Живановића из Ниша 8. јула, како је и напред овде изнесен, сем, разуме се говора који је он с Краљем имао. Овде би се имало додати само то, што је и у „Вечерњим Новостима“ изнесено: да је прогонство требао прво да изврши Брањски Начелник Сава Јанковић, пошто то Генчић никако није хтео лично и насилно. Али, како је и Сава Јанковић био Либерал и то такође не би хтео (а у парку је саветовао писца да се сам уклони од ове беде), то је, за крајњи случај, за то резервисан Начелник Окр. Чачанског Свет. Шурдлиновић, један окорели Напредњак, раније помоћник Начелства у Нишу, а који се у то време бавио у Нишу, где су и други неки начелници долазили, ради „обавештења“ посланика свога краја на случај њихове непокорности. Како се није имало разлога да се раније говори у „Српској Застави“ о свему томе, и како је и горња белешка потекла од писца то се у бр. 85. „Српске Заставе“ у „Престоничком гласнику“ ипак потврди истинитост свега онога што је у „Вечерњим Новостима“ објављено. Пошто је већ био закључен и престанак „Српске Заставе“, и ово је било сада неопходно нужно да се објави. Више се, у осталом, није имало шта више завијати у кучине.

изнети и то, да би Краљ за новинаре радо завео и шибу — и настане већање о томе: Могу ли и хоће ли чланови Главног Одбора да похитају са кауцијом, треба ли је у опште примити, да ли треба оставити без поговора и случај, који се десио са изаслаником Главног Одбора у Нишу?

Резултат тога већања био је, као једногласна одлука присутних чланова: Да се излагање „Српске Заставе“, до даље одлуке остави; да то обустављање буде 31. јула ове године; а догле да лист излази и одлука чува у тајности. Уредништву је остављено да ту одлуку изврши. После даља три дана (15. јула) Ристић је отпутовао у Рајхенхал.

За ово петнаест дана, за колико је још „Српска Застава“ имала излазити, ваљало је искористити њено постојање, нарочито у погледу истицања стања ствари, које је владало у Нишу, где је Скупштина била у потпуној опсади (и с тога су прогањани отуд сви, који су могли бити чим било неугодни, као: Љуб. Бојовић, власник „Вечерњих Новости“, Лука Ђеловић, беогр. трговац и др.)

Но вратимо се опет Народној Скупштини.

Нарочито је падало у очи, да није допуштана никаква организација клубова и издвајање посланика по партијама. Док су се Напредњаци мало и скупљали око Рајовића и од времена на време сашаптавали и договарали, Либералима, као већини, то није никако допуштано. Сем две неке конференције (2. и 15. јула), одржане у Хотелу „Европи“, од којих је на последној присуствовао и Јевр. Андоновић, Министар Унутрашњих Дела, наравно „само као пријатељ“, сви други „споразуми“ имали су свој центар у самоме Двору. Кад год би се јавило неко важије питање, позвати би били ови или они из обе Странке, и после вечере настајао би уз кафу и др. послужење разговор и договор, у коме би сам Краљ лично нивелисао све неједнакости у мишљењима, било у ком скупштинском одбору, било евентуално у Скупштини. И онда би, махом, ишло „глатко.“

Скупштини, дакле, није давала никаква иницијатива, сем ако би се и у њој јавила мисао о буди чему, што је и Двору угодно. То се стање морало изнети у „Српској Застави.“

Још 9. јула изашло је у „С. З.“ бр. 81. писмо „посланика Н. Н. за срез Н. у коме се „из Ниша,“ а на првоме месту у листу износи ова аномалија и сав начин стеге, која се према посланицима употребљава да не ударе у страну. —

Као момент фотографију, навешћемо нека места из тога писма: „Ми смо ти амо, љубазни пријатељу, што вели народ, као пометени ждралови. Цео свет и наши бирачи упрли очи у нас, и питају шта радимо. А ми ни имамо Клуба, ни састанка, ни договора. Осванемо па омркнемо и то тако иде све већ четири недеље. Идемо у Скупштину, радимо седањем и устајањем, гласамо по мало, и тако се посао кобрља по мало напред, ама право да вам кажемо с муком и натегом. Све иде, ко у клин, ко у плочу. Највише се проводи време у разговору око клубова. По-

грешно сте били јавили да смо се састали у клуб. Нешто је хтелo бити, па не упали. А и овако се не може. Кад дође мало до густога, онда нас зову у конференцију, те се ту изговоре ови или они, а онај остали свет ћути, ни ромори ни говори... Ама да нам је наш клуб, ко да би се у својој кући састали.... Докле ће мо се ми виђати по ћошковима, и као неки бегунци шаптати, а не говорити јасно и слободно, како личи посланицима?... Оно истина имамо зорт и од самих наших начелника. Многи су овде, све иду уз посланике и час прете, час моле да не покарабасимо ову „слогу“ и да се не одмећемо у клубове. Ками мајци да је слога — али нам се очи грдно сусретају.....“ (Писмо ово прештампало је, „у целости“ „Одјек“, сутра-дан 10. јула.)

Но ово стање, које су проузроковале силе или мађије, или обоје заједно, нарочито је жигосано у „Српској Застави“ бр. 83. у чланку, који је носио наслов: „Суз!“ (Што значи турски: Ћут!), — реч, која се често чула у Митад-пашиним импровизираним „Парламенту“ у Цариграду 1875.—76. и као обележје турског парламентаризма прошло целу Европу.

„Поодавно памтимо ми Српске Скупштине, бар оне од 1858. на овамо, говораше се у томе чланку. Као да их гледамо својим очима, како су давне, ретке, славне у раду своме. Беху оне некада само консултативне, саветодавне; али оне беху ипак пуне енергије, пуне ауторитативне воље да и њихове изјављене жеље беху толико категоричне да су улазиле ускоро у зборнике, као закони. Постадоше оне од 1869. и законодавне; и у своја најлепша времена, беху Српске Скупштине са својим Тодором Туцаковићем, С. Несторовићем, А. Николајевићем, А. Лукићем, и толиким другим махом упокојеним оцима српске парламентарности — људма из народа — примерне и достојне своје велике дужности. Велика речитост није, истина, била тамо одомаћена. Међаве од сумњивогa беседничког дара нису засипале својим сметовима ни журналистику, ни грађане; али једно беше силно у свију тих скупштина: Свест о својој дужности. Код те, вазда живе свести, нису се поткрадале, а још мање допуштале погрешке.

„Али и владе беху не мање свесне своје дужности. У законодавству, у предлозима владиним, у финансијским пројектима, вазда је вејала она збиља и брига, какве је тешко наћи у доцнија времена Српске парламентарне распљаканости.... Доцније се све то измењало: и Министар, и Посланик, постајали су мало по мало све лакша роба, док није једног времена дотеривало до.... али, на што цитирати имена, кад то свак зна?! Једном речи: Свашта је било у Србији. Од сјаја постало је бледило; од људи постајале су само сенке и испуњавао се само — број.

„Све је тако нивелисано, избарабарило и сведено на прост апарат, којим се окреће по вољи. Ко се још не сећа аутоматских Скупштина из блиске прошлости? Мало по мало дошло је дотле, да се више не питаху посланици како ће да гласају, већ они иђаху да разбирају како ће да даду свој глас, само да остану људи од реда.

„То је било, наравно, у прошлости и полупрошлости. Данас је то све боље, и, ако хоћете и лепше. Хвала нека је милостивоме Богу, сад су и у нас парламентарне бриге сведене на минимум. Посланици имају само јутру да уставу сабајле, да разберу шта ће бити на претресу, да припитају је ли што обашка нужно знати ради овог или оног предлога, и онда, Богу се молећи, да кажу: „тако је!“, „да се реши!“, „усваја се!“ — па на ручак. Није ли то лепо, паметно и никога глава да не за боле, никога ни попреко да не погледају.... Ти, остали народе, после плати, па ћути. То све иде у велики оквир слоге, која се тако срећно восцарила у земљи Србији.... Свака ти се вера у њој сложила, па ка голубови у кафезу, гучу и милују се, и све иде ка у рају, рекао би човек — кад т. ј. не би узимао у рачун кобце и јастребове, од којих тице бегају, ћуте и крију се.

„Сиромах Чефкен Ефендија (председник турског парламента!) како је он тако често морао викати: Суз! Суз! Али он није знао како се то све боље врши. Требао је он да живи и доживи славна времена, кад се и без клубова и без сваког међусобног договора могу чинити праве парламентарне бравуре, као на прилику... али, на што то, кад се и то зна?!

„С тога је готово боље нек остане овако како је. Посланици ће имати кад говорити, кад — оду кући. Има тамо неко, ко се неће задовољити — слезањем раменима и оним познатим одговором: „е, шта ћеш, брате, тако се морало!“ Тај неко, то су... али и то није нужно да кажемо; јер би се можда викнуло: Суз! а ми опет нисмо ради, као људи од реда, да реметимо ову лепу слогу и тишину. Живела слога! Живела српска парламентарност!“

Али — сви ови наговештаји, намигивања и давање знакова „да се Срби на оружје дигну“ што вели песма вародна, разбили су се о тврђу краљевског ауторитета, који је опкорачио и Народну Скупштину, и притезао свакога посланика гвозденим стегама, да је све ово био само глас вапијућег у пустињи..... наравно глас писца овога дела, који се тако морао прерушавати, да пише час из Ниша писма, час у Београду чланке!

Ваља међу тим признати, да је у оваковом држању „Српске Заставе“, или боље рећи њеног главног уредника писца ових редова, било и прилично безобзирности према пријатељима у Скупштини — у колико, као што се да између редова прочитати, није овакво писање било намењено и на једну другу, вишу адресу. Ова безобзирност могла би се назвати у толико већом, што либерали у Скупштини нису били људи политички деморалисани; нису били ни партијски шкарт, већ све добри грађани домаћини, одлични чланови Странке. Иако је партијска интелигенција, нарочито она што се налазила у врховима Странке била искључена из Скупштине, и Скупштина од њих формално чувана, посланици либерали и по броју и по личној вредности, били су у већини случајева онај део, којим је Странка, као најбољим у народу располагала. То је факт, који нам ваља констатовати. Ако је било неке мане на њима, то

би се могло рећи, да се она састојала у великој њиховој вери да је све оно добро, што је од господара долазило. Томе су се придружиле и друге околности. Ма како да је њихова пасивност била за прекоравање, ипак се ваља пренети и у њихов положај и видети: да је он био необично тежак и мучан. У политици се обично нешто ради или са разлога да се своји назори протуре, или противнички сузбију; а у вези с тим и да се свој положај учини господарећим, а противнички поништи, ослаби. Истина, Либерали у Скупштини нису свој положај могли учинити „господарећим“, али је он неоспорно садржавао у себи и негацију положаја главнога противника, Радикала. „Господарећи положај“ задржао је за се сам „господар“, Краљ, и он му се толико допао, да га није хтео ни с ким делити, па ни са Скупштинском већином, ни са њеном странком, ни са Главним Одбором Либералне Странке. Краљ Александар није, у таквим приликама, био човек, који би штедео туђу осетљивост. С тога је он мало правио разлику између првака и радника око „Српске Заставе“ и Либерала, који су у току изборне борбе за своје поступке жели комплименте од радикалног „Одјека.“ Краљ је знао само једно: да ову Скупштину очува од сваке „заразе“ с поља, да не допусти у њој партиски дух, а с тим и расцеп; а чинио је иначе, све што се год тражило и могло да се поједини посланици, а преко њих и дотичне вароши, места и крајеви задовоље. Посланици су били у оном тешком и несрећном положају, као онај, што је, у стара порабоњена времена кукао, да не може да живи, ни да се креће; јер врдне ли у гору, тамо су вуци и хајдуци, сиће ли у поље, тамо су Турци. Еле, зло на све стране. Тако су били и либерални посланици овога доба: покажу ли своју вољу, они се сретају са свемоћним Краљем и његовим оцем, који нису били вољни да тако што опросте и одмах им је прва реч била: „издајник“, „неверник“, са свима последицама оваковога фаталног жигосавања; хоће ли ипак да терају мак на конач и да доведу одношаје до кризе, напољу стоје Радикали, као запета пушка и свакад готови, дошавши у положај силе и власти, да се свете. Ону штету која би отуда произашла, и опасности које би настале, и од Краља и од Радикала, нису били у стању да накнаде, ни да отклоне сви могући адвокати и њихова често пута празна и јалова речитост која и њих саме није могла да заклони од изобличавања, гоњења и затвора, кад год би се нашло за нужно да се на њих само прст краљев пружи. Шта је, дакле, остајало друго и посланицима у Скупштини, но да на догледу свију ових провалија, у које би упали чим би се мрднули у страну остану где су, да иду лагано напред и чекају боља времена, ако не са пуном својом влашћу, оно ипак не без удела у власти, не без гаранције за сигурност.

Нису ли и Радикали и саставом Симићеве владе и целокупним држањем својим на Скупштини и иначе (1896-97.) дали истовестан претходни пример следовања и послушности, опоричући и себе и своју прошлост и свој некадашњи програм? Шта је онда остало

за елементе умерене у таквом положају, нарочито кад им је у питању и опстанак и онако дугом опозицијом и гоњењима ослабљених животних сила?

Ма како да је влада од 11. октобра 1897. која је стајала сада пред Скупштином, поникла из засебитих планова и намера оба Краља, она је са програмом, који је имала да врши, имала једну здраву мисао, чврсту основу, против које се један представник умерености није могао пошто по то оградити и без обзира јој опозицију правити. А такви представници умерености били су, без сумње, и Либерали и Напредњаци, као елемент супротан Радикализму. То је и било засновано на програму краљевом. Ми смо већ казали, да је све то помагање створеног стања било с једне стране као реакција према Радикализму, а с друге у прећутној намери, да се са победом већине из своје Странке, после придобије и првенство саме Странке у државним пословима, било доласком њеним на владу, било реконструкцијом кабинета више у либералном смислу. Али, као што знамо, то је изостало и једно и друго. Место уставних консеквенција истакао се ауторитет владаочев, који није хтео да чује за те консеквенције; а моћан и сиљан као што је већ био — благодарећи Радикалима и „првом априлу“ — он је био у стању и да у дело приведе своју намеру: да Скупштину укроти, да своју владу одржи, да све Странке и њихове партиске управе одбије у страну и учини их тако рећи беспредметним и њихову радњу сведе на просто — издавање новина. Па и ово издавање новина сад је отежано, кауцијом, факултетски образованим уредницима и великим казнама. Тако је дошло: да су Либерали решили да и свој орган обуставе. То је била демонстрација са њихове стране, израз једне невоље, а никако намера да олакша режиму, који је царовао у Нишу, како су то радикали доцније хтели да представе.

То се огледало поред мотивације у одлуци Глав. Одбора од 12. јула о. г. (како смо напред навели) — и у „Обзнани“, којом је престанак „Српске Заставе“ на дан 31. јула јавно оглашен. Ту се од речи до речи каже:

„Са данашњим бројем (90.) престаје излазити „Српска Застава“, пошто у одсуству већине чланова Главног Одбора Либералне Странке, као власника листа — и ако не уступамо пред материјалним тешкоћама — нисмо ипак могли да примимо на се да решимо питање о кауцији и о избору одговорног уредника, по новим прописима о штампима.

„Сем те, више формалне сметње, коју нисмо у стању да изменимо, нек остане неоцењено, да ли смо обавезни, да у облику принуде примимо брже боље на се и на овај лист, обавезе које нови прописи уредништвима намећу; а већ се нисмо сматрали ни морално криви и обвезни и с тога, што смо — у савесном прегледу свега свога досадашњег рада — уверени: да са своје стране нисмо ни чим допринели, да се овакве строге мере према штампима заведе.

„Држање баш нашега листа, пре је давало разлога против тих мера, за чије је испуњење, и с наше стране, увек може бити времена, ако се буде сматрало, да је у овој земљи писање лек од свега, што се писањем жели предупредити: ма да жалосно искуство од скоро двадесет година показује да ни један немисли догађај није тиме могао бити спречен. А да се подвргавамо једној мери, тек да јој се подвргнемо — на што и то?! Похитати, дакле с њиховим испуњењем значи оправдати их; а то овај лист, као орган једне слободоумне Странке, не сме на се примити.

„Према томе питање о даљем излагању „Српске Заставе“ овим је решено њеним престанком: а важно питање, о поновном покретању, остаје отворено и у власти је врховне власти у Странци¹“.

Извршена је дакле једна демонстрација, а не и ликвидација уредништва, а још мање распушт саме Странке. Неће проћи ни три месеца и ми ћемо тек имати да видимо један у истини херојски отпор највишој сили, пре но што ова успе да потпуно сломије не само Либералну, но и све Странке у земљи².

¹ Једновременно, у истој „Обзани“, у тачци под II., позивају се дужници да администрацији, која свој рад неће обустављати, шаљу дужну претплату — која је у једновременно објављеном „прегледу“ до 1. јула о. г. износила: 12.818. динара! У тачци III захваљује се свима сарадницима, као и свима који су, у датим приликама, материјално, прилозима помагали одржање листа. У т. IV, јавља се: „Дом либералне странке, досадашње уредништво „Српске Заставе“ (Краљ Миланова ул. бр. 5. на „Теразијама“) остаје и даље отворен за све чланове странке из унутрашњости и из Београда. Сви послови: одборске одлуке, питања, и томе подобне прилике, које се тичу рада наших одбора или потреба појединих чланова странке, и од сад ће се — као и преписка око администрације листа — без икакве застоја слати преко адм. Српске Заставе. Учињена је нужна уредба, да одређени члан Гл. Одбора такве поруке у свако доба прихвати, на исте или сам одговори, или их на решење Главном Одбору поднесе.“

² У последњем, бр. 90. „Српске Застав“ од 31. јула, између осталог, сем горње „Обзани“ и првог чланка, који је носио наслов „Наш последњи чланак“ — и Главни Уредник листа, писац ов. дела опростио се са свима прикладним начином, а у засебном напису, који је носио наслов: „На растанку“. Ту имају и ова места: „Престанком „Српске Заставе“ осећа и нарочиту дужност, да се са пријатељима — ма и овако посредно — опрости и г. Жив Живановић, чије је име, по сили околности, последњих година у јавности стајало нераздвојно од „Српске Заставе“. Двадесет је скоро година, од како су сви либерални партијски органи, који су наизменце излазили за тога дугог доба, имали на расположењу перо г. Живановићево. Он је то радо чинио као добар грађанин, који у дане беле и опасности узима оружје и брзину отаџбину од туђинца, не зато што би био војник, но из осећања дужности; а на целој је странци било увек да оцени труд свију својих поборника, па и његов. — Две деценије већ се завршују, како се Либерална Странка налази у тешком положају опозиције, који је у Србији тежи но иде на свету. Па ипак, то није могло њене прве људе, па ни г. Живановића обескуражити, те да малакшу у раду као чланови Странке; а г. Живановић и као члан њеног Гл. Одбора, чији је нарочити мандатар био од 1895. године до сада, при „Српској Застави“. Та дугогодишња труба падала је у врло тешка времена, од којих су, без сумње, и ранаје кризе у самој Странци, једна од највећих тешкоћа за један лист, који се нађе у средини тога вртлога... Али, мимо сву ту пролазност и тако огромних усиљавања свакога, ко се ода служби јавног радника — и мимо сву жестину борбе, када се и многа омашка могла десити — за г. Живана Живановића остаће ипак трајно једно уверење: да је на своме деликатном положају био, и желео да буде, савестан, како према сваком политичком

9. август био је крајњи рок* да се уредништва саобразе новом закону о штампи, с тим, да ко то не учини, забраниће му се даље излагање листа.

„Одјек“, који се од 12. августа о. г. назива „Народни Одјек“, објављује, како су радикали 12. јула решили: да се оснује кауциони фонд, који ће се остварити уписом прилога, одржавати и попуњавати, ма да су радикали, од некуд увек били добро снабдевени материјалим средствима, кад год су силазили с власти (и 1894 и 1897). После два месеца, мења опет наслов, и од 9. октобра зове се „Српски Одјек“, и са бр. 13. од 6. новембра о. г. „Српски Одјек“ престаје, без гласа и аваза; а према белешкама у другим листовима, с тога: што није био у стању да испуни зак. пропис о уреднику, па је решењем управе вар. Београда даље излагање обустављено.

То већ пада у време кад су на помолу биле и друге мере, управљене противу самих Странака, а не само противу њихових листа. Но, о томе ће бити говора на своме месту.

IX.

Завршетак рада Нар. Скупштине и прве године владина постојања. Краљ демантује несигурност створеног стања. — Под овим и оваквим околностима, продужила је свој рад Народна Скупштина, која је трајала месец и по дана. Сазвана на дан 17. јуна, за 1897. год. она је 15. јула као таква указом закључена. Сутра-дан 16. јула понова је указом отворена, као Скупштина за 1898. годину, и утврдивши поново исто часништво, које се сво на ново бирало, продужила је рад до 3. августа, када је указом одложена до 12. новембра „а тога дана да се састане у Нишу и продужи своје седнице“.

За ових четрдесет и пет дана Скупштина је донела више закона, по свима струкама, нарочито привредној и просветној. Упрошћена радња њена без два читања, увек претходно препарирање посланика у двору, а уједно систирање партијске подвојености, омогућили су овако сразмерно брз, а ипак продуктиван рад. Влада није имала особитих тешкоћа. За њу је радио Краљ, а она је имала дужност само да спреми предлоге и да у Скупштини даје нужна обавештења¹, и да њен Председник др. Владан, од времена на

пријатељу, тако и према противнику. У безброју непријатности, које такав положај собом доноси, то је једино пријатно сећање, које г. Живановић из прошлости уноси у своју политичку будућност... предајући, са своје стране, забораву све увреде, које су и њему, можда незаслужено, у део пале“.

¹ Од закона донесених на ове „две“ скупштине, значајни су:

Закон о уређењу управе фондова од 8. јула, важан и савремен, који је овај велики завод поставио на здраву самосталну основу и сачувао га од потпуне пропасти и досадашњег министарског баратања у корист пријатеља и разних пропагица. Закон о средњим школама (14. јула) који је имао много добрих страна редуцирајући дотадашњи вел. број гимназија, али и стварање лоших, допуштањем „приватних“. Овим је законом заведена и „школарина“ као једна доиста оправдана мера противу безграничне навале сваковрских елемената у школе, а у интересу бољег снабдевања њихова. Закон о општинама: измене и допуне (21. јула), у коме има и

време, направи по коју од својих често пута офанзивних досетака, а други Министри да воде бригу и задовоље захтеве посланика, за ово или оно, а све у корист свога краја.

Завршетак Н. Скупштине није прошао без неких манифестација посланика Либерала, које показују да је у њима живео дух индивидуалности и припадности својој Странци, и да је долазио до одушке, чим се могао, ма и за тренут, ослободити стега, које су га спутавале.

Тако се десио 30. јула, приликом већања о намеравањима изменама у закону о порези, један мали „бунт.“ Мин. финансија Ст. Д. Поповић намеравао је, између осталог, да и у личној порези заведе неку прогресивност, и у место једнаке личне порезе за све, да она буде у седам класа, сразмерна величини порезе, почев од 6 па до 30 динара. У скупштинара се наишло на тешкоће, и с тога се горњег дана Скупштина претвори у конференцију, да се, у одсуству публике, претресе то питање, које је имало и за и против разна мишљења. Но као да су се либерали бојали са неке стране „подвале“, која би се састојала у томе: да се конференција од једном претвори у јаван састанак и да се, исто тако, одједном

практичних ствари, н.пр. да на збору решава „онај број гласача, који буде дошао на збор“. Наименовање председника по општинама, које је из ранијих времена важило само за Ниш и Београд, сада је проширено за све вароши, где се постављају председници указом и за све сеоске општине министарским претписом. Чиновници, постављени за председнике по варошима задржавају чиновничка права, и враћају се, смењени, на своја места, а пензионари пензију. — Закон о народним (пређе основним) школама, (26. јула) које се деле: на ниже или „основне“ и више или „грађанске школе“. Унесене су многе одредбе којима се регулише положај учитеља. Али је најглавнији: стални, стручни надзор, са окружним надзорницима, и увођење месних и окружних одбора школских ради старања о снабдевању школа, поред надзорника. И, најпосле, изм. и доп. у закону о шумама (2. августа) којима се смерало на уже ограничавање државних шума, што је било једно велико и привредно и правно питање, које се увек разбијало о демагошке прохтеве нарочито разних посланика из „народа“, који су, до сад, а и после, своју изванредну „популарност“ надокнађивали противљењем „отимању“ шума „од народа“. Буџет, решен такође (31. јула) показивао је цифру расхода: 68,822.568.79 динара и 1.931.21 динара „вишка“.

Писац овога дела први је био у Србији, који је смео споменути у јавности потребу „школарине“ за школе, из којих се лиферију махом чиновници. То је он учинио у новембру 1897. године, пишући у „Српској Застави“ своја „Просветна писма“, којих је изашло осам, и то: 1. о министарству просвете и цркв. послова (бр. 131); 2. о школарини (бр. 133); 3. о умном пролетаријату (бр. 134); 4. о снабдевању основних школа (бр. 135); 5. о школској литератури (бр. 136) захтевајући једнообразне државне школске књиге и спречавање наметања сваковрсних „удбеника“ од свемогућих „писаца“, којима се само глобе деца и бркају појмови; 6. о корекцији оцена рада у осн. школи (бр. 138) да се и „добре“ оцене награђују; 7. о фамилијарности у осн. школама (бр. 139) о мужу и жени као наставницима; и, најпосле: 8. о учитељским премештањима и вужној сталности наставника (бр. 140. „Српске Змставе“). Писма су носила потпис: „Један негдашњи директор и професор“. Но у бр. 140. уз последње писмо, у примедби, казано је да је писац писама: Живан Живановић. — У новим законима о средњим, а нарочито основним школама, познао је писац многе, и ако још не све, своје мисли, исказане у овим писмима. Неки су предлози, тада изнесени, тек доцније прешли у законе, или нпр. они о школским књигама, и ако не потпуно регулисани.

мишљење оних, који су за повишење личне порезе, огласи као решење Скупштине. Да се то осујети, њих до сто либерала, предвођени Бирчанином и М. Дамњановићем, јурну на излазе скупштинске и тако онеспособе скупштину за решавање. Скупштина је ip согроге саслушавана, по том, у двору и, за овај мах, одустало се од те измене зак. пореског.

Друга је манифестација била тишија, али можда озбиљнија. По закључку Скупштине, а на дан 4. августа, њих 83 посланика (а многи већ беху и отпутовали или су били на одсуству) потпишу једну „одлуку“ од четири тачке, у којима се између осталог, што је тамо речено о „служби“ Краљу, народу и отаџбини, нарочито утврђује: 1. да Народна Либерална Странка „верна традицијама и слободоумним начелима својим, као организована партиска целина узима активног учешћа у пословима државним“; 2. износи се нека врста програма, по коме ће се Странке, ипи боље потписници, руководити „и у будуће у правцу, у ком је славним делима својим обележила своје биће у току минулих 50. година државног живота“; 3. да ће служити и од сада „непоколебиво идеји народног уједињења и ослобођења“ и у, последњој тачки 4. налазе се изражене мисли, које су од актуелне и практичне вредности за саму странку: „Народна Либерална Странка мора да оствари у своме крилу потпуну слогу свију њених чланова; она мора бити руковођена људима, који ће бити у потпуној сагласности међу собом, у њеној средини не сме бити интереса личних, већ искључиво опште народних; зато ће бити први задатак Странке и њених првака и чланова, да ту братску слогу остваре и да тако отклоњени буду сви поводи и узроци, који би могли да сметају снажном утицају и уделу Странке у уставном животу државе и у јавним пословима наше земље.“

Ова „Одлука“, која је оличавала довољну солидарност међу посланицима либералима и у којој је уочена тачно сва немоћ, која је долазила од несугласица у Странци, дошла је у оригиналу до врхова Странке, и ми ћемо видети доцнију њену употребу. Појаву ове „Одлуке“ ми овде бележимо само као добар знак, а у једно и као сведоштво да су се посланици осећали одмах слободнији чим су се „опростили“ са Краљем, да и они пођу кућама, као и сам Краљ на пут, у иностранство.

*

4. августа, сутра дан по закључку Скупштине, Краљ објављује прокламацијом да иде у иностранство. Отишао је прво у Карлсбад, ради опорављења; путовао је по лепим пределима Рајне, свраћајући у Беч на погреб царице Јелисавете, коју је 29. августа, без икаквог повода, убио у Женеви један анархиста, заборави јој сурово турпију у груди.¹

¹ У ово време, у лето 1898, помрло је више знатних личности. Поред оних у Србији, и о којима је била реч на свом месту: 19. јула о. г. умро је на свом добру у Фридрихсруу код Хамбурга, канцелар немачког царства, кнез Бизмарк. Као један од иницијатора Берл. Конгреса, и његов председник, он је имао великог

Скоро два месеца бавио се краљ ван Србије, а то је бављење, као и увек, давало хране проношењу сваковрских гласова, о одношајима на двору, о влади и томе подобне комбинације, којима су се у осталом нарочито бавили радикални кругови и протурали их у стране новине. Наравно, да је и скори пад владе био у првом реду у тим комбинацијама, ако ни из кога другог разлога, а оно на основу факта, да су две три владе, пре ове садашње, као што знамо: редовно падале — после повратка краљева из иностранства. Но, као што ћемо видети, Краљ је при повратку демантовао све те гласове о паду владе.

Но пре но што ће и Краљ доћи, журно је демантован други један глас, који су „Мале Новине“ пронеле 4. септембра, на име: да кроз месец дана долази у Србију краљица Наталија. „Српске Новине“ бр. 194. од 8. септ. категорички, на то изјављују: „овлашћени смо обзнанити, да је тај глас са свим измишљен и неоснован“. Наравно, они који су тај глас пустили, као да су се правили невешти да је бив. муж бив. Краљице у Србији, да је имао свој „званични положај“ и да није мислио никуда ићи, а најмање да прави место за своју разведену супругу. С тога се опет, Краљ Милан није хтео да прави невешт наспрам пронашања оваквих гласова. Као што смо видели, и као што ћемо видети, судба Краљице Наталије била је запечаћена: она није више крочила на Српску земљу од својег последњег одласка. Остало је да се само још види, како је било писано у књизи судбине, хоће ли и докле и краљев отац имати прилике да се са неком кокетеријом назива „првим подаником“ свога „узвишеног сина“ и обичним грађанином Краљевине Србије, из чијег је поданства он већ формално иступио био. Но сада је бив. Краљ седео чврсто у седлу, и не само то, већ изгледаше да се сва полит. ситуација око њега окреће, и да се поред њега чак нешто мање види прави Краљ, који је опет на сваком кораку, некако и сувише демонстративно, изјављивао своју оданост према „Папи.“ —

Краљ Александар дошао је у Србију 19. септем., дочекан, по обичају целим службеним апаратом. Одмах је користио прилику, да министрима изјави своје поверење: „Као што сам и при мом поласку из Ниша казао, ја сам знао да ће за време мога бављења у иностранству бити интриганата, који ће употребити ту прилику да износе узнемиравајуће гласове, и да ће ти пол. спекуланти рачунати да ће бити промене при моме повратку. И баш за то хоћу одмах овде на станици да изјавим, да су сви ти гласови неосновани, да промене неће бити и да влада ужива моје потпуно поверење. Ја то не говорим ради вас (министара) него ради оних, који

утицаја на судбу Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе. — 4. августа о. г. умро је у Русији Михаил Черњајев, руски генерал и славенофил, чије је име нераздвајиво од наших ратова са Турцима 1876. јер је он био главни командант т. зв. „Моравске војске“ и у свима биткама у долини Мораве, све допада Ђуниса, после кога је догађаја заједно са свима руским офиц. и војн. отишао у Русију, где је до смрти, као генерал у пенз. живео долазећи још једном само у Србију.

износе разне гласове и желим да изјавим да сви ти људи, који су то говорили и износили, да су то прави политички спекуланти“. Сутра дан већ се ова изјава краљева могла читати у „Срп. Нов.“.

Влада је имала разлога да доиста буде задовољна. Кроз десет дана навршује се година дана од њене појаве, и за то кратко време она је срећно издржала своју пробу и пребродила многу тешкоћу. Да ли је за то имала да захвали својој способности, или туђој глупости, или краљеву ауторитету, то нека остане нерасправљено. Доста то, да је она стајала чврсто и поуздано.

X.

Покрет у Либералној Странци. — Краљ за Либерале, contra Либералне Странке. — Стање, створено обуставом органа Либералне Странке „Српске Заставе“ (31. јула) као и цео недефинисан положај, који је произишао из начина поступања према Либералној већини у Скупштини, налагали су да се тражи излаз из ове ситуације у којој се Странка налазила. Два су начина била за то: или пустити да иде како иде до каквих бољих прилика, или ставити се у опозициони положај према Влади, или боље рећи према Краљевој политици, која је очевидно ишла на злоупотребу добронамерности Либералних посланика, а посредно и целе Странке.

У току минула два месеца, од престанка „Српске Заставе“, сазреле су извесне мисли и развила се извесна расположења у чланова Главног Одбора, и у опште међу првим људма у Странци. Како је целокупан политички положај гонио неком решењу, то је 4. октобра Ристић сазвао Главни Одбор (ужи) и, по оцени прилика, донесено је начелно решење: Да Странка поново крене акцију. Али, како је та акција претпостављала, поред опозиционога правца, који би она по општем мишљењу имала да узме, још и нужна и то повећа средства за покретање листа, кауцију и његово одржање, то на састанку од 4. октобра буде даље решено: Да се на дан 11. октобра сазове пун Главни Одбор, дакле и чланови из унутрашњости, а уз то и други важнији пријатељи Странке из Београда. То је све ишло у тишини и без великих препона, како међу пријатељима, тако и ван Странке.

Међу тим у очи састанка пуног Главног Одбора, стигне у Београд и Краљ Александар, који је одмах по доласку из иностранства отишао био на велике маневре у околини Крушевца; а одатле, преко Краљева, Чачка, Кнића (где је Краља и сву велику пратњу дочекао и угостио у свом дому Сретен Богићевић, један одличан сеоски домаћин) из Крагујевца дође у Београд (10. окт.)

Као и увек, што су се за одсуства Краљева мирно и тихо кретали сви домаћи догађаји и одношаји, тако се одмах, чим би Краљ, одкуд било стигао у Београд, осећао, у облику разних испада, сензација и трзавица, његов лични утицај.

Према свему што знамо о досадашњем држању Краља Александра према свакој партијској, па и Либералној акцији, можемо

одмах констатовати велики ступањ раздражености Краљеве, чим је чуо да су Либерали на скоку да пређу у отворену опозицију. У очима Краљевим то је била, ни више ни мање, но права издаја, неверство, фелонија и све што хоћете, само не израз једнога грађанскога права слободних људи, и то људи, који су тражили одушке из своје притешњености, и људи који су имали права и разлога, да се осећају увређени у своме поносу са поступања које им је у део пало, само за то што су били стрпљиви. У заказани дан био је скоро пунобројно сакупљен цео Главни Одбор у Београду.

Први састанак Главног Одбора (11. октобра) у кући Јована Ристића прошао је у већању о положају, о тешкоћи правца, који се има узети, о средствима која су неопходна. На тај састанак позвао је Ристић нарочитим писмом и Ј. Авакумовића, но он одговори да је „излишно“ да долази¹ што је и присутним пријатељима саопштено. Но на том састанку није донесена никаква одлука, већ и с тога, што је Јован Ристић позван изненада у Двор, и идући састанак заказан је сутра-дан (12. октобра) после подне. Поред разлога „за“ и „против“ о ступању у акцију, о чему ћемо ниже говорити, било је и објашњења о овоме и ономе што је преко лета, до избора и после тога било, нарочито у погледу сепаратистичког и често демонстративног држања Рибарчева, са којим је писац, као главни уредник „Српске Заставе“, измењао и по коју оштрију реч, штедећи личну страну и водећи рачуна о озбиљности момента, која је се уздизала до неке врсте свечаног тренутка. Наравно, све су то били одсеви супротности у много које чему; али није било време за свађу и потпун расцеп. Неко је овде требао да попусти, и писац није хтео бити страна, коју би после кривили за раздор и томе сличне недаће, које су Странку и довеле до овога тешкога стања и положаја. Има да се дода овде, да је Ристић у то време, ма да је био преко лета на опорављењу, патио од тешког дисања и у опште био је физички осетно онемоћно, и ако

¹ Желећи да се васпостави јединство у Странци, и да се у њену средину, и у Глав. Одбор, врати Ј. Авакумовић који је већ три године ван њега, а из разлога, које смо на предњим листовима навели, Ристић је одмах био решен да на овај важан састанак зове и Авакумовића. Питање је било само о форми, дали да му преко ког заједничког пријатеља поручи да дође, или да му пише. Писац о. д. упитао од Ристића о томе, дао је мишљење: да би добро било да позив буде у форми која не допушта никаква тумачења са своје одређености дакле с. р. писмом. Ристић је тако и урадио, послав Авакумовићу писмо преко Младена Сарића. Авакумовић одговори Сарићу да ће посетити Ристића и пре састанка Гл. Одбора, и да ће на састанак доћи но посета се та ипак не догоди. Кад год би га Сарић упитао што није отишао, он је говорио да још није стигао да оде, и да ће отићи. На сам дан састанка одговори Ристићу писмом: да је „излишно“ да и он долази. Писмо је било краће но какав телеграм, и без даљих објашњења. — Но то није уздржало Ристића да о положају Авакумовићу ипак води рачуна, као што се из саме следеће одлуке Гл. Одбора види. Ристић је, на жалост, и сувише добро осећао стање свога здравља, и, с обзиром и на непостојанство и других неких људи из своје политичке околине с једне, а на дужност Странке с друге стране, при свем непријатном искуству које је имао, није желео да остави Странку несложну и разједињену, а да у њој не буду сви први људи, па какви су такви су. То је све било доказ, колико је Ристић био у стању да се узвиси над свима осталим.

разуме се, није лежао и вршио све своје дневне послове, правио уобичајене шетње, примао пријатеље и у опште руководио политичке послове, као и дотле што је.

Ристић донесе из Двора озбиљне гласове. Краљ је био противу сваке ове акције и сматрао ју је, као и увек, да је управљена противу њега лично; па према томе није у оценама и изразима штедио појединце, нарочито које је и пре тога био узео на око. „Никад га нисам видео тако љута, и раздражена против политичких људи, и појединих личности, као данас,“ говораше Ристић присутнима. Ристић је гледао да донекле бар помири крајности, и да се акција изведе тако да се не да противној страни, т. ј. Краљу, ма и привидна повода за буди какве репресивне мере, на које је он био готов, и које би и сам опстанак Странке довеле у питање. Али тешко је било наћи неку средњу меру, да и вуци буду сити и стадо на броју, и Ристић, по оцени свију момената и саслушању свију мишљења, и сам даде свој потпун пристанак на ову одлуку, коју сви присутни чланови, са Ристићем заједно и потпишу, с тим да се она у листу објави, како би сваки, и пријатељ и противник, знао од сад на чему је. —

Одлука донесена 12. октобра 1898. гласила је:

„На данашњем својем састанку, од 12. октобра, Главни Одбор једногласно је одлучио ово што иде:

Сагласно одлукама Главног Одбора од 11. октобра прошле и 4. октобра ове године, а по сложном расположењу и оцени дела владиних, Странка ступа у одсудну опозицију данашњој влади.

У том циљу наставиће се одмах издавање партијског органа „Српске Заставе.“

За припрему свега што је потребно за поновно покретање листа бира се одбор у који улазе: подпредседник Ст. Рибарац и чланови одбора: Живан Живановић, Милош Туцаковић, Спасоје Стефановић, Живојин Величковић, и Димитрије Христић.¹

Овај Одбор биће и Редакциони Одбор, а бринуће се и о материјалном опстанку листа и носити пред Главним Одбором и пред Странком сву одговорност за уређење листа у смислу ове одлуке и у духу тежња и програма Странке.

У жељи, да констатује потпуну сагласност у Странци г. Јов. Ристић предлаже и Одбор једногласно прима, да се на првом идућем збору Странке г. Јов. Авакумовић избере за члана Главног Одбора.

Подпредседници Главног Одбора:

Ст. Д. Рибарац с. р.

Д. Сјаменковић с. р.

Председавао,

Јов. Ристић с. р.

¹ У редакционом овом одбору био је још и Александар Протић пуковник у пенсији (но који је желео, као војник, да му се име не објављује) који је са писцем ових редова представљао Ристићеву фракцију у Одбору. Остало су све били тако звани „Рибарчеви људи“; сем, можда Величковића.

Чланови гл. одбора и повереници: *Живан Живановић, Жив. С. Величковић, Д. В. Радуловић, Љуб. Остојић, Св. Стефановић, Куз. Пашићровић, Мил. Т. Туцаковић, Пећ. И. Јовановић, Пећ. М. Николић, Саво Ј. Илић, Коста Д. Ризнић, А. Васиљевић, Светозар Стефановић, Дим. С. Христић, Васа Николић, Вића Пећировић, А. П. Петровић, Љуб. В. Ђерасимовић, Вел. Кундовић, Св. Данчевић, Л. Јакшевац, д-р Никола Х. Николић, Вучко Ц. Илић, Владим. Стојановић, сви с. р.*

На овом састанку били су, и своју сагласност на одлуку дали, поред осталих, и: *Стојан Вељковић*, подпредседник Савета у п., *Димитрије Стојановић*, директор железница, *Стојан Бошковић*, *Александар Пројић*, *Љуб. Узун. Мирковић*, *Васа Мацаревић*, неки од представника свештенства и више других угледних пријатеља из Београда и унутрашњости. Кућа Јована Ристића, била је ова два дана, пуна пријатеља, као у негдашње најлепше дане политичког рада, одушевљења и једнодушности.

Све је било понешено једним и истим жељама. Томе су одговарали и новчани прилози, чији је упис, за покретање и одржање листа, одмах ту извршен, а новац, до даље употребе, у неколико хиљада динара, чим је скупљен, остављен код „Трговачке Банке“, чија управа беше Либерална, и која је, у своје време, и основана да као буде материјални ослонац и Странци; али то она није никада била, бар не мимо круг оних, који су имали непосредна утицаја на ток послова ове важне Банке; а они су били сви Либерали.

Новоизабрани Редакциони Одбор одмах приступи послу. Конституисана је сама редакција којој је на чело, као „директор“ листа по једногласној одлуци и жељи одбора стављен Живан Живановић. Стари, незахвални посао опет је пао на њега. Пријатељи његови, из реда оних, који су се желели прославити ударањем мимо Ристића, коме је писац о. д. био привржен, ти пријатељи, дакле, ни сад, као ни у време од 1890.—1895. нису се могли еманциповати од тражења, да Живановић не стави своје перо у службу Странке, као оружје, које су и противници Либерални и Живановићеви у читавом низу година добро знали и ценили. Али, и ако је Живановић жељен и држан на тим важним положајима, изложен свима непријатностима. ипак су ти исти пријатељи вазда имали неку засебну, сакривену „политику“, коју су они терали по буцацама, по хотелима, по паланкама, а по потреби протурали је и на конференцијама и зборовима. Ова неискреност уродила је била својим жалосним плодом. Странка је у одсудним тренутцима, као што смо видели, била у неред и растројству. Садашње прегнуће — коме је и писац посветио сву своју снагу — треба да даде бољег доказа за све, као што и изгледаше да ће тако бити. Но ово узгред, само за карактеристику, личних одношаја у Странци. Одређени су даље стални сарадници, а ускоро је нађен и одговорни уредник према новоме Закону. Дан 5. новембра био је одређен када треба да изађе „Српска Застава“, докле ће се и кауција суду положити.

Полагало се на то, да лист изађе пре састанка Скупштине, како би посланици либерали завремена били такође оријентисани о правцу и духу, који од сад мора дефинитивно прожети рад целе Странке, како у Скупштини, тако и ван ње.

Скупштина се, међутим, имала састати 12. нов., да као „одложена“ просто продужи свој рад, прекинут 3. августа.

Но сад тек настају праве тешкоће и кризе, које превазилазе све што је дотле, за ових последњих година, преживљавала Либерална Странка.

Краљ Александар ступио је лично у акцију, да обори све оно што је Главни Одбор решио. Кад већ није помогло утицање на Ристића, онда су дошла друга савремена средства на ред, и то тако безобзирно, тако отворено, да је све оно, што се са Либералима десило у другој половини октобра и првој половини новем. 1898., најлепша или боље рећи најдрастичнија илустрација правих владавинских интенција и пол. метода краља Александра, који је све пре могао бити, само не уставни владалац, чак ни српски владалац, где много што шта иде друкче но у другом свету.

После појединачног зивкања овога и онога од либерала, склањања да се дају изјаве против одлуке Гл. Одбора, Краљ 18. окт. у вече сазове формалну конференцију у двору, на коју буду позвати виђени људи из Либералне Странке, но све они, који су ван Гл. Одбора, и ако међу сазванима беше и од оних, који су присутни били при већању 11. и доношењу одлуке 12. октобра¹.

Ту је Краљ грмео противу „бунтовника“ и „издајника“, како је већ он умео, осуђивао је све што ради либерални Глав. Одбор, и тражио од присутних — од којих су многи били на положајима — да у каквој општој или посебној изјави осуде поступак Глав. Одбора, а даду за право „мудрој политици“, коју је Краљ, са толико користи и за саме Либерале водио. Присутни су били на великој муци и извијали су се испод немилосрдних тражби краљевих, како је ко знао. При свем том, не без намере, није сметало дворским листовима „Српском Завету“ (бр. 179.) од 20. окт. и „Малим Новинама“ (бр. 289.) од 21. окт., да објаве; како су сви присутни „једногласно изјавили“ да осуђују рад и одлуке Глав. Одбора, и ако такве, а најмање „једногласне“ изјаве није било. Јов. Авакумовић, који је ваљда као „противник“ Ристићев, био такође на тој конференцији, морао је и у „Срп. Завету“ и у „Малим Новинама“ нарочитом изјавом (од 21. окт.) исправљати, за своју личност, таква тврђења². Одлука Глав. Одбора о ступању у одсудну

¹ На конференцији у двору били су: Јован Ђ. Авакумовић, Стојан Вељковић, Владимир Јовановић, Марко Лазаревић, Светозар Гвоздић, Стојан Бошковић, Панта Срећковић, Димитрије Стојановић, Живко Недић, Милош Прокић, Васа Мацаревић, Љуб. Узун-Мирковић, Гргур Миловановић, Лазар Јовановић, Јосиф Поповић, Стеван Ђурчић, Љуба Стојановић, Стева Ивковић и Михаило Јовичић.

² Исправка Авакумовићева у целини је гласила: „Српски Завет“ у свом броју од 20. октобра, говорећи о познатој конференцији, вели између осталог и ово: 1. Да су се сви присутни либерали изјаснили противу познате одлуке означивши је као неумесну и погрешну; и 2. да су обећали поради код Гл. Одбора да се

опозицију била је и сувише популарна, да Авакумовић, који није напуштао својих претензија на евентуално вођство у странци, није смео на себе навући прекор да је противу те одлуке. Било је разуме се, и слабијих људи, који се нису могли и самом владаоцу одупрети. Тако стари династијаш још из 1858. године, Васа Манастирић, говорио је писцу, кад га је о том питао: „А шта ћу ја, брате мој?! Ја сам се борио и главу залагао да доведем Обреновиће (1858) па сад не могу војевати против њих“. Са већином, наравно, није ишло тако глатко, и, може се рећи, да је конференција у двору промашила свој циљ. Онда је у једном посвећеном листу („Београд. Новине“ бр. 291. од 20. октобра) — накнадно представљено: како је краљ желео „упознати Либералну Странку са погледима на правац садашње политике у Србији“, и на коју је „позвао к себи у двор изванредан број Београдских Либерала, који уживају благовољење краљево“.

Но у толико је јаче Краљ и даље вршио свој притисак, истицао свој ауторитет. Не желећи, да све оно што је говорено у двору 18. октобра, остане што оно веле у четири ока, он нареди да се тај његов говор објави.

У „Београдским Новинама“, бр. 291. стајала је, на видном месту белешка ове садржине: „По нарочитом овлашћењу Н. В. Краља, доносимо на челу листа главне моменте из његове беседе, коју је Господар држао у недељу 18. окт. м-ца у двору, пред позватим либералима из Београда“.

На челу листа била је сама та беседа краљева, која је, благодарно такту власника „Београд. Новина“, који је, и сам био у двору, прво претрпела знатне измене на боље, пре него што је објављена. Ђурчић је то молио, у интересу самога високог говорника, који је политичка питања, нарочито кад је лично заинтересован, по примедби једног савременика, расправљао „са свим као какав пуст општински писар“. На жалост, у овом има и сувише истине.

она опозове. Не знам како ће примити овај извештај остала господа. Немам права да говорим у име других. Но што се мене тиче изјављујем: што сам ја говорио у конференцији није место да овде износим. Ограничавам се само на констатовање, да белешка „Срп. Завета“ о мени није тачна. Нити сам се ја изјаснио против одлуке, нити сам обећао радити да се она опозове“. Истоветна исправка изашла је и у „М. Новинама“, које су, по инспирацији из двора, као и „Српски Завет“ донеле исто тврђење. Како је ова изјава у два правца, и у погледу успеха конференције а и према двору од значаја, то је по жељи писца о. д. прештампана и у „Вечерњим Новостима“.

„Вечерње Новости“ — чији је главни уредник Милан Ј. Мишић, († у Невиди 1918.) добар либерал, био присутан и већању Гл. Одбора од 11. и 12. октобра — за све време, од како је престала „Српска Застава“, и за време ових криза у октобру и новембру, биле су управо гласило либерално. Писац овог дела, старао се нарочито о томе, да се сви главнији моменте из овога времена, о којима је и овде сада реч, учине доступним најширој јавности. Полагао је на то, да се и у ширим круговима знају и све одлуке, и ако не у целини а тако и сви људи, који су на доношење тих одлука имали утицаја. Састанци Главног либер. одбора, као и редакционог одбора „Српске Заставе“, објављивани су такође кроз „Вечерње Новости“. И само штампање „Српске Заставе“ по новом покретању, имало је бити, у штампарији Љ. Бојовића и М. Мишића, који су, с тога, и сами, као што ћемо видети, били изложени гневу и опасности да настрадају. Ми смо им за све то били и остали захвални, као добрим пријатељима.

По овом објављеном тексту, Краљ је правио неки, нама већ познати, историјски увод, како је дошло до садашње политичке ситуације, која је лично његова творевина и под његовим руководством. Ређани су разни моменти; а кад је Краљ специјално дошао на Либералну Странку, он је њен повољан положај овако обележио:

„Према данашњим приликама политичким у Србији — говорио је Краљ — које су условљене неодољивом унутрашњом потребом, Либерали имају узрока да буду задовољни. Они имају у рукама један од најважнијих портфеља; половина окружних и среских начелника либерали су; у осталим државним звањима има велики број либерала; три четвртине општина у Србији, у рукама су либерала — једном речју: данашњи ванпартијски режим води озбиљна рачуна о либералима, као о политичком елементу реда, законитости и родољубља.“

„Међутим, крајње крило Либер. Странке, које образују млади и амбициозни људи, махом из унутрашњости, жудни власти, и желе да је се што пре докопају. У том циљу, они у последње време раде на томе, да Либер. Странку скрену са њеног традиционалног колосека, желећи ваљда, да путем опозиције допру до жељеног циља. Попуштање крајњем крилу увек је штетно, кад они раде са солидним елементима, јер тада оно обично преовлађује. Ја сам им поручио да такву опозицију у данашње време сматрам као штетну по више државне интересе, којих сам ја највише чувар и које ја најбоље знам и познајем. Шта више, ја сам им према томе отворено изјавио, да ћу њихову опозицију сматрати као наперену противу мене.“

„Поред свега тога, они ипак решише да Либер. Странку поведу на странпутицу, и ја сам њих неколицину због тога, пре неки дан, у једној прилици оштро прекорео. Радујем се, што је мали број оних, који ће поћи за њима; а уверен сам да ће сви разборити либерали стајати уз престо својега Краља и помоћи му да оствари свој програм на срећу народа и корист отаџбине“.

Тако Краљ, чији је говор у овој редакцији, у којој је објављен, осетно ублажен (као што је Краљ стављен у треће лице, чији се говор описно износи). Исти говор објављен је и у „Малим Новинама“ и „Српском Завету“, као што је „жељени“ резултат конференције одтелеграфисан у више срењеевропских листова. Интересантно је, да се у целој овој октобарској акцији нигде влада не помаља. Краљ лично и остентативно води целу кампању и у непосредном додиру са означеним представницима Странке.

Односно задовољења многих људи из Странке, у чиновништву, у општинама и т. д. како је то Краљ изнео, ми се не уздржавамо потврдити, да је у главноме тако, и ако је, процентуално говорећи, лавовски део припао ипак Напредњацима. Додаћемо даље и то: да је Либ. Странка, или боље рећи њени људи, у упоређењу са патњама, којима су били изложени за чисто радикалних и чисто напредњачких владавина, које су влади д-р Владана Ђорђевића претходиле, прогледали очима и дахнули душом, као што је и тежиште

моралне одговорности у Скупштини, на Либерале положено. Ако је било што добро, радо су се Напредњаци јављали као удеоначари у заслуги; али, ако је било што теже мање популарно, онда се журно дошаптавало по народу, да су за то Либерали криви — „јер су они у већини у Скупштини“.

Зашто, онда, да се уз ту моралну одговорност, не положи на Странку, односно на владу из њених људи састављену, и формална одговорност? Зашто могаху, од 1894. амо, владати у земљи и некакви „неутралци“, и чисти Напредњаци, па и Радикали, а никако не могаху доћи на власт Либерали? Шта више, кад је било могућности да се и радикали комбинују са либералима, и онда је наклоност владаочева била отказана Либералима, а у корист Радикала? Док се либерали и сада још износе као „елементи реда, законитости и родољубља“, с њима се поступа као са напред осуђенима на одбацивање, с њима се никад неће да преговара, а још мање да што уговара. Краљ је за Либерале, али је сав contra Либералне Странке! Он хоће људе из Странке, али неће њу, неће је као целину, неће њену заставу, команду, организацију и политичку самосталност као организоване групе. Зашто? Због некаквог „крајњег крила“? А он се прави да не зна, да би ти представници „крајњег крила“ „махом из унутрашњости“ можда били, баш на против, друго издање једног већ познатог представника негдашњег „крајњег крила“ такође „из унутрашњости“, какав беше н.пр. Милутин Гарашанин, до 1880. кмет у Гроцкој. Нису ли неки представници „крајњег крила“ показали да могу чак у Бечу, да нађу бив. Краља Милана, и да се с њиме поверљиво разговарају? Али, и ти представници „крајњег крила“ као да су, у погледу на своју партијску околицу, имали сличне амбиције, као и сам Краљ: хтели су све за се! И ту су се Краљ и они, у датом моменту, разишли. Сад су љути једно на друго, и, ма како да је то чудно, сад, с тога, морају баш умерени елементи, као што је Ристић и његови ближи пријатељи, да највише осећају и безобзиран притисак озго и бујну навалу оздо. Но, коцка је бачена, одлука донесена.

Није било нужно нагађати какво ће дејство произвести одлука о ступању у опозицију на Краља. То је Краљ сам казао Ристићу на аудијенцији (11. по подне) а другима исто тако. А што се писца тиче, који је мислио да би пасивно држање према створеном стању за онда било најбоље, и он је, после онога што се чуло из двора и баш за то, прешао на страну оних, који су хтели отворену опозицију. Није дуго трајало, па да ратоборна расположења постану општа, док и сам Јов. Ристић није устао и изјавио (12. октобра у вече): „Пристајем, пристајем на све! Нек буде, дакле опозиција!“, на што су многи скочили и захвалили Ристићу на овој одлуци његовој. „.....Али ја сам стар, а и слаб, продужио је даље Ристић, и не могу више да носим непосредне бриге о листу. С тога предлажем редакциони одбор, који ће водити сво старање и о уређивању и о материјалном опстанку партијског листа“.

После ове изјаве Ристићеве, којом је завршено дводневно бурно

и озбиљно већање, ништа више није стајало на путу да се напред изнесена одлука стави написмено и да је сви присутни чланови Глав. Одбора потпишу, а одмах по том да се, на напред изложени начин, приступи и послу: спреми све за појаву листа „Срп. Заставе“.

Ристићева изјава дала је санкцију одлуци, помирила је сва мишљења, изазвала је одушевљење. Она је значила објаву рата, и убацивање запаљивог материјала у Скупштину. То је — према познатом нам расположењу краљева — било не без опасности. Али са Ристићем на челу у „одсудној опозицији“ значи за саму Странку нешто друго, нешто више и озбиљније, но сви празни разговори и све манифестације, на којима није оскудевало ни до сад, али без успеха. То је добро знао и Краљ Александар и Краљ Милан. Отуда и сва узбуна и сва сриба на тој страни!

Краљ је с разлогом предвиђао сву опасност отуда. Није та опасност долазила од саме појаве партијског листа, јер „Српска Застава“ ни до сада није штедила ни владу ни њену политику. Опасност је била од заразе, која се могла унети у Народну Скупштину и само једно неповољно гласање могло би учинити да се стропошта сва у парампарче. Па шта после?

Међутим, Краљу се допадао цео овај систем. И Краљ се, на случај одпадка већег или мањег броја посланика, није задовољавао само већином. Он је увек по некој диктаторској ђуди хтео све. То је била његова особина, да кад накрене на једну страну, он је сву своју моћ улагао, да и све остало, и народ и влада и скупштина и јавно мишљење, морају бити тамо. Тешко ономе, ко се успротиви. Поговора и опозиције није смело бити, све једно ако ће он одједном све то потурити и свима са којима је дотле радио обрнути леђа, да што опет ново створи, и опет — апсолутно по својој вољи. Та нетолеранција била је основна црта краљева карактера и његове владавине. Од 1893, а поименце од „првог априла“, Краљ је, млад а по нарави склон на заповедање, које је често ишло до јогунства у непопуштању, ускоро осетио своју свемоћ. Радикали су му у томе помогли, и он им је ускоро дао осетити како је чврст и замашан „скиптар“ који су му они „првог априла“ угурали пре времена у шаке, и којим је Краљ Александар оберучке размахивао и десно и лево, и ударао кога је стигао. Донекле је водио рачуна о Странкама и њих две, Напредњачку и Радикалну, пуштао да дођу на власт али и њих са ограничењем. Кад више неће ни то он хоће да влада сам. И то, с Либералима, којима неће да допусти ни онолико самосталности, колико су на влади имали Напредњаци и Радикали, ма како да је и та „самосталност“ привидна била. А кад либерали почињу да се буне противу ове игноранције, он не бира средства и начина да ту „буну“ угуши!

После конференције, и после неких удараца по овоме и ономе, који је био при већању 12. октобра (н.пр. Алимпије Васиљевић који је увек као „доблесни“ стајао лепо у двору, као саветник бачен је одмах сутра дан после 12. октобра у ленију, а посланик колубарски Милован Дамњановић с кметства), настале су из-

Но при свем том, глос и посланика и чланова Странке одобравао је одлуку Глав. Одбора и ако је све ћутало и чекало. Наравно, Краљ је изашао јавно на позорницу и прети. Све се и сводило на то: хоће ли неодољива сила, коју је Краљ ставио овом приликом у покрет, терати до краја и угушити опозицију, или ће сила попустити и покрет узети маха. —

Али, Краљ Александар, као што рекосмо, није био човек који попушта од онога што науми; а Краљ Милан и сувише је био mudar да не зна на шта би све изашло кад би обручи који држе ситуацију попустили па је такође подржавао свога сина на путу којим је ударио. Сем ове грубе силе, Краљ је и милом чинио што је могао, повлађујући и одликујући оне од либерала, који су изодавна познати као чврсто одани. Тако посвећене „Б. Н.“ прибележаваху, како су — после аудијенције коју је тог дана Ристић имао — 20. окт. били на ручку код Краља: Гвоздић, Ђурчић и Генчић „где су остали до 3½ сата по подне“; а исто тако да су тада били код Краља и посланици: Илија Стојановић, Милан Кнежевић и Гаја Швабић — разуме се, не случајно. Ти су људи сви позвати у Београд, да буду учвршћени у дотадашњем држању. А шта је тек све још било иза кулиса што није доспело, ни смело доспети у јавност¹.

нуде и принуде разне врсте. Тако посланици: Илија Радовић из Крагујевца и Срећко Марковић из окр. ваљевског, дају демонстративно оставке на чланство у Главном Одбору као због одлуке његове; други не знамо за што, а први из опасности да му се, као великом трговцу и индустријалцу, не чине пакости (н.пр. да му се одузме вода за парни млин, како неки говораху). А то је тада све било могуће. Трећи чл. глав. одбора, Милован С. Несторовић, син Председ. Скупштине Симе Несторовића, упућује 20. окт. председнику Гл. Одбора Јов. Ристићу, преко „Б. Н.“ јаван протест, јављајући: како је чуо о одлуци Главног Одбора од 12., ов. м-ца „да ступа у одсудну опозицију постојећем стању у нашој земљи“, а он, „као веран поданик свога Краља“ не може да „дозволи“ да се пође „против програма свога владоца онда, кад треба највише љубави да покаже и кад треба сва странка као један човек да стане, иза свог владоца“. Очевидно, Краљ је присилио оца, да син даде ову изјаву, и ако је чича Симе у крајевима кукао са почастима, које су га снашле и да би „волео да је ноге сломио“ но што је у Скупштину дошао. И ово је било истинито уверавање као што је и Милован био честит млад човек. Али, сила Бога не моли, а што се није радило због силе, чинило се из хатара, а хатар је у овом добу и случају био тежи и од силе. „Либерали из тимочког среза“, такође кроз „Б. Н.“ „не одобравају Главном Либер. Одбору одлуку донету за ступање у опозицију данашњем стању и ралосно поздрављају изјаву Милована С. Несторовића“, која је и у другим дворским листовима прештампана. Ови су листови сталну борбу водили противу Глав. Одбора либералног. И док је „Српски Завет“ то, по својству својих сарадника чинио доста простачки и ачећи се, дотле су „Мале Новине“ са неоспорном даровитишћу својега власника нешtedимце нападале и Ристића и све од реда. Час су оне говориле о „Једном безумљу“ либерала (бр. 292); час о „Јудинином одрицању“ (бр. 293), час су узвикивале: „Побогу — брже указ“ (о новој либер. влади, бр. 294.). Једном речи, сковитало је све и са свију страна, да је тешко било главе дићи и посланику, и члану Глав. Одбора, и сваком отреситијем либералу.

¹ После још прве одлуке Глав. Одбора (од 4. окт.) Краљ је извршио знатна унапређења личности, које су у новој ситуацији имале већ истакнуте положаје. Тако потпредседник скупштине Рајовић добија положај посланика у Паризу; а министар просвете Андрија Ђорђевић, као и управник вароши Београда Риста Бадемлијић наменовани су, као и Св. Гвоздић, за саветнике, с тим да прва двојица остају сваки на својој дужности. Истога дана (11. окт.) и Јован Баја, начел. мин. иностр. дела, постаје отправник послова у Атини; а 17. окт. генерал Ст. Здравковић саветник, док министар војни, Д. Вучковић добија ленту — Св. Саве! —

Међутим главно питање, на које је Краљ, и један и други, толико полагао, није решено по њиховој вољи. Редакциони одбор „Српске Заставе“, без обзира на сав овај лом, коме је средиште био двор, није ни за тренутак прекидао свој припремни рад, да лист првих дана новембра, пре састанка Скупштине, почне излазити. Било је и још састанака чланова Глав. Одбора (ужег) из Београда, такође ради припрема.

Упоредо са призивањем разних личности из Београда и из унутрашњости, Краљ је вршио и даље непрекидни притисак на Ристића. Скоро сваки други дан морао је старац ићи у двор, на позив Краља. У једној од тих аудијенција Краљ захте од Ристића да да оставку на председништво у Главном Одбору, како би се он, после, са осталима лакше, и на свој безобзиран начин, разрачунао и све разјурно. И краљевима се није свидео поновни скандал да подижу на Ристића и да му баце полицију на врат. Акт насиља био би и сивуше видан и при свој трпљивости Либерала иначе, не би остао без последица; јер Јован Ристић, ни по свом ауторитету, ни по својим личним поступцима, није био што н. пр. какав паланчански адвокат, који се могао петљати за буди какву „двогубу наплату дуга“, и томе подобно.

Ристић одбије понуду Краљеву да одступи, и то је добро дошло целом Гл. Одбору, да пред собом има свога Ристића. Само његово присуство ту био је највећи штит од каквог препада или немилост изненађења. Ово су мало ценили они, који су Ристићу у ове тешке дане хтели приписати неку колебаљивост. Није овде могло бити речи о колебаљивости, али је могло бити речи о разумној оцени ситуације и све опасности, не само за предузеће, већ и за саму Странку и за поједине истакнуте људе лично. Краљ је био лако готов на све. Од Главног Одбора Либералне Странке, био је то и крупан и необичан корак, кад он декларира „одсудну опозицију“, онда, и под оним приликама, када су чак и Радикали, после промене у октобру пр. год., а у објављеној одлуци свога Главног Одбора од 29. и 30. октобра узели снижени тон: „да ће Радикална Странка, користивши се досадашњим искуством „заузети према новој влади и новом стању *положај* одсудне, *законите* и *лојалне* опозиције“. („Одјек“ бр. 212, 4. нов. 1897). Овим додатком „законите и лојалне“ опозиције Радикали су усули много воде у своје старо вино. Но, после тога, а по извршеним изборима, на којима су пропали радикали, и у Скупштини седи већина либерала, ступање Либералне Странке у „одсудну опозицију“ имало је својих недогледних, практично политичких последица.

Кад све ове претње и притисци нису помогли, Краљ окрене да склања лепим Јов. Ристића на какву такву концесију¹. Тако он

¹ Краљ покуша чак да дирне и у родитељску осетљивост Ристићеву, потписавши указ, којим се син његов, Никола — пређе секретар посланства у Паризу, за тим, после 1. априла 1893, за инат постављен за поштар, на што је дао оставку, и стајао оцу на бризи — поставља за интенданта 1. кл. при мин. војном и, као негда гардијски официр, враћен у резерву као капетан II. класе.

замоли Ристића, да се бар одложи неко време издавање листа и да се тиме не демонстрира пред сам састанак Скупштине. Ристић и то не прими на себе, али обећа, да ће изнети у Одбору, не предрасуђујући никакво решење. 25. октобра састали су се код Ристића, у истој оној сали где су била већања од 11. и 12. октобра: Ристић, А. Васиљевић, Кундовић, Рибарац и писац о. д. и Ристић изнесе жељу Краљевићу да се одложи на неко време издавање листа, налазећи да би се тиме можда задовољио атомг ргорге Краљев, који се далеко истрчао, и да му се омогући одступање од преко заузетог положаја. Васиљевић, који је пре неколико дана искључен из Држ. Савета, нагињао је схватању да се Краљу учини ова привидна концесија. Она је доиста била привидна, али је ипак била концесија, и ко би од нас — говорио је писац о. д. могао примити на се да после одлуке пуног Гл. Одбора, после већ објављене одлуке, после јасно заузетог положаја, реши неку врсту редуцирања, које у осталом, Странци неће донети користи; јер је тешко веровати, да ће то Краља расположити на блаже поступање. Кундовић и Рибарац били су, разуме се, за издавање листа без обзира на све и свакога. И као год што је лично прилажење Ристићево у великом састанку Гл. Одбора 12. октобра дало одлучи важан карактер, тако је испало, да је одсудно држање писца о. д. као непоколебивог, оданог пријатеља Ристићевог, у овом интимном договору од 25. октобра, у присуству Ристића, дало одлучи — да се лист изда на време — особен карактер, који је имао своју неприкривену офанзивну црту на спрам Краљевог захтева¹.

После три дана (28. окт.) Ристић, отишав овога пута заједно са Белимарковићем, саопшти Краљу исход ствари. И одлагање листа, било је дакле скинуто с днев. реда, а сутра дан (29. окт.) изађе у „Вечерњим Новостима“, од писца чланак под насловом: „Либерали на прекрету“, као поглед на целу створену ситуацију.

Увређен управо оваквим упорством од стране Главног Одбора, Краљ преда ствар просто полицији, и изда налог новом саветнику Бадемлијићу, управнику вароши, да како зна, угуши и спречи појаву „Српске Заставе“. Полиција одмах пређе на посао и на начин само њој својствен. Лист је требао изаћи 5. новембра, али полиција пригњави нађенога уредника те овај, после дугога „саслушања“ у полицији, откаже уредништво. Одмах се ваљало обазрети за новог уредника, и неки Владимир Поповић, свештенички син, и свршени

¹ Ристић је доцније говорио Александру Протићу, заједничком пријатељу и куму писца о. д. поводом држања пишчева од 25. октобра: „Двадесет година имам тога човека, као пријатеља поред себе, знам га скроз, и нисам ипак знао шта у њему спава“. Протић је на то одговорио, да је и поступање Краљево према Живановићу, већ толике године, такво да превазилази сваку меру. Ристић са своје стране, није никад свом пријатељу, писцу о. д. и за остатак свога живота за ово приговорио. То је био једини случај, у тако дугом времену, да су се два пријатеља, старији и млађи, разликовали у мишљењу. У осталом разлика је овде била само у такту, и у положају (Ристић је имао непосредно посла с нестрпљивим Краљем) а не и у крајњој одлуци.

студент духовне академије и бив. предавач гимназије, који је живео у селу Лаолу окр. пожерева, буде позван и он после три дана дошав у Београд, одмах се прими и поднесе полицији исправна документа а у једно се (9. нов.) положи суду кауција. У „Вечерњим Новостима“ буде јављено да ће лист кроз 3—4. дана изаћи и да „отпадају сви они гласови, да је извођење одлуке Глав. Одбора одложено“. Сад полиција дође на нову оригиналну досетку и, на предлог Министра просвете, Поповић буде постављен 10. нов., и не виђен, за писара држ. штампарије. Сви се квартови даду на тражење да ухвате новог чиновника и саопште му постављење, јер се овај опет крио да му се тај срећан догађај не саопшти, све док први број листа не изађе. На дан славе писца о. д. (11. нов. Краљ Дечански) било је с Рибарцем код куће писца већање о начину, како да се осујети ова нова ујдурма. Уредник Вл. Поповић послао је препоручено писмо, као изјаву: да он није тај В. П. који је постављен за писара држ. штампарије, да он ту службу нити је тражио нити је прима, и да остаје уредник „Српске Заставе“. Међутим сви су рукописи били у штампарији Бојовића и Мићића и лист је био сложен, и требао је сутра дан, у четвртак 12. новембра, на сам дан састанка Скупштинског, угледати света, као „Број 91“ „Српске Заставе“, т. ј. као просто продужење „Српске Заставе“, која је са „бројем 90.“ обустављена 31. јула о. г.

11. новембар био је дакле критичан дан за појаву „Српске Заставе“, а у вези с тим и за одлуку Главног Одбора. Не могући изаћи на крај са питањем о уреднику, ма да му је постављењем за чиновника претходно одузета квалификација — полиција се баци на „Народну Штампарију“ Љ. Бојовића, и у одсуству овога, призове зета његова Милана Д. Мићића, као заступника власника, и у управи града Београда, званично му се, на потпис саопшти: „да ни један број „Српске Заставе“ не сме одштампати, јер исти лист није испунио услове чл. 4 и 5. закона о штампи“. („Вечерње Новости“ бр. 313. од 12. нов.) Управник ово службено саопштење поткрепи својом личном осорном изјавом Мићићу, да, ако се они ипак усуде и ма и један примерак „Српске Заставе“ пусте у јавност, да ће он онда наредити да им се штампарија растури, машине поломе, а они ће, Мићић и Бојовић, бити пребачени преко Саве, која ће судба — додао је управник — у том случају, сустићи и оне „око Српске Заставе“. Бадемлијић је говорио, као што је и радио, у име Краља и по његовој наредби. Само то и могло га је осмелити да буде овако безобзиран.

Дотеран у овакву опасну тескобу, Мићић буде принуђен да упуту Редакционом одбору писмо, којим отказује штампање „Српске Заставе“, наводећи, како му је тога дана (11. нов.), предат хитан позив „и кад сам ја у спроводу једног чиновника полицијског морао престати управи гр. Београда, тамо ми је у управи г. Управник саопштио: да наша штампарија не сме штампати „Српску Заставу“ наговештавајући ми тоном највеће претње, да ће у противном доћи у питање и опстанак саме наше штампарије“. (писано у 8. часова вече!).

Писмо ово, као докуменат савремени, не потребује коментара. По себи се разуме, да је, услед овога полицијског насиља све стало. Уредник, постављењем у држ. службу, онеспособљен; штампарија под претњом да ће бити разорена, мора да откаже погодбу. Слог за 91. бр. „Срп. Заставе“, који је био већ у машини, морао је бити извађен и растурен, пошто је Мићић имао ту добру мисао, да извуче три примерака несужењене „Српске Заставе“, које је чувао у каси од полиције и од којих је један примерак дат писцу. У том историјском броју на првом месту штампана је: Одлука Гл. Одбора од 12. октобра; у целости и са потписима, како смо је напред изнели; за тим Одлука њих 83. посланика са именима потписника од 4. августа о. г. коју смо такође на свом месту навели, одакле је све то и пренесено у ову књигу IV.

Новембра 11. могао је управник Бадемлијић још исто вече јавити Краљу у Ниш радосну вест: да је угушио појаву „Српске Заставе“.

Краљ је истога дана, 11. нов. јутру отпутовао у Ниш за Скупштину, која се сутра-дан, 12. нов. састаје. На облигатни поздрав председника општине, Краљ је између осталог рекао: „Ја сам казао, и данас понављам мојим милим и верним Нишлијама, за које сам уверен да ће се само томе радовати, што сам данас више но икад решен, да се стално држим тога правца (т. ј. како је напред казао, правца означеног у писму од 11. окт. пр. год.); да сам решен да бесплодној партијској борби учиним крај, те да се више не бринемо о интересима и погађањима с појединим партијама.....“ („Срп. Нов.“ бр. 249. од 14. нов.).

Сву јачину ове краљевске решености добро су већ осетили чланови Глав. Одбора Либ. Странке; а жељи краљевој: да се „више не брине о интересима и погађањима с појединим партијама“, дато је такође ускоро опипљива израза:

„Прелазно наређење“ измена и допуна Закона о зборовима и удружењима од 17. новембра 1898. године садржавало је ову лаконску одредбу:

„Закон овај ступа у важност, кад га Краљ потпише и тада престају да постоје сва досадашња политичка удружења“. Последњих девет речи срушиле су читаво једно политичко стање, старо више деценија.

Ситуација је била сад јасна, и остало је још само да и људи који су састављали Глав. Одбор — који је већ самом појавом горњег закона разрешен — и Редакциони одбор „Српске Заставе“, извуку дефинитивне консеквенције. Чланови овога последњег одбора састали су се пунобројно у уредн. „Српске Заставе“ на Ваведење 21. новембра, и донели су одлуку о обустави свега покрета и ставили је на записник.

Кад је писац 21. нов. у вече донео Ристићу вест о ликвидацији послова, он ће сетно рећи: „Овај дан (21. нов.) игра улогу у мом животу. Тога дана сам се (1867.) сукобио и растао с Кнезом Михаилом (Књ. I. стр. 194.) и ево да дочекам опет да буде моја странка суспендована!“

А у „Вечерњим Новостима“, овоме сталном гласилу за све либералне послове тога доба, изађе сутра-дан о свему томе саопштење. На жалост и после овога, нису престали јавни и нејавни знаци међусобног антагонизма међу либералима.

Је ли чудо, да се и међусобна дружба баш тих истих људи, тада сталних незадовољника, и независно од Ристића и писца, стално лабавила, а у току времена и распадала? Од пријатеља су постајали противници, од странке фракције, док најпосле — у догађајима који ће доћи — није свему томе био резултат крајња немоћ Либералне Странке. Но и то ће доћи све на ред. Оволико само као напомена за паузу, која је наступила после октобарских догађаја.

XI.

Наставак скупштинског рада у Нишу. — Народна Скупштина, одложена 3. августа, имала је просто да настави свој рад 12. новембра.

Један од првих законских предлога, биле су: Измене и допуне у закону о зборовима и удружењима, које су ускоро прошле и кроз Скупштину, и пети дан по њеном састанку, 17. новембра, већ су и потврђене и објављене.

Основна мисао овог закона била је та: да се чиновници, свештеници, учитељи и т. д. одвоје од агитације, забранивши им (чл. 23-а) да не могу бити чланови полит. удружења, нити суделовати у њиховом раду и скуповима; да се онемогуће политичке манифестације у облику зборови, наређујући да се полит. зборови смеју одржати само у Београду и окр. местима (чл. 31-а); и да се, најпосле, укину и саме досадашње Странке, уз отежицу образовања нових политичких удружења, стављајући одобрење „статута друштвеног“ потпуно у руке мин. унутр. дела (чл. 24-в). Предвиђене су казне за чиновнике, учитеље и др. који противно поступе, а прва и последња казна био је: губитак службе, са губитком права на помоћ из држ. благајне, за оне који ту помоћ уживају. Свештеници и калуђери казниће се по закону о цркв. властима. Само су пензионари имали још право самоопредељења, и за њих није био предвиђен губитак пензије на случај учешћа у зборовима.

У Србији од вајкада није било потпуно независне интелигенције. Све је то био чиновник разних категорија, који се мешао у политику. Па и сама она Странка која је почела са агитаторима и неком врстом револуционара, као што је радикална, чим је дошла на владу, сем приврженика међу млађим чиновницима, а нарочито међу учитељима, одмах је похитала да створи своју партијску аристократију, уводећи своје слободњаке, а често и службене почетнике и „бескућнике“, (како се онда говорило), у највише редове чиновничке, осигуравши им, по могућству, сталност на цео живот. Тако је, мало по мало, дошло: да је „народ“ сведен на улогу проста изгласача, а интереси чиновнички идентификовали су се постепено са интересима земаљским. Свака је Странка, уз

то, хтела да ради само са „својим људима“, и тако је постало, место једног хомогеног чиновништва државног, троструко партијско чиновништво: радикално, напредњачко и либерално. Које од њих није било у служби, било је у пензији и свима силама се трудило да ослаби и подрије оно, што је било срећно да седи на управи, а то ће рећи на „ухљебију“, на које се често и сводила сва политика! Владаоци, Милан и Александар, који никада нису били пријатељи срећености, обилато су се користили овом аномалијом, дражећи једне против других, и стварајући међу Странкама што већу провалију непомирљивости. Кад, кад год, буде историја додељивала свакоме своју одговорност за све што се ружнога десило у Србији, нарочито за последње две деценије XIX века, мучно да ће и савремену интелигенцију ослободити од одговорности за многе и многе несреће.

Сад је Краљ дошао на мисао, да одузме и оно последње, и ако привидно право интелигенцији, да кроз странке и путем збора узима учешћа у политици. Да ли је овоме прекрету на штету интелигенције, а нарочито одредба „прелазног наређења“, по којој „престају да постоје сва досадашња политичка удружења“, што допринело, и колико, последње упорно држање Глав. Одбора Либералне Странке, тешко нам је овде одредити. Тек, држање Краљево у Београду, говор његов, приликом доласка 11. нов. у Ниш, и журна појава овога закона, доста јасно указују, на расположење или боље рећи нерасположење Краљево, које је понео из Београда.

Наравно, да и ако је закон овај уништавао Странке или боље рећи њихове организације¹ није могао уништити људе, њихове навике и интересе. Све је то стајало као и дотле и чекало само на прилику да се испоји. И као год што су Радикали, уводећи у живот Устав од 1888. и уставне неприкосновености за своје прваке у Савету, у Судовима и т. д. и тиме својој Странци осигуравали превласт и постојањем у добрим положајима — тако су сад Либерали и Напредњаци у Скупштини, гласајући за овај закон, гледали да својим супарницима подвезу коју жилу, од које су по државали своју пол. популарност и егзистенцију. Изгледа, да је ово, пошто садржава жртву и за себе, чак искреније од оног првог. Краљ и „народ“ били су сад једини носиоци политике и стајали су, после овог закона, лице у лице једно према другом. Да ли ће „народ“ без интелигенције моћи водити велике пол. послове, као и да ли ће Краљ хтети бити доследан у својим конзервативним назорима — то има тек да се види. За овај мах и ова им је мера доста; а у Србији се већ одавно стварају политичке мере колико од данас до сутра. У осталом, престајао је и лажан политички положај, у коме се у опште налазиле и Странке и интелигенција. Сва „права“ која су овим законом изгубили била су и досада и сувише илузорна. То бар показује ток судбе последње Либералне акције у октобру и новембру ов. год.

Писац је пропратио у „Вечер. Новостима“ бр. 319, од 18. нов. нови закон, у чланку: „Последњи партијски дани“, и после историјског прегледа јавног живота

На овој Скупштини, која је трајала два месеца, донесени су разноврсни привредни и други закони.¹

У нову годину 1899 ушло се с важном изменом и допуном закона о изборима народних посланика, по којима, почев од 1901 године, бирање посланика бива сваке шесте године. Избори важе пет година (место досадашњих три); а садашњим посланицима, који су произашли из избора у мају 1898 и чији је мандат важио за периоду: 1897-98 и 99 године — продужује се још за годину дана, дакле и на 1900 годину. Очевидно, да је Краљ имао неки свој рачун да ову Скупштину задржи и за ту годину. Но то ће се видети. Даљи су се закони низали и обухватили све струке државне управе.

Народна Скупштина, која је закључена 11. јануара 1899 престоном беседом, пуном комплимената за истрајност посланика, доиста се показала погодна и предусретљива за све предлоге, који су јој изнешени. Са малим изузетком одупирања у појединим споредним питањима (н. пр. противу умесне установе „путара“, који би чували друмове и вршили мале оправке) све је ишло глатко и лако. После угушења опозиционог покрета у Главном Одбору Либералне Странке, и после укинућа и самих Странака путем закона о удружењима, посланицима није остало ништа друго, но да остану доследни своје рођеном гласању за укидање Странака и да не истичу своје политичке засебитости у Скупштини. То стање ствари, могло је с разлогом дати права Краљу, да затварајући 11. јануара Нар. Скупштину, у прест. беседи, овим речима окарактерише политичку пасивност посланика: „И ако сте дотле припадали разним полит. Странкама, ви сте имали довољно родољубиве снаге, да се узвисите над свима страначким погледима, и да се у вишем интересу отаџбине збратимљени (!) окупите око мога престола. У име отаџбине, у име моје, хвала вам на томе, драги и верни моји“.

И ако су Либерали и Напредњаци били далеко од буди каквог „збратимљења“, ипак се њихово трајање бар јавно сношење

сваке од њих, завршио је: „Странке су умрле, живеће Странке!“ Наравно, и сам иницијатор овог закона, Краљ, није из својих комбинација избрисао ове старе чињенице пол. живота и рада у Србији.

¹ Писац о. д. доцније, крајем јануара и почетком фебруара 1901. писао је такође низ чланака: о Новим железницама, и какве нам требају — са привредног гледишта — који су чланци изашли у „Трговинском Гласнику“ (њих пет) и добро примљени. Писац је пледирао у првом реду за железницу Параћин—Зајечар, ради најпрече везе Тимока са главном пругом, а против грађења пруге Ниш—Кладово, као паралелне глав. пруги, као и против везе на Кладову (већ на Радујевцу), подзревајући тајни план аустро-немачки да туда хоће да добију у своју власт или бар утицај за директну везу Хамбург—Цариград (са евентуалним огранком Књажевац — Пирот — Софија) обилазећи Ниш и главну пругу. Даље је тражио пругу Крагујевац—Ужиче, са скретањем ка Краљеву, но не прелазећи Мораву, и најпосле, пругу Ваљево—Београд, с везом на Младеновцу. Тиме би сви побочни предели били везани са главном пругом, и не би било више ни најудаљенијег места и предела у Србији, одакле се не би за 24. сата могло стићи у Београд. Друге пруге, терцијерног значења дошле би тек после ове три.

огледало у пословима, наравно уз непрекидну сарадњу Краљеву, који је лично пред свако већање претходно осигурао успех дотичном предлогу. Зивкања у двор, на ручак, на вечеру, на вечерње конференције у краљевим собама, били су као и дотле, у пуном јеку.

*

За трајања ове Скупштине, и одмах после њеног закључка, извршена је реконструкција кабинета, не толико важна по броју министара, колико по тенденцији која се огледала у увођењу два нова члана у кабинет. На место Стев. Д. Поповића, дошао је за министра финансија 26. новембра, Вукашин Ј. Петровић, а на место генерала Јов. Атанацковића дошао је за министра грађевина, 21. јануара, Димитрије Стојановић, који је био мин. финансија у либералном кабинету од 1892 године и поделио судбу првоаприлску. Пре уласка у кабинет, Стојановић је слат у Беч, у децембру и јануару, ради преговора о „експлоатационом зајму држ. железница“ и са успехом извео је своју мисију. Кад је Атанацковић, због неких ранијих сукоба у Скупштини, после ове иступио, дошао је Стојановић на своје природно место, за министра грађевина, али за кратко (до 24. маја). У министарство је ушао после споразума са Ристићем, који је говорио: „Увек је боље имати једнога пријатеља више“, сматрао је Ристић том приликом, додавши и своју резерву: „кад већ не може да буде друкчије и боље.“ Но, када је доцније Стојановић захтевао јачег либералног удела у влади, нагласивши да „Либерали не могу само носити ђугуме“, то га је стало министар. положаја.

Тако влада остане без једног одличног либерала и стручна министра, а у вези с тим, стицајем прилика пропадне и смер Ристићев, да се, кроз Стојановића, Ст. Вељковићем или којим другим Либералом попуни кабинет др. Владана. Тако је опет све остало по старом: Јеврем Андоновић и даље је, само сам, оличавао либералну странку у влади. Али за то се не хтедне реметити ни број напредњака: Косту Н. Христића смене ипак, као што (24. маја) на његово место опет доведу Ђоку Стефановића. Са Христићем је нестало из владе једног прононсираног напредњака, али је за то дошао краљевима лично послушни Ђока Стефановић, који је у тој оданости већ стекао мучан глас, али као човек он није био рђав онако како су га износили.

Из свега овога једно је било извесно: да је правац од 11. октобра 1897. сталан, да је положај кабинета др. Владала чврст. То показиваше, између осталог, и један енергичан деманти, упућен још 26. јануара кроз „Српске Новине“ (бр. 27.) непосредно „из дворске канцеларије“, који је био у толико јачи, што је био краћи. Устављајући се на „гласовима“ који „од неколико дана круже по вароши о оставци кабинета др. В. Ђорђевића“, краљевски деманти одговара: „Ови су гласови неистинити и тенденциозно се протурају“.

Но сем ових помицаја министара, који су се свршили уласком у владу два човека више по укусу краља Милана: Петровића и Стефановића, било је у првој половини више других размештаја у чиновништву. Сви ови размештаји нису били толико по себи важни, колико су били симптоматични. Они су показали, да су попустиле и последње бране, које је кабинет др. Владана могао још имати у отпору према навали оба Краља, да се радикали „чисте из државне службе“, у колико су још били овде онде остали¹.

Једна, дакле, хладна струја дунула је још једном с пролећа 1899. после годину и по дана од обарања Радикалне владе и Странке. Томе је могло допринети и опште држање листа „Новог Одјека“. Сем тога овај је лист, уз пакост Ст. Протића стално² нападао ли-

¹ Радикали београдски приреду 29. јануара некакво „пријатељско вече“ за своје пријатеље. У ствари то је била обична забава, али са партијском цртом. Кака се није могло радикалски водити политика, могло се бар радикалски играти (а већ је постојала и нарочита игра „радикалка!“ уз коју је ишао и особити припев: „плати порез за мене, па да гласам за тебе“ и т. д.). Но краљеви и то нису опраштали. Странке „укинуте“, па не може бити ни партијских забава. С тога одмах првих дана фебруара (3-ег) дође до разматувања, које се настављало: Ђока Симић, који је дотле стајао као мин. на расположењу, буде наименован за саветника, да би кроз два дана и не више Савета, био пензионисан. Тиме је само притврђена његова пролазна веза са радикалима. Ј. Ђаја, који је већ био наименован „изванр. посланик и пуномоћни министар“ за Атину, буде стављен на расположење. Раша Милошевић, нач. мин. фин. дође у пензију, као и Л. Пачу. Раздражљивост Краља Милана била је тако велика, да је раније већ отпуштеног М. Ђ. Миловановића, на дан 22. фебруара, просто најурио из двора из средине оф. кора, у ком је М. био в. суд. рез. оф. а сутра дан му је и сам мундир скинут, каква је судба крајем пр. год. сусигла и арт. пуковн. Влајка Николића. Једног одл. официра, само с тога, што се нашао на лађи којом је путовао Н. Пашић за Пожаревац, у досуђени му затвор и што је с њима говорио! Чак и Гига Гершић, проф. В. Школе са саветн. званием, дође у пензију, и т. д., док је други проф. В. Школе др. Драгиша Т. Мијунковић — сестрић Јов. Ђ. Авакумовића — постао уредник „Сри. Новина“, са знатним хонораром.

Али било је још интересантијих примера: Миша В. Вујић, радикални министар на расположењу, упоредо са Лазом Р. Јовановићем нач. мин. привреде, долази за саветника (3. априла), из кога се уклања Милан Ђ. Милићевић (3. априла) и још један, а доцније и генер. Ст. Здравковић. Но, они су оба били испунили године службе, дакле није било гоњења, колико да направе место другима. За то за председника Гл. Контроле, место додат. Ђоке Стефановића, долази опет напредњак Мил. Трпезић. Другог радикала, М. Јосимовића, Атанацковић, као заст. министра, враћа за директора железница — Генчићу се даје мирније место комесара Нар. Банке, а Ниш добија за начелника свога доморода Тодора Станковића, као што је домородац и други Тодор, био већ одавна на челу општине. У Нишу је морало бити све у реду, т. ј. по краљевој вољи и Нишлијама по жељи.

² Престао у новембру 1898. „Одјек“ и као „Нови Одјек“ са бр. 1. јавио се 17. дец. тек. год. и више га није било све до 20. јан. 1899. када се јавио са бр. 2. и продужио свакодневно издавање, под уредништвом Стојана Протића и власништвом Љубе Живковића. Наравно, да су се одговорни уредници овог листа гомилали у затвору у Пожаревац. Тако је у Пожаревац, у затвору, из раније био, на свој начин чувени расноп Васа Пелагић, који је сам збацио своју свешт. ризу, као негд. архимандрит; али је после једне осуде, као одметник од цркве и формално расписан у беогр. Сабор. Цркви од стране митрополита Михаила. Овај човек који је многој душевној застрањености узроковач, нарочито код саврем. млађег нараштаја, за време управниковања Паје Денћа 1892. затворен је и у лудницу, одакле га је руља извела знаменитог 1. априла 1893., да после, са својих испала дође у затвор у Пожаревац, где је и умро 25. јан. 1899., и сарањен у там. осуђеничком гробљу.

берале и Ристића, овога час као вођу Странке, која је у осталом престала од новембра пр. године, час као Председника Академије Наука, час као приватна човека, и ако је Ристић с правом заслуживао, као тада јако болестан човек, сваки обзир и поштеду. Узгред, где год је било по згоди, окачио је овај радикални лист и Краља Милана, доносећи о њему тенденциозне белешке и изгонећи га тако из стрпљења, у коме се плаховити бивши Краљ с муком одржавао. Тако „Нови Одјек“ у свом бр. од 29. маја донесе белешку, како је Краљ Милан посетио бив. Краљ. Намесника Ристића „у 12. сати ноћу“ (а пре тога опет једном „на задња врата“). То даде повода да у „Срп. Новинама“ изађе једна енергична исправка „из кабинета Команданта активне војске“ 31. маја, у којој се каже: да је сва радња Краља Милана, као и његови одношаји са бив. Краљ. Намесником јавна, и по томе је и белешка о посети његовој „у 12. сати ноћу“ лаж. И онда се наставља: „Обраћа се пажња грађанству на то, да вестима, који из тога (т. ј. радикалног) по све сумњивог извора потичу, и односе се на Двор, на Команданта акт. војске и на војску, не поклањају никакву пажњу, и да с потпуним уверењем о рђавим намерама из тога извора, прелази преко свих тих гласова, који се из њега систематично растурају.“

Више се аутентично, са тако једне важне стране, већ није могло рећи. А све ово показује велики степен раздражености код Краља Милана, која ће кроз кратко време, на жалост, бити фатална за саме Радикале.

ХП.

Династичке манифестације. — Краљ Милан доцкан се сетио, да у једној малој земљи, у основи и патријархалној и револуционарној у исто време, и владалачка династија не може бити без традиција и без пријатеља, и да традиције везују династију за прошлост, и чине дубљим њен корен, а пријатељи јој осигуравају мир и спокојство садашњости. Син његов, Краљ Александар, исто је тако мало полагао на то, и једно и друго. Људи, који су мислили, да је бич и зобница, сила с једне а куповање приврженика с друге стране, најсигурнији начин самоодржања, нису ни помишљали на моралне везе, које најчвршће а најтрајније спајају народе и владоце. Знамо, колико је енергије утрошио Краљ Милан да сломије Либералну Странку и пре, а нарочито после 1880 године, прибегавајући и најгорим комбинацијама, само да ослаби и оне-способи Либерале стално их изобличавајући, игноришући и одгурујући од утицаја на држ. послове и од власти. Краљ Александар, у споразуму са оцем, почео је своју владавину ударом од 1. априла 1893. који је свом снагом и жестином пао опет на либерале. Ушло се већ у седму годину његове владе; изређаше се сви на влади — само не могаху Либерали. А кад је, по сили околности, и њима дошло време, ми смо видели под којим је тешким, управо чудним околностима и погодбама то било. Краљ је и у најновије

време, као што смо из октобарских догађаја видели, документирао своју вољу, и ако се показао наклон за либерале, ма само донекле и условно, ипак је одсудно contra Либералне Странке, као такве.

А шта да кажемо о кризама, па и о патњама, кроз које су пролазили први људи из Либералне Странке, падајући, наизменце из милости у немилост и обратно? Ваља само погледати на јавни живот Јована Ристића, па имати јасну слику о сумњивој сталности у наклоностима оба Краља, оца и сина. Све је то указивало на видан морални недостатак у карактеру њихову; а писац о. д. имао је прилике (за владе Краља Александра) да од лица стручна и научна чује: да је у души и карактеру краљеву потпуна морална празнина, коју је он наследио од оца, која потиче од формалног дефекта душевног, познатог под научним називом *moral insanity*. По објашњењу истог лекара¹, та се душевна болест испољава у најсупротнијим актима, а на једном истом лицу, предмету, делу и т. д. „Данас ће те окитити орденима, говораше лекар, а сутра ће те послати у затвор и на губилиште, или из затвора узети за прва доглавника“. Ако се ова дијагноза пренесе на владавину и Краља Милана и Краља Александра, наћи ће се: да нема политичке личности, Странке, догађаја, на спрам којих они нису имали и испољавали најсупротнија понашања, од најлепшег, до најгорег. Све се то у току времена мењало у њиховим очима; а последица тога било је стално прегурање и људи, и установа, и свега, што у једној уређеној земљи оличава правни поредак и континуитет у јавном животу. Исто се стање огледа и у њиховом рођеном животу: приватном, домаћем и породичном. Ми смо видели, и знамо, све сцене, које су произилазиле из несрећних одношаја између Краља Милана и Краљице Наталије. Тек идемо на сусрет догађајима, који ће илустровати, и сувише драстично, горњу психопатолошку дијагнозу и у погледу Краља Александра и његових синовљих одношаја и према оцу и према мајци и према својој владалачкој дужности и достојанству, као и према свима људма, које је он с правом и разлогом требао и могао рачунати у своје верне и одане пријатеље, који су своју оданост на делу осведочавали, чак кад кад и по цену својега поноса.

Но, у ово време беше и Краљ Милан дошао до увиђавности да традиције династичне нису сасвим без вредности и значаја, и на један мах — а то беше свакојако његова мисао у првом реду — отпочео је, нарочито у току 1898 године, читав низ династичких

¹ Тај је лекар био др. Светозар Атанасијевић, добар друг писца још из доба школовања у Берлину, где је Атанасијевић, поред медицине, студирао и то са успехом и психијатрију. Ма да се он у својој пракси, после, није бавио овом граном, он је ипак био ауторитет у томе. С тога је писац о. д. озбиљно схватио његово мишљење о постојању нездрава морала (*moral insanity*) код оба Обреновића IV. и V. Са тога је гледишта ценио и њихове поступке које дијагнозу тачно утврђују. О тој аномалији у души оба последња Обреновића било је напомена и раније, на свом месту, у овом делу. А овде означавамо само поуздан извор и стручна аутора, за ближу оцену ове несрећне околности, са које је тако онакажена и сама Историја Србије нарочито за последњих скоро двадесет пет година (1880—1903).

манифестација у свима могућим правцима. Један пут ударено тим путем, после се тражила свака прилика, чак и мање важна за то. Сегио се догађаја из прошлости, тековина од којих је династија последњих година XIX столећа живела и желела да се освежи.

Тако видимо Краља Милана да иде у Врању, да на дан 18. јануара 1898. присуствује лично на прослави двадесетогодишњице ослобођења Врање (1878).

12. маја 1898 свечано је прослављена шесетогодишњица краљеве гарде (1838), на коју су свечаност позвани сви још живи, нарочито старији гардијски официри и војници из ранијих времена. Гозба је била велика; а за спомен на ову прославу установљена је медаља „Споменица“.

Но, то је био само увод. Чим се састала Народна Скупштина, од некуд је дошло, из средине посланика, до предлога, који је и у Скупштини усвојен 10. јуна, и као „једнодушна жеља Народне Скупштине“ и 14. јула 1898. и од стране Краља потврђен: да се кнез Милош Обреновић I. у службеној преписци назива од сада „Милош Велики“.

Кад је у Скупштини примљен нови закон о гимназијама, и пошто је ступио у живот, на Св. Николу, као на дан славе Краљева дома, (која је те године слављена у Нишу, са особитом помпом) 6. дец. 1898. дато је гимназијама у местима, која су везана за име Обреновића, име по неког од чланова династије.

Друге важније гимназије добиле су, по том, такође имена: Вука Караџића, Доситеја, Ј. Панчића, Немање, Св. Саве и т. д. Виша женска школа у Београду — по Књагињи Љубици.

У ову категорију спада и прослава (2. фебр. 1899) 15 година од првог ступања Краља Александра у војску, као и називање војничких пукова (22. фебр. 1899) и завођење њихових слава.

Кулминација династичких манифестација била је у децембру ове 1898. На дан 12. децембра, прослављена је четрдесетогодишњица прогласа Милоша Обреновића 1858 наново за кнеза српског, а с тим и повраћај династије Обреновића на престо, који је изгубила била 1842 године, када је по одласку кнеза Милоша (у јуну 1839) морао бегати из Србије и син његов кнез Михаило (у августу 1842), а на престо српски ступио син Карађорђевић, Александар.

Тога дана (12. дец.) дошла је у двор цела Народна Скупштина, и њен председник С. Несторовић, поздравио је Краља, на који је поздрав Краљ одговорио једном од већ уобичајених беседа својих, у којој је кирило са уверавањима од стране краљеве и истицањима посланичке верности и оданости. Ласкаво је се Краљ обратио председнику Несторовићу и потпредседнику Рајовићу, истичући њихову династичну верност, нарочито овога последњег, као сина Цветка Рајовића, старог династијаша. Најзад, дошла је и једна сцена: Краљ изјави, да хоће да се пољуби са једним од присутних посланика, који је, по речима Краљевим „дејствително — лично био за време оних дана пре 40 година“ и приђе староме чачанском посланику Николи Радовановићу, и пољуби се с њиме.

Но после се покаже, да чича Никола, који је дошао за посланика први пут на Малогоспојинску Скупштину 1859. и доиста је био најстарији посланик, ипак није „дејствително — лично“ био на Свето-андрејској Скупштини 1858. године. Тако се овај моменат изметуо мало у комичну сцену, која је са извесном злурадешћу пропраћена у опоз. листовима и дала повода нескладним коментарима. Но, то не мења ствар, ни опште одушевљење, као и лепо расположење оба жива представника династије и учесника у тим свечаностима.

И за ову је свечаност указом од 12. дец. утврђена и скована такође медаља споменица, на којој је био натпис: „Слава Великому Милошу! Слава Свето-Андрејцима!“ а с наличја: 1858—1898“.

После пет дана, 17. децембра 1898. буде донесен нарочити закон о установљењу „Ордена Милоша Великог“ у четири степена, коме је дат ранг и мимо „Белог Орла“ дотле највишега одличија државног. И пре но што ће нови орден бити готов, следовала су лицем на Цвети 11. априла 1899. многобројна одличија њиме, за заслугу учињена Краљу и његову дому. Чланови владе, посланици, многи други политички људи из обе (либ. и напр.) странке (н. пр. Ј. Ђ. Авакумовић II. степ.). Многи претрпљен страх и бол, који су негдашњи династички људи претрпели и преко главе претурили, баш од стране живих краљева, имао је бити сада залечен новим високим одличијем, које је носило знамење и име Старога Господара Милоша, чијим је „церићем“ још 1894. потомак његов Милан, претио н. пр. баш Јовану Ристићу, који је такође одликован „лентом Милоша Великог“, који је као владалац, у осталом од свих Обреновића, колико писац о. д. зна, био код старог државника у најлепшој успомени и у незаслуженој одличној оцени.

Овим династичким манифестацијама, које су носиле карактер државних свечаности и томе подобно, могу се, јер су у истом духу и правцу срачуњене, додати и лична усиљавања Краља Милана, да се учини пријатним и да, уједно, подигне и учврсти углед Краља, свога сина, и династије.

У првом реду свуда је изводио своју мисао: све за војску. Могло је на другој страни и недостајати, оскудевати, али је војсци морало бити. Као командант активне војске, са ауторитетом који је имао, Краљ Милан није своје намере остављао на празним речима и преписци. Подизање многобројних касарни у Београду и по свима скоро окружним местима и где су гарнизони, а за тим и наоружање пешадије (1899.) најбољом пушком, падају у ово доба заузимања Краља Милановог за побољшање војске и њене спреме, што је он тражио морало је бити. Све се то у војсци и осећало и ценило. Краљ Милан имао је њене симпатије, и ако по духу своје није био никакав војник, а син његов још мање. И у војнички живот уносио је Краљ Милан ону исту заједницу, каква се напред поменути прославама хтела учврстити између престола и народа. Видимо га н. пр. да на Васкрс 5. априла о. г. честита

војсци, наредбом, светле празнике, и та честитка излази и у „Српским Новинама“. А Краљ Милан није био ни сентименталан, ни побожан, нити су обичаји народни, нераздвојни од вере, икакв утицај на њ имали. Али он је узео на се ту улогу, ако хоћете и маску. Ефект је био повољан, а то је било и њему главно. Официри беогр. гарнизона ускоро су нашли прилику да му и са своје стране укажу пажњу, бирајући га за „почасног председника београдског официрског дома, на цео живот“, на чему им Краљ Милан захваљује наредбом (28. априла) титулишући офицере са „Господо и другови!“ На забавама, на састанцима и у свима приликама, где не влада строга војничка укрупњеност, Краљ Милан је улазио у редове млађих официра и, готово демонстративно се дружио с њима, интересујући се за стање и нахођење чак и појединачно. И то је имало свога дејства; али је и нехотице истицало контраст, који се огледао у недружељубљу Краља Александра, у неумешности да се с киме у опште лепо опходи.

И целокупни биланс свега овога, с једно на друго, није био лош. Опозиција дезорганизована са видном малаксалошћу Радикализма, војска одана и задовољна, послови на влади и у Скупштини иду повољно. Изгледаше доиста, да се, апстрахујући од никада неусахлих извора незадовољстава, спољних и унутрашњих интрига које прате сваку политику, и династија се осећаше, свим овим средствима и начинима, учвршћена, јача. Она почиваше, истина, на два самца, од којих, отац беше разведен са женом, а син некако показиваше мало воље да се ожени. Но то није сметало да се и отац краљев и влада почну бринути већ и о томе: да се за Краља Србије нађе невеста, да се Обреновић V. ожени, и тако створи, и по природним и божим законима, услов да се на Краља Александра не погледа више као на неку врсту „последњег Обреновића“. Јер, он без подмлатке, значио би доиста толико исто колико и оличење краја своје династије. Сви су се, дакле, с разлогом бринули, а Краљ је изгледао да пристаје на те бриге и чак се дао презентирати у Европи као — Краљ за женидбу. После одупирања Краља Милана сваком опријатељивању са Цетињем, и после пропалих покушаја са Атином, а без изгледа да ће која од чланица великих дворова хтети поћи за сина Миланова, извесна принцеза из мале немачке владалачке куће државице Шаумбург Липе као да беше десињирана да буде будућа Краљица Српска. Цар аустриски и цар Немачки, као рођаци овог малог немачког владалачког дома, беху ставили у изглед своју високу протекцију младој невести, а како се говораше и знатан мираз. Све то беше у току ове 1899. године још у повољном зачетку, али све је указивало да идућа 1900. година неће проћи, а да се питање о женидби Краља Александра не сврши. —

После оживљења династичких расположења у народу и у војсци, са свим природна била је и брига, да се Династија, најзад, осигура у самој себи: женидбом и породом младога Краља.

Шта се почело шептати. — Краљ Александар је био прикривен, нерадо је волео да му свака завири у душу, чувао је сваки свој осећај, сваку своју интимну мисао, жељу и намеру. То је наводило његову најближу околину, не изузев ни његова оца, да мисле, да је Краљ Александар сложан са намерама, које су му, које кад износили, а у његовом интересу, и отац, и Краљевски Намесници, и разне владе, поједини министри, повереници и пријатељи. Међу тим, и ако је у већини случајева изгледао да нешто одобрава, да на нешто пристаје, он је притајао сваку своју праву мисао, све донде, док не би дошао згодан моменат да је у дело приведе, а све друго да тиме потре, кад кад заједно са носиоцима свију њему супротних мисли и намера. Од куд је дошла ова притворна црта краљева, ми не можемо знати, као што је у опште цело духовно биће Обреновића V. чудно и необично, и ако је само недостатак моралног постојанства у његову карактеру јасан и видан.

Тој прикривености Краља Александра има се приписати и тај факт, који на први поглед изгледа необичан: да се он, као син, показивао потпуно предан оцу, кад је он ту; а исто тако и мајци, кад је опет она ту, и ако се већ у целом свету знало, да су Милан и Наталија оличена, неизмирљива супротност. И у тој супротности изгледаше Краљ Александар погодан и за једну и за другу страну, и то не само у љубави, но и у послушности.

Такав је био Краљ Александар и у пословима и одношајима, који се не могаху радити без сведока, без сарадника, без људи позваних, као што су н. пр. министри, да такође утичу на послове, да и своја мишљења и напоре одрже у интересу своје дужности и савести. А како ли је дубока била његова тајанственост, кад се тичала само његових осећаја, жеља и прохтева, о којима он није морао другоме давати рачуна ни примати туђе мишљења. Ту је Краљ Александар, као што је и на делу показао, био јединствен, недостижан.

Област та, у којој је он сам господарио кроз читав низ година, беше предео његова срца, његова љубав.

Описујући учестана путовања краљева к мајци у Бијарици и њене учестане доласке у Београд (у току 1894, 95, 96 и 97) ми смо скренули већ пажњу на привлачну тачку, која је та путовања и гостовања у знатном делу проузроковала. Казали смо, да то беше дворска госпођа краљице Наталије, Драга удова Машин. И кад смо то још онда казали, нисмо то учинили што би смо ми и други шири кругови то још тада знали, но на основу догађаја, који су тек доцније настали, а у овом времену имали свој фатални зачетак. Склоности Краља Александра према именованој удовици, биле су тајна за свакога, па у почетку и за најближу околину краљеву, с којом је он живео и дан и ноћ. Доцније се, дабогме, много што шта није могло и у интимним одношајима краљевим са свим сакрити; али је своју праву намеру, која је проистичала из његове

недоличне љубави, Краљ Александар крио и вешто сакрио до последњег дана, до последњег сата, кад ју је сам, у пуној наготи и безобзирности објавио.

Краљица Наталија била је последњи пут у Београду, као што знамо, преко лета 1897. које је бављење завршила сјајним „Калимекданским свечаностима“. Испраћајући матер, управо одлазећи с њоме заједно и њеном пратњом из Београда, Краљ је, по виђењу с оцем у Бечу и после бављења у Карлсбаду, опет отишао у Би, јариц, мајци у походе и ту остао све до 22. новембра. За тим је као што знамо, отишао у Париз и с оцем дошао 7. окт. у Београд и — одмах изазвао промену, која је и завршена доласком кабинета др. Владана Ђорђевића од 11. окт. 1897. на управу земље; а с тим у вези дошло је и стално настањење Краља Милана у Србији; а то ће рећи, уједно и престанак доласка краљице Наталије у Београд.

Скоро једновремено, дугогодишња дворска госпођа Драга Машин оставља своје и пријатно и лукративно место, моли за отпуст, који јој краљица Наталија и даје, и Драга Машин долази у Београд.

Са свим нечујно, бивша дворска госпођа настањује се у Београду, опет подаје од живог саобраћаја и центра престоничког, на углу „Зорине“ и „Светосавске“ улице у доста лепој кући, коју је озидао за се Енглеz Макензије, а прекупио Настас Антоновић. Исто тако повучено је и живела у тој кући, са своје две сестре и два брата, од којих би млађи доносио у порцијама јело из суседне гостионице „Славије“. Кад би излазила у варош, увек би то чинила на колима, а тако би се и враћала кући. И ако је ту кућу само једна, у то време, одвајала од куће писца о. д. (у улици Св. Саве), он се слабо интересовао за све то, колико да свега тога није ни било ту. Ништа веће интересовање није било, по свој прилици, ни у другога суседства, а још мање у осталих грађана Београда. Сvak седи где хоће и живи по својој могућности и укусу, па тако и Драга Машин бивша дворска госпођа. Наравно, ником у први мах није падало на ум да разбירה, како то, да једна удовица с малом пенсијом из удовичког фонда, уз то са приличним бројем деце свога пок. оца, који такође живљаху само од пензије из удовичког фонда, у колико су била малолетна или као неудата, како то да, дакле, та удовица држи велику кућу, вози се на фијакеру и т. д.?

Мало по мало, удовица на углу добија одличне посете, у које се може убројати госпођа и кћи председника министар. др. Владана Ђорђевића. То већ постаје интересантно, за оне бар, који то често гледају и хоће о томе да размишљају. Не само то, но и Краљ Александар, који није волео шетње пешке, а најмање кроз варош, од времена на време, са једним и два официра, могао је видети да хвата уз Светосавску улицу, држећи се вазда леве стране, на којој седи, у кући на углу, бивша дворска госпођа Драга Машин. Сусед Пера Тодоровић, чија је кућа на супротном углу „Зорине“ и „Светосавске“ улице, тачно спрам куће у којој је Драга Машин,

који је дакле тачно могао све и видети, могао је о тим шетњама ово сведочити: „Тада обично он ту поред куће успори своје кораке, а кад дође до прозора, где г-ђа Драга скромно и дискретно вири иза завеса, он јој пошље један осмејак, једва приметно климне јој главом у знак јављања, и прође даље. А лепа г-ђа Драга још дуго и дуго прати га очима и извирује за њим из своје скровите завесе“¹.

Шаптало се, а бујнији су то и гласније говорили, да нека људска прилика ноћу из кола улети у удовичину кућу, и да то није нико други, до главом Краљ Александар....

На један пут, бив. дворска госпођа напушта свој тихи стан у улици Св. Саве и при свима својим, према обичној рачуници скромним средствима, постаје ималац лепе и простране нове куће на углу „Крунске“ и „Ресавске“ улице, коју је не тако давно, за се био подигао (одмах до куће Стојана Новаковића) бивши министар и саветник Светозар Милосављевић. Драга Машин из једнога лепог краја и предграђа вароши, прелази у предео аристократски, где су у близини посланства, немачко и аустријско, а што је главно: са прага њене нове куће гледа се право двору, на „жандармску капију“, и одстојање, које дели скровити а богато намештени азил самохране удовице од двора, једва ако износи коју стотину корака. И ова куповина, пресељење, било је дакле опет с планом, а тај је план вредео оне приличне суме, коју је удовица од своје скромне уштеде, као бив. дворска госпођа, дала за нову кућу своју.

Од тога доба Драга Машин брзо је авансирала. Увек под титулом „бивше дворске госпође“ матере Краљеве, са којом се умела лепо растати, она је умела себе наћи приступа у првим круговима, не изузимајући ни сам двор, где се, од некуд увек нашло разлога и потребе, да и Драга Машин буде присутна које кад коме ручку, кад забави, кад црквеној церемонији. Две године су биле већ прошле од како је се преселила у Београд, и њен је друштвени положај био тако утврђен, да се она виђала и на другим сјајним забавама н. пр. у немачком посланству, код старог барона Векер Готера, једног одличног каваљера, који би чешће оставио своју екипажу пред кућом „бивше дворске даме“ и повезао је кад кад у шетњу. Сем старог Готера и други представници дипломатије нису пропустили faire la cour још, релативно младој удовици. На вечерњим забавама, које је у другој поли 1899. давао у својој кући председник Министарства др. Владан Ђорђевић, и на којима су били Краљ Александар и Краљ Милан, није смела изостати и „бивша дворска госпођа Ђеног Величанства краљице Наталије.“ У тим је приликама — као што је то у два маха имао прилике лично да види и писац о. д. — она умела увек стати на скровито место, не тискајући се много у прве редове, задовољна у уверењу, да су на њој стално прикована два ока краљева, који није могао да се уздржи, а да јој ипак не укаже видни знак

¹ „Огледало“ бр. 24. стр. 293. од Пера Тодоровића (1903. год.).

пажње, који је одавао његову симпатију и није се могао сакрити вештом оку.¹

Краљ Милан већ се почео спотичати о ову чудну удовицу, и питати се: шта хоће управо овај парвенуе у сукњи? Што се она вуче све око његова сина, и од куд тај стицај да где год је он, ту је и она? Где год се ко труди, стран посланик, министар и др. да у свом салону види српскога Краља, свуда тамо види он, Краљ Милан, ову Драгу Машин! Он је већ почео због тога имати своје зебње; а једном га је син приморао да пође у нем. посланство, куда он није хтео ићи што ће тамо бити Драга Машин. Изгледаше, да је судба умешала свој прст у ове чудне конце, који су се сплетали и око главе и око ногу краљевих.² То је дакле озбиљно мутило одношаје између оца и сина, и пред бистрим оком Краља Милана стајало је ово чудо као неки ребус, који он није умео да реши. У толико је можда више имао разлога да се плаши. Па ипак, Краљ отац могао је мислити и да се вара! Јер, ко се не би варао, кад је усред ових авантура, Краљ Александар стално давао свој пристанак да га жене и да му траже заручницу! Истина, заручницу је требало тек наћи, приволети; а Драга Машин била је ту.....

Ко је управо Драга Машин?

Немамо намеру да ближе разбирамо о њеној прошлости или чак да пишемо потпуну историју њеног живота — који је и онако од значаја своје врсте само за последњих хиљаду и нешто више дана! — ипак морамо воспоставити везу између садашњости и прошлости њене. То је нужно нарочито због онога што ће доћи и чиме ће Драга Машин цео свет изненадити. —

Она је била једно од многобројне деце Панте Луњевице, који је за време првог Намесништва, и после све до осамдесетих година, полициски чиновник и доспео је до ранга окружног начелника. Служио је у разним местима, али је као човек династичан, метат махом тамо, где је династично „чувство“ ваљало мало и потпри-

¹ На једној од забава, које су давале у двору за време бављења краљице Наталије у Београду, и под њеним личним руководством, Краљ, који је био врло лош играч, тром и трапав, ангажовао је и дворску госпођу своје маме и одиграо једну игру. Димитрије Стаменковић, беогр. трговац, пријатељ писца о. д. још је тада спазио, на тој забави, и говорио писцу: „Ама, Краљ има нешто са г-ђом Машин. То је несумњиво!“ Кад је, опет на тој забави, дошла на ред „полонеза“, аранжери су се постарали да Краљу падне у део — Драга Машин при једној сцени која се одиграва у овој комбинованој игри. Тако се, рекли би смо, повлађивала једна страст, без обзира на последице. Почета по свој прилици у Бијарицу, она се неговала у Београду, да се опет пренесе у Бијарицу, одакле је стално пресажена у Београд, страст је ова вршила своје, до размера, о којима је сада реч.

² По спољашним неким знацима судећи, изгледа да је почетком 1900. долазило и до сцена између оца и сина. Те године, 22. фебруара, на свечаном и то дипломатском ручку, била је као једина дама „Бивша двор. г-ђа Драга Машин“, и то, у листи објављеној у „Срп. Новинама“, одмах до мин. унутр. дела, пре свију официра и часника двора. Сутра-дан, 23. фебр. објављује се у „Срп. Новинама“ да наступа нови маршал двора (Лешјанин, место Рашића), а Краљ Милан 24. фебр. напрасно одлази у Ниш, где остаје до 12. марта, а то је бивало, кад се са сином сукоби.

тврдити (као: Аранђеловац, Ужице, Шабац) сем што је прво време служио у својој постојбини, у Горњем Милановцу, где је 11. сеп. 1865. угледала света и ова његова кћи, која је тако одрасла по среским кућама и местима где јој је отац живио и служио. Панта је важио и био доиста династички човек, јер је био син Николе Милићевића, савременика и побратима кнеза Милошева из села Луњевице, недалеко од Гор. Милановца, по коме је селу и добио надимак „Луњевица“, који је, после, син његов узео за своје редовно презиме. И ако неписмен као и многи савременици, стари Луњевица, који је и ако не као војвода а оно ипак као виђен и имућан човек играо улогу у оба устанка био је доцније председник рудничкога окр. суда у Брусници, и по савременом обичају имао је неку титулу „мајора“.

Панта Луњевица — који је умро и са једним душевним обољењем — васпитао је, по могућству ову своју кћер, давши је после у један тадашња женски т. зв. „Церманкин завод“ у Београду, где је она показала нарочиту способност за језике, поред уобичајене спољне углађености, која се у таквим заводима, без икакве дубље научне спреме и добија. За тим се Драга, још као млада уда за Светозара Машина рударског инжињера тада у Крупњу у Подрињу, а сина негда чувеног и познатог лекара из доба Кнеза Михаила, старога Јов. Машина, пореклом Чеха. Други син овога одличнога старца, брат Светозарев, био је Александар Машин, који је, одавши се војној струци и науци, као официр правио каријеру, а у доцније време (1897.) прелазео је у дипломатску струку, као посланик на Цетињу.

Но муж Драгин, чију спрему и рударску способност хвале савремени другови његови, наскоро умре, оставши својој жени скромну пензију из удовичног фонда, и своје име. По њему се, дакле, она од тада звала: Драга Машин.

Млада, без деце — јер је била нероткиња — Драга Машин пошла је по том матицом живота, и донекле је ишла тамо куда ју је она носила, не мање вукући за собом и терет своје породице по оцу: мајку, браћу и сестре, од којих је само најстарија, по имену Христина, била удата за имућна човека, Петра Петровића директора Беогр. Кредитног Завода.

Из самоће подринских рудника, Драга Машин се јавља у великом и веселом Београду. Као дете једног либерала, и она је имала познанства са либералима и у Подрињу (н. пр. Кундовић, који се никада није женио) и у Београду (н. пр. Сима Јевр. Поповић, који се тек далеко доцније, пред смрт, оженио) и многим другим кућама и људима, који се нису оглушили према тешком положају младе, лепе, пуне такта и уљудности, а у оскудним приликама удовице. Но, она је хтела и са своје стране да буде корисна, и да употреби оно знања из језика, којим је располагала. Тако се зна, да је Драга Машин преводила и један кривични роман,

који је излазио у Либералном листу, који је издавао њен пријатељ Сима Јевр. Поповић¹.

То је за њу било доба тешке школе живота, доба мучних искушења, која је она, према њеном мучном положају, преброђавала не свакад како се хтелo и желело, но како се кад могло или морало. Из тога доба препричаване су многе пикантне „историце“, но које нас не могу даље интересовати.....

Но њена је срећа тек предстојала. Кад велимо: срећа, не мислимо ни на какво велико господство а још мање богаство, али свакојако на бољи живот, у коме су престајале беде, па и разна понижења, којима се она дотле, по нужди морала излагати, и често служити као предмет за туђе разговоре, у којима се обично не пролази добро, а још мање лепо.....

Звезда Краљице Наталије поодавно је већ била испод свога врхунца. Развод брака с мужем, још ју је више усамио. Број пријатеља бивао је све мањи и сводио се махом на политичке пријатеље, који су име бивше краљице употребљавали или боље злоупотребљавали у борби са њеним бившим мужем. Најмањи је био број оних, који су вољни били да деле судбу чак и једне прогнане Краљице. Док је она, као краљица, регрутовала своје дворске госпође или госпођице из дама, које су истина располагале са доста слободна времена, али које су имале своју кућу и свој угледан породични и друштвени положај, које се ни за хатар једне краљице не напушта — око абдијације Краља Милана, а нарочито после ње, краљица Наталија мораде тражити себи дворску даму у таквој личности, која ће моћи са својом господарком да подели и сву непријатност већ променљиве судбе њене. Другим речма такву даму, која ће у дружби бивше Краљице моћи само добити, а ништа изгубити или жртвовати.

Кад управо, како, и од чије стране не знамо, препоручена је Краљици Наталији Драга Машин за њену „дворску госпођу“, и краљица је прими.

Прогонство краљице Наталије у мају 1891. године било је судбоносно и за Драгу Машин. Она је ускоро после тога ушла у краљичину кућу и била уз Краљицу Наталију, као што знамо, све до пред крај 1897. године, када је по молби својој разрешена и из Бијарица дошла у Београд. —

После становања у Молдавији и на Криму, до абдијације, Краљица Наталија, кад је почело бивати све мање изгледа да ће се моћи настанити, како је желела, у Београду, постара се за своје стално боравиште. И избор њен падне на „Бијариц“ или француски названи Bidard, у јужној Француској, у углу Бискајског залива, недалеко од Сан Себастијана који припада Шпанији, на самом

¹ Тај је роман био „Полицајка, названа „Мачије око“, од Ксавија де Монтепена, и излазио је у „Уставности“, у току 1884 и 1885. године. Од интереса је то, да је роман, који је млада удовица преводила, спадао у категорију кривичних романа, у коме је главно лице једна жена.

окрајку морске обале. Ту Краљица подигне себи кућу, коју, као вилу, назове „Сашино“, по сину своме „Саши“.

Ту је дакле, уз једну бившу владарку, уз мајку краљеву, у месту које је махом под ведрим небом, а пуно увек весела и отмена друштва, дошла из своје мизерије Драга Машин. Оставивши за собом све беде и невоље, и стресавши са себе рђу, коју оне остављају, она је повратила — и ако већ прилично у годинама одмакла — сву еластичност жене, која је, уз то стекла и имала и сву уметност допадања, које ретко промаша свој циљ, нарочито код глупака, који први пут наилазе на ту „ватру“.

И тај циљ био је сад нико други, но сам Краљ српски Александар. Не мења ствар, ако је он први на њу наишао, а она имала само „дужност“ да се покори „своме господару“, и то још под кровом његове рођене мајке, његове „маме“ која је — не без познавања прохтева својега чудног и необичног сина — као „забринућа мама“, *ма што било и нехотице, имала шу несрећу: „да га — по речма Пере Тодоровића („Огледало“ бр. 1. стр. 17., од 1903.) — усрећи љисним и срдачним зближењем с једном прецвешалом, у интригама огрезлом удовицом“.....* „И ту је био крај!“ узвикује на истом месту аутор ових речи и добар познавалац лица, о којима је реч.

Но за сад, у половини 1899. године, где се малазимо са својим посматрањем, још није био дошао тај рај, али се већ помаљао његов почетак. Драга Машин, којом је једнога незнаног дана заваладао у Бијарицу, млади и самовољни Краљ, сада је седела у Београду, и, по свему судећи, владала је сада она неограничено тим истим Краљем.... Чудан обрт!

Ко је био на близу, могао је то можда и видети; али цео остали свет, заједно с писцем о. д., или није ништа о томе знао, или, ко је што и знао, у свему је видео једну од оних пролазних лудорија, од којих нису слободни ни они, што на престолима седе, а о којима се код владалаца само шапатом говори.....

С тога и метусмо наслов овом одељку: „Шта се почело шаптати!“ Па чак се није много ни шаптало, а још мање што крупно слутило, а најмање што поуздано тврдило.

Тако је то, кад боље кад лошије скривено, ишло све док није одјекнуо један пуцањ, који је био весник несреће за многе људе, који је заглушио и овај шапат, а дим из смртносне цеви за неко време покрио ове слике и прилике, којима је у центру била Драга Машин, која ће и сама, кад се тај дим разиђе, изаћи заједно са Краљем Александром у чудној, необичној светлости.... Мислимо на —

XIV.

Ивањ-дански атентат на Краља Милана. — Ивањ-дан, који стално пада 24. јуна, весео је народни летњи празник, из давнине пун

лених обичаја. Године 1899. беше тај дан ведар и леп, као најлепши летњи дан. Око пет сати по подне пошао беше писац о. д. од своје куће са Савинца у варош, по обичају, и тачно спрам куће Јов. Ристића, сретне Стојана Протића у друштву са Ацом Станојевићем, и пошто се ту беше нашао и Мата Карамарковић, сва четворица ступе у разговор о овоме и о ономе, као што то беше обичај у савременика, који су сви политизирали. Писац управи на Стојана Протића питање, а уједно и прекор: зашто не остави Јована Ристића да на миру болује у својој кући — а он беше тада тешко болестан! — већ му досађује и стално га вређа разним белешкама у „Одјеку“, сад, кад Ристић обхрван болешћу, стоји далеко од сваке политике и ван сваке је могућности да буди у ком правцу на њу утиче. Такво поступање је и ружно и недојствено. Протић, који је био *factum totum* у „Одјеку“, стаде се на то извињавати, да то прилике собом доносе, а он цени заслуге Јов. Ристића: „Ти ћеш видети, ако Ристић умре, да ћу му ја написати некролог, какав му нико написати не може, и истаћи велике заслуге његове“, завршио је Стојан Протић, тоном и изразом, који је доиста стајао у супротности са толиким погрдама, које су, и пре и после, потекле из пера, а и из уста (у скупштини) овога радикалног политичара, који је иначе својом вредношћу и радљивошћу далеко са собом оставио многе своје другове.

Али, као што ћемо видети, Стојан Протић није био у положају да овај некролог напише. Догађај, који се после неколико минута за овим виђењем десио, обухватио је у свој вртлог и Протића и бацио га, неочекивано и брутално, као и многе друге, на сасвим друго место, но што беше уредништво „Одјека“. Сумњамо, да су и Протић и Станојевић и у сну слутити могли, какав их обрт судбе чека, као, разуме се и Карамарковић и писац о. д. раставши се по тим са свом тројицом. Писац ових редова оде пут „Теразија“, а они продуже лагано даље.

Дошав на „Теразије“ писац застане у једном локалу (у кући, која је пре била на месту где је „Росија“) где беше више познатих и сви, разговарајући по све равнодушне говоре, гледаху шарену мешавину света, који је ширином „Теразија“ ишао у свима правцима, како је то већ обичај у Београду о празницима. Беше већ близу 6 сати после подне.

На један мах се појавише дворска кола и у њима сеђаше Краљ Милан у прилично деранжираном положају, пошто је, пре тога, по свему судећи, у великом узбуђењу, а истом правцу, на фијакеру, ка двору, пројурio ордонанс Краља Милана, млади Паштрмац, коњички официр. Живојин Величковић, адвокат, који је ту такође са својом адвокат. канцеларијом био, човек по природи узбудљив, рећи ће, када је Краљ Милан наишао: „Ама шта је ово? Да није био какав атентат!“ „Што ти је адвокат, рећи ће на то писац, он свуда види одмах преступна дела“. Али слутња Величковићева (за коју да су, наопако, дознали скупо би га стала) показала се тачна. Долети отуда из вароши неко, сав уплахирен

и повика у гомилу: „пуцали на Краља Милана!“ Вест диже све слушаоце на ноге и осуше се питања: Где? Кад? Ко је пуцао? Тамо близу Калимегдана, код куће Марка Стојановића, беше одговор, али који не беше у стању да задовољи радозналост, а још мање да тачно објасни догађај, који се одмах показао као истинит.

Ваљало је одмах видети шта је. Но писац, са Бранком Петровићем пређ. секретаром Краљевских Намесника, прво крене натраг двору, куда је Краљ Милан прошао, да виде шта је тамо. Таман они пред стари двор, на супротном тротоару, кад у један мах изиђе, управо излете, на балкон Краљ Милан, брзо и узбуђено, и одмах седе на једну столицу, а за њим неколико људи, дворјана и страних представника, који на први глас беху потрчали право у двор. Међу њима беше лако распознасти и турског посланика. Краљ Милан им је нешто узбуђено говорио, што су они пажљиво слушали; а на балкон је изашао, без сумње, да се да видети, ради брзог уверења света, да му није било ништа. Краљ Александар не беше ту. Он је био у ладном свом купатилу на Сави код аде „Циганлије“, и после се дознало, да је ордонанс Паштрмац отрчао, одмах после атентата по наредби Краља Милана, у коњичку касарну да да знак за узбуну и наредбу да један ескадрон одјурни на Савско пристаниште, где је Краљ, после купања, силазио Савом у чамцу, и ту седао у кола и враћао се у двор. Другог пак ордонанса, Михела, послао је Краљ Милан на Саву, да сачека Краља и јави му шта се догодило и у исти мах да и њега опомене на опрезност. Сиромас Краљ Милан, он је на све мислио! И доиста, враћајући се од двора и идући ка месту где је пуцано на Краља Милана, писац сретне Краља Александра, озбиљна и намрштена, у колима, баш код „Златног Крста“, а око кола читав ескадрон наоружаних коњаника. Тај пролаз, топот коњски, звекет сабаља уз већ појављену узбуђеност света због атентата, одаваше прави страх и трепет. И без блиског мрака, слика ова беше мрачна, суморна и у ваздуху се осећаше као нека опасност, која лебђаше над Београдом. Дошав на место, где је пуцано на Краља Милана, писац застаде мноштво узрујана света, који се колебаху у тескоби пред дућанима куће Марка Стојановића адвоката, а нешто подаље кружаше око те гомиле и Љуба Живковић адвокат, на чијем се лицу, и ако иначе живом и покретљивом, огледаше велика мучаливост и збиља. Ди ли је и он, као и Протић пре тога, могао слутити, од каквог ће значаја и за њ бити ови фатални пуцњи, који су мало пре тога одјекивали на том месту и — промашили својега циља! Краљ Милан беше само по леђима окачен оловом, ађутант његов Никола Лукић рањен у лево раме, а атентатор већ беше ухваћен. Све беше опасније по оном што је могло доћи и снажи друге људе, но по оним што је већ било.

„Атентат на Краља Милана“ — тако се назва овај догађај! — још исто вече, после покупљених објашњења од очевидаца, а нарочито сутра дан, могло се тачно знати како је текао. С тога ћемо га и ми описати по најбољим податцима.

Краљ Милан, као командант активне војске, имао је своју канцеларију у Горњем Граду, куда је ишао увек у колима, брзо се возећи, и то увек Кнез Михаиловом улицом, до Калимегдана, а истим се путем обично и враћао. Зашто је морао ићи и на Ивандан, и то још после подне, у град не зна се. Враћајући се отуда нешто пре 6. сати он савије поред Калимегдана и око хотела код „Српске Круне“ и уђе у улицу Кнеза Михаила, која је последњим делом, код куће Марка Стојановића, знатно стешњена. Ту га је чекао атентатор, и то, с леве стране, супротно од куће Марка Стојановића, дакле супротно и од положаја Краља Милана, који је у колима седео десно, тако да је до атентатора био ађутант Н. Лукић.¹ Краљ Милан је сам причао, да је спазео атентатора и рекао ађутанту: „Лукићу, онај човек држи револвер!“ Но у томе је већ одјекнуо један пуцањ, па други, па трећи, брзо један за другим, а после неке паузе и четврти. Краљ Милан, пошто је већ видео атентатора, брзо се погао у колима а за тим искочио из њих десно и сплео се и пао на калдрму, но убрзо се подигао. Лукић, ађутант, искочи лево и, кажу, појурио је сабљом на атентатора — који је после четвртог пуцања, за који веле да га је на себе управио био, у највећем трку, с револвером у руци, трчао низ брдо, пут „Национала“, ка Сави.

Људи притрче колима, прихвате Краља Милана и уведу га у најближи дућан у кући Марка Стојановића, у трговину Драгут. Настића, на чијем се ћерчиву од вел. прозора (излога) разазнаје доцније замазана, рупа од једног залуталог куршума из револвера атентаторовог. Одмах се констатовало, да Краљ Милан није озбиљно погођен, но да је Лукић рањен, кога Краљ Милан одмах упуту у вој. болницу да му рану превију. Протокол лекарског прегледа, који је објављен у новинама, утврђује према рупама на блузи Краља Милана да су „морала бити два зрна, која су дотичне повреде и промене произвела“. Један је од куршума очешао кожу на леђима и притиском истерао крв, али није направио рану. Лукић је рањен на задњој страни левог рамена, и куршум је остао под кожом одакле је извађен. („Срп. Новине“ бр. 142., од 29. јуна).

Пошто се мало смирио, Краљ Милан се одвезао у двор; а атентатор нагне Сави, скочи у воду, но извуку га и ухвате. Револвер нађу бачен у траву на обали.

У главној полицији још исто вече утврди се личност атентатора. Име му је било Ђура С. Кнежевић. Рођен у Босни, рано је дошао у шабачку Поцерину, где је и регрутован и дошао је у

¹ По једној верзији атентатор је чекао Краља Милана на другој улици, „Узун Мирковој“, код гостионице „Српски Краљ“, вребајући га кад из града пође. Па, како је Краљ Милан ударио онамо, он пројури најпречим сокачетом и избије на улицу „Кнеза Михаила“. Положај атентатора на супротној страни од Краља Милана, потврђивао би ову верзију, и ако је она опорицана, да атентатор не би могао тако брзо стићи из оне улице у ову. Но, то је све од спореднога значаја; али је ипак по Краља Милана било од великог значаја да се атентатор није нашао с оне стране, на којој је он седео у колима. Вероватно да би онда теже промашио.

понтонерску чету, па је неко време служио и на краљевоме купатилу на Сави. Умео је да се потпише. Прошле (1898.) године служио је у ватрогасцима општ. београдске, одакле је сам иступио, после чега га је нестало, а доцније је утврђено да је био у Букурешту у Румунији. Пред сам атентат дошао је у Београд, одсео у гостионици „Македонија“ на вел. пијаци и уписао се: „Ђура Кнежевић, трговац из Шапца“. Млад је, око 25. година или нешто старији, снажан и крупан.

Тај и такав човек, ништаван и по пореклу и по друштвеном положају, својим поступком, био је повод великом потресу у земљи, чије су се последице још исте ноћи, између 24. и 25. јуна осетиле прво у Београду, а затим и по многим местима у унутрашњости земље. Чланови владе одмах су сазвати у двор на већање, а сав полицијски апарат стављен је у покрет. До освета идућег дана, сви главнији радикални људи, из Београда, били су већ у затворима „главне полиције“. Одмах су стављани у притвор, а ускоро и у окове. Са грозничавом брзином продужено је хватање и затварање многих лица, од којих су неки ускоро пуштани, али је већина остајала у затвору и под ислеђењем, које су, за први мах руководила два члана Управе (Трпезић и Ђорђевић), док није „дело“ прешло у „јаче руке“. Сва тежина удара пала је на Радикалну Странку и њене људе. И што је који од њих био у својој партији истакнутији, у толико горе по њега. После страшне 1883. године, ево, по други пут Радикална Странка долази у тешка искушења и патње, моралне и физичке. „Одјек“ се више не појави после Ивандана, а ускоро затим (21. јула) престане и „Мали Журнал“.

Упоредо са овим апшењима ишло је претресање станова многих радикала по Београду и целој земљи, уредништава и т. д. — Што од првака радикалних у Београду није дошло у затвор, а заузимао је неки јавни положај, у колико већ није било у пензији одмах је пензионисано. Ти пак радикали, што су спадали у „мекше“, а често називати и „дворски“ добили су миг: да се удале из земље и они су отишли на летње боравиште у Приморје, затим и у Беч, где су се бавили по том.

Али најгоре је тек предстојало. Краљ Александар, из својих побуда или подбоден, хтео је Преки Суд. Влада се томе одупирала и борба је трајала нека четири дана. Најпосле, кад је Краљ Александар ставио (како је писцу казивао министар, генерал Јов. Атанацковић) ултимат: „Или преки суд или абдикација!“ онда су министри (у одсуству Председника др. Владана који се вратио из Карлсбада 8. јула) подлегли и, 28. јуна, а на основу чл. 56 и 38. Устава, издаје са потписом Краља и свих министара (вакредни број 141. „Срп. Новина“ од 28. јуна) височајше наређење „што ће силу закона имати“, којим се проглашује „Ванредно сјане у граду Београду и округу подунавском“, а у исто време и уредба „О љреком суду“, што ће такође „силу закона имати,“ са одредбама, у облику закона, које су већ саме по себи драстичне и опасне; јер чиме би се, онда, „Преки суд“ разликовао од редовног суда, који се Краљу

Александру учинуо недовољан да казни злочин, коме је циљ био живот његова „драгог родитеља“, како он, у својству врховног Команданта, називаше Краља Милана у својој наредби војсци, датираној 24. јуна.

Једновременно за проглашењем ванредног стања и Прекога Суда, отворен је и апарат за вршење онога што су ти ванредни закони наређивали¹.

Пошто ја цео овај апарат био састављен и смештен у одаје здања „Главне Полиције“, настало је доба неизвесности, које је трајало више од шест недеља. То је било доба рада иследника комесара Антоновића, доба прибирања доказа о разгранатости „завере“, које је резултат атентат од 24. јуна. За то време, почев од 30. јула Краљеви су прешли, са једним делом министара на стално борављење у Ниш, везани телефоном са Београдом, двором и иначе. За то време било је и делимичне кризе и попуне министарства, пошто су 30. јула одступили: мин. унутр. дела Јеврем Андонић и мин. привреде Сима Лозанић, на чија су места дошли: за мин. унутр. дела Ђорђе Л. Генчић, комесар Народне Банке (који се бавио у Карлсбаду и журно је позват) а за заступника мин. нар. привреде Вук. Ј. Петровић, мин. финансија. Ова је делимична промена ускоро увукла у вртлог и писца овога дела, о чему ћемо даље опширније говорити.

Но атентат од 24. јуна није повукао за собом само апшења, пензионисања, разрешења од резервне офиц. службе у војсци, потајна удаљења из земље. Он је повукао за собом и разна одликовања многих лица. Атентат овај био је повод манифестацијама свију врста и свију начина, које су почеле одмах сутра-дан. Благодарена и бакљаде, и депутације свију врста из Београда и срезова.

Мора се човек чудити шта су све људи измишљали и какве поводе тражили да се само пријаве у двору и изађу на „честитање“ Краљу Милану што је спасао живот, сину краљеву што му је остао отац у животу. И ту није било разлике по партијама. Видимо „Србе из Аустро-Угарске, који живе у Србији“ да тога ради држе јаван збор, осуђују атентат и Гига Гершић, радик. првак узима прилику и говори на том збору, и сви иду на честитање. „Чиновници пензионари“ корпоративно излазе пред Краља, а њих предводи Јован Ђ. Авакумовић председник Министарства у

¹ За сталне иследнике по делу атентата буду наменовани: Васа Симић предс. беогр. вар. суда и Сава Ђукић судија Зајечар суда, а накнадно још као иследник и држ. тужилац и Лазар Јосимовић судија ђупр. суда. — Настас Антоновић судија Касац. Суда буде одређен као „влади комесар“ при ислеђењу. Преки Суд састављен је био овако. Председник Лаза Поповић, члан Касације, Судије: Таса Кузмановић и Алекса Стефановић, оба председници судова, први ужичког, други Крагујевачког; деловођа Драгић Павловић писар мин. правде. Ако чланове београдског преког суда из 1899. упоредимо са члановима Зајечарског преког суда из 1883. то ћемо наћи међу њима битну разлику: док су ови из 1883. били (бар двојица) људи жустри, преки, безобзирни, дотле су ови из 1899. били кротки, меки, поводљиви. Онај преки суд радио је у добу кад није било телефона, а овај сад имао је и то средство на свако непосредно општење на расположењу.

пензији, о коме је раније кроз све новине јављено да је се примио „са готовошћу вођства корпорације.“ Стојан Д. Рибарац, који се сматрао за неку врсту „вице вођа“ Либералној Странци, иште и добија сам аудијенцију, понаособ код оба Краља и какав је тон могла имати изјава Рибарчева у ове критичне дане, може се закључити по томе, што га је Краљ Александар истог дана (6. јула) задржао на ручку, а у новинама је то и једно и друго нарочито прибележено, а ово последње као знак „високе пажње“ (Вечерње Новости бр. 183 и 184).

Цео месец јули, до пресељења двора у Ниш, имали су краљеви из дана у дан посла, примајући депутације и одговарајући на поздраве.

Поред многобројних говора у београдском двору, Краљ Александар, чим је стигао у Ниш (30. јула), одговарајући, јавно са дворског балкона, на поздрав на бакљади, открио се у пуној мери, тако, да је говор његов могао формално уливати страх у све грађане, који су још веровали у правни поредак. Што су предмет напада и овом приликом били Радикали, то није никога изненадило; али у толико више начин и тон, који је Господар тада употребио. Бацивши поглед на даљу прошлост, када се он не беше ни родио, Краљ је означио радикале као бунтовнике, који су „напуњени анархистичким и нихилистичким духом“, и који су „покушали да га (Краља) убеде, да Краљ треба да је удаљен од државних послова, и да остави људе да се гложе и свађају“. Спомиње, даље, „сјајан пример поступања свога оца после буне 1883. године, кад је помиловао судом осуђене прваке радикалне и поклонио им живот“, да су они после једној „страној држави нудили услуге своје за време рата“ (1885). А сад налази Краљ, и објављује *urbi et orbi*: „да за те људе нема и не треба да има милосрђа, већ праведне и заслужне казне“. „Они су се понашали као последњи зликовци, па за то нека неумитна правда изрекне свој суд над њима. Он (Краљ) не сме бити мека срца...“ („Мале Новине“ бр. 235. од 5. августа 1899.) ит.д. Но сад је вредно знати, каквом случају имамо да захвалимо, што је овај говор, сачуван од заборавља. То је један врло интересантан случај, који баца светлост на закулисне моторе дворске онога времена. Краљеви су се чували, да баш све што они депутацијама реку, изађе тако „буквално“ на ширу јавност. Па кад је Краљ Александар 30. јула са балкона говорио својим „верним и оданим Нишлијама“, он није имао намеру, да тај говор преживи моменат у ком је постао. Па ипак после неколико дана, говор се, у описаном облику, појави цео у „Малим Новинама“. Појава његова у том листу није ни мало мање изненадила Краља и Министре, но што је садржај говора изненадио ширу јавност. Поведе се трагање и траг се дотера до оног лица, које је послало овај говор (а то је био Бранко Петровић, чиновник мин. војног), које упитано, зашто је то урадио, одговори: да је имало наредбу од Мин. војног (Др. Вучковића). Председник Министарства, који је о овом сазнању реферисао Краљу,

и сам се чудећи, да се Министар војни „пача у литературу“ после свега није имао шта да ради, но да само слегне раменима, јер би „казна“ за ово погодила као главног покретача — Краља Милана. Да ли је он, стављајући то Мин. војном у дужност, желео да своме сину одсече одступницу, или да радикали буду стављени и мимо „ванредне законе“, ко то може све знати?!

XV.

На преком суду. — Суђење и осуда због атентата. — Под овим знацима и приликама, после двомесечне истраге, отпочео је, најзад, на Преком Суду, јаван претрес окривљеним и оптуженим, у петак 27. августа 1899., пошто је пре тога пуштен и остатак од притворених, но који су нађени као невини, а међу њима и др. Јаша Ненадовић¹. Пред суд су дакле изведени само они, за које је истрага сматрала да има довољно доказа да буду суђени. Суђење је било на нарочитој трибини, у дворишту „главне полиције“, уза зид до „велике пијаце“. Трибина је, по опису у новинама, била дуга преко 25. а ширина преко 10 метара, са одговарајућим намештајем.

Но у очи дана суђења, деси се један сензациони случај: Живко Анђелић, до атентата окр. начелник шабачки, окривљен што је по препоруци Влајка Николића пуковника, издао атентатору Ђури пасош за Румунију, из чега му је изведено учешће у „завери“, нађен је тога дана (26. августа) обешен о један ексер и о свој чаршаф, у затвору, при отвореним вратима ћелије, пред којом је у ходнику био стражар. При претресу ћелије нађене су и неке цедуље, исписане црвеним словима (крвљу, кажу, из шуљева) за жену и за брата, из чега се закључило, да се сам обесио, на супрот тврђењу, које се шапатом проносило, да је обешен по наредби, да не би открио крупне ствари о пореклу атентата. Ми прибележавамо и једну и другу верзију, не могући са своје стране ништа више навести, сем факта, да је Живко Анђелић „нађен обешен у своме затвору“.

У току јавног претреса следовало је и објављивање тужбе државног тужиоца, као прилог уз бр. 197. „Срп. Новина“ од 3. септембра 1899. године. Тужба је датирана 20. августа, и испуњава шест великих листова и има преко тридесет стубаца штампаног слога. Главна садржина оптужбе је: Да су завереници имали намеру, да се убије Краљ Милан, и тиме у земљи створи забуна, како би се, онда, збацио Краљ и династија Обреновића, а на престо доведе Карађорђевић, а да су творци завере и оптуж. чланови Радикалне Странке, који су и раније (1883. 1894.) осуђивани због велеиздаје. Сем прве конкретне тачке, о намери убиства Краља Ми

¹ Одмах затим, Јаша Ненадовић морао је оставити Србију. Августа 21. видео га је писац о. д. на станици у Суботици, где се раздвајају возови за Сегедин, куда је тога дана писац ишао на пољопривредну изложбу у Сегедин. Пре тога некако, кад је била реч о Ненадовићу, пао је израз Краља Александра: „Ја не знам, како у опште може бити у Србији места за једног Ненадовића“. У Суботици се писац видећ Ненадовића, руковао с њиме и сваки отишао на своју страну.

лана, за коју је постојало и дело и кривац, остали део доказа, за сваког појединца од оптужених, основан је на стицају и дотадашњем политичком раду њиховоме; чак је и из појединих новинарских чланака радикалних листова, па и оних што излазе ван границе, извођен закључак о злонамерности оптужених. Са њима су доведене у везу, и означене као њихово дело и разне анонимне брошуре, које су у то време протуране по народу. Похватани су говори, где је ко шта (Пашић) рекао пред атентат овом или оном. Нарочито је опасан био неки Крезовић, који је био главни сведок, а и сакривац, личност проблематична и мистериозна.

Наше не може бити да овде ближе анализирамо ни акт оптужбе, ни претрес, који је трајао од 24. августа до 11. септембра. О томе има материјала по свима савременим листовима, а доцније је изашла и нарочита књига о Преком Суду и суђењу из 1899. године. Оптужени су се, сем атентатора Ђуре и онога Крезовића, сви једнодушно бранили, и од саме сумње да су у опште знали за све то, а камо ли узели, посредно или непосредно, учешћа у томе. И не треба им закратити: да су, у овом конкретном случају, говорили истину.

Но све то није у многоме променило судбу већине оптужених: 13. септембра буде објављена пресуда преког суда, којом су према величини казне, окривљени подељени у некакве четири групе.

I. група обухватала је окривљене за велеиздају, и као извршиоце или саучеснике у делу атентата, преки суд је осудио, и то на смрт: Ђуру Кнежевића и Ранка Тајисића; на 20. год. робије у тешком окову: Влајка Николића пуковника, Петра Ковачевића, Мих. Димића, проту Милана Ђурића, Димитрија Крезовића, Атанасија Урошевића, Радомира Милинковића — Алавантића, Љубу Живковића адвоката, Ђоку Новаковића пенз. официра, Ивана Павићевића адвоката и Стојана Протића;

II. група обухватала је окривљене за кривице из §. 91.⁶ крив. закона, за које преки суд није стекао уверења да су имали учешћа у велеиздаји, у коју групу долази Коста Таушановић, осуђен на 9. година затвора;

III. група обухвата окривљене, за које суд такође није стекао уверења да су имали учешћа у велеиздаји, али су учинили кривице из §. 51. Крив. закона, и осуђени су на 5. година затвора, и то: Никола Пашић, Анђелија жена Младена Јовановића понтоњер. капетана (који је био чувар краљева купатила), Гаја Милорадовић, Јован Стефановић, Јован Тодоровић, Јован и Милен Стефановић и Тома Рајковић; најпосле

IV. група обухвата оптужене, за које је преки суд нашао да су невини, и с тога ослобођени, као: Аца Станојевић, Урош Пантелић, Младен Јовановић понт. капетан, Ђока Стојковић, Настас Маринковић и Аврам Савић.

Ранко Тајисић и Атанасије Урошевић суђени су и осуђени у одсуству, први се налазио у Црној Гори, други у Румунији. Живко Анђелић се обесио. Суђено их је дакле на Преком Суду, по делу

атентата, њих 28., од којих је осуђено 22. а ослобођено 6. (а обесио се 1., над ким није изречена пресуда.).

Како су пресуде Преког Суда одмах извршне, то је атентатор Ђура С. Кнежевић истог дана (13. септ.) у 4. сата по подне стрељан на познатом београдском губилишту „Карабурми“. Сви су остали, осуђени на робију и затвор, такође одмах предати полици. власти, те их је ова спровела, и то на затвор осуђене у Пожаревац, а остале неке у београдски град, а неке у Крагујевац, одакле су они последњи доцније одведени у Кладово у там. градић. Проту Милана Ђурића рашчини архимандрит Иларијон Весић у градској цркви, пре но што је одведен на издржавање казне.

Само је један од осуђених био срећнији од свију, јер је, одмах по изрицању пресуде и помилован и пуштен кући. То је био Никола П. Пашић, вођ Радикалне Странке.

Браниоци оптужених¹ упуте 14. септембра заједнички молбу Краљу „за превисоку милост осуђеним клијентима, осим Д. Крезовићу, Ранку Тајисићу и Атан. Урошевићу“ (Кнежевић је дан раније већ био стрељан), подсећајући, да за ту милост моле „на данашњи дан смрти (Крстов-дан) творца династије Обреновић, оца Србије Милоша Великог“. Но молба је остала без успеха, а браниоци су овим актом достојно извршили своју мисију.

Но са овим није завршен и рад Преког Суда, већ и самим тим, што он још није био ни укинут. Као год што је имао разна суђења пре дела о атентату, тако је (од 15—19. септембра) имао и друга суђења, која су обухватила још неке личности од значаја из Радикалне Странке.

Тако су осуђени: Миле Павловић на 3. год. затвора за увреду краљевима, путем штампе; Божа Марковић и Милан Марковић, први на 8. други на 6. год. затвора, за увреду Краљева, која је нађена у њиховим узајамним писмима уапћеним при претресу стана, после атентата; Миленко Веснић за увреду Краља 2. године; Добра М. Ружић, за увреду Краља, у нађеном но необјављеном рукопису, чији је наслов „Ћеретања из Београда“, на 2. године затвора; Милован Ђ. Миловановић, за увреду Краља Милана у неком нађеном му рукопису и у чланку бечког листа „Zeit“ на 2. године затвора; и ако у одсуству, и он је из Беча послао своју одбрану и лекар. уверење о слабости; Стева Миљковић, млад трговац са дрвима са Врачара (као и његови саучесници Драго-

¹ Ти су браниоци били: Стева Добривојевић, Милутин Ј. Марковић, Милан Димитријевић Дуја, Коста Шпартал, Милан Миловановић, Коста Томић, Влад. Бошковић, Мирослав Узунмирковић, Бранимир Рајић, Милић Милићевић, Милан Р. Поповић, Чед. Бркић, Ђорђе Карајовановић, Чед. Костић. — Некима од старијих адвоката, а нарочито Јов. Ђ. Авакумовићу нарочито је пребачено, да се, умољени од виђених оптуженика, нису хтели примити да их бране. За то је, доцније Авакумовићу у толико више пребацивано, да је за неке формалне послове, као опуномоћеник по закону и остављању интабулације на железницу, примио и на то издао своју признаницу (1. јула, 1900. год.) 6.000. динара у злату из Касе управе држ. дугова при мин. финансија, по протекцији свога пријатеља мин. финансија у Владанову кабинету, Вук. Ј. Петровића (Дневник бр. 282., од 1902).

слав и Риста) са 1. годином затвора, с тога, што су у стану Стевином нађене „забрањене“ књиге од Васе Пелагића, у броју већем но што је било нужно за читање!

Последње дело суђења Преког Суда било је: суђење проте крагујевачкога Милоја Борјактаровића, за то, што је по сведоцима неког попа лозничког Андрије Божића, као члан радик. Клуба предлагао: да се Краљ Милан убије. Кривица овог старог, уз то глувог свештеника, постављена је и за предмет суђења узета, што је при претресу његова стана нађено писмо неког учитеља Саковића, у коме овај проти јавља, да га поп Андрија на горњи начин пањка и оговара. Но на супрот другим сведоцима, сведоцица признатог попа Андрије одпала је као недовољна — и прота Милоје је пуштен, 18 септембра.

Сутра-дан, 19. септембра, састао се у 6. часова по подне Преки Суд само за то, да поступи по указу, који је гласио: „Узимајући у обзир да су престали узроци, због којих је проглашено било ванредно стање и преки суд у граду Београду и округу подунавском, на основу чл. 38 и 56. устава, наредили смо и наређујемо, што ће сиду закона имати: (чл. 1.) Укида се ванредно стање и преки суд у граду Београду и подунавском округу, што је проглашено било указом нашим од 28. јуна ове године“. (Потпис Краљев и свих министара. „Српске Новине“ донеле су истог дана 19. септ. у ванр. броју 210. овај указ). Њиме се скидао један терет са престонице и један правни ванредни апарат, који је уливао својом функцијом страх савременицима, услед чега је, примера ради да наведемо, и један пријатељ писца овог дела, честити трговац београдски Димитрије Стаменковић, у наступу душевног неспокојства пуцао на себе, и услед задобивене ране и подлегао 8. септембра 1899. овековечивши име своје раније написаним тестаментом и оснивањем значајног „Стаменковићева фонда“ као „задужбине“ при Академији Наука.

Но страх од свега што се дешавало тих дана у Србији, дејствовао је и преко границе. Нико, ко је имао својега огњишта у Србији, ма моментално морао ићи из ње, није желео да буде обележен и сумњив, и сваки је хитао да се прикладном изјавом што пре огради од сваког сумњицења. Тако „Мале Новине“, бр. 306., од 16. септембра — још дакле за трајања Преког Суда — објаве један чланак, који је носио наслов „Српски Емигранти“. У томе се чланку указивало на неки листић, који се звао „La Serbie“, и излазио је на франц. језику у Швајцарској, називајући се и „орган српских емиграната“. У једном свом броју „La Serbie“ — како „Мале Новине“ даље објашњаваху — донела је и списак тих „Српских емиграната“, у коме се налажаху означени: Андра Николић, др. Мих. Вујић, Сава Грујић, Милов. Ђ. Миловановић, Ђока Ненадовић, Ранко Тајисић „и многи други“. Али, чим су сазнали за оно, што су „М. Н.“ изнеле, одмах су похитали и Николић, и Вујић, и осуђени Миловановић и С. Грујић, да се од тога ограде: својим телеграмима, објављеним у „Вечерњим Новостима“ (из Беча).

Лист пак „Вечерње Новости“, које су грђене доцније од стране радикала и радикалних листова, што су „излазиле и за време преког суда“, поред праведно учињене услуге денунциранима, могле су с тога осећати и сатисфакцију за све разне увреде, које су им доцније падале у део од стране пол. пријатеља и Николићевих и Вујићевих и Миловановићевих и Грујићевих. При промењеним бољим приликама, увек се радо заборављају прошла тешка времена!

Но кулминација савременог порицања прошлости и, у једно, изношење нешто задоцњене лојалности према Престолу и Династији, свакојачко је достигнута у изјавама, које је вођ Радик. Странке, Никола Пашић, учинио у свом завршном говору, на претресу Преког Суда (7. септембра) и у својем поздраву, управљеном Краљу, после саопштеног му помиловања (13. септембра) и оним свим што је за тим следовало, и било оличено и у користима, које нису биле само моралне врсте.

Оба та акта, била су симптоматична за време у којем су се десила, као што су била извор многих тегоба за самога Пашића у доцнија времена у крилу саме његове Странке, тешких прекора од стране својих пријатеља, од којих се он морао и сувише често да брани, а још чешће да на учињене му прекоре и ођути. Али Пашић из 1899. не беше Пашић из 1883., па и тада, као што знамо, он није сагледао очију Рајовићевих на Преком Суду у Зајечару, и ако беше сам, без породице, без куће, са занимањем на парче. Сад је Никола Пашић већ старији за деценију и по, беше домаћин, муж, отац своје деце и вишекратни министар, посланик, једном речи сењер и по имућности и по друштвеном положају. Са свима тим својствима човек није више револуционар, не иде му се у заточничке патње.

Јуна 7., једва на петнаест дана пред атентат, Пашић је изашао из деветомесечног затвора у Пожаревцу, због новинарске своје кривице (увреде Краљу Милану). У Пожаревцу, куда је по том отишао био да пресели своју породицу у Београд, ухапсила га је власт после атентата, и од тада све до 13. септембра провео је Пашић у мрачној и тесној ћелији затвора београдске главне полиције. Све је то могло утицати на њега да наступи потпуна и разумљива реакција, нарочито још, ако је доиста био уверења, да је, последњих година бар, много што шта ишло у Радикалној Странци противно његовим назорима, како он то сад исповеда. Анализирајући ове моменте, ми се не сматрамо за позвана да Никољу Пашића било теретимо, било разрешимо од одговорности за многе удесе, који су се десили у Радик. Странци, а одакле несрећно утицали и на саму судбу земаљску у последње две деценије XIX. века (нарочито од 1880. године). О свима тим догађајима говорено је у претходним књигама. Ми смо далеко од тога, да од њега направимо мученика, јер и до сад, и од сад, он се у патњама ни издалека није изједначио са својим друговима, с којима он није поделио ни страхоте Преког Суда из 1883., ни тешке казне, које је овај суд изрекао. Он је за све то време био гост

кнежевине Бугарске и живио слободно, не без утицања на догађаје у Србији, нарочито за време рата 1885., својим познатим прогласима на народ у Србији. И сад, 1899., било је суђено, да док сви другови Пашићеви, у тешким оковама, иду на безнадежну робију у градске казамате, Пашић иде слободан кући, а одатле Краљевима на аудиенцију у Ниш, да благодари на доиста великој милости помиловања, која је у толико већа, кад се с његовом слободом упоредо држи судба његових другова, за које не беше милости, не беше пардона.

С тога је у радикалним редовима онога времена тако немилостиво и примљена цена, којом је Никола Пашић откупио своју слободу. Њему је пребачено, да је своју Странку разголитио, да је и своју и њену прошлост опорекao. Ми се нећемо утурати за судију између Пашића и његове Странке, ми само наводимо факта, а историја нека их цени.

„... Ја сам на оптуженичку клупу дошао — говорио је Н. Пашић на прек. суду — за то, што је створено неповерење спрам мене. Јанисам крив, ја сам потпуно невин за оно, за што ме тужи држ. тужилац... али ја, као политичар морам признати да има неке кривице и до мене, али само са политичко партијског гледишта, и те кривице ја могу овде јавно пред судом признати. Оне се састоје у томе, што ја, као шеф Странке нисам благовремено предузео мере, да се не створи то неповерење код највиших кругова... говорио је, између осталог Никола Пашић, у својој завршној речи на Прекоме Суду 7. септембра. „Нисам предузео н. пр. меру, настављао је Пашић: да ја оне елементе антидинастичке, који се налазе у нашој партији, истражујем и сузбијам, а тако исто да не допустим да партија по својој бујности не скрене и не изађе изван граница лојалности и оданости...“ „Друга једна моја погрешка састоји се у томе, што ја промену од 11. октобра (1897) нисам схватио онако, ни дао јој значај, који она заслужује... Ту је погрешка моја што нисам настао с највећом енергијом, да се то питање (распуст Странке) реши, него сам дао времена да се и даље води партијска борба, то је проузроковало последице, које су додијале и Краљу и народу... У тој партијској борби морам признати да сам лично погрешио, кад сам нанео увреду Њ. В. Краљу Милану у штампи и за то осуђен био. Моја се погрешка осетила тим јача, што нисам одмах молио Њ. В. Краља Александра за милост... пошто сам издржао затвор, ја сам се решио да се повучем са политичког поља... То је искрено, господо, јер ја кад дам реч, никад нећу после да опоречем... Ја сам се решио да се повучем из политичког живота, пошто сам се уверио да се партијска борба не може више да води, јер ако би се водила, довела би до сукоба са владоцем; а сваки мора признати, ко земљи жели добра: да је реч Владоца старија него ма ког другог политичара у земљи. У том тренутку, кад сам ја размишљао да се повучем са политичког поља, десио се овај несрећни случај, који је потресао срца целог народа и свију нас:

десио се, господо, атентат на Њ. В. Краља Милана. Мени тим теже пада овај догађај, што као шеф Странке нисам водио довољно енергичну политику, да се избегну све оне увреде, које су у органу Странке нанесене Ком. Акт. војске Њ. В. Краљу Милану, који је, као што смо видели, допринео много одржавању реда у земљи и увећању и оснажењу наше војске... и могу с моје стране да захвалим једино Богу, што чува Србију, што је атентаторско тане промашило Краља Милана, јер да је нестало по несрећи Њ. В. Краља Милана, остао би само један представник династије, и они, који су покренули руку атентаторову на Краља Милана, они би своју радњу продужили и на последњег изданка династије Обреновића да и њега нестане... (Таман као и у тужби државног тужиоца!...) Него је било и других погрешака, које су потекле из разних кабинета радикалних, које су прешле на Странку, а са Странке на мене, као шефа Странке... Кад је Њ. В. Краљ отац желео 1894. да се поврати, онда је, по мом мишљењу, учињена та погрешка, што тадашњи радикални (С. Грујића) кабинет није изашао на сусрет, да се то питање реши, те да се легалним начином уклоне све сметње и препреке и на тај начин да се избегну трзавице... Друга једна погрешка та је, што је сам Симић (Ђока) учинио, као што се види из писма, што није стајао на неутралном земљишту у питању Краљевих родитеља, но је тражио неко страно посредовање, да се Краљ Милан уклони, сматрајући, да ће тиме олакшати себи... Но има и других појава у политичком животу, које су биле, а које су сматране да истичу из кругова радикалних и пренашали се на мене, а то су: брошуре и писање по страним новинама, које ја још жешће осуђујем него и сам државни тужилац и судије, јер држим, да сва та писања шкоде колико Србији, толико и оној Странци, која је желела да се приступи решењу уставног питања. Дакле: ја осуђујем све, који су то радили или то помагали. Али ја нисам никад то помагао, нити сам знао да то постоји, већ сам то чуо тек онда, кад је то државна тужба поменула...

„Ја сам, дакле, потпуно невин; ја немам никаквог учешћа у атентату ни у каквој завери... Ја вас молим, да узмете све ово у обзир, да испитате сведоке, и да ме од ове беде, која ме је снашла, ослободите. Не само да сам невин, но ја сам осећам, моја цела природа, моји политички погледи, противе се овом несрећном случају, и ја бих ово мало живота што ми је остало, заложиио противу онога, који би се усудио да поремети ред државни, који би покушао да покрене династичко питање...”

Потпуније се један политички човек није могао опоречи. Додајмо томе, да су сами пријатељи Пашићеви (читај „Одјек“ бр. 154., од 6. јула 1905.) изнели и нека три писма, која је Пашић писао Краљу Александру из затвора, и то: 10. августа и 8. септембра 1899., (сутра дан по овом говору) и треће 12. септембра. По тврђењу од стране тих пријатеља: Пашић у тим писмима „де-нунцира“ многе своје другове, да на њих пребаци кривицу за оно

што се дешавало у Странци. Остављајући тим друговима Пашићевим, да се сами опредељују у својим односима — пређимо даље. Шта каже Пашић? Двадесет година и више, врши се прави политички русвај у земљи, упорно, с планом, са жртвама, из својих побуда и у дослужу са иностранством; слава Радикалне Странке била је у томе погледу, у томе русвају, који је вођен под непосредним упливом Николе Пашића. И, сад, на један пут, то је било све зло и наопако, несрећа за Странку, за владоца, за народ, за отаџбину! То каже поглавар те Странке, то каже Никола Пашић. Остављајући на страну моментану невољу, у којој су се сви оптужени, са Пашићем заједно, налазили седећи на оптуженичкој клупи, и то пред Преким Судом — зар, објективно сматрајући, није било у раду Радикалне Странке ничега доброг, што би јој њен шеф могао у заслугу уписати, макар то било и гледајући смрти у очи? Или није требало онако радити и један велики део народа скоро четврт столећа вући за собом по пустињи великих политичких заблуда, изводити га на буне и губилиште, или, дакле, није требало тако радити, или овако не говорити о томе раду! Једно или друго. Али капитулација је морала бити потпуна, и она је била потпуна, чак није била, како изгледа, ни спонтана; јер би тад. министар унутр. дела, Ђорђе Генчић — земљак Пашићев — имао да се изјасни: шта је све претходило овој изјави, у којој је Радикална Странка тако ружно прошла. Јесу ли неоправдани, онда, прекори, које су Радикали доцније добацивали Пашићу, за све ово и што он ни далеко доцније — кад је предао свој завет забораву и понова ушао у политику — није могао, разуме се, одагнати у заборав, као и све што је било.¹ На против, савременици и његови противници, стално су се враћали на то.²

¹ Са свим је појмљиво, да је Никола Пашић учинио све да оправда све своје поступке, или бар да доведе своје противнике у самој Радикалној Странци, да их разуму. Ова је потреба била за Пашића увек важна, али је он њу осетио највише, кад је, 1903., извршен расцеп између старије (Пашићеве) и млађе (Љ. Живковића) радикалне групе и дошло до крупних размачувања. Тако је н.пр. у „Одјеку“ бр. 161. од 5. септ. 1905. изашао цео овај говор Пашићев на Преком Суду, његова благодарност Краљу и наплата 40.000 динара из држ. касе. Но и пре тога, читав пљусак пао је на Пашића, да се он решио, да своје старе рачуне јавно расправи, у листу „Уставна Србија“, који је тада био орган старије радик. групе, т. зв. „фузионана“. У бр. 168. и 9. „У. С.“ од јула 1903. Пашић даје „Кратак одговор“ о „моме мнимом бегству“ 1883. Одмах затим, у броју 171. „У. С.“ у чланку „пред преким судом“ објашњава своје држање 1899. — Не можемо улазити у све ове Пашићеве одговоре и објашњења, циљ је њихов сам собом јасан, и он је свој положај изнео у светлости за њ најповољнијој — али смо сматрали за дужност и као објективан поступак, да и те Пашићеве одговоре овде назначимо и историка на њих упутимо!

² У ову врсту, и далеко доцнијих подсећаја, неоспорно спада и изјава, коју је, равно на четврт столећа после Преког Суда из 1899. а на адресу Н. Пашића дао вођа Демократске Странке Љуб. Давидовић датирану 8. маја 1924. („Политика“ бр. 5761. од 1924., под насловом: „Једна значајна изјава“). У њој се износе узроци са којих се Радик. Странка предвојила, од којих је један и држање Пашићево на Преком Суду, а затим Пашићево држање у Сенату, приликом претреса Зак. о зборовима. Ова изјава пада у дане, када се водила оспудна битка између Пашића и Радикала с једне и Давидовића и Демократа с друге стране, — битка, која се и свршила падом Радикала и доласком Демократа на владу, исте 1924. год.

13. септембра, одмах по прочитању пресуде Преког Суда, министар унутр. дела, Ђ. Генчић, саопштио је Ник. Пашићу лично акт помиловања, којим се он ослобођава казне, на коју је осуђен (пет година затвора) и повраћа у сва права.

Појамна је била радост ослобођеног Пашића, а још више његове породице, која је и за време пожаревачког затвора и за време притвора после атентата, осетила сву тежину недаће, кад је старешина куће, муж и отац, у томе положају.

Пашић је одмах отпратио Краљу у Ниш овакву депешу:

„У овом, за мене и моју фамилију најсвечанијем и најсрећнијем тренутку, хитам да Вашем Величанству изразим моју најискренију и најдубљу поданичку благодарност на превеликој милости, којом ме данас, Господару, са висине Краљевског Вам Престола, тако изненада обасусте.

„Под утицајем те безграничне благодарности изјављујем свечано, Господару, да од данас раскидам са својом бурном прошлошћу и заветујем се: да ће мој рад у будуће бити упућен на утврђење државног поретка, коме је В. В. дало онако видљивог обележја при крају 1897. године, и који је, благодарећи неуморном и енергичном сарадњишту узвишеног вам Родитеља Њ. В. Краља Милана, као Команданта А. В. донео престолу Вашег Величанства и отаџбини већ толико користи; да ћу остатак живота мога употребити само и искључиво служби мога Краља и Отаџбине, сузбијајући, у исто време све оне елементе нереда, који би покушали било речима било делом, да ремете постојећи ред државни и спокојство земаљско.

„Још једном: у име своје и своје фамилије из дубине моје душе покорно благодарим В. В. на превеликој и неисцрпној милости, и кличем: да живи узданица васколиког српског народа, Његово Величанство Господар и Краљ Александар први!“

Највернији и најоданији слуга
Дома Обреновића и Вашег Величанства

Никола П. Пашић с. р.“

17. септембра већ је био Н. Пашић у Нишу, на аудијенцији код оба Краља, где је и лично поновио своје изјаве верности и оданости. Обишао је све Министре, па и писац о. д. имао је прилике да тих дана говори са демисионираним шефом Радикалне Странке. „Брат мој рођени да ме, од сад, позове у какву политичку акцију и њему се не бих одазвао...“ говорио је тада Пашић писцу; на шта му је овај одговорио: „Немојте тако да говорите. И ово ће проћи, и ваше ће време доћи и ви ћете опет играти улогу“. Време је показало, да је писац добро предвиђао.

Пашић се у то време доиста брижљиво чувао и самог подзрења да хоће опет у политику. То сведочи и ово писмо (објављено у „Штампи“ бр. 153. од 4. јуна 1905.) упућено, нешто доцније, Ђ. Генчићу, а, разуме се, намењено да га и Краљ прочита: „Господине Министре, Јутрошњи „Дневни Лист“ донео је вест

да ја мислим да приступим поновној организацији Радикалне Странке. Будите уверени, да ћу ја то учинити само ако то буде по изричној жељи Његовог Величанства, и ако Радикална Странка могадне да послужи његовим намерама.

С одличним поштовањем,
Никола П. Пашић с. р.“

Овакво укупно држање Ник. Пашића имало је и својих чисто практичних последица: Њему је (октобра 1899.) исплаћено из државне благајне пуних 40.000 динара, као накнада за неосновано разрешење од дужности (отпуштање из службе) приликом последњег уважења његове министарске оставке; а он је сматрао да је имао тада 10. год. службе и није могао бити разрешен, но пензионисан, или да у опште није могао бити просто разрешен (отпуштен) већ је требао бити стављен на расположење. Такви су случајеви већ претходили, прво са Рашом Милошевићем (1894.), који немајући ни 10. год. службе, као Министар буде разрешен (отпуштен). Он се жали Држ. Савету, и радика. већина реши, а Ђ. Симић пристане: да је Милошевић, постав Министар, реактивиран и да није могао бити разрешен, већ стављен на расположење. Тим се случајем користи накнадно и Милутин Гарашанин, те и он уложи жалбу што је (1887.) такође просто разрешен (отпуштен), а није стављен на расположење или пензионисан. Државни Савет, створивши прво са Р. Милошевићем, претходни случај, после је дао за право и Гарашанину па затим и Пашићу, за чије се повољно решење интересовао Краљ. И што је главно, уз накнаду у новцу, која је била само законска последица поништења указа о разрешењу од дужности (отпуштању). Тако је Н. Пашић, после Преког Суда, и по настојавању краљевом, убрзо дошао и до 40.000 динара.

Све је ишло не може боље бити. Никола Пашић, при свој својој „бурној прошлости“ које се он одриче, и при свој несрећи своје Радикалне Странке и својих другова, не могаше се жалити да се није под срећном звездом родио.

Атентат од 24. јуна 1899. све је више прелазео у заборав; прекога је суда нестало и повраћено је редовно стање; апсанска врата залупила су се за осуђенима; Радикална Странка, и ако не формално распуштена од стране својег Гл. Одбора, сад је фактички престала као јаван чинилац, у колико је бар, све до Ивањ-дана имала свој лист „Одјек“, — ма да је, према напред поменутом закону о удружењима и зборовима (нов. 1898.), и она, као и Либерална, правно престала да постоји.

Политички живот био је усредсређен у Краљу, Влади и Народној Скупштини, која се, овога пута, имала састати 20. септем. у Нишу — сутра дан по укидању ванреднога стања и Прекога Суда.

Но, пре него што пређемо на рад ове Народне Скупштине, имамо да се уставимо, за тренут, на личности писца овога дела и његовој судби и обртима, који су и њега захватили ове бурне 1899. године, а после Ивањданскога атентата.

XVI.

Писац као Министар. — 4. августа, 1899. писац о. д. примио је портфељ Министра Народне Привреде, на место демисионираног (30. јула) Симе Лозанића, кога је, до сталне попуне упражњеног места, заступао Вук. Ј. Петровић мин. финансија. Писац постао је министар на четрдесет дана после Ивањданског атентата, после прогласа ванредног стања и прекога суда, када је судба свију за атентат окривљених, што се њихова хапшења тиче, у главном била већ пресуђена. Овај улазак у Министарство др. Владана Ђорђевића, у колико се писца тиче, има свој интересантан увод и претходне етапе, да је то, у вези са савременим партијским политичким стањем, вредно све изнети. И ако је обрт овај за непосвећене изгледао као некакав нагао прелом, у ствари он то није био, бар по околностима, које су писца довеле да 4. августа даде свој пристанак и уђе у Министарство.

Настала је била шеста година. од како је писац 9. маја 1894. год. приликом суспендовања Устава од 1888. заједно са осталим члановима Држ. Савета, Радикалима, као једини Либерал, пензионисан, са мало година службе (једва 17. година!) и са исто тако нејаком пенсијом. По мишљењу многих, то је био основан повод и згодан моменат, када је писац могао да се приближи Радикалима, па и да уђе са свим у њихову Странку. То наводимо само као туђе мишљење; а писцу, ма како да је тешко пало ово дегредирање, које му је у толико теже било, што је, као што рекосмо, само њега од Саветника Либерала постигло — није на тако што ни мислио. Ми смо већ навели напред, где је говор о суспендовању Устава у 1894. години и узроке, са којих је писца у релативно млађим годинама, сустигла ова судба. А није без интереса, како је овај догађај схватио Јов. Ристић, пријатељ пишчев, који у те дане не беше на пријатељској нози с Краљем Миланом, који је, према свему судећи, овим пензионисањем пријатеља Ристићева, хтео да гађа самога Ристића. Није могуће, да Ристић то није исто тако добро знао, али Ристић је спадао у људе, који нису били пријатељи тактике у политици, која од зла прави горе. Налазећи се за време држ. удара у мају 1894. у Мехадими, Ристић пише (16. маја) писцу:

„Видео сам из новине догађаје, којима сам се, у осталом, и надао. Боље и то, него диктатура. Изненадило ме је, што си и ти бачен у пенсију. Једно пријатељско писмо јавља ми, да је један Министар објашњавао твоје пензионовање тиме, што си ти морао да *отвориш место старијим људима*. Ти ћеш тамо моћи боље да знаш, колико то стоји, а ја ти могу рећи, да тај догађај не треба да те изненади. Томе треба да се нада сваки, који се у Србији посвети политичкој каријери. Ако ти је ово први поремећај у званичној каријери, сигуран сам скоро, да неће бити и последњи“.

И ако је последњим речима стари пријатељ и сувише добро погодио, шта још чека писца и у будућности, ипак је ваљало чекати више од пет година, да се 1894. год. прекинути конач „зв-

ничне каријере“ пишчеве опет надовеже, па и то у једном моменту, каквом се писац најмање надао, а још мање га желео. Но, политички обрти у опште, а у Србији најмање, не иду унапред прорачуњеним путовима, као небесне планете. Тих пет год. и нешто више (1894.—1899.) писац је провео верно уза свога старог пријатеља, истрајно уза своју Странку, чија судба за све то време, и без Ристића и после са Ристићем на челу, не беше много више завидна. На претходним листовима ове књиге исписана је историја и Либералне Странке и њен рад све до суспендовања њезина у новембру прошле 1898. године.

Стање, које смо насликали у предњим врстама и генетички извели на ранијим листовима ове Књиге, беше већ нека врста „редовног стања“ с којим су се сви измирили, кад је се десио на Иван-дан 24. јуна 1899. атентат на Краља Милана. Као што смо видели, овај је догађај послужио, основано или насилно, да се сломије и последњи остатак снаге Радикалне Странке, да династији да прилике да се јаче истакне, а нерадикалне елементе стави још више у алтернативу да бирају између „реда“ и „буне“, између двора и затвора. И ми смо већ видели, шта је све било, после атентата, у облику разних манифестација, и ко је све дошао на дворска врата, да даде израза својој верности и оданости. Изнастао није нико, па чак. од либерала, ни оглашени „противници“ целокупне политике, која је била тада пресудна у Србији. —

Јован Ристић био је тешко болестан, кад је и у његову болесничку собу допрла вест о атентату на Краља Милана. Ристићу, према његовом више но очајном стању здравља, није већ више било до далеких предвиђања, која се имају у очекивању још дуга живота, и до припрема и путова за то; ако је у души Ристићевој, у те дане, било још неког циља, онда се он могао састојати једино у тежњи: да се на миру растане са овим светом, у добрим односима са свима, и пријатељима па и онима, који се у то нису убројали, а каквих је сваки, и далеко мање зачајан, јавни раденик у Србији имао. Једна од тежњи Ристићевих, којој је он пред писцем ових редова, нешто раније, са болесничке постеље, дао био израза, била је и та: да се констатују његови мирни односи и с Краљем. Додајмо одмах, да је и за писца, у положају, који је проистао из укупних дугогодишњих одношаја његових према Ристићу, настајала дужност, да и сам изведе консеквенције из тих погледа старога пријатеља својега, чији дани, на жалост, већ беху избројани.

25. јуна, сутра дан по атентату, син Ристићев, Михаило, писаше писцу да га отац (Ристић) „жели видети на неколико минута.“ Писац је одмах тамо отишао, и, Ристић му, после кратког поздрава пружи један листић хартије, на коме је написано било шта жели. Да би избегао мучности, које услед отежаног говора, произилазе и за њега и за слушаоца, Ристић се у последње дане служио и писањем. То му је ишло још доста лако. На цедуљи, коју је писцу пружио, стајало је: „Моје се стање погоршало нервозно. Сад се

знатно исправља, али говорити не смем без опасности. Желим да одеш Краљу, и сину и оцу, да даш израза мојим осећајима приликом овог атентата, казавши им, да сам ја у постели (те не могу?) то учинити. Астма је узрок, а највећа пажња велика потреба. Она се овог пролећа код мене развија, као никад пре“.

То је било горњег дана после подне, и одмах се писац обрати маршалу двора, Мих. Рашићу, за обе аудијенције. Истог дана (25. јуна) маршал је био у стању да пошаље овај одговор: „Господине Саветниче, Његово Величанство Краљ Александар и Његово Величанство Краљ Милан врло ће вас радо примити с порукама г. Јов. Ристића бив. Краљевског Намесника, с тога изволте доћи у двор сутра у 11. сати пре подне. Примите и т. д.“

У заказано време, био је писац, у својству изасланика Јов. Ристића, у двору и није дуго чекао на пријем, који је био у соби десно од салона у старом двору. Краљ Александар, саслушавши изјаву, која је била у смислу датог упута, одговорио је да захваљује старом пријатељу династије и радује се да скоро буде у могућности да га Краљ и лично види. По том се, и не седајући, Краљ удаљи, да уступи место Краљу Милану, који се видео кроз отворена врата у другој соби. И њему је писац исказао сличну изјаву, као што је и Краљ Милан слично К аљу одговорио; али је одмах позвао Ристићева изасланика да седну уз један близак сто, упустивши се у врло детаљан разговор о атентату, питајући писца о. д. где је он био кад се атентат десио? Од самог је Краља Милана чуо писац том приликом, да је он, идући с колима месту где се атентат десио, видео атентатора са револвером у руци и казао Лукићу ађутанту: „Лукићу, онај човек држи револвер!“ За тим је, очевидно задовољан овако по њега срећним исходом атентата, Краљ Милан почео набрајати атентате на разне владаоце, који су при првом покушају успели, као и владаоце, који су били исте среће као и он, да га сви досадашњи атентати промаше. Најпосле је, устао и позвао писца и одвео га чак у своју спаваћу собу, у десном крилу старог двора, с прозорима што су гледали у нови двор, и показао му прслук, који је имао под блузом на себи оног дана, и на полајини од чврсте свиле, која је, по његовом нахођењу помогла, да куршум склизне, како га је косо погодио у леђа. И доиста, на ланеној кошуљи, коју је такође показао, видела се јасна црвена мрља од крви, коју је притисак зрна из коже истерао. После повратка у исту собу, Краљ Милан још једном захвали Ристићу на пажњи додавши, да му писац исприча све што је чуо о томе како је атентат извршен, и да ће гледати, кад то буде могуће, и ако то стање здравља Ристићева допусти, да га и лично посети. За тим је писца љубазно отпустио.

Свршивши овако повољно своју мисију, писац право из двора оде Ристићу и саопшти му све шта је чуо и видео.

Ристић је могао бити задовољан исходом овога својега додира са двором, као и писац овом необичном мисијом, после чега је за њ настала олет пензионарска монотонија, у којој он траје своје дане, ево већ шеста година!

Али као да није било суђено да тако остане и даље. Кад је прошло десет дана од аудијенције (26. јуна), писац добије опет од сина Ристићева, Михаила писмо датирано 7. јула, и које је у целости гласило: „Поштовани Господине, Отац ми је наредио да вас известим да је Њ. В. Краљ, мало час, слао свога ордонанс официра, да га извести, да је данас у подне, потписао указ, којим сте постављени за Државног Саветника. Молим вас, да примите уверење мога поштовања и мојих срдчних честитања“. А после потписа, стоји, у истом писму додато и ово: „Овога часа дође и господин Вукашин, по налогу Њ. В. Краља, да саопшти оцу, да је указ о вашем постављењу за Државног Саветника потписан и са жељом, да вам отац то *први* саопшти“. Најпосле, после и другог потписа Михаилова, на крају писма додао је плајвазом сам заступник Председн. Министарства Вукашин: „Нека вам је са срећом! Вук.“

Доиста потпунијег и пријатнијег обрта у судби писца (коме се на три дана пре тога 4. јула, беше родио син Милан, најмлађе, пето дете) није могло бити од овог. Природно је да је ово поступање дарнуло у осетљиве жице, које стоје око срца сваког човека и које, у оваквим приликама потпуно одаду свој јек. И с каквом је процедуром све то скопчано било?! Краљ шаље пишем старом, тешко оболелом пријатељу Ристићу свог ордонанса, а за тим и првог Министра да му јави о том догађају, како би он опет могао први то јавити своме млађем пријатељу. Ристић, поверавајући ону мисију своме младом пријатељу, није искључено да је имао на срцу жељу, да му учини последњу услугу и укаже знак свога великог пријатељства и тежње да му његову не тако завидну судбу поправи и тако поправљену ако тако суђено буде и у наслеђе остави. И доиста, комбинација је имала свој жељени резултат, али је и писца ставила од једном у положај са свим нов и супротан ономе, у коме је он би од 1894. године, после насилног избачења из Држ. Савета 9. маја те године.

Нови положај доносио је собом и своје консеквенције. Према оволикој владаочевој пажњи, која је као пажња и према Ристићу била двогуба по својој важности, није се од стране писца могло не водити озбиљна рачуна. Једна од првих дужности била му је, поновна пријава за аудијенцију, коју и добије 9. јула, нарочитим, симпатичним писмом маршала двора Мих. Рашића, који и сам честитао писцу „што га види сад у опште онде где му је место“, и који му поручиваше да дође „у великој гали“. Аудијенција је тражена и добивена код Краља Александра, али, док Краљ могне примити писца, он буде позват да се представи Краљу Милану, и ако у њега није овога пута аудијенцију тражио. Док је Краљ Милан у аудијенцији од 26. јуна само о себи говорио, с атентату, који га је промашао и о осталом, како смо напред навели, сада је Краљ Милан усредсредео сва своја питања на личности писца. Питао је, до ситница, о свима одношајима његовим: одакле је, чији је, о животу његову, изненађујући се да писац већ имађаше тада преко 40 година, о школовању, о одношајима са Ристићем и

од када они почињу (прво виђење и излазак пред Ристића било је пред Божић 1876. после повратка пишчева с границе из рата), о жени и одакле је она, о деци, о пенсији, налазећи да је она била и сувише скромна (у номиналној суми: 4591-88. динара). Није пропустио Краљ Милан додати, да он налази, да је писац „више управо Ристићевац, но екстреман Либерал“, коју му је прву половину тврђења писац без резерве потврдио, и ако је и за ову другу половину Краљ Милан могао имати право, благодарећи једино осорљивости и сталном туђењу „екстремних либерала“, са којима је, при свем том, делио заједничку своју и Странкину судбу. Цео овај низ питања од стране Краља Милана носио је карактер добронамерног обавештења о човеку, кога је он до сад знао поглавито по његовој јавној раду, а мање и готово никако ближе и лично, и ако је Краљ Милан важио као ванредан познавалац свију својих иоле истакнутих српских савременика, како из интелигенције тако и из народа. Писца Краљ Милан је прво познао бар по чешћем виђењу за време Уставотворног одбора (1888). у ком је писац био секретар како у ширем тако и у ужем одбору. После тога било је свега два три сусрета на махове у приликама неких пријема, дворских забава. То је све. С тога је на аудијенцији од 9. јула Краљ Милан желео да се о свему ближе обавести.

По том је следовала аудијенција код Краља Александра. Ма да је и он питао писца колико има година, Краљ Александар није улазио у интимне, личне одношаје. Он је се за то у толико више задржао на политичкој страни и непријатним доживљајима, који су писца сустижали. Тако је Краљ желео да увери писца, да пензионисање у 1894. години не сматра као израз краљевог личног нерасположења. „Све се рушило што је од Радикала било заостало, говораше Краљ па сте морали ићи и ви с њима, да у Савет дођу старији људи“. Краљ за чудо није заборавио ни прогонство из Ниша, за време прошлогодишње Скупштине, 8. јула, наглашујући да је тај „лањски догађај морао бити по невољи.“ Доиста, ако би писац све ово имао сматрати као неку врсту сатисфакције, не би имао узрока потужити се на њену недовољност. Најпосле, Краљ је после других мање важних напомена, завршио свој говор напоменом: да је писца поставио, вели, у Савет „да учини и задовољство господину Ристићу, у његове жожда последње дане, уз кога сте ви стално стајали, борећи се за ред у земљи“. Краљ је последњим речма свакојако желео да улепша положај писца за време нарочито последњих година; јер се знало, да Краљ није свакад одобравао оно што је писало у „Српској Застави“, којој је на челу био писац. При разстанку Краљ је, по свом обичају, који је требао да буде, и ако само пролазан знак његова расположења, изјавио своју жељу писцу: да се чешће јавља код њега, што је често доводило у неприлику оне који су ову жељу краљеву буквално узимали.

И ток ове аудијенције саопштио је писац своме пријатељу Ристићу, прелазећи, разуме се, преко разлога са кога је Краљ извр-

шио последње постављење, пошто је то сам краљ Ристићу већ саопштио, прећуткујући, дабогме и помисао на „последње дане“ његове. —

Но, ако игде, то у политици стоји правило: да сваки дар носи ударје; а оба Краља нису били људи, који би своје благовољење расипали без реципроцитета, нарочито кад се тиче политичких људи. Ваљало је само чекати да се види, у којој ће се то форми јавити. И није се сувише дуго чекало.

4. августа око 10. часова дође порука од министра финансија Вук. Петровића, који се тих дана бавио у Београду, да му писац оде у канцеларију Министра Председника, који је био у Нишу код Краљева. Дошав тамо, писац чује изненадно саопштење: да је у Нишу већано о попуни упражњеног места Министра Народне Привреде, са кога је одступио био (30. јула) Сима Лозанић; да је кандидација писца за то место постављена и оцењена у Нишу и Краљ и остали министри да су на њу сагласни; а њему, мин. финансија, стављено у дужност, да писца о том извести и формално му постави питање: хоће ли да се прими портфеља Министра Народне Привреде, додајући уз то и своје мишљење, да су прилике тако постављене, да ће писац ружно учинити ако би понуду одбио.

Док је писац одговарао на нека главна и споредна питања и одбијао понуду, захваљујући на пажњи Његовог Величанства, у глави његовој ројиле су се мисли, и мерени су сви разлози, који би га за или против ове неочекиване понуде определили, јер се по свему оное, што је овоме позиву претходило, ова нова тешкоћа није могла тако лако решити једним простим: „хвала, нећу!“ ма како да је писац тако што искрено желео. Устављајући се једино на својим осећајима и једностраној оцени положаја, одговор није могао бити другојачији, но само негативан; јер је у писца био потпуни недостатак воље за овај тежак положај, а у времену још тежем. Али ту су се укрштале и друге мисли, други обзираи. Појавили су се у представи „пријатељи“, Рибарац и остали, који су остали ван Скупштине, али, који су, као што је не једном до сад речено, својим сепаратизмом правили тако рећи партију у партији. Док су се до октобарских догађаја пр. године и за релативно још прилична здравља Ристићева, које како и ако мучно прибројавали целини Странке, од тада су се формално издвојили, а писац је остао уз болеснога Ристића. Они су хтели дружбу пишчеву, али не и без неког понижења, да буду страна за којим ће се трчати, пристајати, без изгледа на поуздану интимност, какву је писац, без обзира на разлике у годинама и у положају, имао част и задовољство да је ужива у свом опхођењу с једном Ристићем. Људи, који су налазили пута и начина да и једним Ристићу отежавају положај, како би га лакшим учинили и пријатељу Ристићеву, Живановићу? На тој дакле страни није било изгледа за трајан одношај и плодан рад, и ако би писцу то најдражије било. Али се и његовоме познатом стрпљењу досадило било, да и даље искупује добру вољу извесних ђудљивих „другова“ својих којима

је лична заузетост била осведочено преча од пријатељства, па често и од интереса саме Странке. На другој страни стајао је Ристић, у пуном исцрпљењу својих физичких сила, које је наговештавало блиску смрт његову. Ристић, који је и са своје болесничке постеле нашао начина да свог пријатеља тако рећи убаца у двор, одакле је он изашао обасут свеколиком пажњом, а за тим и положајем, који му је повраћен, и то изречно за хатар Ристићу. Има један обзир дакле, који је, при свој својој нескладности са суровим политичким одношајима, какви су тада били у Србији, стајао ту, као нека врста дужности према пријатељу, коме је ваљало осигурати спокојство последњих дана његових. Кад је Ристић на болесничкој постели у уверењу, да је у влади и један од његових најоданијих пријатеља, онда се у његовој души јављају друга расположења, па чак и на случај смрти, но кад би противно томе било. Да ли Ристић не би, можда, с тога са задовољством видео улазак у владу својега пријатеља? Ко то сад може знати? И да ли, у том случају није дужност писцу, да се формално жртвује за човека, који му је био, кроз толике године, не само пријатељ, већ је, што је могао, и чинио за њега? Можда је писац ову осећајну страну преценио, али његова је дужност била, да и о томе мисли; све и да је био скоро уверен, да му Ристић, упитан за савет, не би могао тако лака срца саветовати да уђе у Министарство. Али, с друге стране, ко би смео изложити Ристића, у положају у коме је он био, да се сазна да је његов савет пресудио, да његов пријатељ одбије Краљу понуду? Ваљало се, дакле, без припита код Ристића решити на нешто. Али на што? Ту је се испречило доиста женоерозно понашање оба Краља, којима се као руковаоцима државних послова, имало много и много замерити, али којима је писац био од 7. јула дужник, јер је био, чисто и просто, по њиховом благовољењу поново члан Држ. Савета, а то, заједно са начином како је извршено, није доиста била мала ствар. Одбијање би значило голу незахвалност. Шта да се ради? Да ли и тај момент чисте захвалности, мешати са моментима чисто политичким, а који су стајали, у потпуној супротности са сваким нежним обзиром и осећањем? Најпоследње су се појавили пред очима пишчевом оних преко сто и педесет чланова Народне Скупштине, Либерала, који су сачињавали њену већину, и који су, не и без љубави према Странци, као први људи њени из народа, тако да кажемо, носили свој јарам, мучећи се у тешком положају, а трпећи уз то погрде и од својих „пријатеља“ напољу. Треба ли да и они евентуалном смрћу Ристићевом, оду у неврат, или да буду очувани за какве боље будуће прилике, и за своју Странку, као њена већа и бројно јача страна. Стајало је у суштини да се реши: којој групи писац да се приближи, да ли овима, који су у Скупштини, што су послушали и реч Ристићеву, ушли у изборе, на познат начин, или онима, који нису били ни с ким до са самима собом, а, на жалост, не више ни с Ристићем, а тако ни са писцем овог дела, који је стицајем прилика у неку руку стајао сам. Умре ли,

не дај Боже, Ристић, та би усамљеност била у толико већа. А ни године, ни досадашњи активан рад писца о. д. нису га могли осудити на политичку повученост, а још мање на политичко мртвило, док се толики његови пријатељи крхају по Скупштини. Није ли „Одјек“ још прошле године огласио и писца, да је са Јов. Ристићем створио ову исту Скупштину, уколико је она оличена била у Либералним члановима својим. Ово изношење свију разлога за и против уласка у кабинет, само је бледа слика борбе, у којој се писац у том тренутку налазио. Решење није било ни мало лако, а тражено је одмах.

„Ви знате, рекао је он Министру Финансија, после једне паузе и да би добио времена до коначне одлуке: да ја имам и пријатеља. И мање важне полит. послове, ја нисам без њих свршавао, а сад би у толико више нужно било и с њима се споразумети, нарочито са једним од њих“. „Ви мислите без сумње на господина Ристића“ рећи ће министар финансија: „Ја сам већ пре вас био тамо и баш га о вама питао“. „И шта каже господин Ристић?“ „Он каже, да ако ви хоћете, он нема ништа против тога,“ заврши министар финансија. Дакле и тај је излаз запречен, помисли писац у себи. Јер ако би, као што смо напред рекли, било незгодно једним ма и поверљивим припитом довести Ристића у опште у сумњу, да је он одбио свог пријатеља од уласка у владу, или да му то није довољно одређено саветовао, сад би обраћање Ристићу тек довело њега у незгодан положај. Писац знао је врло добро да је горњи одговор Ристићев министру финансија би само конвенционалан, јер шта би се друго могло одговорити краљевоме проводацији, који је дошао да у Ристића проси једног Министра?

Настало је ћутање, које прекиде министар финансија питањем: „Па, шта мислите?“ „Добро, одговори писац, примам се!“ Сад настаде честитање од стране његове, пошто је он у овом одговору могао претпостављати и неки свој успех, да једног Ристићевца најчистије крви види у кабинету др. Владана Ђорђевића, или да види испуњена каква очекивања, која су у Нишу, где је био Краљ и тежиште владе за овај мах, гајена. Доцније је писац сазнао, да ни ова понуда ни мисао о његовом уласку у Министарство нису били случајни. Министар Финансија био је само њихов тумач, и ако му је пало у део и да је он изведе, и тиме га упише себи у неку заслугу. Али као што смо видели, сасвим су други обзири ову одлуку пресудили, у које се не може уврстити ни речитост Вукашина Петровића, ни добра воља будућег Министра; те добре воље овде је најмање било. Али то је фаталност политичких обрта, да они често, као велика вода, односе собом оне, који о себи или о другима одлучују, и тек тамо негде кад чамац удари у крај, или се изврне, има се прилике да се оцени, како би то и то „могло и друкчије бити“.

Напоменувши, као и у почетку разговора, писцу, да би грдно погрешно да је краљеву понуду одбио, министар финансија изјави, да он мора сад на телефон (у стари двор) и пошто и иначе

у ово време с Краљем и Председником говори, и позове и писца да пође са њим, на сваки случај. Јавивши се Нишу, где је такође у двору био телефон, мин. финансија брзо добива Краљ Александра и пошто му саопшти да иначе „нема ништа ново,“ пређе на своју мисију придобијања новог Министра Народне Привреде и саопшти Краљу: да је господин Жаван Живановић пристао, да уђе у кабинет као Министар Народне Привреде, додавши писцу ћутке другу слушаљку, да би и он чуо шта ће Краљ казати. „Је ли било тешкоћа?“ упитаће Краљ. Јесте, одговори Вукашин, али оне су савладане. „Лепо, саопштите госп. Живановићу, да ће се указ о његовом наименовању потписати!“.... Вукашин нешто ћуташе, као да се мучио, да ли да каже Краљу да је и нови Министар ту, док ће најпосле превалити одговор: „Величанство, господин Живановић је овде, у телефонској соби.“ Писац држао је слушаљку на уву и тек је Вукашин учинио ово саопштење, осети се неко неразговорно говорење са неким иза леђа краљевих у Нишу, после чега Краљ, са брзином којом се одликовао, довикну: „Кажите господину Живановићу, да дође на телефон“.

Пристанак, који је дат, и пред Краљем поновном изјавом потврђен, учинио је безпредметним дуги разговор. Краљ је захваљивао писцу на његовој готовости да уђе у Министарство, и онако без системе избацио неке своје намере и, најпосле, казавши да ће указ бити још данас (4. августа) потписан, позва новог Министра да још вечерас пође за Ниш. Писац умолио је Краља, да то може учинити дан доцније, пошто се свему овоме није надао и није спреман за пут и дуже бављење од куће, пошто се није знало колико се може отегнути или поновити бављење у Нишу. Краљ одобри.

Дошав у Ниш 5. авг. нови Министар призвао је за краљеву трпезу, која је постављана увек у башти нишког двора, тачно ту где је прошле године 8. јуна Краљ Александар онако опором примио писца у аудијенцији, да после тога изда налог, да се писац још истог дана протера из Ниша. И сад је писац стајао ту као Министар! Какав обрт, какав контраст! Ручкови ти, на којима је био, разуме се, и Краљ Милан, били су прости, грађански и без затегнутости. Разговори су вођени слободно и радо је примљена и по која шала. Краљ Милан и Краљ Александар задиркивали су овог или оног од дворана и министара, час за ово час за оно, а највише симпатичнога управника двора Јову Павловића, издевајући му имена, што је био знак особитог благовољења. Сами обојица, Краљ Милан код жене без жене, Краљ Александар нежењен, проводили су, што ми велимо: бећарски живот и упућени тако на своју околину, с којом су се опходили кад нежно и озбиљно, кад пак избацајући по нешто не баш ни нежно, ни озбиљно — нарочито Краљ Александар, јер је Краљ Милан умео држати свакога на пристојном одстојању. Одмах с почетка, на првом ручку, падала је реч о неком да је „репат“. Краљ Александар ће на једном покушати да новом Министру објасни ову дворску терминологију:

„Господин Живан (Краљ је писца ословљавао, као и све министре, махом по имену) сигурно не разуме како ми говоримо; „репат“ значи човека, за којим се вуче „реп“ од злоупотреба, ако је чиновник или иначе ма ко био“. И тако даље. Ако је ко од министара позват у вече на обед, онда је понављано све то што и у подне, а после обеда, као и у подне, село би се у хлад око заосталог турског „шедрвана“ што је у сред баште, или, ако се вечерало под кровом, у трпезарији, онда у којој од две собе на источном углу нишка двора. Дворани су се, по свршетку обеда, одмах удаљавали, а дежурни је ишао у своју собу и био увек у приправности. Са краљевима су остајали само министри и разговор би се тицао поглавито државних послова, потписивали се укази, добијале се наредбе за ово или оно, давало објашњење о извршеним пословима. Донекле би ту присуствовао Краљ Милан, али се готово увек, пољубивши сина у чело, раније повукао у своју собу, но није ни он одмах легао, већ је, кажу, дуго још читао. Било је случајева, кад се н.пр. седело у соби, у дворцу, а не у башти да би се са неком хартијом у руци на једном вратио, да што као важну или иначе интересантну ствар прочита или каже свима. По том се видело, да Краљ Милан и ако је отишао, није спавао но је махом нешто читао.

Ваљало се са свим овим новим поретком упознавати и прилагођавати му се.

Упоредо с тим, ваљало је гледати и послове у Министарству и ући у њих. Заступник министра привреде Вук. Ј. Петровић, из својих побуда, пред наименовање писца, изврши нека пензионовања, да не би, вели, нови Министар морао то радити. Свакојако, деликатна пажња. Но учињена је и једна погрешка: Вук. Петровић, према мишљењу Краља Милана, обуставио је рад и на ограничавању државних шума и разрешио комисије, које је Лозанић био наименовао. То је било с тога, „да се не уноси незадовољство у народ“, пошто је ограничавање шума, у коме су посредно или непосредно имали удела и понеки посланици, махом вукући „на народну страну“, доиста један мучан посао. Али то је био посао важан и потребан, који је ваљало вршити и ако не баш безобзирно, ипак постојано и енергично. Идућег лета писац га је ипак предузео.

Извршен је, пред полазак у Ниш, и обичај представљања чиновника Министарства у Београду, у коме је дотадашњи заступник предао дужност новом Министру и начелницима објавио (4. авг. по подне) постављење његово, удаљивши се по томе. Нови Министар апеловао је на сарадњу и савесност начелника и чиновника свију одељења, да га помогну у раду. „Нећемо ништа обављати унапред; нећемо предсказивати, говорио је Министар, да ће од сада наступити нова епоха у привредним приликама, јер су и сви претходници наши на овоме месту радили што су год боље могли, радили са вама заједно. И ми ћемо радити свесрдно и предано на овој преважној грани народнога живота и рада, на при-

вреди, и кад будемо сви испунили своју дужност, добар резултат неће изостати“. Даље је дао чиновницима на знање, да сваки врши свој посао и да се не брине о свом положају; без велике нужде нико неће бити дират и кретат, сем у случају службене потребе, какве су доиста и наступале и извесне размештаје у самом Министарству за собом повлачиле. Но да се вратимо мало назад, на јутро тога дана.

Чим је Краљ саопштио писцу преко телефона, да ће још данас бити потписан указ о наименовању, и пошто је се писац растао са министром финансија, он је сматрао за прву своју дужност да оде свом пријатељу Јов. Ристићу, и да му саопшти шта је све било. Напред смо навели разлоге, због којих писац није смео излагати Ристића тешком положају, питајући га за савет пре датога пристанка, који је дакле био, противно општем онд. веровању, без знања Ристићева, сем онога, што му је Вукашин Петровић казао, пре но што ће писца питати и саопштити му краљеву понуду. Улазећи к Ристићу, који је био наслоњен, управо лежећи предњим делом, на столу, што је обично стајао уз постељу, на којој је седео у „канцеларији“ (како су у кући звали његову собу за рад и примање што је над главним улазом и где је он, и као болестан, проводио дане) — писац одмах с врата поче: „Ако сам икад долазио код Вас, да ми дате родитељскога благослова и пријатељског савета, то ме ево, Господине, данас...“ Ристић, који је после посете Министра Финансија могао знати шта је у питању, пренув се, одмах, и ако тешко, одговори: „Али је данас тешко дати своме пријатељу добра савета!“ У овом је одговору лежало све. Он је потврђивао претпоставку писца, да је незгодно доводити болесног Ристића да бира између својега бољег уверења и незгода, које је положај и њему и његовом млађем пријатељу без њихова тражења, чак и против њихове воље, наметао. Без даљег увода, писац му онда саопшти: да му је министар финансија саопштио понуду краљеву, да ју је он примио, с Краљем говорио и да ће данас бити потписан указ о наименовању за Министра Народне Привреде, и сутра да ваља ићи у Ниш. Саслушавши све, без приговора са своје страна, Ристић пружи десну руку, и рећи ће: „Нека ти је срећно; а ја верујем, да ћеш се ти и у овом тешком времену умети наћи као савестан и поштен човек и мој пријатељ“. Писац је у овим речима схватио санкцију за свој поступак, уз уверење, да се у овоме очекивању своме стари Ристић није преварио, иако му је суђено било да још само мало дана прати јаван живот у Србији и својега пријатеља на новом положају, при свима тегобама његовим.

Писац се после тога још само једном (20. августа) видео са својим пријатељем у животу, при пролазу из Ниша за Сегедин у Банату, на пољопривредну изложбу, где је, на претходни позив мађарске владе, представљао српску владу. Изложба је, у осталом, била врло обилата и врло поучна.

23. августа око 10. сати вече, ушао је при повратку из Сеге-

дина, брзи воз у станицу београдску. Писца дочека секретар министарства Васа У. Јовановић речма: „Жао ми је, господине Министре, да имам да Вам саопштим жалосну вест, да је вечерас умро господин Ристић...“

Дакле и Јована Ристића нема више међу живима! Ма како да је смрт његова била само питање времена, ипак је вест о томе била тешка за писца. Он је изгубио својега великог, најбољег пријатеља.

Одмах са станице оде писац кући покојниковој, који беше већ обучен и спремљен по посмртном обичају, али још у својој канцеларији или соби за рад на постељи, где је и за време болести био и душу ту испустио. После целивања, писац изјави породици, госпођи и синовима, своје искрено жаљење и одмах по том оде у двор на телефон. Добив везу с Нишем — хотећи изјавити потребу да остане у Београду због смрти Ристићеве — отуда добије одговор, да и остали чланови владе што су у Нишу долазе такође у Београд, да присуствују погребу великога државника, који ће се сахранити о државном трошку, о чему је већ одлучено било.

XVII.

Једно страшно питање о судби оптужених за атентат. — Но пре него би прешли да говоримо о погребу Јована Ристића као и о личности великог покојника, и о осталоме што је с тиме у вези — нужно је да се уставимо на судби оптужених, а до дана смрти Ристићеве још неосуђених по делу атентата, чији је претрес на Преком Суду, утврђен за 24. август, због смрти Ристићеве одложен за 27. тога месеца. Ово је нужно с тога, што се влада тадашња доводи у нераздвојну везу са судбом тих оптуженика. Писцу је дужност да, као тадашњи члан владе, каже и о томе шта зна, као и шта не зна.

Писац је постао Министар на четрдесет дана после атентата, и по томе није имао никаква удела у мерама, које је атентат за собом, у прогласу ванредног стања за Београд и округ и у постављању Преког Суда, повукао. Кад је постао Министар, није такође ни једном, ни посебице, ни у каквој седници министарској, имао прилике да буди о чем даде своје мишљење. Бавећи се, уз то, пословима свога министарства, у коме беше нов, није могао задовољити ни обичну радозналост, а сем тога, до смрти Ристићеве истрага не беше јавна. Чудновато, да се ни за краљевом трпезом није о окривљенима говорило, као да тога случаја скоро није ни било. Први случај, када је писац завирио моментано и на ту страну, био је кад је нађен обешен Анђелић, услед чега су из Ниша алармирани сви Министри што су се у Београду затекли, и наређено им да оду у главну полицију и виде, шта је тамо. И писац који је требао то вече по погребу Ристићеву поћи у Ниш (26. авг.) оде тамо, где је мин. просвете Андрија Ђорђевић већ био стигао и на сва питања краљева он телефоном одговарао. Писац је са осталима видео и леш несрећнога окружног начелника, кога су одмах при-

звати лекари узели у преглед, а призвате судије претражили хаљине његове и нашли цедуље, које је Анђелић писао родбини. То је све. Отишав по том у Ниш, ту је остао све до 6. септем., када је услед обољења и свог другог пријатеља, Димитрија Стаменковића, по жељи овога, позват у Београд, вративши се 10. септем. вече у Ниш, такође по погребу Стаменковићу, који је од стране грађанства испраћен са почастима и са затварањем чаршије.

И тад се тек јавља један моменат од значаја, када је први пут и писац са осталим некојим министрима, имао да чује једну важну ствар и да по њој, у погледу оптужених — чији је претрес трајао од 27. августа до 11. септембра, а над којима је пресуда Преког Суда изречена 13. септембра, т. ј. њима објављена.

Онога дана, 11. септембра, кад је у Београду завршен претрес, у вече се десило у Нишу ово:

После вечере у двору бесмо се, по обичају, скупили нас четири „млађа“ министра у собу на источном углу старог двора. Краља не беше дуго да дође; на један мах се појави и приђе министрима, заузев место отпоче говорити: „Господо, претрес је у Београду свршен и има да се изрекче пресуда... Јесте ли ви за то, да се оптужени радикали казне смрћу или другом казном?...“ Краљ заћута и чекаше одговор.

Настаде ћутање. Питање беше крупно, а по себи опасно. И у души свакога од присутних без сумње је, као и у писца, лебдело чуђење, од куд ово питање, и шта имају Министри да дају мишљење о казни, коју има да изрекче само суд и судије, које га састављају, И ако је дело атентата пало удео једном „Преком Суду“ да га расправи и пресуди, и тај и такав суд, беше суд, који је неких петнаест дана јавно претресао кривицу оптужених и њему припадале, једино и искључиво, право да да своју пресуду, и ником више, а министрима најмање. Али питање беше постављено, поставио га је сам Краљ, и на њега ваљаше дати одговора. Тај одговор не беше ни сумњив, ни колебљив. Присутни Министри, сви, нису пристали, а још мање дали то фатално мишљење да се толики људи „казне смрћу“, или просто речено побију. А и како би га могли, како би га смели дати?! Сви су гледали да својим одговорима, на начин погодан, који Краља не би сувише изложио — ма да се он самим постављењем овога питања и сувише открио у једној незавидној светлости — Министри су, велимо, сви гледали, да се својим одговорима оградe од овог фаталног питања, на које би и сам пристанак био, ни више ни мање, но злочин мучкога убиства, управо злочин, који се не би могао квалификовати. Писац овога дела, који је сад тек како треба видео шта значи бити Министар Краља Александра, није само ћутке пристао уз ово коначно мишљење, већ је и сам, узевши нарочито реч, први и образложио своје мишљење. У првом реду писац је истакао, да, будући непосвећен (фактички чак ни новине о претресу није могао прочитати!) у само дело, не зна, у којој су мери окривљени доиста криви или прави, те по томе не може дати своје мишљење у опште

о величини казне, за коју постоји суд. „Ваше Величанство, говорио је он даље, по свој прилици жели, да ти људи буду, од сад, политички безопасни?“ „Јесте!“ одговори кратко Краљ; а писац управљајући овакво питање, желео је, ради успеха главне мисли своје и свих министара, да изведе ствар тако, да изгледа да је тиме, као погођена и краљева мисао, који је био саревњив на то, да све изгледа да припада само његовој иницијативи. „Е па, лепо, В. В., продужи писац: они то могу исто тако бити и живи у затвору, као и мртви у гробовима“, при чему се сама собом наметала она народна реч: „робом икад, а гробом никад!“ — Томе се одмах придруже и остала три присутна министра, и тако је мишљење свију њих било: против смртне казне.

Добивши овакав одговор, Краљ ћутке обрте и оде у спаваћу собу свог оца, Краља Милана, коју је од собе на ћошку делио само танак зид са вратима на среди. Кроз та врата оде Краљ, а Министри осташе дуго сами у очекивању да се Краљ врати. Дуго, врло дуго се чекало, док им дежурни ађутант, који је случајно навирио у собу, не саопшти да се Његово Величанство Краљ повукао и неће долазити натраг.

Но ово краљево питање, на које је дати одговор донео право олакшање души и савести присутних Министара, заслужује да се ближе загледа, у погледу својега порекла. Од куд ово питање? Да ли га је Краљ Александар из својих победа поставио и да ли није збиља тако опако мислио, да ваља „смрћу казнити“ т. ј. побити толике људе или „главније“ од њих? Или је Краљ желео само кушати Министре, шта они о томе мисле, да би кад год радикалима могао рећи — на случај пристанка Министарског — да су их ови хтели побити, а он им главе сачувао. Је ли Краљ Александар сам ово питање поставио — доследно своме говору са балкона нишког двора (30. јула) да „он не сме бити мека срца“ — или је у томе слојан био са својим оцем, или је, узмимо најбољи случај, желео да у негативном одговору Министара нађе потпоре, да сузбије евентуални захтев свога оца да се они „казне смрћу“. Али, у том случају што је Краљу требало да са балкона свога двора, у поменутом говору на бакљад, довикује хиљадама скупљених слушалаца: „За те људе и не треба да има милосрђа, већ праведне и заслужене казне.....“ Све саме загонетке, али опакe загонетке!

Казна, изречена над окривљенима по делу атентата, како ју је изрекао Преки Суд — сам или ипак под каквим утицајима — довољно је ипак била израз речи краљевих у поменутом нишком говору. Она је, нарочито за понеке била и сувише тешка. Али то остаје на савести оних, који су је изrekli. Министри, који су 11. септем. 1899., када је, после свршеног претреса, утврђивана пресуда Преког Суда, били у нишком двору у онако тешком положају, немају у томе шта себи пребацати. А као год што не знамо порекло горњег краљевог питања, нисмо у стању утврдити, да ли није овакав одговор, и то баш махом „млађих“ међу министрима (јер ту не беху присутни: председник, мин. финансија, правде и

војни) допринео да пресуда Преког Суда не испадне онако страшна и крвава, каква би можда била да је повлађено жељи исказаној у питању краљевом. Ако би то био случај, ко не би имао разлога да се томе радује? Ми са своје стране овде износимо само један позитиван факт, а и другим, боље посвећеним, остаје да га допуне и другим податцима, а историји да их све цени¹.

Пада у очи да је ово питање баш постављено млађима међу Министрима. Да ли је то долазило отуда што је Краљ већ могао имати мишљење одсутних (који су у доба изрицања пресуде били у Београду) или што је тако прост случај хтео, да се питање постави само онима, који су се ту десили, ми не знамо. Али знамо ипак једно, што ће се строгим анализом састава свих влада за Краља Александра моћи утврдити: да су се министри свију влада Краља Александра које је он, ван странака састављао, делили на два круга: унутрашњи и спољашњи, од којих је, према приликама, које су утицале на састав које владе, кад био један, кад други круг већи или мањи. У први су спадали махом људи, познатији и ближи лично Краљу, било као пријатељи и повереници његови или пријатељи и Краља Милана, које му је овај као одаве препоручио, било као иначе погоднији Краљу; у други круг спадали су они, који су попуњавали места у влади, вршили послове, и били примљени или узети из разних политичких обзира на партију која је у влади заступљена, или Странку која је у Скупштини јаче представљена, као што је, с обзиром на тадашњу либералну већину, неоспорно следовао и избор писца ових редова за министра у кабинет др. Влад. Ђорђевића.

Кад је, после недељу дана, 19. септем., изнесено у Министар. седници у нишком двору, под председништвом краљевим, а у присуству Краља Милана, питање о укинућу ванредног стања у Београду и округу београдском, као и о растурању Преког Суда, питање као да није било у очима свију тако зрело за решавање. Све се нарочито на краљевој страни мислило, да тај баук треба још да стоји. Али се пришло умеренијој и мудријој оцени, и решење је донесено: да се и ванредно стање и Преки Суд укину. Писац говорећи и сам о томе — сећајући се и сад погледа Краља Милана, који беше прикован на њему — нарочито је нагласио потребу да се Европа што пре увери, да прилике у Србији нису ни нередовне ни страшне. То беше резултат поуке, коју је писац о. д. поцрпео из необузданог савременог писања стране штампе противу Србије. „Задржавање и Преког Суда и ванредног стања даље, да се под њим и сама Народна Скупштина састане, одавало би пред светом страх још од нечега, а ја не видим од чега би се

буди какав страх могао зачети, и то, по свом ефекту неугодно ванредно стање и даље одржавати. Кад се Народна Скупштина састане, ваља јој у престоној беседи, и ње ради и света ради, објавити, да су у земљи настале по све редовне прилике....“ То беху, између осталог, речи писца које су од свију присутних пажљиво саслушане.

Тако је и било. Још истог дана, 19. септем. 1899. могао се објавити указ краљев, којим се укида и Преки Суд и ванредно стање. Ситуација је била бар у том погледу чиста, у колико се о чистој ситуацији могаше, и пре и после тога, у Србији у опште говорити. Али треба да се ипак зна, да је у свима приликама било људи, који су са своје стране по могућству доприносили, да и ако није могло са свим зла нестати, да оно бар буде што мање а нарочито да не дође — од зла горе.

¹ Вукашин Ј. Петровић, тада Мин. Финансија, у својим поменутим сећањима о Краљу Милану („Цицварића Београд. Дневник 1924.) такође говори о отклањању смртне казне нарочито од Пашића и Таушановића. Но он ту акцију описује, као последицу извесне интервенције бечког Мин. спољ. послова, и уме Немачке, а с обзиром на Русију. Но писац, када је са осталима предње мишљење против „смртне казне“ дао није ни тад ни после о предњој акцији ништа знао.

ЈОВАН РИСТИЋ

*б. књажевски и краљевски Намесник и дугогодишњи Министар
иностраних дела.*

(1831 — 1899)

I.

Смрт његова. — Јован Ристић умро је, у 5. часова по подне, у понедељак 23. августа, 1899. године, у својој шездесет деветој години.

Смрт Јована Ристића био је догађај који је надалеко одјекнуо у Србији, у Српству, по целој Европи. У отаџбини његовој поглед свију беше управљен на самртни одар човека, који је више од четири деценије, срећно и успешно стајао у првим редовима најбољих синова своје отаџбине и радом својим беше утврдио и сада оставља велико и часно име поштеносца и заслужног државника српског. Доследно томе и погреб његов добијаше значај догађаја. Зарад тога су обустављени многи државни послови. Сви, од владаоца па до најмањег пријатеља његова, спремаху се да достојно одаду последње почасте заслужном мужу, чији ће се смртни остаци предати мајци земљи, а дела његова историји, као што резултати трудова његових, у знаменитим тековинама, остајаху отаџбини и народу његовом, да сведоче потомству о државничком раду Јована Ристића и о подвизима нараштаја, који је са Ристићем и Ристић са њиме, био сретан да се постигне оно, што се постићи могло.¹

Једна од првих изјава учешћа Госпођи Софији Јов. Ристићки, биле су телеграфске изјаве краља Александра и краља Милана отправљене из Ниша, чим је тамо стигла вест о смрти Јов. Ристића.

„Дубоко потресен вешћу о смрти вашег мужа — говораше у свом телеграму Краљ Александар — ја се са болом у души придружујем вашој тузи за узоритим покојником. Мудри сарадник неумрлога Кнеза Михаила при задобијању градова, он је, као вазда

¹ „Са политичке позорнице српске нестало је једног великог мужа, а на листове новије повеснице српске уписано је једно велико име... Јована Ристића нема више међу нама смртнима — он је прешао у ред српских бесмртника. За живота створио је многа велика дела, за то га данас по смрти убрајамо у велике српске људе. Покојни Јован Ристић оставља за собом дуг низ плодних дела, на које је утрошио више од 40 година неуморног рада...“ Овим речима почињаше чланак у „Малим Новинама“, из пера, које није било пријатељско за живота Ристићева. Чланак је, не знамо по чијој наредби, пренесен у „Српске Новине“.

верни и одани пријатељ мога дома, вршећи два пута највишу власт, сачувао моме оцу и мени круну Обреновића, неповредну од нападаја неких непријатеља и развратних елемената. Његова државничка вештина помогла је моме оцу да Србији осигура успехе рата за независност и ослобођење крајева, из којих се у овом тренутку с благодарношћу и поштовањем сећам његових великих заслуга; а у последњим годинама његовога бонога живота, он је искреном потпором мојих трудова да своју отаџбину изведем из странаčkih нереда бољој и срећнијој будућности, дао сам свој ауторитет и у земљи и на страни у службу моје замисли и среће самога народа.¹ Његова су дела велика и трајна; благодарност моја и мога дома његовој сени вечита; а српски народ увек ће помињати његово име с поносом, што је родио таквог сина“.

„Са осећајима дубоке туге — говораше опет у свом телеграму Краљ Милан — примио сам вест о смрти вашег мужа. Будите уверени, са децом, о моме најживљем учешћу. Казати шта осећам, то је у овим тренутцима немогуће. Требао бих описати историју Србије из раног детињства мога, па до данашњих времена, историју, где светли име великог покојника. Слава вечита врлом пријатељу и родољубу! Слава Јовану Ристићу!“

Оба ова телеграма пуна су топлине, и ако се може рећи да симпатије и Краља Александра и Краља Милана, судећи по дотадашњем понашању њихову према Ристићу, ни по висини ни по топлини не стајаху у истинитој сразмери према овим изјавама. Они обојица нису волели Ристића и Ристић је, као што знамо, много тешких и ничим незаслужених удараца од њих поднео, многе горке часове проживео. Он је патио са болова, који су му баш са те стране долазили; и он и његова околина остали су у уверењу: да је „први април“ задао и физички удар његовоме чврстом организму. Од тада, у вези са другим недузима, здравље његово иђаше низбрдо. Али, констатујући све ово, и уверени да тиме наспрам краљева не грешимо душу своју — можемо ипак веровати, да је у овим изјавама учешћа оба Краља пробило, ма и пролазно, и истинитих осећаја. Али дела Ристићева, и његове заслуге, побројане у изјави Краља Александра и Краља Милана, тако су својом тежином падале на савест њихову, да их они нису могли не истаћи, а да се на своју властиту штету, не огреше о истину, без обзира на меру својих симпатија или боље рећи антипатија, према „вазда верном и одличном пријатељу свога дома“² И аутори телеграма

¹ Октобарске одлуке, пре десет месеци у кући Ристићеве дојесене, говориле су против овога — очевидно тенденциозног — краљевског навода, све и да је Ристић желео онакав избор Скупштине и помагао успех своје Странке. Те су октобарске одлуке биле и последњи политички акт Ристићев.

² Карактеристично је даље, да и ако је писац као познати и признати пријатељ Јов. Ристића, и као такав је ушао и у Министарство, био тада у близини краљева, никада ова, после сарање Ристићеве, не узеше реч да о покојнику ма шта особито реку. Учинивши све што се инсценирањем могло учинити, и то доиста у мери признања достојној — Краљевци су, као да није ништа било, ушли у своју свакидашњицу. Оно, што се зове „посвета“ било сећања, било најпосле обичне

то су казали доиста лепим и пробраним изразима, који служе на част перу из кога су потекли¹.

Тон, који је владао у краљевским изјавама учешћа, осетио се одмах у целокупним припремама за погреб Ристићев. Доневши у Нишу одлуку, да се Ристић сахрани о државном трошку, влада је одмах наименовала Одбор који ће се, под председништвом генерала Милована Павловића, старати о програму погребца.

„Распоред погребца“, који је Одбор издао и у „Срп. Новинама“ објавио, утврђивао је да се покојник, по заслугама својим, сахрањује о држ. трошку. На дан погребца — 25. августа — неће радити канцеларије свију држ. надлештава, ни школе у престоници. Због учешћа покојникових у ратовима за ослобођење и независност, указаће се све војне почести. У свима београдским црквама и у Крагујевцу (као месту рођења) огласиће се, и звона ће звонити за време спровода Саборној Цркви и полагања у гроб. На свима главним надлештвима, и на општини, истаћи ће се црне заставе за знак жалости. Чланови Владе изнеће покојника из куће, са вишим официрима и председ. београд. општине; Саветници уносе у цркву, а из цркве Академици.

Скуп за погреб у 9 и по часова, 25. августа код дома покојникова. Чиновници ће носити реденгот, официри парадно одело.

Програм, који смо само у изводу саопштили, тачно је извршен. Дан погребца беше необично леп, ведар и сунчан. Спровод беше импозантан, утисак силан, неодољив, који увећаваше поштовање свију према умрломе. Грађанство је свуда, куда је спровод пролазило, затварало своје радње. Многа војска свију родова оружја даваше спроводу особени озбиљно узвишени карактер.

Краљ Милан дође то јутро, засебним возом из Ниша, да у име Краља присуствује погребу, дошав право са станице кући Ристићевој, изјавивши госпођи и породици и лично своје жаљење. Краљ, који није имао у Нишу никаквих послова да га задрже, ипак није дошао. За што? Дан раније беху дошли из Ниша и остали Министри, и тако је цела Влада била на погребу.

Дobre речи коме, за њих обојицу, као да није постојало. И то је потицало из њихове целокупне душевне конституције, о којој је било напред речи. И ми, с тога, ово не износимо да изразимо своју срдбу. Они су били онакви, какви су.

¹ Одмах сутра-дан по смрти, изашла је у „Вечерњим Новостима“ бр. 232. од 24. августа, потпуна биографија (некролог) покојникова, која је носила наслов: „Јован Ристић, бивши Краљевски Намесник, председник краљ. Академије наука и т. д. и т. д.“ Посвећен ближе по други пријатељи у личне одношаје покојникове, из његове прошлости и садашњости, писац сматрао је за дужност, да ову биографију Јов. Ристића има већ у готовости те је тако она изашла и прва и најпотпунија и послужила свима који су тада имали да пишу, или да у говоре своје уврсте потребне податке о животи и раду Ристићеву. Уредништво је биографији додало и једну од слика покојникових, и имајући рукопис у приправности, могло је оно брзо одговорити и потреби јавности и жељи писца биографије, да иста што пре — по примеру великих листова европских у оваквим случајевима — буде објављена. Ми се, констатујући то, нећемо даље устављати на појединостима из те биографије.

У саборној цркви, декорисаној сходно, чинодејсвовали су на опелу: Митрополит Инокентије са жичким епископом Савом, који, као пријатељ покојников и сарадник на делу народнога ослобођења, и ако стар човек, није пожалио труда да лично из Чачка дође и последње почести укаже; свештеника, монаха и ђакона, из Београда а и из унутрашњости беше безброј.

Тек се сврши опело, настаде један необичан тренутак, пре предвиђених говора Митрополита Инокентија и Председника Министарства: Краљ Милан, ступивши са свога места, код краљева стола, напред сандуку покојникову, окренут присутнима, велегласно проговори: „Дошао сам по заповести врховног команданта војске, Његовог Величанства Краља Александра, да се придружим молитвама Српске православне автокефалне цркве за покој душе великога родољуба Јована Ристића. У име, и по заповести Њ. В. Господара и Краља Александра Првога, узвикујем Јовану Ристићу, великом родољубу, одличном саветнику круне, народноме великану: Слава! Слава! Слава!“

Говори митрополита Инокентија у име свете цркве и Председника министарства у име Владе, оцртали су моралну слику и величину покојникову, његове заслуге за престо и за земљу. Незаслужена не беше ни једна похвала, празно ласкање не беше ни једна реч тада речена. О Јовану Ристићу могаше се, верно и искрено, само добро говорити. То ће историја још боље утврдити. На гробу је говорио, само писац, опростивши се са својим, драгим, дугогодишњим пријатељем¹. Сви говорени говори: Митрополитов, Председника Министарства и писца штампани су, одмах по погребу, у „Српским Новинама“. С тога у њихове појединости овде и не улазимо.

Прошло је било подне, кад је спровод стигао новом гробљу. Десно од улаза, на реду прво место идући ка храму Св. Николе, беше одређено и од општине уступљено за гроб покојников, при чему су два прописна места уједињена у једну гробницу. Са левом ордеана „Милоша Великог“, како је сам изјавио жељу — која допушта и нарочита тумачења, каква су се јављала и при погребу Кнеза Бизмарка у погледу безобзирног наследника првога цара немачкога Вилема I. — уз грмљавину топова и плотуне пукова и ескадрона би спуштено на вечни покој тело Јована Ристића, Министра, Председника министарства, Кнежевског и Краљевског Намесника и вође Народне Либералне Странке. Прост, од црнога гранита споменик, какав се за живота покојнику допадао, обележава гроб његов са натписом: „Јован Ристић, бивши Књажевски и Краљевски Намесник, 1831.—1899.“ Шта би се више и речитије могло рећи, јер у ово неколико речи уписан је и знатан део историје Кнежевине и Краљевине Србије! Гробница, коју је уступила

¹ По народном обичају, место венца — каквих је много било — писац са својом женом, поставио је, на опелу чело главе покојникове, свећу са црним тракама, на којима је било исписано: „Своме незаборављеном пријатељу Јов. Ристићу — благодарни Јелена и Жив. Живановић.“

бесплатно општина, сараднику на удаљењу Турака из Београда, прва је десно од улаза у гробље.

Као одјек смрти Јов. Ристића, били су у страним новинама многи чланци и белешке о његовоме раду, а у земљи многи парастоси, оглашења по црквама.

Писац је одмах по сахрани Јована Ристића имао да, заједно са другим заједничким пријатељем Димитријем Стаменковићем, изврши и један акт, који је потицао из поверења, којим га је за живота Ристић одликовао: да Суду преда тестаменат Јована Ристића, који је био код писца на чувању, а који је написан 18. новембра 1898. год. у Београду, пошто је по погребу претходно известио породицу покојникову, да постоји писани тестаменат и да се сад налази у Суду, коме је предат 26. августа у 3½ часа по подне.¹

II.

Јов. Ристић по оцени даљих и туђих посматрања његове личности и рада. — Смрт великих људи увек даје повода размишљању и рефлексјама, у земљи и на страни. Они и њихова дела дају стубове, којима се зида зграда народне историје. —

Кад је у мају ове исте, 1899. године, умро велики шпански беседник и политичар Емило Кастелар, чија је смрт не само у његовој отаџбини, но и у свему цивилизованом свету, изазвала искрено саучешће, један од најугледнијих листова француских, „Temps“, пропраћа крај живота великога сина Шпаније рефлексјама, које тако одговарају моменту оличеном смрћу српског државника Јов. Ристића.

„Деветнаести век, вели духовити француски писац у помену листу, пре но што и сам мене, пушта, да му претходе најславнија деца његова. Као и стари храст под јесен века својега, лишава се мало по мало огранака, који му беху дика његова, да му један за другим отпадну са његове златне круне. До још пре неколико година, могаше свака земља у Европи истаћи у пуном жеку уткане у сав покрет народнога живота, бар по једног од оних људи, које Емерсон назива репрезентативним, и собом, сажето у живу индивидуалност, оваплоћаваху једну епоху, једну тенденцију, једну расу. Ах, колико су се већ проредили редови тога херојскога кора! Изгледа, као да природа хоће да створи *tabula rasa*, да створи празно место, за избијање нових изданака и да двадесетоме веку, на његову помоћ, остави слободу бескрајнога простора и безграничног хоризонта! У неколико година, Виктор Хиго у

¹ Јов. Ристић је писао, како сам велаше, више тестамената. Три последња предавао је писцу на чување, пошто је допустио да их писац увек прво прочита. На молбу пишчеву, у погледу овога последњег од 18. нов. 1898., Ристић је одобрио да о томе зна и Дим. Стаменковић, који је био одан Ристићу, а имао је и касу, која је без сумње најсигурнија чуварица таквих докумената. Тако су њих двојица, писац и Стаменковић, предали тестаменат суду, који је писцу издао реверс, а отварање је резервисао писац да буде пред породицом, која је томе приступила тек после четрдесет дана.

Француској, Гарибалди у Италији, Бизмарк у Немачкој, Гледстон у Енглеској, и ево Кастелар у Шпанији, смирише се, да заспе свој последњи сан. Ови, што их сад, у неку руку случајно поменуемо не припадају сви ни истој категорији, ни нарочито истоме реду. Потомство ће их распоредити како треба. А ми — завршује француски писац — који такође не можемо натраг од онога, што и нас заповеднички сутра чека, задовољимо се тиме, да поздравимо погребни спровод оних, који су уздржали век наш, да се не углиба у просташтво...“

Оно, што се на крају деветнаестог века, по горњим речима, десило у Француској, Немачкој, Италији, Енглеској и Шпанији, које су земље погубиле своје велике људе, што су ударили печат на своје доба и на своју земљу, то се смрћу Јована Ристића дословице дешава у Србији. Са њим силази у гроб један од истакнутих сатрудника на делу васкрса и препорођаја Србије, која је, као држава нова, чедо XIX века. И што је главно, од тих знаменитих сатрудника, и знаменитих радника, који су се и у Србији истакли, мало ко остаје после Ристића и његових савременика, другова као и супарника. Још се види на хоризонту абдицирани Краљ Милан, али неће проћи дуго и ми ћемо видети, да и он, и ако још млад, игра своју последњу улогу, да ће и он поћи за својим савременицима столећа, коме по рођењу и раду и он припада. После њега настаће у Србији, са почетком XX. века, доиста права *tabula rasa*, на коју ће силна и невидљива рука Провиђења ударити свој тврди печат и многу судбу запечатити. Провиђење, које је уклонило толике знатне људе, као да благовремено уклања и знаменитијега од њих, Ристића, да очима својим не види оно, што са потмулом тутњавом, споро али постојано из дубине долази...

Но вратимо се својој мисли. Народ наш и ако није велики као народ руски, француски, талијански, енглески или немачки, он је, и овако сразмерно мален, дао доказа о својој великој животној снази, и вођен великим вођама свога XIX. века, стао је у ред цивилизованих великих народа, са којима од векова живи у географској заједници. Па и ти Вођи српскога народа, који га предводише и у рату и у миру, и у борби за уједињење и ослобођење, као и у мирној, али исто тако трудној борби на путу цивилизације, културног и економског напретка његова, ти Вођи, велимо, моћи ће стати упоредо са великим вођама поменутих народа. Који народ у Европи и ван ове, преко својих репрезентата, не знађаше за име и личност Јов. Ристића, као српског државника?

*

Појава краћих или пространијих биографија Ристићевих ван Србије, пада увек у времена, када се он истицао у знаменитим догађајима своје отаџбине, од којих је он био нераздвојан. Док је личност његова била први пут истакнута успехом при заузећу градова (1867.), ауторитет и глас његов, као државника, беше де-

финитивно учвршћен за Намесништва (1868—1872). Све што је после долазило, само је увећавало већ стечени сјај имена његова у земљи и на страни. У првом реду још су јаче Јована Ристића истакли знаменити ратови (1876—1878) и са својим неуспесима, из којих је Ристић, као Министар спољашњих послова, ипак извео неоштећену вазалну Србију; као и са својим успесима, са којима је Ристић опет као Министар спољ. послова, извео своју отаџбину у ред независних држава европских, а уз то увећану са проширеним границама. О Ристићу се говорило и кад се дизао и кад је падао и привремено силазио са позорнице рада. Интензиван рад пада до 1880. године; па се понова јавља 1887., за време Савезне Либерално-Радикалне владе, док није, по личном достојанству, достигао своју кулминациону тачку у Краљевском Намесништву (1889—1893), коме је следовао трагични пад „првог априла“ 1893.

Познавању имена Ристићева и његове личности у Европи, поред значајних дела, која су уписана на листовима историје, и у којима је учествовао Ристић као српски државник, — допринели су и пријатељи и непријатељи његови, разумемо у политичком смислу речи. Била би то и замашна и интересантна збирка, имати све, што је које где писано о Јов. Ристићу. Али у свакидашњој хуци догађаја, недовољно се управо и поклања пажња свему што се појави, бар не у погледу очувања тих фрагмената за будућност. Тако много што шта остаје усамљено и растурено по листовима свију језика и народа. Ти штампани остаци, и прибрани и расту-рени, равнају се староме вину, да што дуже стоји, више вреди. Што год су читалац, и оно што се чита, временом, пореклом и простором даље једно од другог, у толико је то читаоцу интересантније, важније.

По себи се разуме, да има и супротних назора и у домаћој и у страниј штампи. То доноси политички живот собом. Што један политички човек више освоји терен и тиме више потисне своје политичке противнике — а Јов. Ристић их је имао као и сваки други, а можда више, но који њему мање дорастао ривал — то ови, са свим природно, траже одушке гневу своме. Где се овај лакше избацује, но путем штампе? И где може тога бити више, но кад се свеколике политичке прилике тако помуте, да је објективно посматрање у опште онемогућено, као што то беше настало у Србији, нарочито после 1880. године. Те израштаје познијих болесних прилика политичких, остављамо свакоме да их сам цени; а нека их цени и Историја. У све три претходне књиге овога дела има много података и за ту страну посматрања¹.

¹ Кад су почеле, једна за другом, излазити књиге ове Политичке Историје, и читане у пространим круговима, могло се осетити: да је не само садашњем нараштају, но и најистакнутијим политичким представницима много што шта било непознато из наше политичке прошлости за 50—60. година назад, од појаве овога дела. Једна тако истакнута личност, као што је вођа Демокр. Странке Љуб. Давидовић, изражавајући своје допадање према делу, рекао је писцу његову: „Право да вам кажем, да ја до појаве овог дела, нисам знао ко је Јован Ристић“. И то је

Историји ће преостати, да даде свој суд и о сенкама, које свачији лик прате, па и Ристићев. Али једно се, ван сваке сумње, може још сада утврдити: да све разне, блиске и даље сведоџбе, које су о личности Јована Ристића и о његовоме раду потекле из пера руског, немачког, француског, талијанског, словенског и не-словенског, својим примерном једногласношћу, и вазда у добром смислу, могаху постати само тако, што се тицаху човека неоспорно заслужна, који је својим личним особинама знатно надмашавао многе од савременика, човека часна и у својим делима истакнута. Само таква једна личност, ма и са толико разних страна посматрана, и са толико гледишта цењена, могаше ипак дати слику чисту и светлу, ничим неумрљану. Као таква, она ће прећи и у Историју и српски народ се њоме може поносити.

III.

Ближе о Ристићевој биографији. — Биографија Јована Ристића била је предмет и српских људи, кад нарочито, кад узгред, уз разне догађаје. Једна од најпотпунијих, за онолико колико обухвата живот и рад његов, јесте она од Јована Бошковића професора Велике Школе, члана, Академије Наука, која носи наслов: „*Јов. Ристић*“, животописне белешке“ од Јов. Бошковића. Ова је биографија изишла у календару „*Годишњаку*“ и у листу „*Бранику*“ бр. 124. од 20. октобра 1887. године. До те (1887.) године, она и обухвата живот и рад Ристићев. Непромењену и непроширену, прештампвао ју је 1898. писац о. д. у нарочитој књижици, са кратким предговором.

Друга, потпуна биографија, јер је писана после смрти Ристићеве, јесте она, која је из пера писца о. д. изашла 1901. године, у „*Босанској Вили*“.

Овој је биографији претходио некролог у „*Вечерњим Новостима*“ бр. 232., који је у томе листу изашао сутра дан по смрти Ристићевој, 24. августа 1899. и послужио је у многоме и савременим листовима и беседницима о погребу Ристићеву као тачан ослонац.

У Књизи I. овог дела, у нарочитом одељку, који носи наслов: „Вођ Либералне Странке“ изнесен је рад Јов. Ристића од 1858. до 1868. како би се објаснио и његов избор за Намесника на Вел. Нар. Скупштини 20. јуна 1868. и његова појава на челу Либералне Странке, којој је, мимо све остале савременике, он постао вођ и на томе тешкоме, пуном части положају, остао све до своје смрти. —

Одатле, то јест од избора Јов. Ристића за Намесника 1868.

по све разумљиво у земљи, где се политичке слике и прилике сазнају и познају понајвише из простачке грдње и напада листова, који мисле да ће своје протекторе у толико боље истаћи у колико више наруже своје и њихове пол. противнике. И Јов. Ристић, за живота, није могао бити изузетак, а да и његова личност не буде нарочити објект напада својих противника. И из тих напада савремени нараштај овда, на жалост, формира свој суд.

па за свих даљих више од тридесет година, све до смрти његове 1899. изнесен је живот и рад његов кроз књиге овога дела.

Тај је рад нераздвојан од судбе Србијине, на коју Јов. Ристић тако непосредно утиче. Као и догађаји, који су се од 1858. на овамо десили, тако и рад Јов. Ристића пада у три засебна периода, од којих сваки обухвата по једна од Књига овога дела.

То је довољно јасно и опширно потврђено излагањима у све три претходне књиге.

Но на овоме месту и у одсеку, који се ближе бави личношћу Јована Ристића, ваља нам и засебно, сажето и у целости, изнети биографију његову, допуњујући је и податцима, нарочито из младости, којих нема ни у једној од писаних биографија.

* * *

Јован Ристић рођен је срцу Шумадије, у Крагујевцу, год. 1831. дана 31. јануара, када је, поречма својега кума „и име своје донео“¹.

Рођење овога одличнога сина српског пада међу два тадашња знаменита успеха кнеза Милоша: између свечаног признања права народу српском у Србији (1830.) и проширења граница ондашње Србије (1833.); а то беху лепа знамења за доцнијега сарадника и на проширењу и државно-правних одношаја и граница срп. државе.

Оцу му је име Риста, а матери Марија. Отац је старином из Босне, а мајка је из села Синошевића у окр. рудничком, и још као девојка, почетком деветнаестог века, бегала је од Турака, и на лицу је до смрти имала белугу од турске сабље, коју је задобила при једном нападу бесних Турака на њено село. Отац Ристићев је зарана умро у Крагујевцу, а мајка у дубокој старости у Београду (1894.), дуго година почувана и подржана од својега сина, пошто је и сама, преулавши се по смрти првог мужа, и док јој син није стао на снагу, проживела чудан и буран живот.

Прво детињство провео је Ристић код родитеља у месту рођења, подносећи — нарочито по очевој смрти — оскудицу сиромаштине, које се често у животу сећао, а коју и у самом приступу својега тестаментa помиње, благодарећи Промислу Божјем „што ме је, вели, из сиротиње подигао и на пут извео“. Ту у Крагујевцу свршио је и основну школу, каква се онда учила.

¹ Светитељи тога дана јесу: „врачи Кир и Јован“. Кумови старијих времена радо су давали младенцу име свеца, нарочито од рођенога дана. Тако је Ристић добио име Јован; а тако се, у недостатку писаних докумената, црквених и других, долази до дана рођења његова, пошто врач Кир и Јован стално падају 31. јануара. „Све сам чинио но узалуд, говораше Ристић, да у црквеним књигама рођених у Крагујевцу нађем трага о свом рођењу. Оно није уведено у књиге.“ Година рођења 1831. стално се наводи у свима биографијама Ристићевим, па и оној најаутентичнијој од Бошковића. — Даље причаше писцу Ристић, како су, кад се родио, наложили у кући велику ватру, која дохвати кућне греде и једва је угасе, што произведе разна тумачења. — Из својега детињства Ристић је поред осталог говорио о том, како је ишао и бос, па једном приликом ударио ножним палцем о неки предмет, палац озледио „и по неколико корака ваљало је скакати на једној нози“. Овај случај мора да је био необично болан, пошто се писац сећа, да се Ристић,

Да ли само због немаштине, или и услед знаменитих промена, које су се тада у Србији, а поименце баш у Крагујевцу, одиграле — и повукле за собом пад династије Обреновића (прогонством Кнеза Михаила Обреновића у августу 1842.) и подигле династију Карађорђевића (проглашењем за Кнеза Александра Карађорђевића) — мали Ристић исте, 1842. године пошто је својим очима гледао судар између Вучића и Обреновића на Метиним Брду, те јесени, помогнут трошком од кућних суседа¹ прелази у Београд и уписује се у београдску гимназију² као редован ученик, патећи се и злоупотреби, као и дан данас толики ђаци. Објашњење овом преласку у Београд може се, у осталом, и у томе наћи, што је дотадашња Гимназија у Крагујевцу те знамените 1842. год затворена и тек 1845. обновљена. Ово је такође било услед догађаја из 1842. познатих под именом „Вучићеве буне“.

Дошав у Београд, Јов. Ристић ту је, до краја својега школовања и остао. Свршивши тадашњу Гимназију, која је имала шест разреда, он 1847. пређе на Лицеј, на коме је слушао науке све до 1849. И у Гимназији и на Лицеју, Ристић је био стално одличан; а оцне су, по ондашњем, гласиле, да је био увек „први превасходни“. Као такав имао је приступа у многе боље куће и друштва, живећи, поред благодетења, поглавито поучавајући туђу децу.

Ово време школовања од 1842. до 1849. било је дакле за сиромашнога Ристића проткано и текобама, кроз које се он срећно провукао, а није се прошло и без озбиљних искушења, која су живот његов лако могла скренути на сасвим друге путове. Тако идући једне године, после школског одмора од куће из Крагујевца пешке у Београд, сретне га неки отмен Шумадинац, који је јахао на коњу, „један од оних старих типова српских, вељаше сам Ристић, коме се човек и нехотице склони с пута“. Ступивши са младим ђаком путником у разговор, упита га домаћин на коњу: ко је и шта је? И кад чује да је ђак, онда му овај сеоски домаћин стане говорити, да се мане даљег школовања и да се као сиромаш не мучи, него нека пође са њиме у село, да им буде учитељ. „Што да идеш да се мучиш, но хајде на готов хлебач“, почне сеоски домаћин

у вези са причањем о свом детињству, неколико пута које кад навраћао на ово, пропраћајући извесном мимиком. Потпуности ради да додамо, да је Ристић као дете имао и особени надимак: Дура, т.ј. „Јова Дура“.

¹ Међу овима нарочито је за малог Ристића била од користи кућа Обрада Савића, трговца, са чијом је децом (нарочито са Владимиром Савићем, доцније начелником благ. одељ. Мин. финансија) Ристић друговао, и тако рећи „под једним губерном спавао“. Обрад и Риста, отац Ристићев, купили су заједнички један плац, поделили по пола и, не ограђујући кућу од куће, остали добри пријатељи и суседи, и ако различнога имовног стања. Жена Обрадова, Јелена, често би пута говорила: „Овој Ристићу деци Бог ће кад тад нешто велико дати, са поштења и доброте њихова оца“. Ристић је имао још два брата и једну сестру, коју је Ристић за живота помагао, и која га је нешто и надживела.

² Историја ове прве гимназије у Београду, изложена је у „Извештају“ Гимназије за школску 1899.—1900. годину. Управа те школе дошла је на срећну мисао, да ту изнесе целу историју ове знамените Средње Школе, и све професоре и свршене ученике њене за минулих шездесет година њена постојања и рада.

своја разлагања. Имају, вели, школу, плаћаће га лепо и изнесе му читав леп изглед од тога положаја, да се гимназиста из Крагујевца озбиљно, онако на друму, размисли, да ли да ову „сјајну“ понуду прими или одбије. Но тежња за школовањем надвлада ласкаву понуду, која би га можда разрешила од многих моментаних текоба. Тако Јов. Ристић не постане — учитељ.

Али је доцније дошло и друго, много озбиљније искушење да постане — свештеник, па, шта више, и монах. Био је већ при крају Гимназије, а знало се за њ, да је одличан ђак, кад га једног дана призове себи Митрополит Петар и стане га озбиљно салетати да пође, као државни питомац у Русију, у духовну Академију, разуме се, по ондашњем сматрању, по себи, да или још као студент или по свршетку наука, буде или пострижен за монаха или рукоположен за свештеника. Митрополит Петар био је човек речит, по опису самога Ристића и других савременика појава импозантна, да јој је мучно било одолети. Али је и у Ристића тада била јасна изражена основна црта његова карактера: јака воља; и он, надајући се да ће држава слати питомце на науку, а уверен да га избор, као „првог превасходног“ неће моћи мимоићи, захвали Првосвештенику на његовој доброты и учтиво одбије понуду. Избор затим падне на Милоја Јовановића, који је такође као „први превасходни“ 1846. свршио Богословију, а затим послат у духовну Академију у Кијеву. Доцније, као Митрополит Михаило, негдашњи Милоје, у једном разговору са Кнезом Миланом, а у присуству Ристићевом, подсећајући на минула времена, напомене: како није била далеко могућност, да садашњи Председник Министарства — буде на столицу Митрополита Србије! Каква игра судбине!

Обезбрижени како тако у својој егзистенцији, тадашњи ученици Гимназије у Београду а по томе и Лицејца, могаху погледе своје подићи и преко школске клупе и свакидашњих лекција и чисто ђачких дужности. Нарочито Лицејци показиваху велики национални полет око године 1848., тако знамените у сваком погледу. То је проистицало из домаћих прилика, у којима је тадашња омладина живела, расла и радила, надахнута чисто националним духом.

Нужно је зауставити се на тим приликама, око 1848. у Београду, у Србији и у Европи. Београд, српска престоница, беше нарочито у своме старијем делу „у шанцу“ у главном турском варош. Турци у вароши, Турци у тврђави (у граду). У вароши двојство власти, српске и турске, у граду оружана сила турска, са топовима окренутим на варош. Није чудо, да су се често догађали сукоби између две вере, две власти, два од векова непријатељска народа. Ко је могао све то више осећати но омладина школска? Док омладина из историје и предања знајаше за српску славну прошлост, и за борбе својих славних претходника из оба устанка, и она се и дању и ноћу спотицаше о Турке, који својим присуством и охолошћу могаху и сувише јасно износити слику унижености, а с тим побудити и тежњу за коначним ослобођењем

од овога зла. Је ли чудо, да су Лицејци, како писцу причаше Радивоје Милојковић, друг Ристићев, са пиштољем за појасом ишли недељом и празником, кад су хтели и да се провеселе у садовима и ван шанца, од којих једно такво збориште беше тамо, где је сада Ботаничка Башта у Палилули, на ком беше и лепа жива вода (чесма), око које се српски народ скупљао и у колу играо, подаје од Турака.

Док, даље, у Србији владаше у то време Олигархија, регрутована махом из старца, од којих су многи савременици првог и другог устанка, са свима примитивним појмовима својега доба, људи више вични оружју него перу, са Запада Европе удараху снажни таласи поновне револуције, која је 1848. пошла од Париза и обрела сву Немачку и Италију, и прошла кроз Берлин и Беч и суседну Пешту, осетила се, као тежња за „реформама“ и у Београду. Беху у додиру два разна доба, два супротна нараштаја у Србији. Док у држави преовлађиваше дух патријархалности, у слободном делу народа, у омладини, вејаше дух новог живота, на који грађанство радо упираше очи и придруживаше му се, а старци окупљени око крме државне са похвалном толеранцијом присуствоваху рођају нових идеја, које ће кроз даљих десетак година потрести целу Србију.

Омладина беше и организована. Лицејци имаху „Дружину Младежи Српске“, која беше центар новог покрета, у свима правцима, које напред наведосмо. Место свих рефлексија и коментара, изнећемо овде слику те, родољубиво надахнуте „Дружине“, како ју је представио Стојан Бошковић, као савременик и очевидац, писцу о. д., упитан о томе, у једном писму из Црквенице недалеко од Ријеке, а датираном 22. марта 1905. године:

„Ја сам те године (1848) свршавао Гимназију — вели Ст. Бошковић у том писму. Одлазио сам чешће на састанке и седнице тадање „Дружине Младежи Српске“, која је у оно доба била на јаком и лепом гласу, и налазила је у свима друштвеним круговима, па и у владиним сферама, великог одзива и пажње. На састанке Омладинске сваке недеље долазили су не само ђаци из виших и нижих школа, но и грађани и чиновници, па и професори Гимназије и Лицеја, међу њима нарочито покојни Дим. Матић, Коста Цукић и Рајко Лешјанин, а често и секретари министарства Филип Христић, Дим. Црногорац и Коста Магазиновић. А на главним годишњим Скупштинама „Дружине Младежи Српске“, држаним обично у просторијама „Београдског Читалишта“¹ долазили су и државни Саветници (виђао сам и председника Савета

¹ Зграда, у којој је било „Читалиште“ више од пола столећа, срушена је 1905. године. То је била основна школа позади олтара Саборне Цркве, у чијим је предњим, пространим одајама било „Читалиште“, на место које дигнута је нова школе. „Читалиште“ је било центар духовног покрета и врло важна културна чињеница око половине 19. столећа. Последњих деценија са установом многих нових удружења „Читалиште“ је само вегетирала, Али њена галерија слика, збирка старих новациа и др. сведочи о њеним негдашњим сјајним временима.

Стојана Симића) и Митрополит Петар, а и сам београдски паша из града слао је на те Скупштине свога нарочитог (у цивилно одело преобученог) изасланика.

„Да се довољно оцени рад и утицај тадање Лицејске Омладине на националну и политичку струју у тадашњем револуционарном покрету нашега народа у Србији и у Угарској (у Срему, Бачкој и Банату, а у извесној мери и у Славонији и Хрватској) требала би за то нарочита студија и расправа. Овај слободоумни покрет онога времена потстицао је највише револуционарном струјом из Француске, где је у фебруару 1848. проглашена Република; а исто тако, и још више, долазио је и од народних буна у Бечу, Пешти, Прагу (Словенски Конгрес), Загребу и Карловцима (Мајски Сабор).

„Тај покрет, код нас у Србији нашао је свога јачег политичког израза на великој Народној Скупштини о Петрову дану 1848. у Крагујевцу, и у побуну Београђана противу турака 13. јула исте године, када је војвода Тома Вучић својим великим ауторитетом успео да побуну утиша, обећаваши свечано: да ће Кнез и влада скорим учинити озбиљне кораке код Порте у Цариграду, да се Турци из вароши Београда иселе, а само да у градовима остану турски гарнизони. Ово обећање, као што знате, извршило се (у погледу Турака грађана) 14 година доцније (1862.) под владом Кнеза Михаила. Тражене политичке реформе у Србији, а нарочито редовно сазивање Народне Скупштине и слобода штампе, остављене су за боља врмена. А то се је могло без велике опасности за ондашњу владавину учинити већ и услед тога, што је после угушења мађарске револуције помоћу руске војске, у августу 1849. и после пораза Сардиније и талијанског покрета код Новаре (у марту 1849.) у целој Европи отела мах реакција, те се и покрет Српске Омладине у корист потребних рефорама у Србији¹ и у корист идеје ослобођења и уједињења Српства морао обуставити за неко време.

„Главне улоге у том омладинском покрету у Србији онога времена имали су: Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Јован Ристић,

¹ Јов. Ристић, поред онога што је о овим већањима у Београдском Читалишту изнео у својој књ. I. „Спољ. Одношаји Србије“, причаше писцу: „Наравно, ми смо по угледу на париске догађаје у тој 1848. години, тражили ово троје: Народно Представништво, Народну Гарду и Слободну Штампу. Ти су захтеви „правитељству“ (влади) и написмено предати. И какав је одговор на то добијен?! „Правитељство“ одговара: да ми Срби у Народној Скупштини имамо од вајкада Народно Представништво. Сваки Србин може и сме да носи оружје, и куд би било боље Народне Гарде од овако оружана народа? Што се тиче Слободне Штампе, „правитељство“ не само да нема ништа противу ње, него ће се задовољити ако сваки школован човек својим писањем у новинама и књигама допринесе општем просвећењу. И ми, саслушавши овај веома мудар одговор, радовасмо се, шта више, да Срби имају све оно, за што се буне народи на Западу...!“ Овај одговор „правитељства“ и ако не сведочи толико о политичкој једнакости савремене Србије и Западне Европе, сведочи свакојако о великој умешности и здравој памети ондашњих носилаца власти, коју су они и у другим приликама (н.пр. Кримски рат) посведочили.

Петар Протић Сокољанин, Стеван Ћирић (који је на Глав. Скупштини Омладине 1849. говорио о теми: „Хоћемо ли, можемо ли и смемо ли на Косово“), Димитрије Голубовић и још неки.

„А кад су они у јесен 1849. године о државном трошку отишли да доврше своје стручне студије у Германији и Француској, „Дружина Мladeжи Српске“ наставила је и даље свој рад и живот у ограниченом размеру, но и тако била је министарском наредбом у јесен 1851. угушена. Тада је председник „Дружине“ био пок. Радивоје Милојковић, а секретар и библиотекар био сам ја. Мој говор на последњој годишњој Скупштини штампан је доцније (1879) без мога знања у „Темишварском Гласнику“, о коме се мислило да је орган партије Карађорђевића, а ја сам тада био Министар просвете у кабинету Ристићевом...“

Већ у самом овом писму видимо више имена људи, који су, као и сам писац његов, играли велике и важне улоге у Србији, од којих је највећа пала у део Јов. Ристићу, једноме из дивнога јата „Дружине Мladeжи Српске“ из 1848. године. То су све школски другови; а ми смо у току овога дела не једном указали на важност другарства у доцнијем формирању политичких партија у Србији. Неоспорно је, и то потврђују доцнији догађаји, да је „Дружина Мladeжи Српске“ колевка Либералне Странке у Србији, која се, од тада, све до смрти Ристићеве, као чињеница од пресудног значаја, види на политичкој позорници пуну половину столећа!

Вредно је изнети овде, — а према Извештају Београдске (прве) Гимназије за 1899.—1900. школску годину, — кад су свршавали Гимназију ови младићи, који се 1848. као Лицејци, јављају у „Дружини Мladeжи Српске“, а који се после даљих десет година јављају већ као политичке личности првог реда, одржавајући се и следећих деценија, и то сви они и многи други, као чланови Народне Либералне Странке, (о изузетцима ћемо, код њихових имена учинити нарочиту напомену), и као такве их сретамо у свима важнијим догађајима, Скупштинама и разним положајима у држави.

Тако су у току пете деценије између осталих, свршили Гимназију у Београду сви знатнији политички људи у Србији у 19. веку, што сведочи овај преглед¹.

¹ Године 1843. — Јован Белимарковић, генерал, Панта Јовановић, министар и Љуба П. Ненадовић, песник.

Године 1844. — Рајко Јовановић Лешјанин, министар; 1845. — Од њих 13. свршених ученика ниједан се није истакао. Али их је у толико више било из идуће.

Године 1846. — Јеврем Грујић, министар, Милован Т. Јанковић, као и Грујић, секретар свето-андрејске Скупштине, Јаков П. Туцаковић, министар, песник свога доба, Петар Протић Сокољанин. Са овом је годином у нераздвојној другарској вези следећа.

Година 1847. — у којој су свршили: Јован Ристић, Књажевски и Краљевски Намесник, Радивоје Милојковић, министар, Тихомир Николић генерал.

Година 1848. — Стојан Бошковић и Стојан Вељковић, министри. — 1849. као и 1845. незнатна је и по броју и по важности свршених гимназиста.

По себи се разуме, да у домаћим школским књигама не налазимо старе државнике, као: Стевчу Михаиловића, Илију Гарашанина, Филипа Христића, Стевана Магазиновића, Цветка Рајовића, Николу Христића, Јов. Мариновића, Данила Стефановића, све бив. министре у разна времена од 1858 на овамо, с тога: што школовање неких од њих није прешло обичну писменост; а код неких, било је изузетно по срећи судбине или по породичној иницијативи; а неки пак дошли су, као младићи (Н. Христић) са стране где су нешто учили¹.

Године 1863. — Лицеј је преобраћен у Велику Школу.

Кад би имали Историју Лицеја и Историју Велике Школе, налик на цитирани „Извештај“ Београдске (прве) Гимназије, у којој смо нашли сав наведени драгоцени материјал, ми бисмо, на-

Година 1850. — Владимир Јовановић министар и пот председник Савета, Јосиф Пецић, начелник просвете, и т. д.

У следећој — шестој деценији — имамо друго коло личности, но у коме се, поред оних што су у Либералној Странци, са предњима, играли улоге, јављају и ако штедљиво личности, које су играле улогу у Странци Напредњачкој. Тако су, свршили Гимназију у Београду:

Године 1851. — Стојан Марковић министар — 1852. — Коста Алковић проф. Вел. Школе и министар, Ђока Стефановић, министар — 1853. — Димитрије Нешић, проф. Вел. Школе и Министар. — Сима Живановић познати дугогодишњи директор гимназије, а нешто и управитељ прве Учитељске Школе, у Крагујевцу и посланик на скупштинама а знатан хуманиста.

Године 1854. — Димитрије Јовановић члан Касације, председник Нар. Скупштине. Аћим Чумић министар, Милан Недељковић Пироћанац, предс. министарства, Мата Карамарковић посланик на Скупштинама.

Године 1855. — Ант. Богићевић, генерал — 1856. Драгомир Рајовић и Ђорђе Пантелић, министри, Милош Прокић послан. члан Касације. — Године 1857. — Јован Ђ. Авакумовић, председник министарства, Ђорђе Павловић, министар, предс. Касације, једва су се родили били, а још мање на снагу стали, када су они први — из пете деценије, са Грујићем а доцније са Ристићем на челу, играли улоге, које већ познајемо.

Предњи преглед, који обухвата деценију и по (од 1843—1857.) показује да је највећи број Либералних првака прошао кроз Београдску Гимназију и њу свршио, а одатле прешао у Лицеј.

Наравно, да иако су овде скоро сви главни људи Либералне Странке, нису ипак сви, пошто су многи (Тодор Туцаковић, Ранко Алимпић, Алимп. Васиљевић, Панта Срећковић, учили у својим гимназијама. Знаменита лица војничка: као генерала Миливоја Блазнавца Кнежевског намесника, Косту Протића, Краљ. Намесника, Саву Грујића, председника министарства, Димитрија Ђурића познатог професора војне Академије, вој. писца и министра војног и др. Они су махом из непотпуне гимназије одлазили у Академију и по том разне војне школе у Европи.

¹ Али за то су три доцније године (1859., 1860 и 1862.) извеле из Гимназија и увеле у Лицеј (поред старијих: Чумића и Пироћанца) ове значајне „Напредњаче“ као:

Године 1859. — Љуб. Каљевић министар, Милутин Гарашанин министар, Чedomил Мијатовић министар, Јанићије названи Милан Кујунџић „Абердар“ министар. Али у овој групи налазимо и знатне Либерале: Гргура Миловановића проф. Вел. Школе и Саветника, Милоша Милојевића професора и Великог Србина, Јеврема Андоновића министра, као и радикала Стеву Р. Поповића званог „Црни“, министра.

Године 1860. — Коста названи Стојан Новаковић предс. министарства и знаменити књижевник.

Године 1862. — Хипократ названи Владан Ђорђевић председник министарства, Лазар Докић, председник министарства и Савета. —

рочито од кад је установљена Велика Школа¹ имали стицај ђака тога највишег завода из целе земље, из свих гимназија. Но ми смо то и за Радикалну Странку са свим независно утврдили тамо где смо говорили о школском другарству, и као политичком чиниоцу у све три Странке (Књига II. стр. 106). Ова Странка по првим зачетцима својим, и нема корена у нашој земљи, ни у њеној националној традицији и историји.

Колика је само разлика између родољубиве, чисто народним духом надахнуте „Дружине Младежи Српске“ из 1848. из које је изашла Либерална Странка и оне револуционарно-социјалистичке ђачке групе у Цириху, из које се испилила Радикална Странка!

Тешко би било наћи идеју водиљу и за „Младоконсервативну“, доцније „Напредну“ Странку. Док су Староконсервативци производ својега доба, из времена „Уставобранитеља“, који су под Кнезом Михаилом, а нарочито за владе Гарашанин — Христићеве, (1861—1868) били оваплоћење једнога одређеног, конзервативног правца, дотле „Младоконсервативци“ који су у политичком надметању са „слободама“, бар у обећањима и агитацијама, желели надмашити и саме Либерале, имали су свој рођај, не из какве идеје, или великог покрета народног, већ из чистог супарништва према Либералима, чијим су редовима многи од њих и припадали, враћајући се ипак у своје школско другарство. Тиме су само потврдили нашу поставку. Но и то их не би ојачало, да није тежњу Младоконсервативаца и супарништво према Либералима употребио Кнез, доцније Краљ Милан, но стално без јакосг ослонаца у народу.

Само је Либерална Странка поникла из чистих идеја: из идеје за народном слободом, ослобођењем и уједињењем, и из идеје за савременим напретком. То сведочи рад зачетника њених, Лицејаца из 1848. године, онога дивнога јата младих људи, који су били у школи вредни и одлични, у жељи за напретком народним чисти и исправни, слободни од свакога прекора себичности. Они су, нај-

¹ Да бисмо поставили везу са још млађим нараштајем и политичким личностима које се спомињу у књизи II. а нарочито у књизи III. нашега дела, навешћемо овде још неке године из поменутог „Извештаја“ Беогр. Гимназије. Тако су свршили ту Гимназију, и као први ушли у Велику Школу: Године 1863. — Димитрије Стаменковић беогр. трговац, велики просветни добротвор, Светомир Николајевић предс. министарства, Стеван Д. Поповић звани „Бели“ министар, Јули названи Љубомир Клерих министар. Године 1864. Адам Богосављевић посланик (вршњак и земљак Пашића и Велимировића и т. д.), Велизар Кундовић министар и адвокат, Светислав Вуловић проф. Вел. Школе, Светозар Гвоздић министар, Светозар Тутуновић адвокат и индустријалац. Године 1865 и 66. немају истакнутих личности. Године 1867. Коста Н. Христић министар, Лаза К. Лазаревић лекар акт. санит. потпуковник и одличан писац „Приповедака“, Светозар Атанасијевић, друг Лазин, управник грађ. болнице у Београду и санит. пуковник, Љуба (Поповић) Ковачевић министар, Мика Георгијевић (Кр. Ђорђевић) министар, Никола Стефановић министар. Године 1868. Михаило В. Вујић, председник министарства.

Даље нећемо слизати у још млађе нараштаје, чији су представници, у колико је који од њих имао улоге сваки на своме месту, у самом овом делу довољно истакнути и оцењени. Ово се тиче већине Радикала и неких млађих Либерала и Напредњака.

после, те исте 1848. године, и делом засведочили, да се умеју и с оружјем у руци борити за слободу својега народа.

И Јован Ристић био је и ту са првима међу њима¹.

*

Но Јов. Ристић, М. Јанковић и другови јављају се тада и да посланике Народне Скупштине упуте на подношај предлога у духу савременог напретка и потреба, о чему је говорено у Књ. I. овог дела.

Но ситуација је на Петровској Скупштини била и без ових агитација тешка. У њој се будио и дух опозиције према „Врачарској владавини“. Није чудо, да је министар унутр. дела, Ил. Гарашанин дао младим Лицејцима миг да се уклоне из Крагујевца и од Скупштине. Влада је овде поступила са штедњом и обазривошћу, и ако је цела радња Омладинаца знатно допринела неспокојству владе и отежању и онако тешке ситуације.

Још је више за ту исту владу похвално, да она баш те исте младиће, као државне питомце, шаље у стране земље на науке.

Тако Јован Ристић, с пролећа 1849. буде послан као државни питомец у Немачку, прво у Берлин, затим у Хајделберг. На овом

¹ У „Српској Застави“ бр. 6. и 7. од 1895., као и у „Вечерњим Новостима“ бр. 16. исте године, налазимо ову слику под насловом: „Јован Ристић — 1848.“: „Као сад да га гледам, у групи одабране Омладине, с пушком о рамену, како иде преко „Зеленог Вена“ и сви одоше на Саву, да се укрцају за Карловце, где је већ у велико узаврело било. Маџарска буна већ је почела, вели један очевидца нашега Омладинца, кад је полазио у Војводство. Шта је могао радити тамо тек као младић од 18 година? Па, могао је погинути; а то је доста!

„Учествујући код Елимира у битци, која је у вези са Книћаниновим нападом на Бечкерек, наш Крагујевчанин — пре тога — имао је наредбу да иде ка Карловцима, куда су и пошли преко села Каћа. При појави генерала Цана на Јарку („Römerschanzen“) налазио се наш младић у Каћу, где заповеда да се звони у црквена звона на узбуну и да се диже народ на оружје. Пошто је (маџарски) напад на Јарак био само маскирање другог главног напада смераног на Карловце, наш младић наређује да Каћани иду на Јарак, а он, по добивеној већ наредби, оде Карловцима.

„У селу Ковиљу види чету Граничара, с којима измени неколико потребних речи, но који су били под командом капетана, који им не да, да се придруже устанку, куда их је позвао наш младић, ризикујући главу за тај „бунт“.

„Дошав у Карловце, представи то Стратимировићу, тражећи наредбу да он доведе ту чету. „Пиши наредбу!“ викну генерал с коња, како је узјахао био, и тако је на коњу и потпише. Наредба је гласила, да се та чета из Ковиља доведе; а са капетаном да се поступи према приликама, па, ако се успротиви да може бити убијен. Наш младић добија 12 људи у помоћ, долази у Ковиље, где је била комплетна чета Граничара, са капетаном Молинаријем (маџаром). Налазе га, ставе се у нуждан поредак, и млади Крагујевчанин чита му наредбу: да чета иде у Карловце, а капетана да вежу, да га убију, ако не дадне чете! Капетан се противи, и једно: „вежите га!“ било је доста... Чета је стала под команду младог Србина, који, са везаним капетаном, доведе чету у Карловце, у састав остале војске.

„А командант места у Карловцима, Јелачић, узме нашега импровизираног војсковођу са београдског Лицеја за својега ађутанта, што је и остао до свог повратка у Србију, где је свој војсковођски позив имао да замени књигом, коју је оставио пред полазак у Карловце. Од једног детета и одвише посла! Остаје још само да додамо, да је тај младић био — Јован Ристић“.

месту пустићемо самога Јов. Ристића, да изложи своје школовање, прве литерарне радове и почетак каријере.

То ћемо учинити, ако наведемо онај део његове Аутобиографије, коју смо делимично у Књизи I. споменули, но која је остала — за онолико колико је написана — у рукопису. Овим ће се наводом овде попунити оно, што смо доведе рекли о Ристићевој младости.

Тај део Аутобиографије његове, гласи:

„Родио сам се у Крагујевцу 1831. године. Ту сам походио основне школе. — 1841-ге године ступио сам у београдску Гимназију, а 1847-ме у Лицеј, где сам до пролеће 1849. године слушао науке, — свуда и свагда са успехом „првога превасходног.“

„Као Лицејски ђак учествовао сам у српском покрету у Угарској од 1848-ме године. С пролећа 1849. године послан сам у Немачку на науке, као државни питомац, поглавито ради тога да изучим Историјске Науке. Но као што ове обухватају и друге, ја сам изучавао и философске и државне науке у Универзитетима: берлинском и хајделбершком. Под јесен 1852. постанем доктор философије на хајделбершком Универзитету.

„Из Немачке отишао сам у Париз и ту сам учио француски језик и слушао предавања у Сорбони, до маја 1854-те. А за време бављења у Паризу, испитивао сам, по поруци Друштва Српске Слоvesности, старе српске рукописе, који се налазе у царској библиотеци париској, као и неке друге старине.

„По повратку у Отаџбину (1854.) желео сам да добијем катедру Историје, а кад то не беше могуће, ја ни примих ни друга, моме спремању несходна звања, којима бејаш нуђен, као што је професура француског језика и уређивање „Званичних Новина“, но уђох у Министарство Просвете, као изванредни експедитор. Одатле будем, без своје молбе, премештен у Министарство спољних, а из овога у Министарство унутрашњих послова, те сам у обојима овим министарствима служио редом, као протоколита, као столоначелник, као секретар и као начелник одељења.

„У октобру 1861. год. постављен сам за српског заступника код Отоманске Порте.

„У књижевној радњи дебитирао сам као ђак у „Невену Слоге“, који је издала „Дружина Мladeжи Српске“. —

„1850 издао сам у Хајделбергу „Kurtze Übersicht des geistigen und sitlichen Zustandes von Serbien“. 1852. издао сам у Берлину „Die neue Literatur der Serben“. Овај спис нашао је добар одзив у немачких рецензената и преведен је на француски и пољски језик.

„У Гласнику „Друштва Српске Slovesности, свеска VII од 1855. печатана су два моја списа: „Српски, у царској библиотеци у Паризу налазећи се рукописи“ и „Спомени неких старијих путника кроз Србију; а у св. VIII. (1856. год.) печатани су „Књижевни образи г. Јована Ст. Поповића“. Тада сам био науман да овај посао продужим.

„1855. године одредила ме је влада, те сам ја један месец

(Децембар) уређивао „Званичне Новине.“ Спречен великим строгостима цензуре, да се могу бавити државним питањима, ја сам био обратио нарочиту пажњу литератури.

„Отуда: Отворено писмо Г. Јовану Ст. Поповићу, од Јована Ристића.“ — „Вуков Српски Речник 1852.“ — „Образи Српског Језика.“ Том приликом трудио сам се, да у Србији популаришем Шекспира, изложивши у прози нека његова дела.

„Кад се 1853, године „Друштво Српске Словесности“ одупирало Министарству просвете, да одржи своју самосталност књижевну, ја сам био писац његове одбране, која је печатана у особитој књижици, под именом: „Распра између пређашње владе и Друштва Српске Словесности“ (из Српских Новина 1859).

„Издао сам у Београду, 1860. год. две брошуре, под именом: „Законитост“ и „Реформе у Србији...“

Нужно је поменути, да је Ристић за време својега ђаковања у Хајделбергу учинио познанство са Кнезом Милошем, који је од 1839. био у прогонству, и неко време седео у тој старој студентској вароши. Ристић би Староме Господару обично читао новине и књиге, а по томе би проводио у поучном разговору, па, кад се и то исцрпи, играло би се „кончине“ удвоје¹. Ово одлажење Ристићево Кнезу Милошу, по свој прилици није могло остати непознато и у Београду, али није утицало на његов положај као држ. питомца, што је и даље остао и у Паризу, до повратка у Отаџбину. Да ли Ристићу није за то отказана катедра историје на Лицеју? Могуће је и то; али, као што смо видели, других тежих последица није од тога за Ристића било, за остатак владе кнеза Александра Карађорђевића.

На против, настали су за Ристића тежи дани, кад је у јан. 1859. Кнез Милош стигао у Београд, када је Ристић био већ знатан чиновник у Министарству унутр. дела. После промене на престолу, прво су суспендована, па онда по избору објављена многа постављења чиновничка новим указом Кнеза Милоша, при чему Ристић „испадне“ из указа и тако остане „напољу“. Ситуација његова беше

¹ Ристић је чешће добијао у игри на картама, т.ј. надиграо би Кнеза и одлазио кући, чудећи се, да га кад кад Кнез хладно отпушта, све док му из околине кнежеве не објаснише узрок кнежевог нерасположења. „Не мораш ти баш сваку игру добити“ рекао му је један кнежев човек, објаснивши му, да се Кнез за то љути на њега. Ристић се од тада узме мало на ум и Кнез је чешће добијао и био добре воље. Кад би се Ристић којој важној карти „великој“ или „малој“ правно невешт, Кнез, узимљући је, говорио би: „куд су ти очи!“ Носио је, у вече, над очима привезан заклон. „Чело му је било као казан“ говораше Ристић; а кад би шетао улицом, свет би застајао и гледао у њега, а чуло би се једном из публике: „Löwenphysionomie“ (лавоски лик). Кнез је, по Ристићу, имао необично памћење, и, поред осталог, знао је на памет родбину свију тадашњих владалачких кућа.

Једном показиваше Ристић писцу лист хартије, још из тога времена, на коме стајаху Ристићевом руком написане речи Кнеза Милоша, како их је он Ристићу казао: „Првљаци српски хтедох да заведу у Србији спахилуке, као у Влашкој, но ја нисам дао“, услед чега је и настао први разлаз између Кнеза и доцнијих његових противника — факт у историји већ познат; али та важна реч, у облику како ју је сам Кнез исказао, вредна је да буде потврђена и са тако аутентичне стране.

прилично критична; а неизвесност је чињаше још тежом. То је долазило од сваковрсних интрига и супарништва онога времена. Стари Кнез беше поводљив, јер беше стар и неоријентисан, пошто Србија коју је затекао, у многоме не беше она, коју је пре две деценије оставио. Ко год је имао ближега приступа к њему, могаše успети да протури што год је хтео, ма само било и за кратко до каквог другог, супротног утицаја. Ристић се реши, да своју судбу узме у своје руке и да изађе сам пред Кнеза, за шта замоли и добије аудијенцију. „Бежах се спремио, вели он писцу, да говорим како сам ја знао и почнем чим пређем праг кнежеве собе. Кнез ме донекле слуша, па ће наједном рећи: „Добро, добро, знам ја да ти умеш да говориш. Пољуби у руку (коју је Кнез, по ондашњем обичају, био пружио) и буди добар као и до сад, па ти од мене неће бити криво“. Одмах за тим Ристић је утврђен на своме дотадашњем положају у Министарству унутр. дела („Срп. Нов.“ од 3. марта, 1859.).

У то време пада и женидба Ристићева са Софијом, ћерком знатнога трговца на Сави Хаџи-Томе, чији је зет, пре Ристића био Филип Христић, а после Ристића Радивоје Милојковић и генерал Анта Богичевић. Венчање је било у београд. Сабор. цркви 11. новембра 1859. које је извршио новоизабрани Митрополит Михаило. Хаџи-Тома је сматран као Карађорђевац, али је кћери своје удао за људе, који су под Обреновићима дошли до гласа и важности, сем првог зета Филипа, који је пре 1858. већ имао знатну каријеру са собом, а и после тога (умро је 1905. год. у дубокој старости). Госпођа Софија, провев четрдесет година срећног брачног живота, надживела је свога мужа.

*

Са овим што смо доведе казали о Ристићеву детињству и школовању и првој службеној каријери, до 1858. године, саставили смо везу са оним, што смо о јавном и службеном раду и о Ристићу казали у Књ. I, у одељку под насловом: „Вођ либералне странке“, а за време од 1858—1868.

Сав даљи живот и рад Ристићев, од 1868., па све до смрти, предмет је разматрања кроз све три даље књиге овога дела, на чијим се листовима тај и велики и плодни рад налази. Тај је рад нераздвојан од судбине Србије за неких четрдесет година, као што ће и име Јована Ристића неизгладиво остати урезано на листовима историје Србије за све то време (1860—1899).

Ипак је, прегледности ради, нужно да се главнији моменти из живота Ристићева, од 1860. па до смрти овде рекапитулирају, како би се у сажетој целини могао видети цео ток његове велике државничке каријере¹.

¹ 1860. Ристић иде, као секретар депутације, коју Кнез Милош шаље у Цариград ради утврђења наследства у својој династији, слободног конституисања и исељења Турака.

1861. Ристић је први секретар знамените ванредне Преображенске Скупштине.

IV.

Јов. Ристић као говорник, публициста, историјски писац и члан Академије Наука. — У овој дугој својој каријери, која се простире без мало пет деценија, (од 1854.) у току целе друге половине за Србије знаменитог деветнаестог столећа, и која каријера није важна само по дужини времена, већ и по плодности државничких дела, којима је Ристић доба својега рада испунио — Јован Ристић се јавља и као публициста, и као беседник, и као историски писац.

У сва три ова правца, и у новинарским чланцима, и у Скупштинским као и у партијско — политичким беседама, као и у својим осталим писаним делима, Јов. Ристић стално оличава начело умерености. За то су доказ многобројни наводи Ристићевих чла-

1861. (октобра 16.) Кнез Михаило поставља Ристића за својега заступника у Цариграду, на ком га положају застаје бомбардовање Београда (1862.), после кога Ристић усредсређује сву своју акцију на питању о добијању градова (Београда, Шапца, Смедерева и Фетислама), из којих се сели турска војска и диже српска застава, 1867.

1867. Кнез Михаило поставља у новембру Ристића за министра иностр. дела, и не питајући га. Дошав у Београд, Ристић услови примање новог одличног положаја реконструкцијом кабинета, замери се Кнезу па падне у немилост и буде стављен на расположење и не примивши дужност.

1868. Кнез Михаило поново жели Ристића у акцији и повери Ристићу знамениту мисију, да код пет дворова ради на ослобођењу Србије од консуларне јурисдикције. Но у Берлину га застане глас о смрти Кнеза Михаила. Но уз пут добије наредбу да из Париза доведе у Београд Милана Обреновића.

1868. (20. јула) Велика Народна Скупштина бира Јов. Ристића за Кнежевског Намесника, са Блазнавцем и Јов. Гавриловићем, на ком је положају Намесништво остало све до 10. августа 1872.

1869. Ристић, као интелектуални вођ Намесништва, у договору са Народном Скупштином, приступа Уставној реформи, доношењем Устава од 29. јуна 1869.

1872. Ристић постаје министар иностраних дела по пунолетству кнеза Милана.

1873. по смрти Блазнавчевој, Ристић образује, у априлу, своје прво министарство.

1875. по извршеним изборима, који су испали, као и сви од 1869. у корист либерала, Ристић, у августу, уступив председништво Стевчи Михаиловићу, постаје у „Акционом Министарству“ министар иностраних дела.

1876. о Ђурђеву-дне, пред српско-турски рат, поново долази на управу земље исто „Акционо Министарство“, и Ристић, као министар иностраних дела.

1878. Ристић, као министар иностр. дела заступа Србију и брани њене интересе при Конгресу у Берлину.

1878., по свршетку Скупштине и прогласу независности, Ристић образује ново министарство. На челу овога министарства, Ристић је у току даље две године и нешто више, консолидовао ратне тековине и лечио тешке трагове трогодишњег рата и ванреднога стања. На знаменитим „Нишким Скупштинама“, Ристић је, као први министар независне Србије, у својим говорима достигао врхунац парламентарнога говорника и вође Скупштине.

1880., октобра 19. Ристић и његова влада одступају, полажући оставку, са управе земље, а на питању о закључењу трговинскога уговора са Аустро-Угарском.

Ристић са силаском с власти долази на расположење; а с пролећа, у мају 1885. буде стављен у пензију, због посете и свога држања у Русији, о хиљадугодишњој прослави Кирила и Методија.

1886., после закљученог мира и рата с Бугарском, Ристић, у марту те године, прихвата понуду за образовање либералног министарства. Али и то остаје само на покушају, пошто се ситуација после тродневних преговора, маневрисањем Краљевим разбије у последњем моменту.

нака, а нарочито, беседа и т. д. у Књигама I. II. III. као и у овој IV. овога дела. Но, умереност Ристићева није била ни устајалост, ни конзерватизам, она је била избегавање скокова и прелома, она је била тежња за поступношћу у развоју политичких установа. Ристић, који је аутор Устава од 1869. — једног од највећих прелома у јавном животу Србије — вазда је водио рачуна и о напретку јавне свести и савременим политичким потребама, које су се, разуме се, за више деценија знатно мењале. Ми, с тога, видимо Ристића да у свом говору, на збору Либералне Странке, 3. септембра 1895. и тај Устав од 1869. назива „анахронизмом.“ Тражећи тада „ревизију“ Устава, он, називљући „анахронизмом“ Устав од 1869., жели ревизију Устава од 1888. То није могао чинити човек, који цени више своје самољубље од опште потребе; то је чинио човек, који је увек био више објективан, но субјективан у оцени политичких потреба својега народа.

Ристић је остао стално доследан начелу умерености. Он, с тога, никада није био у незгодном положају да себе дезавуише. Он није никада проповедао као опозиционар оно, што на влади не би вршио. Стога је Ристић бујним елементима, из обе друге, либералној супротне Странке, могао и изгледати више конзервативан но либералан; али за то је Ристић имао ту сатисфакцију, да представнике обе ове Странке — Напредњачке и Радикалне — види доцније да, после великих испада на „пољу слобода“, ретерирају, кад из очевидне нужде (као Напредњаци), кад и из опортунизма (као Радикали). Тако је, не једном, бујној „акцији“ следила бедна „реакција“, и не једном су Ристићеве политички противници оправдали речи Ристићеве изговорене (приликом дебате о закону о штампи) у Нар. Скупштини, 26. јануара 1880. у Нишу (Књ. II. стр. 79.), а на адресу те исте, тада здружене напредњачко-радикалне опозиције! „...Ми, господо, морамо да имамо пред собом чист рачун, о ономе што радимо, и да будемо готови у свако доба одговорити, не само за тренутак, за 24. сахата, него после годину,

Ово је био сигнал за Ристића и све прваке Либералне, као и за Радикалне, да баце све предрасуде, и у априлу ове 1886. године, обе Странке — Либерална и Радикална — утврде знаменити „Споразум“.

1887., 1. јуна, Јов. Ристић образује министарство, састављено по пола из либерала и радикала, названо „Савезна Влада“, а на основу програма, који је Краљ усвојио, а у коме је прва тачка била: Промена Устава. У септембру Ристић нарочитим говором отвара „Уставотворни Одбор“, што све пропада услед интрига, које су ускоро довеле до пада „Савезне Владе“. И идуће године видимо Ристића као првог потпредседника Уставотворног Одбора, који израђује знаменити Устав од 1888. године.

22. фебруара, 1889., Ристић постаје први Краљевски Намесник. То бива по абдикацији Краља Милана, а у приликама врло тешким и одношајима по све растројеним скоро деветогодишњим политичким трвењем и безобзирном владавином. Он поверава управу земље радикалима. После једне промене владе Ристић и Намесништво и Либерална влада завршују „првим априлом“ 1893. године.

За Ристића је настало опет доба паузирања и политичке пасивности, све до 3. септембра 1895., када је, једногласно израженом жељом позван, стао понова на чело своје Либералне Странке, где остаје за остатак живота.

две и десет година, и савременицима и потомству, које обично не зна за таласање идеја својих претходника, но оцењује само резултате њихових дела. Једна поглавита од ових побуда која нас руководи, и која је мене лично руководила за 20. и 25. година, од како сам радник на јавном пољу — била је та: да се слободна Србија утврђује и осигурава само тако, ако се у њој установе поступно развијају.“ „За десет година, од како наша уставност постоји, ни једна политичка установа, коју смо ми имали част изнети пред Народно Представништво, није ударила натраг. Све те установе иду напред, истина полако али сигурно.“ Мало пре ових речи, а у истој беседи од 26. јануара, 1880., вели Ристић: „Оно, што можемо по савести и убеђењу своме да учинимо, то чинимо без сваке задње мисли, а што не можемо, то ћемо вам не мање јасно казати.“ Било је, после тога много Скупштина, а још више Министара, али се никада нико од њих није чуо, да се овако јасно и отворено, на супрот често и деструктивним тежњама изрази; да своје или гледиште своје владе тако часно истакне. Двадесет дана раније (7. јануара 1880.), на истој Скупштини, (приликом дебате о допуни чл. 50. пословника скупштинског) Ристић је следећим речима изразио читав један систем и најбоље обележио свој рад: „Крајности нису никада путеви слободе; умереност је пут, који слободи води; умереност је штит, који слободу чува. Ја нисам никада у моме веку налазио за добро, да будем друг крајности и бујности. Ишао сам свагда средњим путем, и мислим да сам слободи ове земље привредио више, но они, који су ишли путем крајности....“

Овај дух умерености веје кроза беседе Ристићеве, јер је он начелна пространа основа његовом укупном политичком раду, од почетка до краја.

Парламентарно говорништво Ристићево имало је своју кулминациону тачку у времену од 1877. до краја 1880. године, у Скупштинама, које су држане одмах после (првог) српско-турског рата, и у Скупштинама, које су следовале после Берлинског Конгреса и прогласа независности, које су познате под именом „Нишких Скупштина.“

Ценећи значај овога доба Ристићева јавнога и парламентарнога рада, ми смо га нарочито исцрпније обрадили на завршетку књ. I. и у почетку књиге II. овога дела. Ту ће сваки наћи довољно потпуно слику парламентарнога живота Србије од 1877. до краја 1880. године. Ту ће наћи читалац ове историје све главније говоре Јов. Ристића у целости изнесене. Видеће, како сваки од њих чини органску целину и по садржини и по форми, као и по елеганцији израза.

Од куда то, да ми, из дуге каријере Ристићеве, ове три године означавамо као кулминациону тачку његова говорништва? То је дошло од околности, а не од самог Ристића. Ни мало мање јак није био Ристић ни до 1877. као ни после 1880. године. Али, ми га све до 1872. видимо у Намесништву, када је он кроз одмерене Престоне Беседе говорио, где су изрази везани, а беседа

има полемички карактер. После тога Ристић, у првом Министарству Кнеза Милана (1872.) у коме је Блазнавац био Председник, пролази кроз једну кратковремену Скупштину; а кад је по смрти Блазнавчевој (1873.), образовао своје прво Министарство, Ристић, иако је сазвао Скупштину, није ни ушао у њу. Долазак Консервативаца по том, за две године одвојио је Ристића и од Скупштине; а кад је (1875) дошло „Акционо Министарство“, оно је мало трајало, а најкрупнији радови новоизабране Либералне Скупштине, били су, у очи ратова, тајне природе. Кад је „Акционо Министарство“ поново дошло о Ђурђевој-дне 1876. прешло се одмах на дело: после једва педесет дана објављен је рат Турској. Тек по свршетку овога рата, а у 1877. години, прво сазивом Велике Народне Скупштине (у фебруару), а за тим редовне (у јуну) распаљује се парламентарна борба, и Ристић се јавља у пуној снази својој. То траје све до силаска с Владе у октобру 1880.

Дошав у положај опозиције, Ристић је лишен био прилика да говори у Скупштинама. Али је у толико више говорио кроз штампу; а наизменично на Либерал. зборовима. Тако је то трајало пуних седам година, за владе напредњачке. Пролазна појава Ристићева у Савезној, либерално-радикалној влади 1887. мало је дала прилике Ристићу за парламентарну дужу акцију. А и без тога су се многе ствари тада иза кулиса одигравале, док и ова влада није пала и Ристић понова, са својом Странком дошао у положај опозиције, да ускоро, у октобру 1888. уђе у Уставотворни Одбор, као први Потпредседник. Ту је, нарочито у ширем Уст. Одбору, држао више говора, било о предлозима, које је сам износио, било о одредбама новог Устава, које је бранио. Ти су говори ушли у протоколе овога знаменитог тела, и штампани у „Отаџбини“.

За тим понова ступа Јов. Ристић у Намесништво, да врши Краљевску власт и поново говори само кроз Престоне Беседе и друге еунуцијације, које тај високи положај налаже — све до „првога априла“ 1893., када наступа двогодишња пауза, све до уласка његова понова у Странку. На збору од 3. септембра 1895. године, држаним говором Ристић отвара нову серију својих беседа, партијско-политичке природе, које су се периодично понављале све до пред познато растурање политичких Странака крајем 1898. године, коме је претходило обољење Ристићево, а за тим и смрт 1899. Сви се ти партијско-политички говори налазе у књ. III., сваки на свом месту, по хронолошком реду.

Своје парламентарно говорништво Ристић је почео ипак врло рано, још 1861. године. То је било на знаменитој ванредној „Преображенској Скупштини“, у којој је Ристић био први секретар; а положај секретара у Скупштинама тога доба био је особен: они, стојећи између владе у Скупштини, често су прихватили вођство њено. Тако је било на Свето-Андрејској Скупштини 1858. тако и на Преображенској 1861. У овој последњој Ристић, коме је Скупштина вотирала нарочиту адресу признања (Књ. I.) истакао се нарочито својом беседом за увођење Министарске одговорности,

када је рекао: Да би се он стидео да буде министар у земљи, у којој министри не одговарају. Уставом од 1869. та је одговорност први пут створена и уведена.

Тада, 1861. године, на Преображенској Скупштини, Ристић је први и једини пут говорио, као слободан скупштински говорник. Он тада није био ни Министар, ни „Скупштинар“ (како су се онда обично звали посланици), али је по положају и држању своме био ближе скупштинској клупи, но министарској столици. Отуда и његова самосталност у говору и раду на тој Скупштини.

На скупштинску клупу, као посланик, није Ристић никада сео; и писац, који сме тврдити да блиско познаје овога великог државника, мисли да такође сме тврдити, да је то остала једна од неиспуњених жеља Ристићевих. Али и то су прилике собом донеле. По Уставу од 1869. представници интелигенције из чиновништва могли су само путем наименовања ући у Скупштину; а Ристић је увек само био у положају да друге наименовава, а никад у положају, да њега други. Уз то и сувише поносит, да би он хтео такво наименовање примити од буди које владе, ма да је он, као стални вођ Либералне Странке имао увек два противположена положаја: ако је Странка на влади, он, као њен вођ, био је у Влади; а ако је Странка у опозицији, он у својству вођа, био је вођ опозиције, а ни једна влада није смела вођу опозиције, разуме се по себи, увести у Скупштину. Такав је експеримент чинила Мариновићева влада (1874) са Јевремом Грујићем, који је једини од првака либералних, не знамо зашто, снисходио да прими такав један мандат, но који се могао правдати тиме, што је у тим Скупштинама била Либерална већина. Као Ристић, исто тако и Радивоје Милојковић, није био посланик. Ристић је, доцније (после 1880.) изражавао жаљење са тога стицаја прилика: да они, као прваци Странке, само су гледаоци догађаја у Скупштини; али је, том приликом, објаснио писцу и узроке, са којих је, при грађењу Устава од 1869. тако дошло, да је чиновницима спречен улаз у Скупштину путем избора (Књ. I.) У својој знаменитој беседи од 26. јануара 1880. на нишкој скупштини, Ристић је, поред многих других уставних права и прерогатива по Уставу од 1869. додирнуо и то важно питање, што смо ми, у књизи I. овога дела опширно и документарно изнели.

Кад је, доцније, дошао Устав од 1888. Ристић је, као што смо рекли, опет постао Краљевски Намесник, и није могао бити биран за посланика; а на једанаест месеци по паду Намесништва, које је једино и владало по Уставу од 1888. доследно и исправно, Краљ Александар, положивши на тај Устав заклетву, суспендовао га је,¹ вратив опет онај од 1869., све до 1901. године, када је октроисан трећи „нови“ Устав — али када већ не беше Јов. Ристића у животу.

¹ У налету одушевљења, када је донесен Устав од 1888. била је на згради Нар. Позоришта — у којој је Устав проглашен, — стављена спомен плоча са записом о томе; но које је једне ноћи, по наредби (1894.) нестало, када је тај устав суспендован.

Беседништво Јов. Ристића, које је често базирано на историјској основи, имало је увек две главне црте: стварност и логичност. Као убеђени приврженик поступнога развоја, Ристић је у својим беседама, којима су предмет биле политичке слободе, махом правио упоређење између установа садашњости, према установама из прошлости, из којих су нове проширене слободније установе произишле, и тако увек оличавале напредак. „Ми Срби често мењамо свој укус... Ми обично заборављамо време и услове, из којих смо изашли, па кад се нађемо у неком новом стању, ми мислимо да друкчије није никад ни било“. (Говор Ристићев у Скупштини 12. јануара 1879. год.). С тога су Ристићеве беседе, нарочито оне, држане на „Нишким Скупштинама“ (1878—1880) од трајног значаја, као аутентичан извор за развој наше уставности и на њој заснованих слободоумних установа од 1869. године, до 1880. и мотива за све важније одредбе њихове. Он је у својим беседама често упоређивао једно фактично (новије) стање ствари са другим (старијим) и тако долазио до закључака о томе: шта је главна и најбоља савремена потреба; а одбацивао је претпоставке, сањарије, бацање погледа у некаква далека времена, која са својим установама, могу бити и боља од садашњих, али, за које установе треба прво да се створе животом и васпитањем народним могућем, па да те нове слободоумне установе дођу као природна санкција тога већег ступња образованости и развијеног јавног живота. То ће рећи: Ристић је оваплоћење континуитета у полит. развоју, који се једини може назвати срећним. Ристић се не јавља нигда у својим говорима као теоретичар, а још мање као утописта. Он је, савестан, реалан политичар, који не жели никога да обмане, ни празним обећањима, ни шупљим фразама, које никада ништа не казују, а служе за моментани ефекат. Он је говорио писцу, како он не мари фанфароне, каквих је доцније у српској политици, па и самој Либер. Странци, бивало све више; али за то воле више људе који мисле. У скупштинским записницима, не једном се налази његов прекор опозицији: да она никад не износи стварне, образложене предлоге, већ се задовољава пространим фразама, које ништа не казују, као н.пр. „упрошћена администрација“, „народно благостање“ и т. д. Државник, који је навикнут на дела, са свим је природно замерао опозиционарима, којима је једино стало до ефекта, до дејства на гомилу.

Каже се: да је Ристић „водио Скупштину“. И то је истина, но коју су савременици развој схватили, нарочито опозиција, која је увек хтела да представи да Ристић намеће Скупштини своју вољу, да чак и заповеда! Ми смо раније (књ. II.) наводили како је било прилика и сцена од стране опозиције, које је Ристић увек са пресудним успехом парирао!

Водити једну (нарочито у ранија времена) Скупштину, не само да није погрешка, већ је дужност једне савесне владе. Ми смо у Србији имали доста и супротних примера еманциповане надрипарламентарности, и то онда, када је квалитет многих пред-

ставника народних спао био далеко испод квалитета „Ристићевих Скупштина“, за које се вели, да их је он и „водио“. Ту је дужност и вршио Ристић, али на један начин, који њему и његовој интелигенцији чини част, а Скупштини никада није допринео понижења, нити је лишио њенога суверенога права. Додајмо томе, да је Ристић и према опозицији вршио своју дужност са пуно такта, да се нигде не налази трагова да је Ристић, било према појединцу, било према укупној опозицији, ма кад учинио какав испад или увредљив поступак. На против, било је пуно обратних случајева; али их је Ристић, не излазећи из круга својих министарских права, и не силазећи у низину, где се крећу људи простачких манира или безобзирних напада, увек са достојанством и одбио и свакога вратио у границе пристojности. У добу од 1877. до 1880. има много таквих прилика, које су — за карактеристику људи и времена — прибележене у књ. I. и II.

Ристић није никад гурао Скупштину тамо, куда је он желео да је окрене; он ју је водио, или јој указивао крајње мете, куда она има да стигне, скоро увек при том наглашујући самоопредељивост Нар. Скупштине. Али и то вођство основано је на привлачној моћи умно јачега, онако исто, као што н.пр. извор топлоте привлачи, који ту топлоту потребује; он јој сам иде у сусрет. Тако су и посланици свију Либералних Скупштина, у наводима и закључцима Ристићевих беседа налазили изражене и своје напоре, и није им никада било тешко да им приђу и да тако и решење скупштинско испадне у смислу предлога, како их је влада подносила или их је заступала. Ристић није наметао Скупштини своју вољу. Вредна је пажње и та констатација, која се налази у Престоним Беседама, које су потекле из пера Ристићева, нарочито за првога Намесништва, да се увек, при закључку Скупштине, посланицима ставља у заслугу многа радња и тиме наглашује важност њихове сарадње на томе, после Устава од 1869. год.

Док је Јов. Ристић с једне стране водио Народне Скупштине, а с друге обуздавао прохтеве владаочеве, до криза и сломова, разуме се, није долазило. Па и то обуздавање владаочевих прохтева, бивало је иза кулиса, али достојанство владачево није никада напољу патило до 1880., нити је његов ауторитет злоупотребљен. Но баш то, ма и прикривено од јавности одупирање Либералне владе и Ристића, запечатило је њихову судбу. Кнез Милан је стално потпиривао опозицију и тражио згодне поводе да обори Ристића. Као што знамо, он га је и нашао у питању тргов. уговора са Аустро Угарском. Користио се иностранством, да сврши један свој план. На жалост, не може се тврдити, да је савремени нараштај појмио сву величину овога обрта. Свесно или несвесно он га је помогао; са каквим исходом — видели смо. (Књ. II.).

Слично ономе, како је Ристић „водио“ Скупштину, било је и у Главном Одбору Либералне Странке, где се Ристић никада ни с ким није надвикивао, ни препирао. Но са последњим дахом Ри-

стићевим избили су недужи Либералне Странке у пуној мери, и она је ишла из једне „реорганизације“ у другу, добијала вође на смену; али, није се могла у њој самој наћи нужна равнотежа сила, нити какав довољно јак ауторитет, да те раздвојене силе прибере и у једном правцу упуту.

Наивно би било, разуме се, мислити, да сви државници, па и Ристић, немају својих канала, путова и начина, да подупру своје намере, да им осигурају успех и не оставе све случају на вољу. Према категорији потребе, категоришу се и људи и средства, која се за остварење употребљују, почев од интимних и блиских пријатеља, до агената, и сваковрсних других чинилаца, који тамо далеко на периферији врше своју службу, у великој немерљивој акцији, која се зове именом: „Политика“. За своје поверенике, који су могли имати претензију да се назову пријатељи његови, Ристић је бирао људе према себи; али се мора рећи, да није свакад имао среће у томе. Многи су се одметали, прелазили у противничке таборе, и по мери бескарактерности, постајали чак и јавни противници, нападачи. Није нужно и овде именовати их. У оваквим случајима, Ристић би обично рекао: „Ја се у избору људи нисам никад преварио у њиховој интелигенцији; али у погледу карактера, човек је као јабука, која је споља лепа и румена, а кад је расечеш а она првљива“.

*

Овим прелазимо на друго поље Ристићева делања: на поље његовог личнога учешћа у писању преко новина, са којим је у вези његов посредни утицај, путем инспирисања. За први приказ које важније мисли, за упућење које важне ствари пред јавним мњењем — Ристић је, за све време државничке каријере, био махом сам свој тумач. Ако су крупне ствари на решењу, важни обрти на прелому, Ристић би сам написао чланак, или низ чланака, у смислу у коме он сматра за потребно. Кад би се питању тако дао правац, партијском органу остало је да после разрађује детаље. До чланака, којима је Ристић лично био аутор, долазе чланци, које је он инспирисао, а коме одличном члану уредништва остала је ближа обрада. Но Ристић је своје инспирације те врсте најрадије предавао ближним пријатељима својим, онима од пера, за које је знао да ће његове мисли умети најбоље погодити и у јавности изнети.

Чланци Јов. Ристића, као и његове беседе, одликују се стварношћу и логичношћу. Увек би се осетила тежина његових чланака, пошто су они и одвајали од осталих, које би само уредништво партијскога листа по дужности објављивало. Могло се увек погодити, кад је неки чланак потекао из Ристићева пера¹. Сразмерно дејству тих Ристићевих чланака, био је и отпор противничке штампе, који, разуме се, није могао ништа одбити од оне тврде логичке и стварне творевине, која је потекла из пера Ристићева.

¹ А дешавало се не једном, да су и чланци његовог по неког пријатеља, који се саживео с његовим идејама, приписивани Ристићу. Ово се односи нарочито на доцније године.

Јов. Ристић веома је ценио дејство штампе и никад не би пропустио, а да се не одговори на буди које противничко тврђење. У питањима, која су се блиско дотицала његове личности, Ристић би се и потписао, нарочито кад је ваљало одбити какву клевету или у опште недостојну инсинуацију. „Као оно кап по кап, што и камен издуби, тако и сви напади у штампи, ма како да су слаби или лажни, кад су учестани, производе своје дејство, по мери и својству тенденције, из које су потекли. С тога их ваља увек одбити“ — говорио би Ристић, ма да би једном, пред писцем узвикнуо: „Код овог Милићевића (Милана Ђ.) најпаметније је, што никад ни на што не одговара, кад му што изнесу у јавности!“ Наравно, да Ристић, било из схватања својега личног поноса, било као политичка личност првог реда, и ако је на Милићевићу, кога су махом са његових књижевних радова нападали, сматрао ћутање као добру страну, није га могао и за се усвојити као правило. Као министар, Ристић је ипак ретко прибегавао судском гоњењу листова, сем кад му је био одузет сваки други излаз. У својим беседама о штампи, он као највеће, и најмање допуштено зло, сматра само: клевете.

Но Јов. Ристић, ма како да је био саревњив у питањима своје части и својега имена, да је сваки напад морао бити парираан — никада није био нападач, никада изазивач. Могло му је бити право, може бити, кад би који од његових пријатеља или поштовалаца било из претеране ревности, било из убеђења, у новинама опаучио што боље којега његовог противника; али Ристић у јавној полемици, чак и у одбрани, није напуштао обзире умерености, нити прелазео границе допуштености. Чак ни онда, кад би инспирисао какав одговор, он није извршиоцима тога давао упуте, који се не би слагали са његовим достојанством. У томе су сви пријатељи Ристићеви били у срећном положају, да Ристић од њих никада није тражио жртава, које би у себи садржавале понижавање. Он је увек савесно мислио и са чашћу својих пријатеља и сарадника, као и са својом. Њему би тешко било увек, кад би ко дошао, и износећи своје патње, које су га услед гоњења пол. противника сустигле, и дао познати, да је то све било, што је, као, Ристићев приврженик. „Да ли ти људи, од којих ја те жртве нисам тражио, које чак често пута мало и познајем, мисле, да ја то не осећам ма како да ја њиховој патњи нисам дао никаква повода?“ — говорио је Ристић једном приликом писцу. А ако је ко њему ближи, доиста навукао коју непријатност на себе, Ристић је о томе водио строго рачуна¹.

Кад се политика у Србији, нарочито после 1886. године, стицајем прилика, изметула у крвничку борбу, и јавна је реч, оличена у штампи, била одјек тога жалосног стања. Само се овоме дивља-

¹ Кад је Дим. Калајџић сарадник „Српске Независности“ у критичној 1886. год. морао чак да се склони ван земље, Ристић му је, враћајући се из Рајхенхала затекавши га у Бечу, дао 22. дуката у злату, онда велики новац, и све скоро што је пред долазак у Београд код себе имао. Калајџић је по том отишао у Русију, а отуда у Црну Гору, и важи и данас као човек вредан у свему.

штву има приписати, да извесни листови нису остављали Јована Ристића ни онда, кад је доцније лежао тешко оболео, ближе смрти но животу, и када се знало да су покидани били сви конци који су Ристића, последњих дана његова живота, везивали са политиком. То је само показивало трајну вредност његових речи, које су приликом дебате о зак. о штампи 1879., пале, и по којима су „новице“ (за разлику од књига) органи полемике, њих руководе две побуде, што никад не попуштају, а то су: страст и интерес!“

*

Казали смо у почетку овога одељка, да се Јов. Ристић јавља и као историјски писац. Са том врстом литературе Ристић је почео своје писање, са њом је и завршио. То је потицало, у осталом, и из правца његова школовања на страни.

Ристић је почео писати још 1850. год. као студент, док је био на наукама у Немачкој и Француској, и није остављао пера, тако рећи, до пред саму смрт. Претпоследње године његова живота, 1898., изашло је његово последње дело: дакле пуних четрдесет и осам година није Ристић остављао из руку своје плодно перо. Ако додате томе и још раније радове, ма и Лицејске, онда би се време зрелог-умног рада Ристићева проширило и преко педесет година! То је редак пример, да човек, коме је практична, а додајмо уз то, бурна и пуна прелома и потреса политика била права каријера његова за толики низ година, остане веран и другом изабраном позиву, као писац. И тај је други рад скоро непрекидни.

Но ипак је то хронолошки факт, да су сва главнија писана дела његова постала у паузама, када није био непосредно заузет државним пословима, као активан министар и томе подобно. То је и разумљиво; јер „српска политика“ такве је природе, да апсорбује целога човека и не оставља му ни мало слободна времена за буди какве студије и писање опширнијих списа. Докле је један Сализбери, као енглески министар, могао одвајати много времена и за хемијске експеримента (јер је за своје задовољство био хемичар), дотле Ристић, као српски министар, равно сваком другом српском министру, није могао имати никад слободна времена, ни за довољан лични одмор од дневног рада, а камо ли за студије. Друга земља, други обичаји!

С тога се мора сваки, ко ове домаће српске обичаје познаје, чудити, да је Ристић, нарочито познијих година, када је и старост пристигла, имао ипак толико времена да напише своја значајна дела, као што су „Спољашњи одношаји Србије“ и „Дипломатска Историја“, која износе једрих пет свезака и служе као изворне књиге свога доба.

Ристић је написао (по хронолошком реду) ове списе:

1., *Kurtze Übersicht des geistigen und sittlichen Zustandes in Serbien*. Heidelberg, 1850.

2., *Die neuere Literatur der Serben*, von Jovan Ristić. Berlin 1852. (преведено на француски и пољски).

3., *Српски рукописи*, који се налазе у царској Библиотеци париској. Расправа, штампана у „Гласнику“ Друштва Српске Словесности“, Св. VI. 1854.

4., *О историјској важности усвојених старијих пушника неких, који су кроз Србију прошли*, а особито Бертрамдона де ла Брокијера. Расправа у „Гласнику“ Д. С. С. Св. VI. 1854.

5., *Књижевни образи. I. Јован Св. Појовић (1856)*. Расправа у „Гласнику“ Д. С. С. Св. VIII. 1856.

6., *Опшорено писмо Јовану Св. Појовићу од Јована Ристића*. (Оцена „Даворја“) које је штампано у подлистку „Срп. Новина“ 1855., а затим, као предговор „Даворју“ у издању Браће Јовановића 1880.

7., *Вуков „Српски Рјечник“* (приказ) у подлистку „Срп. Новина“ 1855.

8., *Образ Српског Језика*. Расправа у подлистку „Срп. Новина“ 1855.

9., *Одговор „Друштва Српске Словесности“ од 15. јуна 1858. Појенићеву Просвети* (о правцу у језику и правопису). Штампано у брошури, коју је издао Ђ. Даничић под именом: „Распра између пређашње владе и Друштва Срп. Словесности“ 1859.

10., *Законитост*. Београд 1860. (брошура).

11., *Реформе у Србији*. Београд 1860. (брошура).

12., *Бомбардовање Београда 1862*. Београд 1872.

13., *Србија и Порџа после бомбардовања Београда (1862—1867)*. Прештампано из „Отаџбине“ 1881.

14., *Спољашњи одношаји Србије*, новијега времена. Прва књига 1848—1860. Београд 1887.

15., *Спољашњи одношаји Србије*, новијега времена. Друга књига 1860—1868. Београд 1887¹.

16., *Спољашњи одношаји Србије*, новијега времена. Трећа књига 1868—1872, Београд, 1901².

17., *Једно Намесништво 1868—1872*. Београд 1894.

18., *Да кажемо још коју*. Београд 1894.

19., *Последња година спољашње политике Кнеза Михаила*. Београд, 1895.

20., *Прејиска између Кнеза Михаила и срског засишника у Цариграду Јов. Ристића, 1861—1867*. са једним уводом и једним додатком, Боград, 1897.

21., *Дипломатска Историја Србије*, за време Српских ратова за ослобођење и независност, 1875—1878. Прва књига, први рат. Београд 1896.

¹ Садржај обе ове књиге раније је написан и био објављен у „Гласнику Српског Ученог Друштва“, и то: у књизи 55. 1884; у књизи 60. 1885; и у књизи 66. 1886. године. Идуће, 1887. године, штампане су засебно обе књиге I. и II. „Спољашњих Одношаја“, наведене под бр. 14. и 15.

² Ова је књ. написана 1874. године, остала у рукопису, и штампана је 1901. год., тек после смрти Јов. Ристића, који је тестаментом поверио објављивање писцу као свом пријатељу. Пошто ова књига чини целину са прве две, то је наводимо у реду до ових, и ако су пре ње штампани ови следећи списи:

22., *Дипломатска Историја Србије*, за време Српских ратова за ослобођење и независност, 1875—1878. Друга књига, други рат. Београд, 1898.¹

23., *Још мало свешлости о нашим последњим ратовима за ослобођење и независност од 1875—1878*. Београд, 1898.

24., *Завера првог априла 1893*. — остала у рукопису. Написана је исте 1893.²

25., *La réorganisation politique de l'Orient sur la base de l'équilibre des races. Par un Indigène de la Peninsule. Paris, E. Dentu. 1878*. Један врло важан спис, са значајном наменом³.

Кад се баци поглед на овај низ списа и дела Ристићевих, пада у очи њихова садржина, која стоји, по времену, у неразводној вези, са јавним радом његовим. И у овим је писаним делима Ристићевим, која, од првог (1850.) до последњег (1898.) обухватају пространо доба од близу пет деценија, огледа се каријера великога државника. Ристић је у главном писао о стварима и догађајима, којима је он био или сарадник, или главни радник, или аутор.

Прва дела његова падају чисто у област научну, са историским цртом, као што се и по наслову види.

С правом и разлогом видимо у Ристићу после ових дела озбиљна кандидата за катедру Историје на нашем тадаш. највишем

¹ Као pendant овој књ. II. стоји расправа др Владана Ђорђевића: „Србија на Берл. Конгресу“ (прештампана из „Отаџбине“ 1890., као „Прилози за историју спољ. политике нове српске државе“). Њу и Ристић с тога помиње у предговору књ. II. Дипл. Историје, пошто је писана по „оригиналиним документима“, која Ристићу нису стојала на расположењу, јер је целе фасцикле о Берл. конгресу из Мин. иностр. дела нестало. Биће да ју је узео бив. Краљ Милан. Међутим, преписка Ристићева из Берлина са Владом у Београду, сачувана је у Јевр. Грујића, „Записима“ III.

² Тестаментом својим наредио је Ристић за ову „Заверу“: „нека се штампа кад прилике допусте“. Последње три речи подвучене су у оригиналу тестамена, и тиме казују, по себи се разуме, да то не може бити ни за живота краља Милана, ни краља Александра, најглавнијих јунака ове завере, и још из неких других пол. узрока. Међутим, на жалост, чист и сређен овај спис, како га је Ристић свршио, изгубљен је при прелазу преко Албаније у тешкој 1915. години.

³ Има свој историјски и свој политички део: I. Податци историјски; II. Податци етнографски; III. Потребе Источних Народа; IV. Примедбе (евентуалне) и одговори. У спису се држе упоредо три балканска народа: Срби, Грци и Бугари, њихова историја, особине, пространство, међусобни додир, у прошлости, садашњости и будућности. Писац, после свих наведених разлога третира (стр. 18. и даље) праве и природне границе државе: грчке, бугарске и српске. Тек рат 1912 и 1913. дао је Србији, њене у спису предвиђене границе на југу и истоку са корекцијама у уговорима после светског рата 1918. Спис је у сваком погледу темељно написан, убедљив и спроведљив. — Полазећи на Берлински Конгрес, 1878. Јов. Ристић, као тад. Министар иностр. дела, под псевдонимом „Једног доморогца Полуострва (балканског)“ лансирао је овај спис у велику европску јавност и на адресу — чланова Конгреса у Берлину. У спису је садржан један велики српски национални програм, који је, као што рекосмо, доцније и остварен. Раздео и тражене границе тичу се, разуме се, турске царевине; јер је, за онда било немогуће говорити и о српским земљама преко Саве и Дунава. И тај део питања, као што знамо, решио је тек Српско-светски рат 1914—18. Овај би спис заслужио и данас да се преведе на српски, са свог оригинала на француском језику.

просветном заводу, Лицеју. Али, као што знамо, та му жеља није испуњена. При свем том, он продужава радити као литерарни писац бавећи се савременим важним литерарним производима, Стерије, Вука и других.

По том видимо Ристића у седишту тадаш. науке и збору научника: у „Друштву Српске Словесности“. И како? У борби за идеје Вукове, за нови правопис, за чистоту српског језика. Кад је „Друштво Српске Словесности“ отпочело, у том правцу, борбу са „Правитељством“, које је у просвети под Д. Црнобарцем, видимо Ристића као тумача те борбе, у име „Друштва“. Одговор овог научног скупа „на молбу осталих чланова“ саставља Јов. Ристић, који „комисија (изабран ужи одбор) одобри“, а у којој су: Јов. Гавриловић, Јеврем Грујић, Јов. Ристић и Јов. Илић. И кад је се, на Видов-дан, 15. јуна 1858. сакупило „Друштво“ да чује одговор који је комисија спремила, видимо на томе састанку и старог Вука Караџића, који је доцније говорио Кнезу Михаилу: „Ристић је прави гелертер, Господару“. Тај скуп, са 17. противу 5. гласова, усваја и одређује: „да се одговор пошље онако, како га је комисија предложила“, т.ј. како га је Јов. Ристић спремио. Ђура Даничић, ценећи историјски значај ове борбе и одговора, који је „Друштво Срп. Словесности“ послало Министру просвете, објављује га у „Срп. Новинама“ 1859., и одштампава за се, под насловом: „Распра између (пређашње) владе и Др. Срп. Словесности.“

Као главна дела његова, и по обиму и по садржини, без сумње су: *Спољашњи одношаји Србије* у три књиге и *Дипломатска Историја Србије* у две књиге. У ових пет књига изложени су сви догађаји у размаку времена од тридесет година (1848—1878), догађаји, у којима је Србија и Српски народ, после оба устанка, дао највише доказа своје животне моћи, и који су, поред унутрашњег препорођаја, крунисани државном независношћу и проширењем граница Србије.

Ми се овде не можемо упуштати у детаљ ових дела.¹ Она су ту и савременицима и потомству на расположењу, а и ми смо многе податке пренели из њих у ово дело (Књ. I.).

Ристић је као писац објективан, пространих погледа, начелан. Он се у излагању држи главних догађаја, који собом доносе и односе поједине личности. „Људи и јесу само средства, која се ломе у догађајима“, рећи ће једном приликом Ристић писцу. У податцима је Ристић тачан. „Може бити да у ономе што сам ја написао није све, да има чега, што ја нисам знао, или што ће се доцније пронаћи; али оно што сам знао и што сам навео, то не може нико оспорити“, говораше он једном приликом писцу, коме је он стално даривао свако своје доцније писано дело.² Ристић није у свом излагању страстан, па с тога нема на листовима дела

¹ Дипломатска Историја I. II. преведена је на руски и на мађарски.

² На књигама, које би Ристић дао писцу, он би с. р. стављао: „Своје пријатељу...“ или „Своје вредноме пријатељу г. Живану Живановићу“.

његових ни погрде за противника, ни излишне хвале за страну, која има за се његове симпатије. Он не отказује своје пуно признање људима, који су за време „Мађарске буне“ и „Кримске војне“ за владе А. Карађорђевића, и „Уставобранитеља“ уопште, управљали судбом Србије и мудро је провели кроз тешке и опасне кризе. Он не закида своје признање ни онима, који су му били противници у времену, кад је и он стао на снагу, али су заслужни за успех у важним политичким предузећима за владе Кнеза Михаила. Ово је у толико већа заслуга Ристића, као писца, што се он лично, нарочито од 1860. године, јавља као истакнут радник у догађајима које описује. Па ипак је његова објективност била над субјективношћу. Како је Ристић у томе различан од својих доцнијих критичара, из кола негдашњих „младоконсервативаца“ познијих напредњака, а и понеког још познијег радикала!

Ови баш напади на Ристића, изазвали су — поред научне и историјске — и трећу групу његових списа, коју би могли назвати: Списама Полемичним. Одмах да споменемо овде једну брошуру из 1874. године: „Ко је крив?“ а из пера Ристићева. Кад су Консервативци, после друге либералне владавине, дошли на управу земље 1873., похитали су да нападну претходне Либер. владе. Са много отмености, какву ћемо доцније узалуд тражити, Ристић одговара темељито и озбиљно у тој брошури, подсећајући изазиваче на њине грехе... У ту групу нарочито спадају књиге наведене између „Спољашњих одношаја“ и „Дипломатске историје“ (под бр. 17, 18, 19, 20 и 23). Оне су одговор М. Пироћанцу и М. Гарашанину а на њихове бурне нападе и на Ристића лично и на његову владавину.

Одговори Ристићеви на све ове нападе, оличени у наведеним полит. полемичним списима, имају пространију вредност, сем своје јаке аргументације, и изношењем многих важних појединости о људима и о догађајима, којих су се дотicali његови противници. Те су појединости, као податци, од велике историјске вредности. За многе од њих, биће потомство захвално да их је Ристић још за живота објавио, сем што је спречио много криво схватање многих поступака и тенденциозних изношења од стране његових полит. противника¹.

У овим својим полемичним списима, Ристић се показао као јак противник — разуме се само у одбрани. Могли су сви његови политички противници живети и помрети, они не би у Ристићу нашли својег нападача.

Ристић је писао из љубави према истини, па, ако се хоће, и из задовољства, за разлику од писаца, који се лађају пера из сујете или нужде ма које врсте. С тога сви списи Ристићеви носе печат сталожености, мирноће и збиље. Њега ништа не омета, јер он не

¹ Тако ту, поред осталог, налазимо ближа обавештења о личности Кнеза Михаила и многих савременика; као и о многим догађајима тога важног доба; о проглашењу и доласку Кнеза Милана у Србију, по смрти Кнеза Михаила; о оставци Либералне владе 1880.; о дворским распрама; о првом саопштењу Краља Милана Ристићу (4. децембра 1888.) о намери да абдицира. И т. д.

пише под утицајем дневних догађаја. Он мало мења свој тон и у полемици; али ту се, по природи предмета, осећа већа живост, јер је ту и потреба, да се парирају, или и врате ударици.

Сва су дела Ристићева у лепом језичном руху. Језик и стил Ристићев је на савременој висини и по лепоти, и по чистоти језика, и по једрини израза. Ристић, без сумње није филолог по позиву, али је као писац представник висока образовања, са знањем језика и литературе два велика народа, пун искуства у руковању с пером, од кога се многи имао чему научити.

Терен науке и круг људи од пера и научности, са самог су почетка били област у којој се кретао др. Јован Ристић, који своју докторску титулу није ипак, као политичар и државник, истицао. Одмах по повратку са наука у Србију, видимо Ристића као сарадника на „Гласнику“ Д. С. С., а за тим и као редовног члана „Друштва Српске Словесности“. Кад је 1864. на онако драстичан начин растурено ово Друштво (види књ. I.), а за тим исте године основано под измењеним именом „Српско Учено Друштво“, Јов. Ристић се одмах из Цариграда понова увршћује за његова члана. Као члан С. У. Д. Ристић је и остао све док није, оснивањем Српске Академије Наука (1886.) ово Друштво укинута, а његови чланови, по самом закону, постали дописни чланови Академије, у колико ограничен број од њих, није ушао путем наименовања у састав Академије, пошто је законом о оснивању Академије Министру просвете дато право, да прве праве чланове Академије, наименује. Изгледа, да је постојала намера да и Ристић тада уђе у Академију Наука, пошто му је из Мин. просвете (Просветнога Савета 24. јануара 1887., С.Бр. 1.) упућен акт, којим се моли да, што скорије, пошаље списак свих својих радова „за извесну службену потребу“, коме се захтеву Ристић и одазвао. Но, од наименовања, које је имао да изврши Министар тадашње напредњачке владе — овога се пута одустало.

Но Ристић тиме није био лишен почасти, да уђе у Академију: 6. јануара 1890. Академија га изабере за својега правога члана¹. Године 1892. фебруара 22. који је као дан прогласа Краљевине, био свечан и за Академију Наука, Јов. Ристић је држао своју приступну Академску Беседу, којој је предмет био: „*Леополд Ранке и ослобођење Србије*“. Одштампана, ова Беседа чини засебну једну историјско-политичку расправу, којом се Ристић одужио и знаменитом историку и као писцу значајног дела, у два издања, о Српским Устанцима, а по подацима Вука С. Караџића; а одужио му се и као своме учитељу, из доба младости Ристићеве. Бавећи се у Берлину за време Конгреса, Ристић је походио својега старог

¹ Ристић је у то време био Краљевски Намесник. Кад му је један пријатељ честитао избор у Академију, писац је имао прилике да чује ове речи Ристићеве: „Пријатније би ми било, да је се тај избор десио као ненамеснику.“ Но Ристић је своје место у Академији, по вредности и тежини својих писаних дела, потпуно испунио.

учитеља¹ и Ранке је у нарочитом писму од 9. јула 1878. упућеном Ристићу дао израза своме задовољству, између осталог, нарочито да су силе признале независност Србије. „Ја честитам народу и његовој влади на овоме успеху; нека би за њега био извор среће и благослова“, вели Ранке у томе свом писму.

Узети, дакле, као предмет једне Академске Беседе једнога оваквог научењака, пријатеља народнога, било је достојно и новог Академика и предмета. Беседа ова, коју је један од одличних чланова Академије, Ст. Новаковић, по једрини означио као равну discours — има на великој Академији Наука у Паризу, сачињава особено делце, које се као 26-то по реду, може уврстити са раније наведеним писаним делима Ристићевим. Беседа је одштампана засебно, а преведена је и на немачки, под насловом: „*Leopold Ranke und die Befreiung Serbiens*“,

Ристић је, у својим слободним часовима, поред писања нових дела, од тада, све до смрти, ревностно вршио дужности Академика; а 11. јануара 1899. заузео је и положај Председника Академије Наука, на три године. Али, ова је година била уједно и последња његовога живота. Он је, поред политичких радова, бављења историјском науком, сматрао као одужење своме првом завету, као историк и носилац титуле доктора философије².

Јован Ристић као беседник, као публициста, као историјски писац, дакле као умни радник у опште, стоји на достојној висини, која одговара висини његове чисто политичке величине, као државника. У писаним делима Ристићевим потомство ће наћи вазда поуздана сведока за све оно, што је у њима речено; јер Јован Ристић спада у оне ретке људе, који историју и граде и пишу.

* * *

Писма Јов. Ристића образују особену групу, вредну нарочите пажње. Али њих у опште нема много. „Мојих писама нема много у свету“, говораше Ристић једном приликом писцу. То је дошло нешто по природи његовог високог положаја, који је обично на-

¹ У својој аутобиографији, која носи наслов: „*Zur eigener Lebensgeschichte, von Leopold v. Ranke. Leipzig 1890.*“, сећа се Ранке (рођен 1795.) својега доцнијег виђења са Јов. Ристићем. У одељку биографије, који носи наслов: „*Берлински Концес*“, на страни 621., а под датумом 28. јуни 1878., Ранке, у облику дневника, уписује ово:

„Управо је педесет година, од како сам из дана у дан слушао мога незабољављеног пријатеља Вука (Караџића) у Бечу, како се пење уз моје степенице — а он имаше дрвену штуду — да ми приповеда Српску Историју. Данас ме је посетио човек снажна изгледа, браде као гавран црне, и причаше ми, да је године 1851. код мене слушао историју Средњег Века. То беше српски Министар *Ристић*; али не беше сад реч о старим предавањима, већ о садашњој Србији.... Он чини на ме утисак мудра (weltklugen), патриотична и образована човека.“

² Кад је писац о. д. 1883. положио професорски испит, Ристић дајући израза радости са тога, казао је и ове речи: „Политика, политика, њоме се може и човек од науке бавити и треба да се бави; али она не треба да му је главно и једино занимање и да га прогута цела. Сваки човек од науке треба да има своју струку, у којој је јак и признат, па тиме и свој одређен положај у друштву.“

лагао дискрецију, дакле не много писање; а нешто и с тога, што су махом други људи, политички и неполитички, имали пре потребу, да се лично или преко писама обраћају Ристићу, но што би то обратно био случај. Овде, разуме се, мислимо на личну преписку, за разлику од службене, која се води под бројем или и без овога. Писама ове друге врсте има највише из доба кад је Ристић био у Цариграду (1861—1867), када је имао потребу да пише тад. Министру иностр. дела Ил. Гарашанину и овај њему. Писац имао је и један исписан „Извод из писама председника Савета Министарског и министра иностр. дела, управљена Књажевском Српском Заступнику при Отом. Порти Јов. Ристићу“. У тим су писмима поред осталог и изливи похвала, које Гарашанин, у име кнежево и своје, доставља Ристићу, поводом његових извештаја и успешно свршених разних послова. Већ у првом од тих писама, у дец. 1861. пише Гарашанин Ристићу: „Књаз триумфира, што је погодио, да тебе треба послати“. И тако иде редом. —

На разним местима, у књ. I. и II. цитирана су места из некојих писама Ристићевих, или и цела писма, којима се објашњавају разни догађаји. Преко 25 писама добио је лично и писац од својега старог пријатеља. Сва су ова писма из последње деценије његова живота, када су лични односи бивали све интимнији, а прилике и неприлике изискивале, да се Ристић писцу писмима обраћа.

Нека од писама, и сувише о интимним личним потребама писана, писац је сматрао за дужност да их врати Ристићу за живота, уверен да су то сви обзира специјалне пажње налагали. Писцу је познато, да је и Ристић његова писма здруживао и чувао.

Оволико у опште о писмима Ристићевим, која би могла бити предмет нарочите монографије.

Но, оставићемо се овде нарочито на једном писму, писаном у половини маја 1899. године. Оно је било одговор једном одличном пријатељу у Петрограду, због позивања Ристића на Пушкинову прославу¹.

Писмо, које овде наведосмо, сем своје садржине, ради које

¹ То писмо, после пријатељског увода политичке садржине, додирује и словенске одношаје Србије и Русије, на које је наишао „облачак“ за који би Ристићев рад био „бар потрудити се да га разагнам“. И онда наставља: „Нама је нужна Русија, — наша стара покровитељка, наша савезница у рату; а и ми смо нужни Русији и по својим непоколебљивим братским осећањима и по свом географском положају.“

„Но, драги мој, Ристић из 1885. године, сад је старац. То му, у осталом, не би сметало да се крене у Петроград, да би се поклатио светој матушки Русији у дан славе њеног великог сина, Пушкина. Али, на жалост, сем старости, има и друга једна сметња: од пре две године, мене је снашла болест *asthma*. Она сама по себи, како кажу, није опасна, али изискује, у сваком случају, велику обавривост. С тога се ја не бих могао одважити, у пркос моје добре жеље, да се подухватим тако велика пута.“

„Према томе, молим вас, да то објасните мојим пријатељима, који се мноме интересују, и испоручите им моју захвалност, на љубазној пажњи, коју су ми намерни указати.“

„Примите и т. д.“

Јов. Ристић“.

је ускоро, по објављењу у руским листовима, прошло кроз сву Европу, важно је и с тога, што је оно — последње значајно писмо Јов. Ристића.

Било је то 14. маја 1899., кад је писац застао Ристића при писању овог писма, чији је препис предао писцу. Но Ристић беше у том тренутку у тешком стању, како га дотле писац није виђао. Он дисаше са усиљавањем и врло тешко. С муком и напрезањем исприча, да је вече, у очи тога дана, био позват, и отишао у двор, на предавање, које је у дворцу држао граф Евген Зичи, пријатељ Краља Милана, код овога тада у гостима. Предавање се тицало путовања по Средњој Азији, куда је Зичи ишао и тражио колевку маџарског народа. „Седео сам, вели Ристић, два сата, у запари, сав обливен знојем, непокретан... и то ме уби!“ Ове последње речи понављао је два три пут.

И доиста, ту се саломио остатак снаге, којом се држао још. Наступило је рапидно опадање физичких сила, што га је коначно везало за собу и одвојило од света. Али су душевне моћи и интересовање за јавне послове биле будне и јаке, може се рећи до последњег тренутка, када је до скоро јак и снажан организам отказао са свим. Па ипак је Ристић, при свима овим органским тегбама, умро управо седећи, наслоњен на свој сто...

IV.

Карактерне црте Јов. Ристића. — Колико је лако ставити на хартију и овековечити историске догађаје или биографију појединца, у колико је она састављена из низа доживљаја и факата, толико је опет тешко саставити, као хармонијску целину, црте моралне личности, ма како се чинило да то само собом проиходи из самих догађаја, у којима главни јунак игра своју улогу. То је привилегија духовитих романијера да стварају типове, па и ту их они више стварају у својој машти, но што би их могли наћи готове и ставити их на хартију са живих примера. Ово је друго, с тога, теже; јер то је нераздвајно од непосредног, дубоког познавања тако разноликих конкретних индивидуалности. А ко се може похвалити, да је проникао душу кога човека, особито, ако то није обична душа, просечног свакидашњег човека? Не велимо, да је то немогуће; али без сумње није лако. За то се опет један биограф или историјски писац не сме отказати дужности, да по могућству састави моралну слику личности, којом се бави. С тога се ми устављамо на још некојим карактерним цртама Јов. Ристића.

Јов. Ристић стоји, као јаван радник више од педесет година, сталан, непомичан, и увек: *као један и исти*. Исти у своме правцу као државник, исти као говорник и писац, исти као човек. То је већ прва, и може се рећи и главна карактерна црта његова, која се најбоље може окарактерисати с једне стране *умереношћу*, а с друге *стаљношћу*, уз одсуство сваке пренагљености у сваком погледу. Место тога, тихо, дубоко и хладно размишљање о свему

што је предмет његова рада, пажње или дужности. Само те две особине — које се једна у другу стапају и на раду се испољавају као *истрајност* — и могле су послужити као основа тако дугог и непроменљивог живота и рада. Истрајан у раду, сталан у назорима својим, умерен у свима приликама, Ристић је могао за тако дуго време, и у тешким приликама, носити бреме великих дужности, могао је бити политички стојер и не истрошити се уз то, не долазећи у положај, да сама себe дезавуише; а то је оно што највише компромитује јавне раднике и убија веру у њихову солидност и исправност. И Ристић је подлегао променама, паузирао је, повлачио се, са великим стрпљењем чекао своје време, али није до смрти своје постао немогућ. Са њим се, и као присутним и као одсутним, морало увек рачунати, док год је живео.

Казали смо, да је Ристић био спор на достижан, и докле је он доспео и стао, ту је и остајао, не враћајући се никада назад, ако већ није било могуће ићи напред. Та се црта огледа и у његовим назорима о политичким правима и повластицама, или како се то већ код нас сумарно назива „политичким слободама“. Ристић у томе није никад пренагљивао; али што је мислио да треба дати, он је и давао, без цењкања, без задњих мисли, а по мери народне способности, да то прими и органски оживи. Спор у своме корачању, опрезан где ће стати, Ристић је, са свим природно, био незгодан за дружбу са онима, који су само летели напред. У томе и јесте једна фаталност, што су се политичких питања у Србији дочепали елементи крајњи и безобзирни, којима није било толико до зидања, колико до рушења. Ти елементи, као производ нарочитога порекла и васпитања, мало се у ствари обзиру на цео народ, у основи својој тада монархичан и конзервативан; и који потребе и назоре својега ужега круга, прокламују као назоре и потребе народне, опште, и тако доведу и сам народ до забуне и побрканих појмова у свему и свачему, давши, и нехотице, својом конфузношћу моћно оружје силнима овога света, који су их чешће и проглашавали „ван закона“. Умерени елементи, па и Ристић, морали су се клоњити оваквих струја, а Краљевима је било онда лако да нађу средстава противу „бунтовника“ и политичких манијака, који су, доцније, кад су са свим постајали господари ситуације, и на себи самима осетили шта значи превласт гомиле. И док се круг људи мудрих и умерених у Србији све више сужавао и по броју и по утицају, гомила је увек имала у својим све нижим слојевима новог прираштаја. Оно, што се у целом свету држи на пристојном одстојању, у Србији је, често, била „сила првог реда“, пред којом је и један Ристић, дабогме, морао устукнути, кад год су улоге крајњих и умерених елемената биле промењене. Али за то су те гомиле наилазиле на разне Рајовиће и друге велике и мале своје „целате.“

Ристић је умео бити и шалив, и волео је здраву и духовиту шалу, као и згодне досетке. Ако би нека од ових последњих била доиста така, он би је окарактерисао и пропратио изразом: „schlau!“

т. ј. лукаво (немачки). С тога, ниуколико не стоји тврђење једног биографа: да се Ристић никада није смејао. На против: Ристић се доста радо и слатко насмејао, наравно ако је било повода смеју и није било своје или туђе бригае, која би га притискивала. Али у озбиљним приликама, није у њега било ни шале, као што није било ни нестрпљења: „Нестрпљење губи сваку парницу“, говорио је он врло често, кад би пријатељи, при многотрајној политичкој устајалости општих неприлика почели бити нестрпљиви, и показивали знаке пренагљености, која би их навела да се пребаце, а да к циљу не додаје. Свака је шала производ друштва и знак пријатног друштва. И Ристић, кад је начинио коју пошалицу, или је примио, то је радио у друштву својих пријатеља¹ или родбине. У току времена и прилика, живот Ристићев је добио особен, готово монотон вид. То је био живот седећи, прекидан, при лепом времену, двама дневним шетњама, у подне и пред вече, при чему би му, нарочито последњих година, поред осталих, и кад не би био сам, писац правио готово стално друштво.

Волео је мимо све Позориште, у коме је имао дуго и стално своју ложу; али, када му, после промене 1880. године, управа отказа ту ложу, а за рачун и захтев нових полит. представника, он је одбио пријем друге које ложе. „Закинута ми је једно задовољство, али волем се и њега отказати, но да ме које ко премешта где хоће, а за мој новац“. Али у кафане, сем по потреби збора или говора у ширем кругу, Ристић никад није ишао. „Зар ти мислиш, да ја не волем друштва и забаве, рекао би он једном писцу, али где могу да идем, кад у нас нема касина и клубова, као у другом свету, где је човек опет у свом друштву и кругу?“ Овај велики долазак Ристићу и дању и ноћи, често му је сметао у раду, нарочито кад је се бавио писањем. Писац може рећи, да је имао последњих година необично много прилике да га види на дому, и кад год би долазио к њему, никада га не би застао беспослена: увек је нешто или писао, или читао, или сређивао. Кад је се хтео из своје „старе“ преселити у „нову“ кућу своју, као Намесник (1891.) отиде му писац и последње вечери. „Дошао сам, рече му, да поседим последње вече у овој кући, где сам толико година долазио и са вама у пријатним разговорима проводио.“ „А ја сам — одговори му на то Ристић — доста твојих рукописа спалио у оној (собној) пећи!“ То су били разни чланци и написи, које му је писац и док је био у Београду предавао, или и слао из Ниша и Пирота, и који су, по употреби у уредништву, увек морали бити Ристићу враћени. И он их је брижљиво и савесно уништавао, с погледом на онд. закон о штампима.

¹ Једног дана, по подне, а за пунога здравља, Ристић ће се сусрести са писцем овога дела између негд. скупштинске зграде и Вазнесенске цркве. Других пролазника није било. Упитавши писца куда иде, и на добивени одговор, који није означавао неки нарочити циљ, Ристић ће са пуно веселости рећи: „Е, знам ја тебе. Ти си као онај сељак, који гурне труд у сено, па ово букне, кад је он већ у другом селу“. Тим је желео обележити дискретност свог пријатеља.

У пуној мери дискретан, Ристић је волео да има посла са дискретним људима; а како тога нема увек, или боље рећи у нашем живљу нема у већини случајева, то је и он морао често бити „закопчан.“ То му је налагао и сам његов положај, као што му је то постала „друга природа,“ ма да се не да претпоставити, да је Ристић икада био проливена језика. „Ћутање о стварима о којима не треба говорити, код мене је прешло у навику. Мене никакве „тајне“ не муче, да их морам саопштити. Има ствари, које ће тако, са мном и у гроб отићи“ — рекао је једном Ристић писцу. Но, осем те навике, имало је у српској политици и потребе за ћутањем, нарочито за људе на истакнутим положајима, јер, кад год је што Ристић — као и други пол. људи — о политичким пословима и одношајима тврдио или одрицао, то никад није било равнодушно за оне, који су то могли чути. С тога је Ристић бирао шта ће с киме говорити, и нерадо је говорио много. Писац се може похвалити, да је Јов. Ристић према њему најмање био резервисан у својим интимним¹ саопштењима, бар у овом, познијем, другом периоду живота и рада Ристићева, када су се проредили или и са свим нестали његови другови и сарадници из младости, са којима су га везивале интимности и друге врсте.

Лојалан у потпуном смислу речи, веома је Ристић негодовао непоузданост у супротне стране, а нарочито онде, где је с правом и основом очекивао верност и поуздање. Ристић је припадао оној школи реалних политичара, који нису сматрали да је политика то исто, што и надлаживање, подвала и дубара, како се у нас често чује па и практикује. Живећи у добу таквих схватања и Ристић је удешавао и своје поступање; а већ се зна, да правом политичару није направљен комплимент, кад му се изда сведочба: да је хтео — бити светац међу анатемљацима.

На великим преломима, Ристић се увек тешко решавао. Дуго би и свестрано ценио сваки корак, пре но што би се решио да га учини. Промене Министарске, одлуке државне, крупна, државна и партиска, питања у време мира, да и не говоримо о онима у време рата, нису се никада код њега преламала преко колена. У тим важним приликама, он би радо чуо и брижљиво оценио мишљење свију оних, у којих се надао да га може наћи. Тада би кад кад рекао: „Паметна реч Краљевства вреди“.

Али, пошто је једном извео начисто шта хоће, Ристић онда није трпео да му сваки ремети његов утврђен план; тада није хтео више уступити. Не одају ли ту његову решеност и исти карактер и одлуке за рат, нарочито други (1877.)? Али ако се хтело нешто из-

¹ Тодор Туцаковић, кад год би долазио у Београд, радо би се и од писца обавештавао, чега има новог у политици? А кад би му одговорио да не зна, онда је он једном приликом узвикнуо писцу. „Ко не зна? Ти? Та ти си Ристићева каса, у коју је он затворио све своје тајне!“ Стари пријатељ је овим тврђењем несумњиво претеривао; али доиста стоји и то, да је писац много патио у односима са разним „првацима“ у странци, чију радозналост није могао да задовољи у погледу тога: „шта мисли“ или „шта каже г. Ристић?“

нудом или чак и силом од њега постићи, ту је био до крајњих граница упоран, био је непопустљив, нарочито, ако би то било скопчано и са буди каквим понижењем. Томе свом схватању и цењењу своје воље и својих назора у политичким стварима, Ристић је нарочито дао израза у своме познатом писму Краљу Милану, у лето 1886. (Књига II. страна 318.).

Сваки од савременика зна, да је Ристић био — Господин човек, у пуном смислу те речи. Био је то у ономе што има, у својим манијерима, у свеколиком начину живота. Али његово господство није значило раскош, још мање неумереност: Ристић је у свему умео држати меру. Лично узев, уживао је више у осећању, које даје уверење о притежању свега доброга, што животу даје отмености и сигурности, но у употреби и изношењу самога тога добра, што га је он у почастима и иначе имао. У животу његову никада се није осећала промена са променом његових положаја. И као Намесник, када је цифра његових службених доходака бележена са 60.000., Ристић је живео исто као и прост пензионар, и ако му је последња, дакле највећа цифра пенције, бележена само 8.879.16. динара и због дугих и чешћих пауза и пензионисања изостајала од више других лица, која су, у далеко нижим и несравњено мањим положајима и функцијама, мирно и непрекидно одслужавала „свој рок“. Једном речи: Ристић никада није хтео да истиче своју личност и износи спољни сјај.

Ристић се, у свом највећем сјају и господству, сећао своје младости и њене оскудице. За то је најлепша сведочба почетак његова тестаментa, који почиње речма: „У име Оца и Сина и Светога Духа. Амин!“ и онда наставља: „Пре свега осећам потребу да поднесем Промислу Божјем захвалност, што ме је из сиротиње подигао и на пут извео, на коме сам, и у грађанском животу и у државним положајима, могао заузимасти угледна места, а својој Отаџбини послужити у тешким приликама, па јој што и привредити.....“ Но није било само то субјективно осећање скромности; Ристић је и на пракци то документовао, као што ће најбоље показати овај пример. Кад је образовано Прво Намесништво (1868.), Миливоје Блазнавац изјави своју вољу: да се пред намесничке домове поставе страже, а на њима истакну заставе, за знак владалачке власти, коју Намесници врше. Ристић се одупре томе: „Што ће нам све то? Наша власт и положај, који заузимамо ни мало тиме неће бити већи, а само да постављамо између себе и остала света излишне преграде. Ја хоћу, да кад сутра сиђем са овога места и вратим се међу своје пријатеље, да то могу учинити без зазора и без великога прелаза и у мојим личним навикама и спољашним знацима.....“ Тако је и Блазнавац најпосле одустао од тога. За време другог Намесништва исто се тако, ако не и мање, осећао тај сјај, и у кући и ван ње. Један придодат жандармски нижи чин беше све, што се службено могао видети око првога Краљевскога Намесника, који је увек, од куће до канцеларије и иначе ишао својим ногама — пешке, за разлику од великашких навика доцнијих вре-

мена. Кад би преко лета ишао у коју страну бању, Ристић је желео да очува свој приватан карактер. Његова посетница, у таквим приликама носила је само овај прост знак: „Д-р Јов. Ристић“. То је била једина прилика, када је он чинио употребу од своје докторске титуле, која му је тековина из младости замењивала сјајне титуле његове старости.

Јов. Ристић био је, за наше домаће прилике, имућан грађанин, и ако ни издалека не онако богат како га је по неки завидљивац замишљао, или који лични и политички противник чак хтео и јавно да представи. То је дало повода, да Ристић једном таквом приликом изјави преко новина: да уступа дотичном проналазачу све што овај, по свом тврђењу, пронађе у страним банкама од некаква богатства, остављеног ван земље. Исто су тако чисти и часни били и његови јавни рачуни, као министра и руковаоца државном имовином, или јавним прилозима, тако, да кад су његови политички противници и таква питања потрзали у Скупштини после промене 1880. год, Ристић је могао изјавити: да се неће користити правом застарелости по Закону о министарској одговорности. Наравно, сви су такви гласови брзо умукнули, и они, који су желели преглед диспозиционог фонда за доба Ристићева управљања, нашли су тамо што нису желели: да су Ристићеве знатне уштеђевине у диспозиционом фонду потрошили пријатељи оних, који су Ристићеве рачуне прегледали. Све се и ту свршило изреком једнога од покретача свега овога: „Срамота ме је да оном човеку (Ристићу) у очи погледам... Међер су ови сад тек праве распикуће!“ Ристићу, као и свима владама његова доба, пре се могла пребацити велика штедљивост, која је, и у аванзовању чиновника и у трошку државног новца, и у својим рођеним дијурнама (н. пр. за време Берлинског Конгреса) ишла до тврдичлука. Али ови су људи, као штедљиви и чуварни домаћини на свом дому (Ристић је н. пр. имао домаћу књижицу, у коју је уводио све своје издатке) исто тако радили и у државном газдинству. Имање Ристићево има своје порекло, нешто мало у миразу, а иначе само у штедњи и чуварности, нарочито од 1859. године, када, приликом промене династије, и Ристић остаје без опредељења.¹ Знатни положаји, које је заузимао олакшали су му ову врлину, као што му је тако довољно обезбрижено материјално стање дало ослонаца, да се и у свом политичком држању осећа самосталнији и да се одупре свему ономе што је „озго“ наилазило на њега, а он није сматрао да му то ваља прихватити или помоћи. То га је чинило, нема сумње, омрзнутим на двору, који није трпео ничији понос. И Ристић је с правом могао тврдити, да није никада био дворски човек. Али је и Ристић, свестан своје часности у те-

¹ Дакле, у овој земљи, говорио је себи Ристић: ти можеш, код твога доктора, савесности и преданости раду, остати без хлеба. И онда је почео да штеди. То се продужило у Цариграду, где је вели, увек ишао на Порту пешке, а гаваз је носио торбу с актима „док је она влашка и грчка фукара пролетала мимо мене с колима.“ Тај систем строге штедње одржан је на свима положајима, чега је једино резултат оно, што је имао и оставио.

ковини, могао једном приликом рећи: „Ко у мојој кући позна једну своју циглу, нека носи целу кућу!“ А на честе владалачке немилости могао је одговорити повученошћу и игноранциом, до промена, које су обично саме собом следовале.

V.

Јов. Ристић на листовима историје. — Име Јована Ристића прешло је на листове историје српскога народа.

Државници, чија су имена уткана у знамените догађаје, у мноме личе на одважне предузимаче великих и опасних експедиција у непознате крајеве земљине кугле, жарке и ледене, да на листове науке прибаве нове тековине, да се прославе, или да тако нађу свој гроб. Колико чврсте воље, пожртвовања, личне одлучности, нераздвојне од физичке патње, па и погибије код једних, а моралне код других треба и истражиоцима и државницима, истражиоцима који се навезу у непознате пределе физичког света, као и државницима на колебаљиве таласе политичких догађаја, истина са руком на крми, али и са крајњим исходом у неизвесности. Колико њих, и једних и других, пропадну да само мало њих успу!

Многа су имена и многи људи промицали преко позорнице историјске, у току деветнаестог века, тако знаменитог не само за Србију, но и за целу Европу. То је век и нашега народног васкрса, нашег препорођаја. Природно је, да тај знаменити век има да покаже и много догађаја прегажених величина, као што има и својих јунака, својих носилаца великих, епохалних дела. Али од толико српских историјских личности, које су из ничега почеле и — опет наравно сем владалаца — до знатне висине дошле и многе савременике за собом оставиле, истичу се поглавито двојица: Тома Вучић Перишић у првој половини 19 столећа, и Јован Ристић у другој његовој половини, и ако сваки на свој начин. Јер, између ова два човека може бити паралеле, да се само што јаче супротност и личности и радова истакне. Ристић и Вучић немају доиста ничега заједничког, сем завичаја: први је из Крагујевца, други је из блиске Груже; а оба из срца Шумадије. Иначе им је све остало супротно. Вучић прост, груб сеоски изданак, са свима манама својега доба и порекла; Ристић производ одличног васпитања и озбиљне науке, представник модерне Србије, у лепом смислу те речи. Вучић један скроз деструктиван елеменат, демагог опасне врсте, који буди најниже инстинкте масе, креће их, и помоћу њих нарушава мир и ред, и обара престоле; Ристић тваралачка природа, осетљив и будан увек према расположењима народа, али не његов ласкател, државник мира и правног поретка, који учвршћује престоле. Вучић занет у узани круг савремене партијске и бунтовничке борбе, у узаним границама тек ослобођене Милошеве Србије, борбе, која носи на себи и сав сурови карактер свога доба и који не прави разлику између виших дужности патриотизма и прохтева својега заноса, па прибегава и под скут туђину и душманину народа Турчину да буде његово просто оруђе („Записи“ Јевр. Грујића I. стр.

130. и Књ. I. овог дела у примедби на страни 393.). Ристић по-
неше великим идеалима уједињења народнога и независности
државне, неуморни је ратник противу остатака вазалства и про-
тиву: свачије туђе превласти и сваке такве сенке, која би пала на
символ државног угледа: Круну владара Србије, под којима је он
редом и у разним положајима служио (под Александром Карађор-
ђевићем, Милошем Обреновићем I. Михаилом Обреновићем III. Ми-
ланом Обреновићем IV. и Александром Обреновићем V.); а у име
Обреновића четвртог и петог и владалачку власт вршио.

Мера историјске вредности и заслужности Јована Ристића
дата је разликом у стању, напретку и величини Србије од времена,
кад је он ушао у службу као јавни радник (1854.) па до краја те
службе, а то ће рећи: скоро за целе половине 19-га столећа. Ри-
стић је као младић живео и учио у Београду под турским топо-
нима на бедемима града београдског, дочекао је славу свога на-
рода и владоца, да на те, по злу запамћене бедеме помогне, као
„десна рука“ кнежева подићи српску заставу, а у градове да уђе
српска војска. — Као службеник државни, затекао је наметнути
„Турски Устав“, (1838), он је, као Кнежевски Намесник, највише
допринео да Србија (1869.) добије свој Устав и да српски грађанин
живи својим слободним самоопредељивим животоу у уставној земљи.
Историја ће оценити и то дело. — Као Министар спољних послова,
он је испраћао данак Султанима, а срећан је био, да на истом по-
ложају уз одушевљење и жртве свога народа помогне збацити тај
последњи знак васалства. Ристић је сјајну тековину државне Неза-
висности нераздвојно везао са својим именом. — Верујући у срећну
звезду српску, Ристић је саветовао владоцу и народу, у два маха,
да развију заставу ослобођења и уједињења, и тај подвиг крунисан
је успехом. Крв проливена на бојном пољу, и жртве принесене
идеалима народним, поред независности, награђени су и проширењем
граница Србије, које је накнадно ваљало освајати и у Берлину.
Проглас Краљевине, био је само природни резултат свега овога.

Те тековине: *Градови, Уставни преображај, Проширење др-
жаве и Независност*, сачињавају главне срећне моменте наше но-
вије историје. Ове тековине биће у очима потомства у толико веће,
и као успеси сјајнији, у колико су оскуднија била средства и теже
прилике за њихово постигнуће. И у великим, многољудним, силним
и богатим народима, тешко се наилази свакад на срећне и успешне
путеве; а како је то несравњено теже и неизвесније у народима
мањим, чија је историја у толико срећнија и сјајнија кад ипак
упише који велики успех на своје листове, и чији су људи у истини
већи, што су са малим више постигли.

Кад све то, лишено савремених присмеса, негрљивости, са-
ревновања и политичке пакости, пређе у наслеђе потомству, сло-
бодном од свих предрасуда, које помрачавају праведно суђење, —
онда ће се јавити ликови заслужних људи народних, у пуној чи-
стоти и величини својој. Историја ће их дефинитивно прамати на
своје листове, и изрећи свој последњи суд. Тај суд неће одрећи
сјајно место знатноме сину свога народа, Јов. Ристићу.

ПОСЛЕ АТЕНТАТА И ПРЕКОГА СУДА

I.

У Народ. Скупштини. — Народна Скупштина, сазвана за 20. сеп-
тембар 1899. састала се у редовном стању, т.ј. после укинућа ванред.
стања и преког суда. Она је имала да даде своје накнадно одо-
брење за мере, које су предузимате од стране владе, одмах после
атентата. Изабравши понова за свог председника С. Несторовића,
а за потпредсед. Др. Рајовића, Скупштина је већ 22. септ. могла
одговорити адресом на Престону беседу, жигосући атентат, као
и неправедно држање једног дела штампе, нарочито стране. Атентат
назива „Жалосним догађајем злочина и издајства;“ а односно др-
жања једног дела стране штампе „изјављује своје жаљење према
овако неправедним оценама и неупутном мешању у наше чисто
унутрашње ствари“.

30. септембра Скупштина је дала своје одобрење законима,
донесеним на основу чл. 56. Устава, којима је, одмах по атентату
на Краља Милана, оглашено ванредно стање за Београд и округ
београдски и постављен Преки Суд.

Овим актима Народ. Скупштине и формално је скинуто пи-
тање о атентату и његовим последицама, са днев. реда, и завршен
један немио период, који је предат историји, и ако је, као што ће-
мо видети, остало отворено питање о дубљим узроцима овога атен-
тата, који је толико засекао у редовни ток држ. послова, као и у
судбу тиме највише погођене Радикалне Странке.

Овај сазив Народне Скупштине био је редован, и то за ову
1899. годину. Као редовна, а не ванредна Народ. Скупштина, ова
се бавила и са више других законских пројеката, махом ситних,
или са изменама и допунама разних закона. Ипак је њен рад био
одмерен и за краће време, свега петнаест дана, јер је 6. октобра
указом, не закључена, но одложена, да се на дан 30. дец. ов. год.
понова састане у Нишу и рад продужи.

Као Министар народне привреде, писац је поднео такође Скуп-
штини неколико законских предлога, који се, као закони са ње-
говим потписом, налазе у Зборницима за 1899. као и следећи закони
из 1900. године.

II.

У влади. — По закључку Скупштине (6. окт.) и двор и влада
остали су у Нишу све до на Петков-дан (14. окт.), када је се Краљ

засебним дворским возом са оцем и министрима вратио у Београд, да би одмах сутрадан (15. окт.) сви присуствовали свечаном полагању темеља за велику касарну VII пука. Ту је Краљ Милан, као команд. активне војске, држао особен говор. Из ове импровизације Краља Милана, говорене на улици, остала је писцу у сећању лепа мисао: да народ, зидајући школе и касарне, треба своје подмлатку, ђаку и војнику, који су у добу младалачког развића, да даде што има најлепше, где они своје здравље не само неће упропастити, него на против унапредити, и душевно и телесно се развити.

Истога дана (15. окт.) пред вече, Краљ Александар је оријент-експресом отпутовао у Беч, а одатле (21. окт.) у Меран у Тирољу, где је у замку Рамецу намеравао провести јесен и први део зиме, како се говорило: да се одмори од напрезања последњег времена.

Краљ Милан, који је истицао свуда своју повученост, а тиме и немешање у држ. послове, такође је одмах (16. окт.) отишао опет у Ниш, одкуда је долазио у Београд на краће време (7.—15. нов.) а затим је у Нишу провео скоро све време, док се Краљ бавио у Мерану. У Нишу је прослављен и Св. Никола, слава Обреновића, на којој су били Председник Министарства и министар привреде, од стране владе, први и најмлађи, за тада, министар.

Али је за то Краљ Милан водио живу преписку са Председником министарства и појединим министрима о свима текућим пословима, разним предметима и лицима. И писац о. д. измењао је два три таква пословна писма са њиме у ово време, која су се типично различитих молитеља, што се обраћају и Краљу Милану, даље о рударству и о занатској будућности, чији носиоци, по мишљењу Краљевом „било фабрикама у земљи, било фабрикама са стране, имају да буду утучени“. У једном од тих писама додирнуо је и измирење Авакумовића са Рибарцем, на шта је писац дао и своје мишљење. Краљу Александру пак слати су укази о одликовању, кад би их било, као и о наименовањима у војсци, пошто је Краљ, и у одсуству, то за се задржавао. Остале указе по свима струкама потписивала је сама влада, наравно увек у границама преке потребе.

С тога је ово, више но двомесечно бављење краљево ван земље, било за писца као члана владе од интереса. Оно је за сву владу било осетно другојачије, но кад је Краљ уз њу. Истина, да се у то време (11. окт.) навршавало две године од промене система, који је оличавала влада д-р Владана, а писац је тек само у четвртном месецу члан те владе, ипак се у свему видела та разлика. Она се — одмах да кажемо — састојала у томе: да се влада сада осећала као управник земље, што није ни налик било на то, кад је Краљ Александар у Београду. Први знак те промене био је у томе, да су се чланови владе могли састајати у тако звани „Министарски Савет“, који је фигуришао у свима указима т.ј. да су они увек постајали „по саслушању Мин. Савета“, али то није био случај, као што из тога времена нема ни записника о раду Мин. Савета, јер нису могли бити ни вођени по дворским собама, где је Краљ с министрима, свима или посебице, отађивао држ. послове,

махом по ручку и вечери. Краљ Александар је радио увек „на парче“ са сваким Министром по његовој струци, и старао се да од тога направи нарочити систем, који је дефакто и постојао, и по њему је он преко појединих Министара и управљао земљом. Министарских седница под председништвом Краља није било, сем по изузетку, а како изгледа без њега их није ни смело бити. То је наклањавала интимност појединих чланова владе, коју су они — и ако не сви — својим другарством унели у владу. А где и тога није било, није постојао ни тај одношај за споразумевање за нужду. Писац као министар био је махом упућен на сама себе и на своју памет, савесност, па ако се хоће и на своју срећу. Другачије је било међу Министрима, који су имали међусобна ранија и интимнија познанства, као н.пр. између д-р Владана и Вукашина и Андре Ђорђевића. Даља деоба међу Министрима, а с тим и њихова лична важност, долазила је од мере благовољења Краљева према њима, а то је опет долазило од ранијег њиховог познанства или од важности, коју је Краљ желео да даде коме од њих, — како му кад требало.

То је чинило, са свим природно, да није било међу члановима владе чак ни оне нужне службене и пословне солидарности, каква би одговарала мери одговорности за послове, који потичу од ње, које они потписују и важе пред светом као одговорни за њих.

То је била, разуме се, велика аномалија, али се она није дала изменити. Како се онда пријатно могла осећати промена, кад није било височајшега притиска ни на владу, ни на поједине министре. И ако је то трајало мало, само два месеца, ипак је то остало у пријатном сећању. Покушано је и вођење записника о раду Мин. Савета, али, доследно дотадашњем „реду“, остало је по старом. Тек свакојак о је било већ више споразума и солидарности у раду Мин. Савета но дотле; с тим и повишеног осећања о својој одговорној дужности. Наравно, ову је пословну присебност министара реметио Краљ Александар чак и на тако великом одстојању, где је тада био, писмима и телеграмима, сваки час: било наређујући шта, било коригујући овај или онај предлог. Али за ово је био, сада, на ударцу само председник Министарства, преко кога је то све ишло; остали министри осећали су то посредно. Њима је Председник достављао кратким путем, шта би се кога од њих тицало, да уради или не уради што.

Наравно, Краљ је све то облачио у пријатну форму; али већ се знало, да су и господаре молбе заповести, иако није недоштајало и „јаким“ израза. Није пропустио чак из Мерана, честитати и славу појединим министрима, као што је то био (11. новем) случај и са министром привреде, коме је Краљ Милан, нашавши се тих дана у Београду, са пуно љубазности учинио част и личне посете, наравно, први и последњи пут.

У вези са напред поменутом кореспонденциом Краља Милана има се додати, да се он без сумње далеко више дописивао и са осталим министрима, нарочито са Предс. Министарства и Министром унутр. дела. Изненађује његова готовост за писање на све

те стране. И ако можда његове многе идеје нису биле дубока корена или плод нарочитог размишљања о толиким стварима, не може му се одрећи плодност у њима, и лакоћа излагања својих мисли, ма и врло карактеристичним и тешко читким рукописом.

С друге стране, као што смо већ казали, бомбардовао је Председника Министарства Краљ Александар својим порукама из Мерана. Краљ је полагао на то, да све потиче од њега и свршава се код њега, и отуда његово непрестано мешање у свашта. Тако се на столу др. Владана укрштала акција оба Краља, не свакад на спокојство председника Министарства. У то стигне вест, да је на путу — ради наоружања — умро Министар војни Драгомир Вучковић, враћајући се из Француске и Немачке. За вршиоца дужности мин. војног, до доласка Краљева, буде одређен Мин. грађевина, генерал Јов. Атанацковић. Атанацковић ускоро прими дефинитивно мин. војно а за министра грађевина буде наменован (20. дец.) инжињеријски пук. Боривоје Нешић човек, по спољашности тих, али врло одлучан, колико и честит. Но то је било тек кад је Краљ дошао у Београд.

Из Мерана је Краљ Александар кренуо за Беч 17. децембра, где је царем свечано дочекан и одсео у дворцу. После једнодневног бављења у Бечу, Краљ је стигао у Београд (19. дец.), дочекан на станици, изјавивши министрима своје задовољство „са начином, како су за време одсуства вршили краљевску власт, и како су отпављали све држ. послове“ и т. д.

Одмах је био састанак у двору са свима Министрима, на коме је био и Краљ Милан. Како је старо зло, вечите сметње од стране аустро-угарске нашем извозу живе стоке, нарочито свиња, било и сад на днев. реду, и како ветеринарство од 1. јануара нове године, прелази у надлежност Министарства нар. привреде, то буде одлучено: да Мин. нар. привреде, који је у августу био у Сегедину на изложби и учинио знатна познанства, отиде до Пеште, и ту се са угарским Мин. привреде посаветује о мерама правилнијег извоза. Тако је писац имао прилику да са И. Дарањијем Мин. привреде и Хегедишем, мин. трговине, утврди неке модусе за правилнији извоз и бољи надзор над здрављем свиња и говеди. Влади у Пешти није био неправ овај корак непосредног споразумевања с њом, а не преко Беча, т. ј. преко Министра спољ. послова. Из Пеште са вратио министар у очи Божића, на само Бадње вече кући.

Краљ је са свима министрима био дошао у Ниш 30. децембра, на дан састанка Народне Скупштине, која је имала тога дана просто да „продужи“ своје седнице, без икакве церемоније и отварања. —

III.

Мир. — Ако је Народна Скупштина, у септембру, кад је почела свој рад могла бити у неком раздражењу, састајући се после атентата, ванреднога стања и Преког суда, сада, последњег дана те фаталне године 1899., и на прагу нове 1900., чију опет фаталност нико још

ни слутити није могао, Народна Скупштина приступила је продужењу својега рада у потпуном спокојству, тако да кажемо у правој безбрижности. Ни од куда више — како изгледаше — не беше опасности за поремећај правца, који је до атентата имао напољу, и ако законски укинута, ипак целу Радикалну Странку. Истина још од 1894. снага Радикалне Странке саламана је помало и она је нешто својом кривицом, а нешто силом околности, спала толико да није уливала, сама по себи, озбиљне бриге. Али она је сваког тренутка могла бити озбиљан чинилац, чим би се Краљу прохтело да је узме у своје комбинације. Али све казиваше, да за сада од Радикалне Странке не беше никакве опасности. Она беше обезглављена и у њеној судби сам Краљ не беше невин. Сви скоро прваци Рад. Странке, услед одлуке Преког суда, бежу, сем Пашића, по казаматима и затворима. Пашић беше и сувише занет својом радошћу, која је природно долазила од уживања слободе, која га је тако дубоко делила од тешке судбе његових другова, да му није ни падала на ум каква акција. И да је се није отресао, што оно веле и рукама и ногама, с киме би је и отпочео? С те стране беше дакле мир и тишина. А и толики људи и прваци Радик. Странке негодоваху, обратно и према Пашићу.

Либерални незадовољници, са недавно „измиреним“ Авакумовићем и Рибарцем (у нов. пр. г.) не могаху се озбиљно узети. Све што Либер. Странка, сем неколико примерних изузетака, имађаше угледнијег у народу, беше заступљено у Скупштини, ево већ друга година и нико се не осећаше ружно при томе, а најмање сама Странка, која је дахнула душом, ослободивши се тираније и озго и оздо.

Сад не беше ни Ристића. Од августа пр. год. он почиваше свој вечни сан, а бриге земаљске и кавге партиске он је на свагда оставио онима, који га надживеше. Ни мало више није значао ни утицај сталних незадовољника из средине Либ. Странке, са Рибарцем, и после у новембру инсценираног „измирења“ са Авакумовићем, које је остало без последица на све, а најмање на рад у Нар. Скупштини, где је Краљ водио главну команду. Напредњаци, који су могли сачињавати две петине Скупштине, и најјаче представљени и у влади, нису ни толико посла задавали, да се бар у новинама о њима говори док су прваци напредњачки чували своја лукративна места.

Све је било, или сломљено, или задовољено. Омnipотенција Краљева била је на своме врхунцу. То је могла бити и жалосна истина, али је не мање била истина, која се на свакоме акту јавне државне и политичке акције до опипљивости огледала. Кад ово констатујемо, ми не тврдимо и да је то било најбоље; али је свакојако било боље од партијских оргија, од апсолутизма гомиле, и није искључивало могућност, да се из овога стања пређе у какво друго са више индивидуалне и опште слободе кретања.

То ће можда доћи; али сад, крајем 1899. и у првој поли 1900. године не беше никаква знака за то. Напротив, кад је ге-

нерал Јов. Атанацковић, мин. војни, у присуству писца, после једног ручка у двору (у Београду пред почетак 1900. год.) излагао Краљу потребу за „мало попуштања“, додирнувши и потребу да се владалац не излаже сувише, већ да је мало у позадиности, нагласивши како је то н. пр. у Енглеској, где једна жена седи на Престолу — — Краљ ће га љутито прекинути: „Шта ви мени спомињете ту енглеску Краљицу, која стоји тако високо, високо, да се већ више и не види, нити њено присуство осећа. Нема од тога ништа!“ Краљ је — јасно се видело — волео апсолутизам.

Тако је доиста и било. Краљ је имао све у својим рукама, да ли на своје и опште добро, то је друга ствар.

IV.

Довршетак рада у Нар. Скупштини. — Под овим ауспицијама отпочела је Нар. Скупштина свој рад последњег дана у 1899. и продужила је у јануару 1900. године, пошто је у двору нарочито свечано прослављена „Нова година 1900“. У великом трему старог, трошног нишког дворца, на горњем боју, били су сви посланици на честитању. После закуске, и кад је можда и „винце изашло у лице“, пале су све конвенционалне ограде између обе поле Законодавне Власти. Краљ се беше изгубио у средини посланика, чији број беше тада велики (близу 250.) и шалио се с људима на свој начин, а и они нису остали завезана језика, да је писац случајно стојећи с Краљем Миланом, скренуо овоме пажњу на ту необичну слику. „Шта ћете, ово је можда прекршај сваке етикеције, али се са овим још патријархалним народом мора тако.“

Но сви ови, повидимоме тако добро расположени и послушни посланици, имали су ипак и своју главу и своју памет. Није свакад било ни лако с њима излазити на крај. Код сваког предлога, који је изискивао неке жртве, ваљало је увек новог обрабавања у двору да се и либерални и напредњачки домаћини склоне на пристанак.

Једно читање и једно изгласавање предлога олакшавало је ствар али је за то једно гласање ваљало припремити терен. А Краљ, апсолутистичан какав је био, није се задовољавао само „већином“, он је увек желео „потпуну сагласност“, т. ј. послушност без поговора. И махом је успевао. Само је и његов ауторитет имао да издржи јаку пробу на изменама и допунама закона о порезу, оличеним у нарочитом новом: Закону „о порези на зараду“, који ће имати да плаћају „сви становници Краљевине Србије, који раде какву било радњу или занимање на добит.“ Говорило се, да је мин. финансија основне мисли овога закона фиксирао у вагону од Београда до Ниша, дакле форсираним начином. Но закон је, какав такав, ипак прогуран кроз Скупштину, и ако са знатном муком.

Са ове Скупштине, Краљ Милан (изменом чл. 51. зак. о устројству војске) понео је (14. јан.) једну нову титулу: „Армијски генерал“, која је њенога носиоца издвајала из реда обичних гене-

рала, какви су у Србији прављени према многој другој, али не свакад по чисто војничкој потреби и заслуги.

Оријентишући се боље у свом ресору за последња три месеца прошле године, Министар нар. привреде, спремио је и поднео Народној Скупштини 1900 год. више предлога од значаја.¹

¹ Први је био (13. јан 1900.): Закон о попису становништва и домаће стоке (измене Закона од 1890.), због пописа који се имао извршити крајем ове 1900. год. Даље: Закон о Трговачкој Академији (14. јан.). Закон о Удружењима (14. јануара) управљен противу несрећних „Свадбених“ и „Укопних“ друштава, која је сва писац затекао и ни једно није он створио.

Тешке одредбе овог закона, као и друге мере, учиниле су да су сва ова „друштва“ постепено угинула. Закон о потпомагању Земљорадничких Задруга (26. јан.) којима је, сем помоћи од Кл. Лутрије у два милиона осигурана и друга у 50 000 дин. годишње из глав. држ. благајне.

Врло важан Зак. о Пензионом фонду за удовице и децу умрлих чиновника (27. јан.): измена и допуна тога Закона од 21. окт. 1871., којим је изм. и доп. устављено опадање фонда. Министар је морао нарочито и мимо министарски колегијум, интервенисати да овај Закон уђе у Скупштину, што је у једној конференцији чиновника, посланика и министара (ради објашњења законског предлога пред изношење у пленум) проузроковало сукоб између њега и Председ. министарства. Али су сами чиновници увидели спасоносност ових изм. и допуна, и ако је Министар председник протествовао са његове појаве, предлог је одржан, у Скупштини лепо примљен и постао је закон, на срећу толике нејачи чиновничке. Рударски закон: изм. и доп. (27. јан.) зак. од 15. априла 1866 где су узете све новије мисли и потребе Рударства у обзир, са установом Рударског Одбора (чл. 5.), који је, противно дотадашњој пракси, о свима концесијама и др. важним одлукама, имао да даде своје стручно мишљење.

У низ послова Мин. Привреде, спада и установа Извозне Банке, чије је претходне радове извео Министар у споразуму са главним представницима трговачког реда, док није, по паду владе, и до оснивачког Збора дошло.

Али се јављало и непријатних послова.

Ту је прво „Мисача“: почета оптимизмом, а завршена мешовитом комисијом. Извештајем стручног геолога о баснословним слојевима кам. угља, наведена је влада (за министровања С. Лозанића у Привреди) да сагради доњи строј железнице и станицу у „Мисачи“. Писац нареди контролна бушења која даду негативан резултат према претходним. Стручни узроковач постао је после Министар привреде, а акта мешовите комисије постану беспредметна, а мисачка железница урасла у коров.

Појављена злоупотреба акција у „Београд. Задрузи“, одвела је њенога директора К. Таушановића пред суд и свршила се осудом његовом на робију. Писац је пак имао муке да спасе „Београд. Задругу“ од изашијања комесара, јер су Краљеви огласили тај завод за ослонац разних „бунтовничких“ (радикалних) смерова.

Писац је имао, даље, да изврши непријатну расправу у крилу саме владе по једном необичном предмету. Затекао је једно јутро (у марту 1900.) на свом мин. столу коверту и у њој: трајбу неког Дрварског друштва (Holz Verein) из Магдебурга, да му се уступе „све шуме у долини Топлице et cetera“ у експлоатацију. Уз акт друштва (на немачком) била је и готова одлука, негде доле у парку Мин. Финансија (у чијем су коверту била и акта) написана, чак и на немачки преведена, и онако анонимно подметута да је Мин. Привреде само потпише. Једним образложеним актом на Председ. Министарства, писац изнесе сву незаконитост поступка, с тим, да неће и не може тако што да потпише (а од понуђача се ни дотле, ни после нико није лично јавио!). Али је, за то, у његовом присуству, Председ. Министар, реферисао Краљу: да „Министар привреде није хтео да потпише ону погодбу са Дрвар. Друштвом, и тако, Величанство, завршио је Министар. предс., нећемо моћи да наоружамо нашу војску...“ Ипак је остало како је Мин. Привреде у свом акту разложио. Шуме, са неограниченим простором уз то, остале су. И ако је овако на дубоко и „важно“ заснована била ова работа, за коју су знала оба Краља, — нико више ни речи о томе није рекао писцу тога рада. Дело је остало само на покушају, а Министар на свом месту.

Писац има то задовољство, да је годину и по дана раније (у авг. 1898.) једном диверзиом спасао све шуме у Србији од аустријске грабежи, да буду уступљене као залога и за амортизацију једног зајма. Писац је то поверљиво сазнао од Дим. Стојановића, и у једном „писму из Беча“, објављеном у „Вечер. Новостима“ бр. 223. од 19. авг. 1898., обелодани целу аферу. Тек, када је доцније д-р Владаи Ђорђевић објавио „Крај једне династије“ видело се разорно дејство онога пишчевог писма, у депешама између Беча и Београда измењаним службено око тога; а у једној се депеши сва ова „несрећа“ (откриће) означава као срећа, да се та основа зајма напусти. Што је писац остао тада читав, има се захвалити уреднику В. Н. Милану Ј. Мићићу, који је морао чак у Ниш, у униформи као рез. офиц. на рапорт по позиву Краља Милана, који је од њега тражио са много љутине да каже одкуд писмо? Но Мићић је јуначки одржао и није казао. Све ово одаје и какве је планове и наде могао имати Краљ Милан од ове погодбе, од које су се, кад је откривена овако, и сами бечки потентати (у измењаним депешама) брже боље повукли, знајући сву непопуларност отуђења шума у Србији. И писац и овај свој приватни журналистички акт радо додаје уз онај предњи, службени. Оба су имала и исти срећан резултат!

СУМЊИВИ ЗНАЦИ ПРЕД КРАЉЕВУ ЖЕНИДБУ, ВЕРЕЊЕ И ВЕНЧАЊЕ

I.

Краљ Александар I. Обреновић V. — Краљ Александар имађаше једну основну црту у своме карактеру: он беше притворан. А овој црти нераздвојни је знак прикривање правих својих намера. И онда, кад је Краљ Александар радио нешто, привидно са потпуном отвореношћу, како су се политички послови и морали радити, била је иза све те отворености, у дубини његове душе, опет каква задња мисао, сакривена намера. Овој тајној намери имала су да послуже и сва његова ласкања указивана према једнима, и сви његови на-сртаји испољавани према другима, при чему јуче благовољењем обасипани, нису били сигурни да сутра неће бити предмет његових погрда или и самога гоњења. Нико, дакле, није био сигуран у трајну наклоност краљеву. То су, у току времена, осетили сви, који су били с њиме у личном или пословном додиру, не изузимајући ни његове родитеље. Чак и људи, који су ретко долазили к њему, у аудијенције, било по некој нужди, или из пристојности, можда само мало пута у животу, нису били после пред околином краљевом и иначе, поштеђени од заједљивог коментара краљевог или исмејавања. Тако се, мало по мало, и у околини краљевој образовао један извештај „тон“, који је сличан вечитој шиби, кроз коју су пролазили, без разлике чина и положаја сви, које је срећа или несрећа довела да прођу на дворска врата и да предстану престолу Његовога Величанства Краља Александра I.

Краљ је некако гледао цео свет и све људе са некакве комедијашке стране. На једном се устављао краљев поглед, што је ћелав, на другом што је пун или дебео, на трећем што се овако или онако држи. Једном речи, све беху неозбиљни моменти, који би Краља занимали, и ако би им се придавала нека „озбиљност“, то би једино било с тога, што све те лакрдије и увреде долажаху са краљевске стране, и већ самим тим беху неугодне, кадкад и опасне; јер иоле коректном слушаоцу ових неко-ректних досетака, могао се десити или да их парира¹ или да и

¹ При таквој једној смотри при ручку, изволеће Краљ приметити на адресу писца, како би га „дивљаци у сласт појели, како је пун и округао“. Није остало друго, но одговорити: да би и Њ. В. било добар залогај за овакве гурмане.

самим ћутањем покаже, да их не одобрава, а то се није примало лепо. Кад се с краљем расправљало неко конкретно питање, државно или лично, т.ј. кад се с њиме озбиљно радило, он је слушао и говорио у потпуном немару. Ако је на столици био, врпољио се, искретао је столицу на једну ногу, да је се дешавало и да падне заједно са столицом. То је нагнало Краља Милана да му наручи такву столицу, која је у ногама била стабилна, али јој се седиште обртало, тако да је се Краљ безбедно могао врпољити. За време говора, левом руком чупкао би Краљ по ивици хартију која му прва дође под руку на столу и ситне као нокат парчиће бацао пода се. С тога су све хартије, па и књиге на краљевом писањем столу, или где би већ седео, биле са очерупаним угловима. То су све били знаци велике нервозности и пргавости, која је, како изгледа, увећавана и лошим видом, не толико што би Краљ био кратковид, но што су се зраци у очима преламали чудно, тако да би се то исправило, морале су се за њ углачати необичне наочари, које не беху ни пупчасте ни издубљене, но клинасте. С тога је се жалио и на ружно опште осећање, било му је лоше и болела га је глава, што је, говораше једном, престало кад су му наочари уођене.

Ничему и никоме није давао времена, кад је имало што да се сврши. Што му је пало на ум, морало се одмах и свршити.

Састављање министарства, за време криза, била је прилика да се види његова журба, и ако иначе тај мучни посао, по важности својој, хоће стрпљења и смишљености. Колико би пута дочепао шематизам, да у њему нађе погодна кандидата! А кад једном почне тај посао, он, без обзира на дан и ноћ, тера док не сврши, и само ретко кад, по невољи, прекида. Можда би се могло доказати, да су без мало сва његова Министарства производ непродасаних ноћи; многа су освитала у зору. А то је све долазило са нестрпљивости и хитње, како у ситним, тако и у крупним пословима.

Па ипак, у целом овом запарању и привидној несталности и скакању с предмета на предмет, биле су сталне две ствари: краљево „ја“ и његова буди каква намера. Кад кад би Краљ потурио своје „ја“ да би само постигао своју намеру. Онда је он у свом наваљивању ишао до досаде, чак се донекле и понижавао као бајаги молећи Министра „да му то и то учини, или да се нов човек за министра прими.“ А може се мислити, да нису свакад биле пријатне ствари за које је Краљ Александар „молио“. При промењеним приликама, када су скакале акције дотле гоњене Странке, обично је бацана кривица на дотадашње Министре. У томе је Краљ Милан био постојанији и лојалнији од Краља Александра, бар према људима, с којима је интимно радио.

Једном беше реч о жабама као животињама за јело. Док неки исказиваху своју одвратност, Краљ ће рећи, да је јео жабе месо и да није ружно, па ће онда у свој збили додати: како још жели да једе месо од мајмуна и од магарца!! При свем овом ретком прохтеву, Краљ није волео разне сиреве, и често је имао неестетичне изразе за то. Краљ Милан морао је увек молити, и ако би хтео да се на трезу донесе сир, који је он (наравно бољи, стран) радо јео. —

И људи и Странке ломили су једни другима врат, а за Краљев рачун.

С тога Владама није допуштано, да имају свога програма; а ако је некаквог имало да буде, онда је то требао бити „краљев програм“. Или, ако је странка нека хтела да истакне неки свој програм, и Краљ морао то допустити, онда се он на делу старао да почетак и извршетак тог програма буде налик на онога, што је почео кројити „ћурак“, а оно испало на „тутункесу“. С тога није бивало ни министарских седница. И ако је неки министар хтео што извести, морао је то донекле крити, или се користити нарочито повољним тренутцима да то протури, плативши један свој успех или жељу и потребу, другом којом жртвом. Краљ је се утурао између Министара, раздвајао их у пословима, везујући свакога само за своју вољу. Никада Краљ Александар није ушао у собу где су била два или више министара, које тога дана први пут виђа, или их је малочас оставио, а да при уласку не запита: „А, шта сте то разговарали?!“ Често пута морало му се рећи нешто са свим друго, јер су се и министри морали не једном предхрањивати од једностраних захтева краљевих. Тако је и он сам био у вичитом подозрењу од људи, које је судба или ток политичких догађаја, довео с њим у пословни додир, ако већ који од њих није желео и хтео да буде његов потпуни јатак и саучесник без резерве и без поговора, па и тада без сигурности, да не буде ипак сам за све крив.

II.

Краљево загонетно понашање према оцу, министрима и околини. — Па ипак осећало се, да је Краљ Александар нарочито у току последње две године (1899—1900), некако заузимао нарочито благонаклон положај према министрима кабинета др. Владана. Први знак, бар за министровања писца, беше краљева жеља, која се (с јесени 1899. за време Скупштине у Нишу) претворила и у наредбу: да сваки Министар има додатак у 500 динара месечно из фонда на достојно заступање. Ма како да су министри, нарочито за време Скупштине и путовања (са само 8 дин. дневнице!) били изложени трошковима, и ма како да је овај додатак могао једном српском министру, који махом с породицом живи од плате, бити примамљив — ипак су чланови владе, и после лично написане наредбе краљеве, захвалили на тој пажњи. Он је морао имати неку потребу, због које је хтео да унапред обвеже Министре, управо да их купи. Скори ће догађаји показати, да је ово сматрање било тачно.

То је био, дакле, већ један сумњив знак. Али кад није Краљ могао да овако заврзе целу владу, он је ту тактику покушао с појединцима, упућујући Председника Министарства да даје, о држ. трошку, краљевско-дипломатске ручкове и забаве; ћушкајући с р. Министру просвете и цркв. послова Андри Ђорђевићу четири хиљаде динара, као помоћ да изврши операцију оба ока, док се после

ишчаурило, да је то било из диспоз. фонда, на шта је Министар чак после морао дати и признаницу; или помажући мин. финансија, са више по четири пута већом сумом, да као добар брат, из неприлике извуче свога брата, који је толико, као одговорни чиновник упропастио, да не би дошао на робију. Наравно, остали чланови владе нису знали за све ово, и сваком је пукло пред очима тек доцније, кад је Краљ Александар, из освете према тим истим људима, пустио, да буду јавно оптуживани за оно, на шта их је он сам натерао. Али у дане благовољења, кад су чињене ове, у већини случајева неправилне бенефиције, нико није ни слутио, што то све Краљ чини, као ни за што је Краљ, и у присуству писца тако јако после Скупштине у јануару одједном наваливао на Министра просвете, да што пре иде у Беч на операцију, кад се после показало, да је то све било са предумишљајем. Краљу је требало, а зашто, видећемо.

У марту (1900) једне вечери, Краљ је дуго задржао у двору министре: правде, унутр. дела и привреде, веома симпатично разговарао и жалио се, док ће на један пут устати и отићи у своје одаје, и отуда донесе три врло велике своје фотографије (у гардијском оделу). и са с. р. записом дана и имена, предаде свакоме од њих по једну уз ласкаво пропраћање. Што ли то? Али то није било све. И од писца Краљ је у два маха захтевао његову слику, коју је најпосле овај и дао. То све није било забадава. Али шта ће имати да следује, то није могао нико погодити, а још мање знати, као ни то, да ће, кроз не тако дуго време, све те изискане слике и рамови отићи или на дрвљаник или у ватру.

Краљ Александар је ове зиме (између 1899 и 1900) падао често у неку чудну сету. Краља је нешто веома мучило. Нешто је имао да каже, кад год би падао у таква нерасположења и задржавао нарочито млађе Министре дуго по вечери — али не каза! За то је водио мучне, празне разговоре, био кисео, и поручивао пиво. И то је био сумњив знак. Исто се понављало доцније, и у Београду, а нарочито је то пало у очи првих дана месеца јула, пред догађај, који ће кроз који дан избити свом силином на јавност.

Све је ово показивало, да се нешто крупно „кува“ у души Краља Александра, и да отуда потиче овај нови систем придобијања министара, обасипања крупним и ситним знацима пажње и благовољења.

Са свим су се у другом, супротном правцу, развијали одношаји краљеви према оцу.

У два маха, за време Скупштине у Нишу, десило се да је Краљ Милан бануо у хотел „Оријент“ и затражио да руча, што је за оне, који су иза кулиса дворских могли загледати, или коју реч отуда чути, био знак, да је Краљ Милан љут на „домаћина у двору“, на сина, и да је тим одсуством од дворске трпезе и ручањем у једној нишкој механи, давао израза тој срџби. Наравно, у интересу је обе стране било, да се то не продужи и да у ширу јавност не избије, и Краљ Милан се виђао и даље на свом месту

за трпезом vis-a-vis Краљу, испијајући своју флашу „St Estaphe-a“ а кад кад тражећи и другу. И код њега је то могло значити, као израз бриге или љутње. И Краљеви су, као и ми остали смртни људи. И они своје бриге и муке утапају у — испразњену чашу.

Али је крупнији сукоб био сутра дан по прослави 22. фебруара ове 1900 године, када је (23. фебр.) смењен маршал двора пуковник Мих. Рашић (а на његово место узет за врш. дуж. мајор Љуб. Лешјанин) а одмах за тим (24. фебр.) Краљ Милан отишао у Ниш, где је остао све до 12. марта, да 19 истог мес. оде опет у Ниш, затим у Крагујевац, па тек 29. марта дође у Београд. Наравно, истакнуте су разне службене војне потребе, инспекције, које Командант акт. војске има да врши.

Тако се са овим бедним и жалосним одношајима, ушло у лето 1900 године. Изгледа, да је као последица забашуривања, пројектовано и једно велико путовање краљево по Источној Србији, које је и изведено. „Српске Новине“ доносиле су опширне телеграф. извештаје са овога пута, на коме Краљу такође нису избијале из главе извесне мисли...

Одмах по повратку с пута, настале су и у двору и у влади диспозиције за путовање у иностранство: Краља Милана на лечење у Карлсбад, и Председника Министарства др. Владана у Маријенбад. Краљ је нарочито срдачно наваливао, да се „Папа“ (како је интимно називао оца) што пре одмори у тишини знамените ческе бање; а Председник владе да се такође што пре опорави, како би после, кад се они врате, могао и Краљ отићи на одмор и на виђење са предвиђеном заручницом, у Немачкој.

Председник министарства остави Београд 6 јуна, а у дужности га је заменио као најстарији министар, Вукашин Ј. Петровић.

Краљ Милан, у пратњи свога ађутанта Н. Лукића отишао је 8. јуна, одбијајући сваки испраћај, тако, да ни сви министри нису ни знали да је то јутро отишао, а сутра-дан (9. јуна) у бр. 127. „Срп. Новина“ изађе на челу листа ова обзнана: „По одобрењу Њ. В. Краља, Врх. Команданта, Њ. В. Краљ Милан, армијски генерал и Ком. акт. војске, отпутовао је на одсуство у иностранство. За време одсуства заступаће га у дужности Ком. акт. војске, начел. штаба генерал г. Д. Цинцармарковић. Фбр. 4057. Из опште војног одељења Министарства војног 8. јуна 1900. године, у Београду“. Могло је пасти у очи ово остентативно објашњавање, чак, под „нумером“; али Краљ Милан беше већ навикао свет својим потчињавањем „прописном реду“ кад год би се дала прилика, да се истакне његова потчињеност — Краљу Господару!

Сиромас Краљ Милан! Ни он, и нико други сем сина његовога, није знао: да је ова објава последњи „пасош“ који он добија за „иностранство“.....

У очи дана одласка, 7. јуна, предао му је писац у ађутантској соби старог дворца, повезан, на српски преведен Exposé о стању Рударства у Србији, који је заједно са једним атласом, спремљен и на француском за Париску светску изложбу. Краљ Милан примио

је са видним задовољством ова два податка министарства привреде, и министру захвалио „на пажњи“.

То је било последњи пут, кад је писац с краљем Миланом говорио.

Краљ Александар остао је сам у тако рећи пустој дворци. Послови су ишли као и обично, на парче, сваки министар за се. Заступник Председника министарства и мин. иностраних дела, Вукашин, вршио је такође своју трогубу дужност, у осталом не инкомодирајући остале ministre, а кореспондирајући, можда, са Председником министарства, о каквој мисији коју је овај дао себи дати.

И опет је настала монотона тишина, коју је једног од идућих дана прекинула (у суботу 1. јула) паљба из „топова противу града“, намештених у врту „Звездаре“ на Врачару. Полиција је не знамо за шта, напред обавестила грађанство, да се не плаши.¹

Али ускоро ће грађани престонице, сва Србија, Српство, цео свет, имати да чују из Београда нов један глас, који ће одјекнути даље, и ако не и лепше, но многи, који су се, у разна и радосна и жалосна времена, могли чути из Србије, последњих година назване „Земље Изненађења“.

III.

Једна ужасна, пријатељска сведоцба. — Свакојако, и пре но што пређемо на крупни догађај, који непосредно предстоји, овде ће бити на своме месту, и за унутрашњу карактеристику Краља Александра, да наведемо и једну сведоцбу, коју му је, далеко доцније (новембра 1905) издао његов лични лекар. У листу „Правда“, бр. 283. од 30. нов. 1905., изашло је једно, на уредника тога листа упућено писмо, коме је дат наслов: „Како су га васпитавали?“ (т. ј. Краља Александра). Аутор је тога писма др. Мих. Величковић, пређе краљев лични лекар; а тенденција је писма, да се, у извињење Краља Александра, докаже, да је за оно, што је он постао онакав, какав је био, крива његова околина. Са колико се права то може тврдити, наше није да расправљамо. Знамо само, да док је као дечко (од 1889—1893) био под надзором Краљевских Намесника, учињено је све, што се за његово добро васпитање и школовање могло учинити. У колико је краљева околина, нарочито од насилног проглашења његова за пунолетна (1893) доиста допринела, да се ружне склоности његове развију и учврсте, не можемо знати. Свакојако, кад би сви, који су знали интиман живот Краља Александра, овако као његов лекар и пријатељ Величковић, изнели све што знају, имале би да се читају лепе ствари, и видело би се

¹ Сами ови топови (два) набављени су из средстава Мин. Нар. Привреде, на подстицај Краља Милана, који је о њима, у последњој свесци L'année scientifique за 1899. читао. Проф. Вел. Школе Ђока Станојевић, који је путовао у иностранство, купио је ова два прва, пробна „топа“. Он је, у присуству само Министра народне привреде, и пробе пуцања извршио, који је пуцањ надалеко одјекивао, док је ваздушни вртлог из топа у правцу облака зашао, као да је ту у истини какав материјални метак. Тај силни вртлог допирао је до облака и развијао их. Тако комбиновани низ „топова“ по виноградима, на случај града, није био без неког дејства.

колико од ружних резултата у краљеву васпитању пада на његове склоности, а колико на околину.

Но, довољно је и ово, што је др. Величковић изнео.

„Млади Краљ — вели између осталог др. Величковић — већ је био зашао у године, имао је све, само му је још једно недостајало. Али му је ту у помоћ притекао његов лични слуга. Проблематичне женске, певачице и т. д. из друштва избачене, долазиле су експрес-оријентом из Пеште и Беча, у Београд или Ниш, и комотно улазиле у Краљевско Српски двор. Први ађутант то није видео, као што није знао, да је Краљ тада прележао једну младалачку болест, која је остала без (?) икаквих штетних последица по здравље. Исто тако није знао, да Краљ преобучен, са вештачком брадом, излази ноћу из двора и враћа се у 5—6 сати из јутра.

„Но да идемо даље. Долазе још лепше ствари. Немајући прилике, да се задовољи у Београду и Нишу, Краљ је тога ради путовао на страну: у Беч, Меран, Карлсбад и тако даље, све под изговором лечења, међутим он је путовао у са свим другом циљу. Ево н. пр. шта је радио у Бечу: Његов лични слуга постарао се за све, и у договору са вратаром хотела, у коме је Краљ одседао, спремали су све шта треба, тако да је Краљ излазио ноћу на споредна врата хотела, и кроз иста се враћао тек сутра-дан. Чим Краљ изиђе на улицу, седне у први фијакер, који нађе, сврати у коју послатичарницу, ако је још отворена, накупује колача и других ствари, па се упути право у VII кварт вар. Беча. Улицу и кућу међу да спомињем, премда је врло добро знам. У тој је кући било већ све спремно, а млади и по срцу добри Краљ је у загрљају проблематичних личности проводио ноћи. Господар од куће причао ми је и чудео се, како о Краљу нико не води рачуна. Једном приликом имао је Краљ, да прими у 11. сати пре подне, у аудијенцију грофа Голуховског. Но како је још ноћу изашао из хотела, то је, проводећи се у друштву женскиња у познатој кући, за ову аудијенцију заборавио. Гроф Голуховски (аустро-угарски Министар иностр. дела) дошао је у хотел у одређено време, али Краља нема. Сви се ужурбају, јер не знају где је. Знали су само лични слуга и портир. Брже на телефон и јаве газди од куће, а овај Краљу. Но како Краљ није био обучен за аудијенцију, а другог одела није имао при себи, то, да би колико толико на време дошао, позјми горњи капут (герок) од жандармеријског официра, који је те ноћи са њим био, стигне у хотел и прими грофа Голуховског. Зар то није скандал?.... Ето вам, колико је брига вођена о његовом васпитању. Пред њиме су вођени најскандалознији разговори, околина се његова није женирала, да у оваквим разговорима употреба речи и изреке, које иоле васпитан човек неће никада изустити. Дошав код Краља, као његов лични лекар, изненадио сам се овоме, јер је Краљ знао и употребљавао изразе, које чак ни ја нисам знао.“

Толико из сведоцбе једног човека, који му ју је издао као „пријатељ“, а у времену, кад се о Краљу Александру смело слободно овако што изнети. Драстичност ове пријатељске сведоцбе, и сувише је доказ њене верности — на жалост!

IV.

Краљ се жени. Оставка владе. — У суботу 8. јула 1900. год. око 10. часова пре подне, Душан Спасић, начелник пољопривред. одељења Мин. нар. привреде у чијој је близини био телефон, јави писцу, као своме министру, да га Вукашин Петровић зове преко телефона, да дође у Министарство спољних послова. Како је Председник Министарства др. Владан Ђорђевић још пре месец дана отишао био у Маријенбад — као и Краљ Милан у Карлсбад — то је Вукашин вршио и дужн. заступника Председника министарства.

Свршивши још некоје омање послове, оде писац, држећи све једнако, да је буди каква мање значајна ствар, ради које Заст. Председника поручује да дође, ма да за пун месец дана његова заступништва, није било прилике, да га за буди шта зове понаособ.

На овој министарској седници, којој суђено беше да буде од историског значаја, били су: *В. Ј. Петровић*, генерал *Јов. Ашанацковић*, *Ђ. Стефановић*, *Ђорђе Генчић*, *Жив. Живановић* и потпуковник *Боривој Нешић* мин. грађевина. Министар *Андра Ђорђевић*, како ускоро из саопштења Вукашинова сазнадосмо, налазио се у то време у двору, код Краља, који га је себи позвао.

Још једнако неизвесност о циљу овога састанка, који одаваше нешто тајанствено. Но Заст. Председника најзад узне реч, давши претходно на знање, да има да нам саопшти једну веома важну вест, а на име: *да Њ. В. Краљ Александар хоће да се жени.....*

Па то није лоше, рече писац овог дела више као за себе; а сви Министри, за које ова вест беше нова, показиваху, као и сам писац, велико интересовање. Беше овладала тишина.

„...Но, господо — продужи Вукашин повишеним гласом — *Њ. В. Краљ хоће да се ожени Драгом Машин, и то је оно што је овде главно.....*“ И Заступник Председника за тренутак ућута, као да би измерио сву величину дејства овога доиста необичног саопштења. За све нас — осим Ђ. Генчића — који о томе сада први пут чујемо, ово саопштење пало је као гром из ведре неба. Ипак је пуштен заступ. Председника да доврши своја саопштења. Сад нам он, даље, саопшти, да га је дан раније позвао Краљ и саопштио му своју намеру и свој избор за женидбу; како се он усрдно трудио да Краља увери да то не треба да чини; али вели: „Краљ је тако решен и непоколебљив у својој одлуци, да га сва та моја убедљивост није могла поколебати“. Саопштава, даље, да га је Краљ *заклео* да о томе ником ништа не говори, и да он сад, ово саопштавајући, крши ту заклетву, но да то мора да чини, пошто је све такве природе, да он то мора *по дужности* да саопшти господи Министрима. Најпосле, прочита текст депеше, коју је послао Председнику Министарства, али коме није, у том првом телеграму, саопштио сам факт.

Учинивши предња саопштења, Заст. Председника министарства, завршише речма: „Пре, но што бисмо се на што одлучили, молим да чујете колегу Генчића“.

Мин. унутр. дела Генчић, узев реч, саопштава, да је и њему Краљ, дан раније но Вукашину, рече у четвртак, (6. јула) саопштио своју намеру и избор за женидбу; да је он (по свој прилици на начин буран и жив) износио све противразлоге, али све је било узалуд. И њега је Краљ *заклео* на икони Св. Богородице, да ником о свему не говори.

Но и он — Генчић — оценивши озбиљност ситуације, телеграфисао је Краљу Милану, у Карлсбад. Не саопштавајући у овој првој депеши оцу Краљеву сам факт, Генчић му је представљао у депеши озбиљност ситуације, наговештавао катастрофе, и апеловао на Краља Милана, као најстаријег члана династије, као оца, да часа не почаси, но да дође у Београд. Доцније се причало о тешком дејству, које је реч „катастрофа“ учинила на Краља Милана; али главно је то: он је мин. унутр. дела одговорио, да се са одсуства не може вратити у земљу, сем ако би га Краљ позвао. Свој говор Генчић је завршио саопштењем, да је он за себе спремио оставку, све једно како ће испасти данашње већање владе. Ту је оставку, написану и потписану, и изнео и показао.

Пошто су оба Министра, *В. Петровић* и *Ђ. Генчић* саопштили оно што су од самог Краља чули; и пошто је по томе стајао необорив факт, да Краљ хоће да се жени, и да хоће да узме г-ђу Драгу Машин, удову пок. Светозара Машина рударског инжењера, бившу дворску госпођу Краљице Наталије, сем тога и годинама старију од њега, — скоро без дебате би закључено: *да целокупна влада поднесе оставку Њ. В. Краљу.*

Оставка је ту одмах написана (рукопис је писца овога дела) и потписана. Узета је раније спремљена оставка *Ђ. Генчића*, и само са изменом неких речи (место „ја“, дошло је „ми“ и т. д.) она је постала оставком целе Владе. Отуда је и испало, према тексту оставке, као да је Краљ свима Министрима саопштио своју намеру о женидби, што није био случај. Сама пак оставка гласила је:

„Ваше Величанство,

„После извесних саопштења, које сте нам благоизволели учинити о намерама Вашег Величанства, да ступите у брак са Госпођом Драгом Машин; после безуспешних покушаја наших, да Ваше Величанство од те фаталне намере одвратимо — ми смо, Господару, да је свака даља служба наша, као одговорних Министара Вашег Величанства, онемогућена, па стога препокорно молимо, да нам благоизволите уважити оставку, коју овим на положај Краљевих Министара, у понизности подносимо.“

8. јула 1900.
у Београду.

Долазе потписи
Седморице Министара.

Није без значаја, та околност: *да су сви Министри баш за тај дан (у суботу 8. јула) позвани код Краља на ручак у подне.* После онога, што је Краљ говорио *В. Петровићу*, *Генчићу*, а за време већања и писања оставке и *Андри Ђорђевићу* (који је после

у двору потписао тамо донесену готову оставку пошто је и сам имао **крупних** сцена са Краљем) изгледа да је Краљ хтео да тога дана (8. јула, по ручку) држи Министарску седницу, у којој би питање о женидби и избор заручнице био предмет, о коме би се говорило; или би Министри, на супрот њиховом противљењу, имали да чују већ свршен чин.

Како се примакло било подне (а ручавало се обично у 12. час и 30. мин.), а како је ваљало *пре тога предајти оставку Краљу*, то из седнице министарске оду сви Министри право у двор, и, по обичају, уђу у малу ађутантску собу, лево до главног уласка у сада порушеном „старом двору“. Одмах се по суморним физиономијама дворских часника (а ту беше невесео и дубоко погружен блиски рођак Краља Милана, пуковник Александар Константиновић, ком. коњице) могло приметити, да женидба Краља Александра не беше више тајна. А како је заст. Председника министарства В. Петровић у руци носио, у једну већу квадратну, незатворену коверту уложену оставку Владе — то се одмах и за њу сазнало. Управо нико није био више резервисан, што је тако одскакало на спрам познате дискреције дворских часника, који су, разуме се, сви били противу ове женидбе: ађутанти, ордонанси, као и цивилно часништво дворско. Кажу, да је са свима главнијим од њих и Краља долазило до **правих сцена**.

Њ. В. Краљу је јављено да су сва г. г. Министри дошли, и да желе предстати му. После једне кратке аудијенције некога од раније дошавших, дежурни ађутант саопшти заст. Председника, В. Петровићу, да Краљ *њега* зове. Министри се згледаше и осташе ћутке. Заст. Председника оде, и однесе оставку владину собом, да је преда. Дошао беше критичан моменат....

Није дуго трајало и заст. Председника врати се у ађутантску собу, са оставком у руци. Чим ступи у собу, призва, у највећем степену радознале Министре, и саопшти им лаконски: „*Краљ прима оставку*.“ Свима лакну. За тим продужи заст. Председника, да је Краљ упитао, по прочитању оставке: „Зар је баш морала бити *ова* мотивација?“ и да је желео да се бар реч „*фатална* намера“ замени са „*судбоносна*“, и заст. Председника позва писца овог дела, чији је рукопис био на оставци, да то измени, што је са нешто другојачим (црњим) мастилом, одмах онде и учињено, што је у оригинал над реч „*фатална*“, стављена реч „*судбоносна*“. Не зна се, којом је од ове две речи, министарском или Краљевом, боље погођена судба! Најпоследње рече заст. Председника: да је Њ. В. Краљ желео да му се о ручку ништа не говори; да ће он после ручка (преко обичаја!) мало изаћи, а г. г. Министри ће га почети, а кад се буде вратио, говориће с Министрима. А он сам врати Краљу преправљену оставку владе, коју Краљ задржи.

Тако је изгледало, да је са свим мирно, брзо и без потреса свршено једно крупно питање.

Преко обичаја, а са свим под притиском озбиљности момента, изађоше сви из собе и предсобља, пред главни дворски улаз у

двориште, на тротоар. Дан беше прави летњи, сунчан и топал. Неке, у заладку од дворца, послужише чашом пива, онако с ногу а разговор се водио о великом догађају, који је лебдео у ваздуху. Писац се бејаше одвојио подаље и на сунцу измења мисли са управником двора, пуковником Јованом Павловићем, који, и сам **упрепашћен** овим што се збива, беше јако невесео, и мишљаше само на кварење, изразивши то речма: „Не дајте, ако Бога знате!“ „А шта можемо ми даље да учинимо“, говорио му је писац, на то. „Ви бар знате ко је Краљ Александар. Ми смо сад баш дали оставку и видићемо од каквог ће дејства бити.“ Павловић каже, да су он, Соларовић и Лешјанин велике муке имали с Краљем, кварећи и на разне начине укрштајући намеру краљеву и њено извршење. Али и то је остало све узалуд.

Док је писац говорио са Павловићем, баци поглед групи осталих, што су у хладу били, и виде, да се од њих одвојио беше Мин. унутр. дела Генчић и пошао излазу, на капију, која води из дворске авлије ка Министарству и ван двора у Крунску улицу, а за њим оде и мин. Б. Нешић.

Оба одоше „Крунском улицом“. Куда?

Писац не зна, у кога се породила беше мисао, док је он разговарао са Јов. Павловићем: да се иде Драги Машин, и да се на њу утиче, да се она сама повуче, прошевину откаже и тиме се учини заслужном, да све оно не буде, што се од ове женидбе предвиђало, за династију и земљу. Министри Генчић и Нешић, познавајући ближе бившу дворску госпођу краљеве мајке, примили су драговољно ову мисију. То је значио и њихов одлазак из дворишта дворског. Отишли су блиској кући Машинове, у „Крунској улици“, где се ова укршта са „Ресавском“ — једва на неколико стотина корака од двора.

Разуме се, све је ово ишло брзо и грозничаво. Док се све то догађало, јави се преко дворишта, идући отуд од оне мале полукружне куће, краљев секретар др. Војислав С. Вељковић. Он је био узбуђен и носио је у руци неке исписане листове. *То је била* — као што ћемо после видети — *сјремљена, на чисто приписана, Краљева прокламација о женидби*. Краљев секретар, држећи те листове високо према себи у руци, идући, гласно је протествовао, изјављујући: да он неће да је умешан у овај посао и како он неће више остати у двору. Потпуковник Љубомир Лешјанин, који је вршио дужност маршала двора, и овог тренутка стајао на самом прагу стар. двора, слушајући свог шурака, Краљева секретара, како гласно протестује и суморним гласом, који је одавао неку врсту душевног умора — пола га је успокојавао, пола тешио: „Нашто, молим те, ти разговори, кад је то све узалуд. Подај то — заврши маршал — па после гледај шта ћеш.“ И прокламацију је дотурио Краљу његов секретар, пре позива да се седа на ручак. Краљ је још све једнако био невидљив за остале Министре. Он је смишљао важне одлуке, којима је без сумње, дала пресудна повода оставка владе и убрзала их. Тихи су се разговори продужили онде на тротоару.

Најзад позвахе на ручак, који је био постављен у соби, коју је писац звао „Првоаприлска соба“, с тога, што је у њој био и онај знаменити ручак увече 1. априла 1893. када је збачено Краљевско Намесништво и Краљ Александар пре пунолетства примио власт, на већ познати начин. Краљ изиђе из свог кабинета, који је био одмах ту преко прага, а на углу двора, према „жандармској капији“. Два места осташе незаузета, празна. То беху места министара Генчића и Нешића. Краљ то спазе брзо, и баца оштро питање: „А где су Генчић и Боровоје?“ „Не знамо, рече неко, сад су ту били...“ Заст. Председника Министарства одговори такође: да су сад били ту, и он не зна, да ли су и имали позив за ручак... „Јесу, јесу!“ одговори Краљ, узев јеловник, написа нешто на полеђини истога и даде Вукашину, који му је, као први у рангу седео с десне стране, а писац је седео на супротној страни и могао је сваки покрет Краљев посматрати. Вукашин прочита написано и рећи ће, привидно мирно: „А, сумњам, Величанство!“ Краљ је наиме нагађао, куда су отишла она двојица, а можда и погађао, а Вукашин је ту сумњу разбијао. Но то је било кратко, и пре послужења јела. Краљ се не осећаше спокојан, намршти се, и одмах издаде налог ту присутном на ручку, дежурном ордонансу Војиславу Блазнавцу, да иде и нареди, да се господа, где су да су, нађу и зовну на ручак. Но Блазнавац јави да их није могао наћи. Краљ на једном издаде наредбу, да му буду спремна кола у 2 часа...

У то, већ при крају ручка, дођоше право у трпезарију оба одсутна министра. Краљ, и не обзирући се на полушаливо питање: „Јестели нам преврнули тањире?“ — које Генчић, правећи добру вољу на невољу, упути — одмах их сrete питањем: Где су били? нашта они, сваки за се, дадоше измишљене узроке.

„Па, ви сигурно нисте ни ручали?“ рећи ће Краљ. И кад Генчић одговори: „Наравно да нисмо“, Краљ нареди да им се послужи јело; а за остале нареди, да се донесе кафа.

Чим је Генчић сео на своје место, Краљ на полеђини јеловника написа нешто, и као оно мало час Вукашину, додаде Генчићу, који бацивши брз поглед на редове, само ће рећи: „Ви сте на погрешном путу, Величанство!“ Тако се сврши овај интермецо; а лако је већ било погодити шта је Краљ питао Министра, чији се траг изгубио у — „Крунској улици...“ Он је на јеловнику написао француски: „Vous avez été chez elle?“ (т. ј. Ви сте били код ње!). И погодио је.

Кад ручак би свршен, Краљ обрнув се Заступ. Председника речма: „Господине Петровићу, нека ме господа Министри чекају у малој соби, док се ја вратим“ и очевидно узбуђен и раздражен, оде у своју собу за рад, а Министри сви у „малу собу“. То је соба десно од главне сале.

Кад су Министри тамо дошли, узнемирени због онога што се осећало да ће доћи, генерал Атанацковић, идући узбуђено тамо амо, нареди да се донесе још по једна кафа, коју он, у осталом,

и не сачека. Међутим нису само Министри били, који су стајали брижни пред великом неизвесношћу. У оном пространом полумрачном предсобљу, било је право расуло међу људима, дежурним официрима, као и послужу. Све је било узнемирено, обеспокојено, поплашено, брижно. С тога изгледаху попуцали сви конци етикеције и ранга. Нико се ником није противио, али се нико ни на кога није ни освртао; једни поред других пролазили су као мутави аутомати. Све је изгледало, као да тамо у Краљевим одајама неко умире, да некога или нечега за навек нестаје....

Док је писац овог дела, повучен у себе, посматрао овај неми призор, Краљ, као олујом гоњен, бану на врата „мале собе“, а с прага само што викну: „Генчићу!“ и овај оде за Краљем у његов кабинет. Али није потрајало дуго, из „мале собе“ нестајаше једног по једног Министра. Међу првима после Генчића нестаде Вукашина, па Андре, док, најпосле писац не виде и генерала Ј. Атанацковића да се и он изгуби. Услед тога писац ће рећи Стефановићу и Нешићу, да нема смисла стојати овде. И они тако, без пријаве, оду у краљев кабинет. Ту су се већ одигравале сцене, прво са Генчићем, што је ишао код Драге, па с Атанацковићем, који је хтео уверити Краља, да је Драга нероткиња.

Беше дошао одсудан моменат. Сви министри беху се наврстали око Краља, који беше обукао генералску униформу, спреман за полазак. Влада је после дате оставке, и толико крхања њених појединих чланова, имала да чује, лице у лице, од Краља његову пресудну реч. Али, Влада је имала да чује сад оно, чему се најмање надала, или боље рећи: што је најмање желела.

Краљ Александар, заузев место уза сам сто, у средини полукруга, који су сачињавали седморица министара, и окренут њима поче тоном одлучним:

„Ја, господо, имам право да као човек будем срећан. Та је госпођа једини услов моје среће, и ја хоћу њу да узмем. Од тога ме не може нико одвратити. Ја нисам ни у детињству, ни у младости имао никога, ко би ме волео(!). Та ме је жена потпуно разумела и ја с њом хоћу да поделим и зло и добро у животу. Сад хоћу да јој дам прстен....“

„Од вас, настави Краљ живо, имам право да захтевам да вршите дужност. То ми право даје Устав. Ви ћете ми — окренув се Министру унутр. дела Генчићу — бити одговорни за ред у Престоници; а ви — окренув се Министру војном генералу Атанацковићу — за ред у земљи. Вама пак — окренув се Заступ. Председника министарства В. Петровићу — ево моје Прокламације и пробајте да је не штампате“ и даде му је, на што Петровић са свим махијално пружи руку и прихвати хартије, које је пре ручка секретар краљев на познати нам начин Краљу предао.

Краљ говораше журно, не допуштајући паузе и не дајући могућности за прекидање. Беше одлучан до опорости; јер и његова рођена лична судба стајаше, у томе моменту, на преокрету, но не само у смислу како ју је он схватио.

Па онда окренув се столу дочепа другу једну хартију, говорећи: „А што се тиче ваше оставке, доврши Краљ Александар: ово вам је одговор на њу...“ и у исто време подера узету хартију. То беше оставка Владина. Краљ баци поцепане делове на патос, пређе преко тих комада и, без збогом, као да је хтео утећи од министара, упути се вратима... Писац се сагне и дохвати поцепане комаде владине оставке.

Заступник министра председника Вукашин, свега што још уграби, онако у ходу свију за Краљем да рекне: „Онда, дозволите, Величанство, да Влада изјави своје највеће жаљење због овог Вашег корака...“

Краљ се није освртао више ни на шта. Потрчкујући, као да бега од неког, грабио је главном излазу, улете у кола, која су ту чекала, и заповеди дежурном ађутанту Дамњану Поповићу да седа у кола, утиснувши му драгоцено прстење у шаку, да носи.

И Министри једва стигоше до излаза, а Краљева кола одоше и изађоше на „жандармску капију“. Краљ Александар I. Обреновић V оде да прстенује Драгу Машин...

Писац овог дела баци поглед на свој сат: беше тачно 2 часа и 20 минута по подне у суботу 8. јула 1900 године.

Стотине очију гледаху овај необични поход Краља Српског. Све што беше живо у двору, старом и новом и у пространом дворишту: Министри, ађутанти, војници (са страже), ћирице и момци, кочијаши и послуга из кујне, — све беше покуљало, као неком чудном, и неодољивом силом гоњено напоље, у двориште да види шта то би?! У очима и последњег слуге дворског било је јасно, да се догађа нешто веома озбиљно, тешко, лудо! Па ипак, све је било неповратна истина!

Краљ се устави пред кућом Драге Машин, у коју уђе. Али кад уђе унутра, чује од њена брата, да она није тамо. Под утиском навалљивања оба Министра, који су недавно били, као што знамо код ње, она је побегла од куће. Да ли је побегла, да доиста утече, не зна се; али, причало се, да кад је банула у кућу једног свог рођака, изгледала је по речима тога рођака: „као да је померила памећу“... Шта су јој Генчић и Нешић говорили, писац не зна; али се види да је ипак било неког, ма и тренутног дејства. Она је побегла из своје куће... и није дочекала Краља.

Али ју је послата потера брзо нашла. Краљ је чекао у њеној кући све док је нису довели, и она је ту примила прстење, заборавила страх, и ако не и оне, што су је тамо потражили... Краљ је својеручно извршио прстеновање. И од тог тренутка њена је „титула“ гласила: „Светла вереница“, а пред њеним вратима, после повратка Краљева у двор, обрете се дупла стража „да би и чаршија знала на чему је“, рекао је Краљ управнику вароши.

V.

После прстеновања „светле веренице“. — Кад је Краљ отишао из двора да даде обележје Драги Машин, Министри, не сачекавши

Краља, оставе сви двор и склоне се у најближи кабинет Министра унутрашњих дела. То није, за овај мах, било ради каквог посла и договора, већ просто што је ту било онајближе сести и одахнути од тек минулих сцена и тежине догађаја, који је сад већ у свој својој замашности био неопозиван факт. Краљ Александар као да је намерно рушио све мостове за собом, и безобзирно прелазио преко свију препона, па и преко Владе и њене оставке.

Забуна и недоумица била је велика. Генерал Атанацковић тражио је да се види у Уставу: мора ли Министар да служи као Министар, ако неће? И ако се то по себи разуме у целој Европи, један министар Краља Александра морао је ипак постављати и такво питање.

Па ипак, овако није могло остати. Министри учинише договор да се не разилазе по вароши, а да после 4 сата дођу сви опет горе у кабинет Председника министарства, на договор. Писац добије с кућом телефонску везу, колико да јави да је жив.

При разлазу Министар просвете, Андра Ђорђевић (на кога заступ. Председника управи узгредно питање: Ко има тамо у штампарији, да прима налоге?) рече, да ће да хита Митрополиту, да код њега навали, да он, као црквени поглавар, овај брак осујети.

Краљ цело то после подне није се даље бринуо о министрима. Он је био занет својом радошћу или својом бригом, да сам, како је најбоље знао, упути догађаје правцем, којим је он желео.

Једва да је се писац окренуо у своје министарству, кад донесе момак формалан позив заступника мин. Председника, да министри дођу у седницу. Оде опет у министарство спољ. послова, где дођоше сви.

Дебата узме одређен правац, и би усвојено: да се Краљу преда и други акт, управо подсећај на дату оставку и молба за формално разрешење од дужности одговорних Министара. У том смислу би и написан кратак акт — који је опет писац написао — и који понова сви Министри потпишу, и Вук. Петровић однесе то друго писмено Краљу. То је било око 5 сати по подне.

Министри остадоше на окупу, да чују одговор. И доиста није дуго трајало врати се заст. Председника, носећи оно писмено у рукама, и чим уђе у кабинет, освоји Министре речма: „Има Бога, Краљ прима оставку! Али — продужи даље — овде треба да се дода: да ми не усвајамо амнестију осуђених преким судом, и на коју, мисли Краљ, данашња влада по свој прилици не пристаје.“ То је очевидно био Краљу само изговор и једна лажно подметнута карта, пошто му се никако није свидело, да влада одступи на питању о његовој женидби. И ако би Министри, у свакој другој прилици радо ушли у дискусију питања о помиловању осуђених на преком суду, сада, пошто је то привидно било истакнуто, би на предлог заст. Председника утврђено: Да се напише трећа оставка, у којој да се, од речи до речи, под наводницама, наведе цела јутрошња оставка; да се умоли Краљ да Министарство разреши од дужности, како је било у другом акту владином; и, најпослед-

да се каже, да Министарство не може улазити у питање о помиловању, пошто је оно покренуто после јутрос поднесене оставке. Све, дакле, што је од јутрос до сад у посебним случајевима било, беше ресумирано у овој трећој оставци коју писац напише, а сви министри потпишу. И Вукашин то однесе, а остали чекају.

Вукашина није било. Њега су држали у двору. Место жељно очекиване разрешнице, по одласку Вукашинову, дођоше из двора два хитна писма од деж. ађутанта: једно, на Министра правде Ђ. Стефановића, а друго на писца да одмах (неколико пута подвучено!) иду у двор. Писцу не би пријатна ова почаст. У друштву би одмах протумачено, да су позвати узети у какву комбинацију; а то опет беше као неки сигнал да је са досадашњим Министарством свршено. И док су се сви остали другови радовали, позвана двојица, хладна срца одоше у двор. То је било око 6 сати по подне.

Кад су позвани министри тамо дошли Краљ је био у „билијарској соби“ (десно, до предсобља) Ту беху: Вук. Ј. Петровић, генерал Милован Павловић и генерал Димитрије Цинцармарковић, заступник Команданта активне војске, за одсуства Краља Милана, па је, по свој прилици стога, био за све време ове кризе у двору под неком врстом почасне присмотре. Мислимо, да је од овог тренутка такав положај био и Вук. Петровића као заст. Председника Министарства, све до образовања новог Министарства, чак 12. јула, када је и старо „неверно“ и „издајничко“ Министарство било коначно разрешено.

Претпоставка осталих министара, да су двојица позватих били кандидати за неку нову владу била је тачна. И доиста су одмах по доласку настале сцене убеђивања и наваљивања с једне и одбијања с друге стране, нарочито на писца, док је стари дисциплиновани чиновник Ђ. Стефановић само ћутао.

Сад се Краљ баци на писца свом тежином, засипајући га питањима: шта мисли? хоће ли? Истичући своју живу жељу да баш он (!) уђе у кабинет и непрестано је наваљивао да се изјасни. А писац то, опет, није могао.

Сад је настало оно, што се увек дешава, кад неко хоће да је услужан на туђ рачун; а у овом случају, кад је у питању један Краљ, таква услужност присутних била је у толико виднија. Оба присутна генерала: Д. Цинцармарковић и Мил. Павловић а за њима и сам заст. Председника Министарства — који у име другова „разрешаваше“ писца на случај његова пристанка — похиташе да „утврде пазар“, изјављујући, и без даљег пристанка, журно и допадљиво: „Прима се, прима се г. Живан!“

Писац је ћутао и размишљао као о чуду, шта да се ради! „Прима се, прима се господин Живан!“ прихвати и Краљ и *eigenmächtig*, и као да о томе не може више бити поговора, он и без датог му пристанка, одмах затим приђе писаћем столу и тек сад пред нама с. р. стави своју одлуку на полеђини наше оставке: да је уважава, с тим, да ће неке од чланова досадашње владе упо-

требити при саставу новог кабинета, позвавши се на чл. 99. Устава, који му као на то даје права. Чак је бившој влади исказано и признање на њеном досадашњем раду!!! Пошто све то сврши, он даде оставку заступнику Председника сада већ — бивше владе.

Тако је једна самообмана краљева, да се писац „прима“ за Министра, имала бар тај срећан исход: да је оставка Министарства, чак и с похвалом једном уважена.

И ако је ова сцена још потрајала, пишчева изречног пристанка није било. Он је само стрпљиво сносио тешкоћу једне историјске будалаштине. У том невољном положају имао је да истраје још цело то вече и скоро целу следећу ноћ, у положају који Немци означавају за човека у нужди коме ваља „mit Wölfen heulen!“ (са курјацима урлати!). Тек ће идући дан донети извесност о свему. А сад да продужимо, шта се даље догађало, ту у билијарској соби, око вечере и по вечери, до у јутру у освит 9. јула, и тога дана пре подне.

Пошто се сцена око уласка пишчева у нову владу стиша, Краљ онда саопшти: да ће кабинет образовати Никола Христић, да у исти улази генерал Милован Павловић, а за писца рече и жели да уђе за Министра просвете; а остале чланове видећу вели, после вечере..... И писцу је остало сада да плива низ воду, до згодне прилике да искочи на суво и спасе се беде.

VI.*

Ноћ између 8. и 9. јула. Оставка Краља Милана. Прва неуспела комбинација за састав „свадбеног министарства“. — И ако писац овог момента није био ни члан владе, којој је оставка сад уважена, ни члан какве владе, која још није постала, и као што ћемо видети неће ни постати, Вукашин Ј. Петровић, — коме је Краљ пред одлазак из двора данас по подне на познати начин дао своју прокламацију ради штампања — и који је задржат на вечери и даље у двору — даде писцу те вечери, из руке у руку, већ штампан слог исте Прокламације, заједно са оригиналним рукописом исте, на коме је био потпис краљев¹.

* Овај одсек VI. и почетак V. одељка о краљевој женидби, штампан је у књизи д-р. Владана Ђорђевића „Крај једне Династије“ у две последње свеске њене (25. и 26.) на странама 614—638. Неки детаљи, ту објављени, овде су, местимиче, изостављени, као што и писац дела „Крај једне Династије“, није, због ограничена простора, могао употребити и одељке I., II., IV. и V., који су му стављени на расположење, ослонив се за тај део, на „дневник“ Вукашина Ј. Петровића, или своје податке.

¹ Чим је Прокламација угледала сутра-дан света, Вук. Ј. Петровић (у присуству Мин. просвете А. Ђорђевића, који је привао фактора држ. штампарије Јевту Медецијана) одузео је све своје наредбе о штампању Прокламације и поцепао их, на велико упрепашћење факторов, који их је, како Мин. просвете причаше, хтео имати „на случај одговорности“ за штампање Прокламације! Краљев поступак, изгледа, сматран је чак и у Држ. Штампарији, као нешто, за што и сам фактор, штампачуни Краљевој Прокламацију, — може, сиромас, бити одговоран. Наравно, то није наступило, али је ово сматрање фактора врло карактеристично за оцену садржине Прокламације, коју је он штампао.

Рукопису прокламације — коју је Вук. Петровић у оригиналу, место у препису, послао у Држ. Штампарију да се сложи и штампари је, ради бржег рада, исекли на делове — недостајало је једно место, један ред, који са претходним чини једну смисаону целину; но и тај је ред био ипак сложен у „ревизији“ и то истакнутим словима, и означаваше да је избраница Краљева: „Госпођа Драга, ћерка покојног г. Панте и г-ђе Анђе Луњевице“. Писац је просто послао ревизију Прокламације у Држ. Штампарију; а Краљ је желео, да се објави, сем у „Срп. Нов.“ и особено.

Но да се вратимо на даљу радњу, у којој је главно трудба краљева да се што јаче обелижи у свом новом положају, као срећан младожења, и да уједно образложи свој необичан поступак. У исто време, из овога што ће доћи, видеће се, да је Краљ све припремио из потаје — и то баш за дан 8. јула, када се све ово и одиграло.

Таман се беше свршило са оставком владе д-р Владана Ђорђевића, и сви — Краљ, Вукашин, оба генерала, Цинцармарковић и Павловић, Ђ. Стефановић и писац — бејаху у „билијарској соби“, кад у исту уђоше: Председ. Народ. Скупштине Сима Несторовић; Потпредседник Скупштине Драгомир Рајовић и познати истакнути посланици из народа: Никола Радовановић из Чачка, Петар Катић из Трстеника и Радован Милошевић из Жаркова. Они су сви били, како се после сазнало, непосредно по наредби краљевој, преко маршала двора позвати, да се у одређени дан и сат јаве у двору. И они су, сваки из свог краја, дошли тачно кад треба. Прошевина је била свршена и сад ови представници Скупштине, имали су да чују резултат и „радосну вест“.

Пошто су се здравили с Краљем, они су тек имали да чују за што су дошли. Краљ узме им говорити: како су они давно носили своје жеље, као жеље целог народа, да се ожени; како је испунио ту жељу „и испросио сам себи друга, а земљи краљицу, по свом избору“. За тим је Краљ говорио о страним принцезама, великих и малих дворова, од којих прве неће у Србију, а друге, „не би нам донеле ништа, сем туђинских обичаја“ и њих опет Краљ није хтео. Најпосле, Краљ именова своју заручницу. Председник Скупштине, који је дотле одобравао краљев говор са: „срећно Господару!“ и т. д., кад Краљ рече да је испросио: Госпођу Драгу, ћерку Панте Луњевице а унуку Николе Луњевице, савременика и побратима Милоша Великог — Сима Несторовић ће, чудним неким тоном, рећи: „Е, није ми позната!..“ А кад је Рајовић убацио осорно питање: „Биће да је она знатно старија у годинама од В. Величанства?“ Краљ је то потврдио, и одмах је досетљиво додао: „Али и то је обичај Српског народа, а ја се ни у томе нећу од народа одвајати...“ Сад их је Краљ позвао да се ижљубе и пољубише се; а они му честиташе. Одмах за тим пошло се на вечеру, а посланицима је речено, да ће их Краљ сутра представити својој вереници.

После вечере послужена је кафа у главној сали, и кад је разговор узео маха, Краљ позва: генерала М. Павловића, Ђ. Стефановића и писца, и водећи их у свој кабинет за рад (на ћошку),

узгред рече: да је ту већ г. Никола Христић и одевши их тамо, где застадоше старог Христића, рече: да се измењају мисли, а он оде друштву у сали, после чијег разлаза и сам је дошао ка министарским кандидатима, у собу, где је имала постати нова влада.

Никола Христић, Председник Држ. Савета, саопшти у кратко: како му је Њ. В. поверило састав Министарства у овим тешким приликама. Стари Христић, човек познато обазрив, беше свакојако раније сломљен и није му се тек сад ваљало изјашњавати прима ли се или не. Остале већ је пропустио Краљ кроз руке, као што већ из досадашњег знамо. Пређе се на то: ко би који портфељ примио, а Христић би примио, као и увек, Мин. унутр. дела.

Настала су већања о попуни осталих места, са разним присутним и одсутним личностима, од којих неки не беху ни у земљи, а неки, као пук. Илија Ђирић у Бечу, који је, по краљевој изјави, однео његово писмо оцу, Краљу Милану. Полагало се, ко ће бити Министар просвете и цркв. дела, нарочито због Митрополита, који је, како Краљ рече, пристао на овај брак, а сад се, вели, нешто одупире. „Но ја сам му већ послао одговор какав треба,“ додаће Краљ¹. Присутни Вук. Петровић умео је се увек извући. Краљ је међутим хтео имати још те ноћи ново Министарство; а као потребан кандидат за једно место би позват и др. Драгиша Мијушковић, писмом.

Међутим Мијушковић, који је био у Београду код своје куће не долазаше, а време одмицаше. У очекивању, и док би се, за то време, чему бољем досетили, Краљ изнесе на већање: питање о помиловању осуђених радикала на Преком суду, које је пре подне минулога дана подбацио сада већ бившој влади, да боље падне. Но овога пута ствар је била озбиљна. Краљ рече да је намеран да приступи помиловању, али с неким резервама, пуштајући у слободу оне, што су на мање казне осуђени, а да се прваци радикални на веће казне осуђени, оставе где су, но да им се казна смањи, по времену и ублажи, место робије затвор.

Присутни не само да се нису противили овоме акту краљевом, већ су: (Христић, писац, генерал Павловић и Дам. Поповић) одлучно наваљивали, да помиловање буде опште и без икаквога изузетка, без икакве разлике и у погледу личности и у погледу досуђене казне. Само је бивши (у Владанову кабинету) Мин. правде Ђ. Стефановић, правио резерве, а пристајао је на сужени предлог краљев. И по мери одлучности осталих, писац је уверења, да би ово питање било и решено, како су они хтели, да је дошло до састава владе тога вечера, или боље речено, те ноћи између 8 и 9. јула. Примицасмо се другом часу по поноћи. Нема ни Драгише Мијуш-

¹ Много доцније говорио ми је Митрополит Инокентије, како је ишло са његовим приволавањем на женидбу краљеву са Драгом Машин. Митрополит се стално одупирао и износио разлоге за то. Али кад је Краљ поставио своју алтернативу: благослов митрополитов или своју абдикацију, и викнуо: „Бирајте сад!“, митрополит је, вели, рекао: „Ја нисам за то Митрополит да обарам краљеве, и кад је тако да бирам између абдикације и женидбе, онда ћу пре дати благослов на ово друго.“

ковића, а нема ни жандарма, који је однео позив за њега. Овај његов недолазак био је, као што ћемо видети, можда од великог значаја. А тај значај дошао је отуда, што је Драгиша — који је писцу сам то причао — имао у кући ташту, нешто тврду на слуху, а веома тврдосану, која, и ако је спавала ближе капији, сву лупаву жандарма није чула, а тако ни породица Мијушковићева, која је спавала дубље у крилу куће у авлији.

Све се то у двору није знало и чекало се даље. У том чекању и после претреса о помиловању, Краљ, који је чешће излазио из свога кабинета и враћао се, на један пут нађе за потребно да присутнима нагласи, како он полаже на образовање „Владе од ауторитета“. Изразио је факт, да ће се и са некима „на страни“ имати тешкоћа „а и са мојим родитељима“, рече Краљ озбиљно и онда настави: „Ето, баш сад је мој отац одговорио да не одобрава овај брак, и полаже оставку на положај Команданта Активне Војске. Но ја сам му — продужиће Краљ — већ писао по Илији Ћирићу, и кад моје писмо добије, можда ће и другојачије мислити о свему.“

Једна крупна новост беше предње саопштење у овој монотонији, која већ постајаше досадна. Краљ. Миланова оставка на свој преважни положај, била је одговор на све и за све, уз особену молбу влади, да му она, док је још ту, учини и ту „Историјску услугу“, и уважи оставку. Но ускоро се видело, да није била нужна ова молба: син Краља Милана журно је прихватио његову оставку. Већ сутра дан, министар војни у оставци, генерал Јов. Атанацковић, морао се прихватити пера, да пише указ: „Да се Армијски Генерал Његово Величанство Краљ Милан, по својој молби, разреши од дужности Команданта Активне Војске.“ Датум: 8. јули! Овим датумом, хтео је Краљ, који с. р. увек при потпису указа ставља и дан, да удари право обележје и на „молбу“ и на „разређење“ — својега оца. Каријера Краља Милана у Србији беше завршена. То је био први „курбан“ за женидбу Краља Србије.

Кад је Краљ саопштио, да је Краљ Милан дао оставку, писац није опазио ни на једном од присутних какву промену; а ту, сем писца и Дамњана, беху, поред сина, све стари пријатељи Краља Милана. Опет се помену недолазак Мијушковића, али он и даље не дође.....

Најпосле узе реч Никола Христић и тихо, готово равнодушно изјави жељу: да се прекину за ноћас ова саветовања, а сутра да се настави, када ће, рече, и Мијушковић доћи, а по потреби могли би упитати и Лозанића (посланика у Лондону, на кога је полагао Христић). Ми ћутасмо, али с нестрпљењем чекасмо дејство предлога за разлаз.

Краљ се врпољио на столицу. Очевидно, ово му није било право и врло би нерадо оставио ствар за сутра. Кад неки и од присутних прихвати у том смислу, Краљ попусти, и ако са устезањем и двоумицом, и заказа састанак за сутра, у недељу, 9. јула, у 9. часова јутру.

Устадоше сви, и Краљ, рукујући се с Христићем, готово мо-

лећим гласом рече: „Али, молим вас, да останемо при овоме“. „Нећемо ваљда одрицати“ одговори чврсто Христић, и сви са том последњом речи старчевом оставише двор, и по мраку одоше сваки својој кући. Писац удари тихом „Крунском улицом“ заједно са Дамњаном Поповићем (који је имао бити Мин. грађевина) који, пола у шали пола у збиљи исприча, како је данас, службено, као дежурни ађутант, био на прошевини краљевој, а за тим се вајкаше са неочекиване и несносне почасти, да уђе у министарство. Но овај излазак писца из много загушљиве дворске атмосфере, и после борења од неких скоро двадесет сати, учинио је, да је и физички и морално дахнуо душом, у пуном смислу те речи.

Било је близу три часа по пола ноћи, кад је писац стигао кући својој у улици Св. Саве, сломљен, уморан. Али и сам данашњи и ноћашњи догађај дејствовао је својим тешким моралним притиском, и ма како га се човек отресао, он је стајао у свести и није давао мира и одмора! Па да је писац сам бар жртва свега тога. Одавно већ цео народ наш живи као у неком вратоломном роману, а појединци су били само играчка судбине. Тако и писац, јер како би и он могао бити неки изузетак? Увучен у ужи круг чланова владе, он је тек осећао ударце судбине јако и непосредно.

Али је ваљало и тој судбини показати једном, да и она није била свемоћна. И писцу се ваљало отргнути од ње.

Изишавши из двора, било је писцу као да је изашао из неког затвора и добио своју слободу, ону најлепшу од свију: слободу самоопредељења! Дошав на своје домаће огњиште, код својих милих и драгих, осетио се он у своме најачем граду. Ноћ је била неспасавана, али није била узалудна. У њој је сазрела пишчева одлука, или боље рећи, она је изашла на чистину, ослобођена од свега и свачега.

Но писац сматра за дужност да учини још једну напомену. Гледајући јуче неке од Министара, како су се — да ли из страха од Краља Милана или иначе — трудили да намеру Краља Александра спрече, или је у таквом свом надању бар тренутно омету: писца је цела ова недолична авантура краљева оставила потпуно хладна. Он је видео, да је све што се догађа тако неприродно и болесно, да ту нема управо шта да се спасава. У све, што је Краљ радио, уплео се био неки невидљиви прст судбине, која је гурала у неки мрак и неизвесност.

„И што ћу ту ја?“ Тако се питао писац пошто је се једном већ, заједно са осталима, ослободио сјајне беде и невоље, у коју је, под необичним приликама, ушао прошле године, и заједно са осталим друговима, у приликама врло тешким, таворио неких једанаест месеци. „Је ли моје — питао се писац даље — да подржавам и својом сарадњом омогућавам један необичан брак“, за који се видело, да ће по својој и физичкој и моралној и монархичној и династичкој страни стајати у Европи као неки монструм? Треба ли га подупирати својим, ма и пасивним присуством, кад већ ни цела једна влада, ни њени чланови посебно не беху те среће да га спрече?

Одговор на сва ова питања беше чист и ведар, као нови дан који осветаше: Не и нипошто!

Патњом душевном, коју је писац проживео ову ноћ, беше ова одлука освештана. Све што после ње дође, биће боље од уласка у „Свадбено Министарство“, коме је писац синоћ — бранити се од уласка у исто — први дао то име, које ће му и у историји остати.

И тако: одлука беше пала. Остало је само и да се изведе. На то се није имало дуго чекати. Час састанка у двору није био више далеко.

Било је нешто мало прошло 9 часова (у недељу 9. јула) кад је писац ушао у двор. Упутише га без пријаве у Краљев кабинет за рад, где су министарски кандидати ноћас били, и у коме бежу већ: Н. Христић, Ђ. Стефановић, Милов. Павловић и Дам. Поповић.

Краљ, који је могао кроз прозор видети ко на „жандармску канију“ пролази кроз двориште, чим писца спазе да из предсобља долази, изађе му у предњу („првоаприлску“) собу на сусрет, и пре него што би се писац помешао са осталом господом, ослови га Краљ: „Господине Живане, ту је г. Мијушковић, идите ви прво код њега и мало га ви припремите, пре него што га позovem“.

Писац не пође. Беше мучан, одсудан тренутак, али се морало изићи пред Краља са истином. „Величанство, лако ћемо за г. Мијушковића, прво да видимо шта ћемо са мном...“ Краљ погледа као чудећи се, а писац наставља: „Ја молим В. В. да ме разреши од синоћне своје намере и од уласка у ново Министарство...“ рече писац гласом, који је одавао и његову тешку ситуацију, као и његов физички умор, јер још од јуче у јутру, он не бејаше нашао мира и физичког одмора.

Сад је био ред на Краља да се замисли. Он, без сумње изненађен овим, напусти Мијушковића, и окрете у свој кабинет, који стајаше отворених врата, а писац за њим.

На велико пишево изненађење, госп. Христић, поново упитан, одговорахше избегавајући, молећи по свом обичају тихо и споро, али и одлучно, да га Краљ поштеди. Христић се позиваше сад на своју старост (он тада беше превалио осамдесет!). Још одлучнији одговор следова од генерала Милов. Павловића: Уверавајући, да је „готов да за Краља и живот свој жртвује“; али, додао је: „Где се тиче ствар између оца и сина, ту ја не могу, Величанство, улазити!“ рече генерал, а то рече на примедбу Краљево: да он као војник има да прими што му се пружа. Остали ћутаху, ваљда су се изјаснили били пре пишевог доласка. Писац бејаше изненађен. На-стало дакле беше опште одступање: Све једно, из овога или онога разлога: преко ноћ је у свију сазрело мишљење, да у ову владу не улазе.

Али сад настају пишеве муке. Краљ му се окрете и ослови га, а уједно се упути натраг у „првоаприлску собу“ обавештавајући писца, да се прими. Идући за њим, остајао је писац, при својој молби; али Краљ не хтеде ни да чује. Како је ово гласно спора-

зумевање било Краљу, можда, незгодно у близини осталих, Краљ у говору напред, а писац за њим, те у „Источњачку салу“, кроз једну „завесу“ састављену све од стаклених плоча везаних жицом.

Оно, што је даље настало, није било више ни разговор, ни споразумевање, какво би оправдавала озбиљност положаја. То су биле сцене, које писац никад неће моћи заборавити; јер је то можда био његов најтежи дан у животу — тежи но што му беше, кад је, за време првог рата (5. августа 1876) у једном сукобу с Турцима, око шанца на „Голицама“ више Рашке на граници, остао само сам у томе шанцу, а по том на голој рудини, међу две војске и две убојне линије, чији су обострани куршуми летели преко њега, а турски око њега, парајући земљу, и када је писац у опасном моменту, гласно сам себи рекао: „Ех Живане, сад ваља погинути!“

Довољно је да се каже, да је с Краљем провео сат и четврт тако рећи у рвању. Краљ је у све живљем темпу говорио, час је ишао натрашке пред писцем, час га је потискивао пред собом. Обиграли су тако сваку групу намештаја, прво у „источњачкој“ па после у главној сали (где је балкон). Шта све није за то време изговорио Краљ Александар, само да писца приволе на улазак у Министарство? „Ја сам обећао мојој вереници (и показа ми њену већ једну донешену повећу фотографску слику, у раму обешену међу ликове предака Обреновићевих у главној сали)... ја сам јој обећао, да ћу јој данас у 11. сати представити прво Министарство, а ви ми сад све то кварите!“ „Ама, ја ћу да спакујем моје куфере и отићи ћу с Драгом куд било, у неко мало место и тамо ћемо живети, мени и онако мало треба“ говорио је даље Краљ. „Има Обреновић преча посла, но да пакује куфере“, био је пишев одговор, поред сталног и упорног бранења од уласка у Министарство. „Ко вас је наговорио на то?“ питахше сад Краљ, и писац му истину рече, да се од одласка синоћ није ни с ким, ни од остале госпде (што чекаху у кабинету) ни иначе видео. „Да није то учинила ваша госпођа?“ питахше даље Краљ, у оној мењави од свако-врсних питања. Краљ је погађао пишевог јединог, у том критичном моменту, саветодавца, који је без политичких претензија, имао правилно мишљење о овоме. На то писац Краљу одговори: „Моја се жена не меша у политику.“ „Да се не бојите кога, да уђете у Министарство?“ питахше даље Краљ, ваљда циљајући на свога оца. „Не, Величанство!“ био је пишев одговор. Јер, доиста, сем своје савести, кога би се још имао човек бојати, од сад, кад је Краљ Александар постао једини господар ситуације? А за већ минула 24 сата од сазнања о женидби, Краљ Милан не даваше знака, ни протеста, ни отпора. На против, он напушташе место са кога би као командант активне војске могао све тумбе окренути.

Што се даље говорило, долазило се у све веће раздражење. Писац беше уз то нервозан, пошто не бејаше спавао, и већ му беше осетно тешко. У један мах, на непрекидно наваљивање, узвикнуће: „пуштајте ме, ако Бога знате! Отворићу прозор и скаћу доле у башту, па нек буде шта буде.“ Аја, и то не поможе!

Краљ тераше даље. Бејаху дојурили у вел. салу, и дошли до оне синије (вел. тепсије) што је била у источ. углу сале, око које се обично седало за кафу после ручка или вечере, и где су кадкад поднашани укази на потпис. Ваљда, од неког синоћњег или ранијег посла, беше на синији дивит, перо и табак обичне зелене хартије. Краљ се саже, оцепи на дохват парче од тог табака, шчепа перо, умочи и метув оцепљени лист на длан, поче на свој начин и говорити и уједно писати на оном листу:

„Ево... говораше Краљ: дајем вам... уверење... да ћу ја абдицирати... ако се... ви... не примите... за министра!“ Узгред буди речено, да је Краљ тако често, и пре (при образовању преког суда) и сад, када је склањао Митрополита, и писца, увек потрзао своју абдикацију. Кад то, што је говорио и уједно писао, доврши, Краљ преви лист и пружи га писцу. Он одби да прими; али Краљ спазе пишчев бележник у левом грудном џепу с поља у капуту, извуче бележник и угура лист, с бележником заједно опет у џеп. „Ето, ако се кога бојите, ви то чувајте и покажите...“ А кад писац и даље одбијаше и рече, да има још пуно људи, и без њега, са којима може образовати владу, Краљ ће одговорити: „Ама молим вас, господин Живане, мени требају бољи људи у новој влади. Ја ћу имати тешкоћа; ето, ја дуго нећу моћи отићи, ни на један европски двор, јелте?“

Он је, сиромаш, био свестан дисхармоније, у коју пада овом несрећном женидбом насрам осталих владалаца и дворова. Па ипак је то радио! Чудно, доиста! Краљ Александар је био доиста за сажалење, као и сваки који мисли, да ради нешто велико, срдечно, корисно за се, док је све то у очима осталог света, само једна будалаштина, једна тешка заблуда и срца и мозга. Али то се Краљу Александру није могло доказати, а још мање он увидети.

Угуравши писцу ипак своје „уверење“ у џеп, Краљ је тек сад удвостручио своје наваљивање, своје молбе, преклињања, и писац узмичући назад, нађе се опет у „источњачкој сали“. Усред тих наваљивања, писац на своје упрепашење виде Краља, да склопи руке и преви колена... уз израз: „Ама молим вас, тако вас молим, примите се, да свршимо ово једном...!“

„Ах, Господару, тешко ми је да вас гледам тако... Немојте тако!“ и у исти мах обема рукама узме Краља благо за обе његове руке, склопљене на молбу, да га врати из тога незавидног положаја, кад се на један пут пас, који је био уза њ, диже и на-костреша режући и показа, да хоће писца да дрпи. Ово добро псето мислило је, да он хоће Краљу да учини неко насиље (то је био „Реп“ ловачко поматоро псето Краља Милана, које је он оставио био и није повео у Карлсбад; али га је доцније узео к себи, као јединог, који му је по извршеном растеривању његових љубимаца и пријатеља у београдском двору, остао веран).

Ово беше већ и сувише, па се ваљда и Краљу досади. И ако узе нешто важнији тон и поче мирније говорити, Краљ не остави непокушано још једно средство. „Добро, нећете. Лепо. Али реците,

ма и привидно, да хоћете, да ја идем да кажем оним другим, да сте пристали... Онда ће можда и они хтети...“

„Зашто, Величанство, да варам и њих и Вас, кад сам већ толико пута казао јасно да не могу. Ја Вас не нападам, радите како Вас Бог учи, кад мислите да је то неко добро... Али, молим Ваше Величанство, ја не могу ући у ово Министарство. Јуче сам са осталима дао оставку и нека остане при њој... Молим...“

Писац ућута. Краљ такође. И као да је хтео да васпостави своје Краљевско достојанство, које је и сувише жртвовао у овим болним сценама, Краљ се усправи, оштро погледа, и озбиљна лица, готово суво, упита писца:

„Дакле нећете да се примите?“

„Молим, Величанство, не могу!“

Из ових стопа Краљ, без и једне даље речи, окрете, па кроз врата са стакленом завесом, а писац за њим, те кроз „првоаприлску“ собу — у кабинет, после сата и једне четврти мучне и тешке борбе.

Господа сва, разуме се, чекаху тамо. За то време нарочито је, кажу, Дамњан наваљивао, да се никако не примају. „Па, јесте ли се предомислили?“ упитаће Краљ као све, ставши пред Христићем који одговори, као и дотле, извињавајући се. Али и Краљ, после борбе са писцем, а пре тога после изјашњења Христића и осталих, беше се такође решио, да даље не дангуби, но да кида с овом комбинацијом, која му беше најмилија, као што би му, према приликама, била можда и најбоља!

Пружајући руку Ник. Христићу, ради опроштајног руковања — чему се писац није надао тако брзо — Краљ ће кратко рећи: „Хвала вам на досадашњем одзиву“. Христић се рукова и пође напоље. Краљ се рукова и са осталима, који такође хитаху да се удаље, али обиђе генерала Милована Павловића, који оста где је.

Најпосле се Краљ окрете писцу, и без речи му пружи руку; и писац, исто тако ћутке, тутне Краљу у руку оно „уверење“, које му је мало пре издао у сали, и које је писац брзо извадио из бележника чим је видео да се са осталима опрашта.... Да ли је тиме погрешно? често је се питао. Нестало је једног необичног документа, који би сведочио о ступњу раздражења Краља Александра у дане његове женидбе. Али писац га није могао задржати; учинило му се неделикатно, нелојално.

Као са неког избављења, полети писац на дворска врата и стигне осталу господу и каже им за последњу тражбу Краљеву, да привидно пристане, да би он могао њима рећи и ставити их на пробу. Христић ће на то рећи: „И да сте ви то казали, ми овамо ипак не би пристали“. Наравно, што год је ко даље и дубље мислио о ствари, све је више желео да се спасе.

Догађај се рашчуо, прокламација Краљева беше изашла у новинама, и истина ћутке, свет је показивао, са свим природно, интересовање о овом необичном догађају. Међутим писцу падне на ум, да је у Мин. привреде заборавио штап, и скрене у Министарство. Изишав отуд, и рад да што пре дође кући и одмори се

— писац таман пређе улицу кад га неко виче. Окрене се, а један жандарм трчи за њим: „Господине Министре, зове вас госп. ађутант, тражи вас Њ. В. Краљ!“ Шта ће сад, ако Бога зна!? и упути се у двор опет.

Таман писац у предсобље, кад Краљ се нађе пред њим, као и јутрос. Без даљег увода, Краљ ће почети: „Кад ми нисте хтели да учините ону љубав, молим вас, господине Живане, да ми учините једну другу доброту“. Радо, Величанство, ако ми је у могућности, одговори писац, кад спази да га само не тражи опет за министра. „Како ви стојите са Настасом Антоновићем и Душаном Спасићем, хоћу сад једну комбинацију онако, са млађим људма, па да им коју у том смислу проговорите“. — Изјаснивши се да познаје обојицу, и ако Спасића, свог до сад начелника министарства боље по Антоновића, одговори Краљу да ће покушати и упита, где су они? Краљ одговори: „Ето ту!“ пружи руку на блиска врата „билијарске собе“, а сам ишчезе у сали. Но, да прекратимо: Писац Н. Антоновићу није ништа говорио; а свом начелнику Душану Спасићу, само је при изласку из двора рекао, шта му је Краљ казао; а он, нек чини како зна.

То је било последње, што је писац имао о овом мучном послу, који се био испречио пред њега, почев јуче од 10 сати пре подне па до сад, пред подне 9. јула. Тридесет и шест сати непрекидног бдења и узрујаности, без икаква одмора, беху довољни да га уморе толико, да је имао само једну жељу: да се што пре одмори од тешких напора и страшних сцена, које је проживео и преко главе претурио, јуче, ноћас и данас.

Од тада је писац био само гледалац догађаја. Више га није нико узнемиравао.

VII.

Страх од краља Милана. Стишавање војске. Експлозије краљева нерасположења. — Пропању комбинације за образовање кабинета Николе Христића, Краљ се, и губитком не само целе прошле владе но и појединих чланова њених, који не уђоше у ново министарство, на један пут нашао пред једном празнином, коју није никако подносио његов и онако усамљен и критичан положај. Отуда и његово наваљивање, да се ова комбинација одржи.

Краљ је се, по том, отискао на колебљиве таласе нових комбинација. Пошто је прво хтео „владу од ауторитета“ а кад је ова комбинација пропала, он је покушао владу од људи партијско-политичких, и отуда обраћање Авакумовићу, Бошковићу, Андоновићу и др., а позвао је из Мехадје и Ст. Рибарца, који је и дошао у Београд, но доцкан 12. јула. Тако није дошло ни до образовања Либералне владе.

Напредњаци, који су били сразмерно добро заступљени у Скупштини, као већ и у прошлој влади, нису парадирани истицањем Странке, као организације, још од распуштања своје Странке (1896). Али они опет за то нису ни у опште, ни индивидуално,

одбацивали што год би коме од њих Краљ понудио. И као што ћемо већ видети, Напредњаци су дали свој контингент и у бити имајуће „Свадебно Министарство“.

Радикална Странка, чији су толики прваци били, у дане ове велике кризе, још у затвору, понашала се пасивно, ма да ћемо и њеног једног члана видети у свадбеном министарству. Сви су знаци показивали, да ће Краљева женидба бити ипак сретна и судбоносна и за Радикалну Странку. С тога се чланови њени, они што су били слободни, нису видели у првим редовима противника овога брака, док нису, мало по мало, са све већим користима које им је он донео, они баш постали највелегласнији његови акламатори и химнопевци.

Али, при свем том, не дође ни једно партијско министарство. И после омашаја горњих покушаја за образовање влада: Христићеве, Авакумовићеве, и т. д. неко време није се знало, како ће се решити ова, све дужа и дужа Министарска криза.

Међутим, сем ових тешкоћа око образовања владе, сталан и неодољив страх владао је у срцу Краља Александра — од његова оца.

Нове хране овом страху дао је Председ. Скупштине, који је морао за све време ове кризе остати у Београду и при свакој смени нових кандидата, био у двору. Чича Сима који кад се ближе обавестио о личности Краљеве веренице, кажу да је из гласа закукао: „Куку, па зар још и удовица!!“ није се ипак више могао отргнути са матице, која га је понела и пливао је, до краја тамо, куд га је она носила. Њему је тек предстојала важна улога у краљевским сватовима. Он 10. јула допадне Краљу и, сам у невољи, саопшти му, да је чуо (од начелника поверљивог одељења Минист. унутр. дела): да Краљ Милан, оставивши Карлсбад, долази у Београд. Шта сад?! Јер се инстинктивно назирао значај доласка Краљева Оца.

Краљ, који се и сам бојао препаса с ове стране, одмах нареди, да дође Ђорђе Генчић у двор. Чим је изашао пред Краља, овај га набусито сретне питањем: „Где је мој отац?!“ на које Генчић, исто тако са мало обзира, одговори: „А од куд могу ја знати где је ваш отац? Ако не знате Ви, ја не!“ Генчић је одговорио истину. И онда су настале сцене између Краља и бив. Мин., који је доста при том показао и колико је одлучан, као и колико је увређен овим непрекидним насртајима краљевим.

Израз овога страха Краља Александра од Краља Милана, без сумње је и сазив свих официра београд. гарнизона (12. јула) у двор на неку врсту суочења. У официрском кору било је осетно врење, али није било вођства. Краљ није могао, свакојако, остати у неизвесности о стању, у коме су се налазили духови у војсци, којој је до јуче на челу стајао његов отац, као Командант активне војске, још од Божића 1897. године.

Да би пресекао ту струју, а уједно да би се пред војском представио, као сада једини њен Врховни Командант (Указ о разрешењу Краља Милана датиран 8. јула, био је међутим већ објављен), Краљ је наредио скуп официра и изишао је пред њих у белој

сали новог дворца, и, на опште изненађење, место свакога говора, он, држећи Закон о устројству војске у рукама, које су, како очевидци причају, видно дрктале, прочита текст заклетве, коју официри полажу Краљу на верност. То је било све..... и Краљ је оставио официре у чудној недоумици.

Млађи, готови на све, погледали су у старије, а ови у земљицу црну..... И остао је пресудан узвик пуковника (а од 14. јула и генерала) Павла Бошковића: „Живио Краљ!“ Али и ако се овај грандиозни скуп разишао истина са отвореним гунђањем, али и без последица, са свим би другојачије стајала ствар са женидбом Краља Александра, да је Краљ Милан, као отац, био на висини својега положаја.

Али је „Стари Господар“ и сада, као и толико пута раније у критичним моментима, изгубио присуство духа. Онако врућ, љут и пренеражен, Краљ Милан је одјурio из Карлсбада у Беч и — ту је стао. Међутим, он је могао, — као што је и требао — доћи, и то још на време. Тако је било опште мишљење, па и пишчево, пошто је Краљ Милан зарана обавештен о ономе, што предстоји. Јер Прокламација је тек сутра дан само потврдила и објавила *један свршен чин*. Ако су Европљани свему томе дали назив „скандал“ — он је веридбом и прстеновањем, на петнаест сати пре појаве Прокламације, био већ готов. Он је био и сувише јаван, да би се више могао забашурити или одувати, и ружно дејство његово није се више могло, истина, уклонити, али и Прокламацијом није био акт веридбе још постао неопозиван. — Ова анализа свију околности води ка јасном закључку: *да од женидбе не би било ништа, да је Краљ Милан, ма и у последњем часу, дошао у Београд.*

Све што би још као последица остало, било би то: да више не би могло бити речи ни о покушају да се тражи будућа Краљица ма где у Европи, и „верни и одани Срби“ морали би се можда одиста старати да нађу будућу Краљицу међу собом. Али та изабраница не би била — Драга Машин. А прва страна „Српских Новина“ бр. 150. од 9. јула, 1900. што је носила назив „Прокламације“, прешла би у заборав, и била би далеко мање зло, од свега што је после следовало, и зависило само од решености Краља Милана да то спречи.

Наравно, и само физичко насиље, које би се у томе случају морало извршити над Краљем, са свим би други вид имало, да је дошао отац његов и стао по среди са свим својим ауторитетом и силом, коју би му цео официрски кор, а разуме се и влада, на расположење ставили, и народ драговољно поздравио. То би било легално „насиље“ оца према сину; а не поданика, официра и Министара, према Краљу.

Али Краљ Милан не дође..... и тим је била решена судбина Краља Александра, као обратно, и судбина Краља Милана, и целе династије Обреновића.

Тако је, ваљда, писало у књизи судбине, која је свима нама

смртнима затворена и неприступна, све док се не збуди оно, што је у њој невидљивом руком провиђења исписано.

VIII.

Свадбено Министарство. Цар кум. Краљеве манифестације. Хајка на бив. министре. — 12. јула освануло је „Свадбено Министарство“, после четвородневних порођајних мука. Сви чланови његови отпочињаху њиме своју министарску каријеру. На личном саставу новог Министарства беху очевидни трагови сарадње Драге Машин. Она је своме веренику притекла у помоћ својим познанствима, пошто су њега у овој прилици издали и његов ауторитет, и његова вештина, па ако хоћете и наметљивост, па и само насиље, да угура овога или онога у ново Министарство. Он је остао сам и морао се помоћи сасвим новим људма, које је он сад „стварао“. Ново Министарство састављали су: Председник апелац. суда, Алекса С. Јовановић, председник Министарства и Мин. иностр. дела; члан касацације и лањски председ. преког суда Лаза Поповић мин. унутр. дела; инспектор мин. унутр. дела и лањски комесар преког суда Настас Антоновић мин. правде; бив. начел. тргов. одељења и девер Драге Машин из првог брака Мих. Поповић мин. финан.; ађутанг краљев потпуковник Милош Васић мин. војни; рођак Драге Машин пуков. Андра Јовановић мин. грађевина; начелник мин. народ. привреде Душан Спасић мин. привреде; и бив. секретар посланства у Атини, адвокат Павле Маринковић мин. просвете и цркв. посл.

Чим је ново Министарство образовано, одмах је отпочео безобзирни систем рашчишћавања — прво по двору, па у београд. полицији, и свуда, где год би се имао заменити који затечен функционар новим, оданијим, за ново стање повољнијим. Све што је ма издалека мирисало на Краља Милана, смењивано је, а долазили су људи, којима су се могле и смеле поверити и такве наредбе, које би, под познатим погодбама, спречиле и онемогућиле „упад“ Краља Милана у Србију, кога је сваки погранични стражар могао и убити. Упоредо са овим ишле су и спреме за спољашњи сјај предстојећа венчања, које је већ утврђено за дан 23. јула. Могао је мислити ко шта хоће и сумњати у расположења народна: шале више није било. Краљевој вереници све се више губило њено дотадашње удивичко презиме, и она се јављала у новом сјају, који јој је могао дати један заљубљен Краљ, гурајући пред њене ноге све што му је у власти било: и људе, и поклоне, све, све. Јула 15. био је убицајени „испит“ у њеној кући.

Но, све се доведе у народу рачунало, да је то што бива, само ђуд и воља Владаоца, који, по сили своје ничим неограничене моћи, чини шта хоће и велича своје рођено дело. Али ускоро је наступио обрт. „Српске Новине“ од 14. јула доносе једну новост од пресудног утицаја на духове. Ту је стајало: Да је „по налогу Њ. В. Цара Николе II. посетио 13 га у подне царски-руски отпраник по-

слова Павле Мансуров Њ. В. Краља, и честитао му у име свога узвишеног господара верење, а одмах после тога учинио је посету и честитао Његовој светлој заручници г-ђи Драги“. После четири дана, 18. јула, опет доносе „Српске Новине“ објаву: да се Цар Никола „примио да буде кум Њ. В. Краљу и наредио своје одправнику послера г. Павлу Мансурову, да га у томе заступи и нашег Господара венча“. Овим, чисто народским стилем, који игнорише грађације строге етикеције, достављено је на знање свима и свакоме: да Цар Руски, главом одобрава, честита и венчава овај брак. Сад је се само преко рамена гледало на све оне, који су још били тако неувиђавни, да не виде велику срећу, која је снашла Краља Александра и династију Обреновића.

Али су, ипак, све ове објаве о садејству Царевом остављале хладно око срца свима, који су умели да мисле. Цар се прима кумства и одређује да га заступа — један обичан секретар посланства у Београду. Та то је дречећа иронија на сваку отменост, у којој су у питању један Краљ и један Цар, у једном свечаном чину, као што је венчање једног владоца, кога је преко нарочитог ванредног изасланика (1876.) крстио деда Цара Николе II. А сад?

Изгледа, као да се овде више тицало тога, да се саоме Мансурову укаже пажња и да се он одликује тиме, што ће заступати лично Императора, за нешто што је он, Павле Борисовић, срећно извео. А Павле Борисовић Мансуров, пошто је свршио своју мисију и „своју дотле скромну титулу умножио са још једном као „Кума Павле, и ишчезао је са хоризонта, и са знатним унапређењем враћен је Цариград, да се у посланству руском и даље бави црквеним питањима Турскога Царства.

*

Но било то како му драго, Краљ Александар је извео што је хтео, и пливао је у радости. Многи је том приликом био обрадован, било помиловањем, било добитком овога или онога, шта је молио. Кроз ову свадбу васкрсла је и цела једна Странка, Радикална, и ако не одмах, онако како је то тражено оне ноћи између 8 и 9. јула. И ко је могао имати шта противу тога? Свакад је боље, кад је мање паћеника, незадовољника и људи одлучених од друштва и слободе. И ако је и Краљ Александар, противно, можда, својим интимним склоностима, отварао врата тамнице, ко може шта имати и против тога? С тога су Радикали, прво стидљиво и уздржљиво, а после на сав глас поздравили и „нову краљицу Српкињу“ и младога Краља. Краљ им је био признателан за призивање његова брака, и ако је тек доцнијем, и ако не тако далекоком времену преостало, када ће се и тежиште целокупне политике пренети на Радикале и на Напредњаке. Само је била једна група људи, за које ни у ове свечане дане и дуго после тога, није било лепе речи од стране краљеве.

То су били досадашњи Министри. Било би разумно очекивати, да ће Краљ имати толико великодушности, да ће бар предати за-

браву све што је било, ма како да је то њему могло бити и непријатно. Краљ Александар је, на жалост, имао ту склоност да свако ново стање које створи, правда и улепшава бацањем дрвља и камења на стање, које је овим замењено и претходило му, и које је, нота бене, било опет по његовој вољи тако.

Чим је образовано ново Министарство, већ други дан по томе у „Српским Новинама“ од 14. јула излази чланак под насловом: „После Краљеве Прокламације“, коме је главни циљ да се наружи отпуштено Министарство, и тиме што лепшим представи сама женидба. Ту се говори, како је Прокламација „прекинула са често пута штетним конвенционалностима, које су у стању да омету цео један живот. Господар је овога пута учинио као Господар!“ изабрав „супругу по Срцу своје“, а не од „ненадлежних лица, којих се ова ствар ништа не тиче“. „Али, и ако је одлучност Краљевих речи у прокламацији створила један свршен чин, о којем више није могло бити дискусије, ипак су баш они, који су по свом положају били најпозванији да изврше ту највишу вољу, покушали били да је спрече и да пониште Прокламацију тиме, што су, противно земаљском Уставу, противно изречној наредби Владоачевој, и противно најосновнијим појмовима дужности према владоцу — напустили не само своје положаје, но и своју дужност. Каква таштина и уображење!“

„Наравно — завршује се с највишег места — да је то морало изазвати промену и у реду Круних Саветника, јер се сад, као на пробном камену, утврдило и доказало: и ко је за Краља!“

Но није остало само при овој анонимној оптужби, кроз служб. лист. Србца самога Краља, која се дотле изливала у затвореним дворским просторијама, сад је прокламована јавно и отворено. Тако, примајући у двору депутације 17. јула, Краљ Александар, између осталог, истиче, како се у „Србији увек питало и говорило, како не могу остати овако два Краља“ а за тим су узети на миндрос и они људи „који су увек гледали да мене истакну испред себе и да ме стављају на нишан“ и „тако често злоупотребљавали име владоачево“, и који „нису имали права, нити су смели да једним срамним и стидним бегством напусте своје положаје и своју дужност и све послове, и да ни један окружни начелник не буде обавештен о мојој прокламацији.“

„Може бити, вели Краљ Александар од речи до речи даље: да је у целој овој ствари један први провиђења!“ Ја мислим, да од данас у Србији неће бити више ничијег ауторитета, осем мога, и да сваки треба да све досадашње предрасуде напусти....“

У истом духу и стилу говорио је Краљ, имајући овога пута поред себе и своју вереницу, народним депутацијама, када их је, истога дана, 17. јула, после подне примао под отвореним небом у Топчидеру. После провидна ласкања народу, који дотле, а и после, није био никаква пресудна чињеница у његовим очима, Краљ даље у свом говору говори о пометњи „што је прва три дана после мога чина била у земљи“ и сматра, вели: „да је то моје право (!) да исто-

ријска одговорност падне на оне, на које треба да падне....“ Нај-
после, том приликом сам Краљ објављује народу: да се Цар Руски
примио кумства и венчања.

Говори Краљеви, како су објављивани у „Срп. Новинама“ били
су блеђа слика праве речитости његове, том приликом. Краљ је
формално дражио гомилу противу својих бивших министара, и ра-
довао се, кад је у ње изазвао усклике негодовања, а вероватно да
би још више био задовољан, ако би бар неке од њих гомила про-
пустила кроз руке. Али то није било. Свет је још једнако балан-
сирао између онога што види и чује из уста свог владоца, и не-
верице, да је то све доиста сушта истина. Јер при свем том, што
је ту била и Прокламација, и „испит“, и пристанак Руског Цара
на кумство, све је то што бива, у очима народа било чудно, врло
чудно, невероватно, као на сну.

Али то је ипак била немилосрдна јава, за коју су били криви
све једнако бивши Министри, једнима: што нису спречили све ово,
другима за то, што су покушали да спрече и што су, како Краљ
вели, чак и побегли и дужност напустили.

Било би, онда, недоследно, кад не би бивши Министри, поред
овог приватног излива гнева краљевског, и званично осетили да
су са свим „избачени напоље.“ А док су „на расположењу“, то
се још не би могло рећи. С тога их је ваљало бацити у пензију,
и то је извршено демонстративно, и по мери релативног небла-
говољења, по групама. Прво су пензионисани (20. јула) они, што
су се највише били замерили: Андри Ђорђевић, Генчић и Б. Нешић,
са необичним коментаром уз указ; за тим др. Владан и генерал
Атанацковић, и то о дану рођења њима наклоњеног Краља Милана
(10. авг.); а најпосле (22. авг.) Вук. Петровић, Ђ. Стефановић и
Жив. Живановић. Коментар уз ову последњу групу дала је једна
богобојажљива Београђанка, која је, на адресу бившег Министра
нар. Привреде узвикнула: „Ако, анатема га однела! хоће он да
ратује и с Богом и да пуца у небеса!“ Узрок овом узвику била
је проба са „топовима против града“, вршена на неколико дана
(1. јула) пре пада владе, у пространом врту „Звездаре“ на Врачару
о чему смо напред поменули. Али, то је судба свих Министара на
свету да се мишљења о њима махом крећу између две крајности:
док их једни благосиљају други их куну. Тек судба многих мини-
стара у Србији свакојако нема себи равних у далеком пространом
свету.

И са овим пензионисањем није било завршено сећање Краља
Александра на своје бивше Министре. То је показала и Престона Бе-
седа, којом је Краљ младожења на дан 30. децембра 1900. отворио
Народну Скупштину у Нишу. Ту се износи читава поплава од
погрда на „чланове бивше владе“, који су Краљев програм „изи-
гради и нагрдили“. „Па што је најгоре, продужава Престона Бе-
седа: „Они су у једном судбоносном и по мене и по земљу пи-
тању, престали бити Саветници Круне, и покушали да једним
нелојалним и преступним (!) начином свога Владоца да омету, а
земљу осрамоте (!) и у анархију баце.“

Краља је, ипак, и даље пекао начин одступања владе и мо-
тивација њене оставке, коју је он, као што знамо, 8. јула око 6.
сати с. р. оверио и на њој написао чак и своје признање за доса-
дашње заслуге владине. Али, као што такође знамо, то му није
сметало, да одмах за тим и целој влади, а нарочито појединим
њеним члановима, приреди читав низ понижавања и кињења. Стога
се, и с погледом на мотивацију у оставци владе од 8. јула, не треба
чудити, да је Краљ вребао zgodnu прилику, да уништи сваки ау-
тентичан траг од те мотивације и оставке, која је остала у рукама
тад. заступника Председника Министарства Вук. Ј. Петровића.
Краљ ју је доиста и изнудио од овога. Али је за то остала и била
сачувана она прва оригинална оставка, чији смо текст напред на-
вели, и коју је Краљ поцепао и баacio, пошав на прстеновање у
2. часа и 20. минута по подне 8. јула.¹ Текст ове прве оставке
који смо напред навели пренет је од речи до речи, и у ону трећу,
коју је, надати је се, вазда мудри и окретни Вукашин бар фото-
графски снимио, пре но што се морао с њоме растати, како се чуло
због неког Вукашиновог писма, нађеног доцније у хартијама Краља
Милана, и у коме је Вукашин говорио оцу о „неблагодарном
сину“, и због кога би и Вукашин могао проћи као и Генчић са
својих писама.

Ко зна, да не би Краљ Александар тражио и од писца (да
му га није вратио) и оно своје класично „уверење“, које му је
с. р. издао 9. јула пре подне, у сали старог дворца, када му је
писац коначно одбио улаз у ново министарство.

Јула 23. год. 1900, закључен је у беогр. Саборној Цркви брак
Петог Обреновића, од којих су се њих четворица женили: Милош
Љубицом, Михаило Јулијом, Милан Наталијом и Александар Дра-
гом Машин. Ни један од ових бракова није био до краја срећан,
сем брака Милоша и Љубице, па и он је био помућиван љубавним
авантурама Кнеза Милоша; али их је све трпељиво сносила мудра
и честита Кнегиња Љубица, подвргнута дисциплини савремене
жене онога доба у Србији у опште. Па и она је, у млађе доба,
својеручно пиштољем отклонила једну од супарница, Сарајевку
Петрију. Кн. Михаило није имао порода и споразумно се растао
са Кнегињом Јулијом, Кнез Милан, чији је брак првих година био
доста добар и с породом, морао је, као што знамо, као Краљ
прибећи преким средствима према Краљици Наталији, да се осло-
боди брачног јарма. Најпосле је ступио у брак и син његов Краљ
Александар, на један у сваком погледу чудан и недоличан начин
и у погледу избора своје жене и у погледу поступања, како је
свој брак извео и закључио.

Но једно се не може Краљу Александру притом одрећи: она
силна енергија, којом је веселник, спровео своју љубав до олтар

¹ Ова прва оригинална оставка Министарства од 8. јула, била је сачувана
у писца овог дела, све до краја 1915 године, када су непријатељске војске ушле
у Београд, а полиција аустројска претресла кућу пишчеву и том приликом, поред
осталог и тај докуменат, у одсуству пишчеву, однела.

и до престола; енергија, која је вредна била бољег избора и боље среће, и што је главно: бољег завршетка. Јер је, као што ћемо видети, у овом браку био зачетак и његове и династичке погипије.

VIII.

Краљ против родитеља. Прва објава „благословеног стања“. — Много је дакле што шта врло ружнога пропраћало веридбу и венчање Краља Александра, и продужило се и даље. Нису само бивши Министри били они, који су поднели сву срцбу Краљеву. Још су горе прошли јадни родитељи његови: Краљ Милан и Краљица Наталија.

Председник свадбеног Министарства, Алекса Јовановић, писао је далеко доцније, у листу „Вечерње Новости“, (1903 и 1906) о своме министровању и женидби Краљевој. Описујући састав својега Министарства, председник његов излаже, како је ушао у исти као Министар војни ађутант краљев, потпук. Милош Васић, који је скревуо Краљу пажњу на „познату одлучност и кураж Краља Милана,“ и пита Краља: шта ће бити, ако Краљ Милан покуша да насилно продре кроз страже, и оне употребе оружје? Краљ — цитира даље Алекса Јовановић — одговори: „Мислим, господине Васићу, да мој отац то неће учинити. У противном случају, силу треба силом одбити; и ако он том приликом падне, сам је крив.“ („Вечерње Новости“ бр. 1. од 1905. год.)

Дакле Краљ син готов је и да се убије Краљ отац. И доиста „целиходне“ су наредбе и издате војним властима, ако се Краљ Милан јави где на граници и покуша прећи у Србију.¹ Сличне наредбе издате су и свима полиц. властима, нарочито пограничним, по којима се Краљ Милан има ухватити, и као сваки мангуп спетљати, ако т. ј. неби „пао“ према наредби издатој војним властима, које су поставиле густ кордон на Сави и Дунаву, да чувају Краља од преласка његова оца! За карактеристику времена и људи, а нарочито за карактеристику Краља Александра, довољне су и ове наредбе. Некретност Краља Милана уштедила је историји и њихово жалосно извршење и једну страшну саблазан.

Ништа боље није прошла ни Мајка краљева. За њу није издата наредба да се ухвати; али је не мање избачен и на њу један метак тако ружан, да је рана од њега ни мало мања и ни мало лакша од ножа или куршума².

¹ У долуну тога, нека буде и ово верно саопштење, које је писац имао од човека посве исправна. Пуковник (онда ађутант у двору) Јов. С. Вељковић каже: да је Краља тражила на телефон, сестра краљице Драге, Христина, што је ађутант одмах и јавио Краљу, а сам се измакао у страну. Но апарат је био перфектан да се надалеко чуо обострани разговор: Свастика је брижно јављала зету, како је чула, да је Краљ Милан негде око Темишвара. Краљ је на то јасно и гласно одговорио: „Не брини, секо, ја сам њему спремио добар кушум“.

² Краљица Наталија, ваљда намерно, упути, после венчања (у августу) једну отворену карту на адресу пуковника Александра Симоновића, свога титуларног „коморника“, који је то „звање“ задржао из ранијих времена, но седио је у Бео-

Нема сумње, да је мајка краљева, у чијој је кући син и познао Драгу Машин, и која за то носи пред историјом не мали део одговорности, дошла у домаћај срп. држ. власти, да би искусила шта значи овај високо официозни стил о „интригама“ „издајника и неверника“. Но, пошто је „бивша Краљица“ била далеко, то је ипак следовала једна дегредација, што је дан раније (указом од 25. авг.) звање коморника Њ. В. Краљице Наталије укинута, а коморник се разрешава од дужности.

За то је опет „11. септембар“, као дан рођења друге по реду кћери Панте Луњевице, Драге, пређе удове Машин, сада жене Краља Александра, нарочитим указом оглашен као „државна и народна светковина“, и као такав је и прослављен одмах у Смедереву. Стубови „новог брака“, „поштоваоци куће Краљеве“, поврели су стотинама у Смедерево, а још више њих, из бојазни за се и своју судбу, честитали су телеграфом. Силна одликовања Министара и других личности, многобројна помиловања остатка осуђених Радикала по осуди Преког суда, обележили су ову прву прославу „краљичина рођендана“.

*

Али и провиђење није изостало да учини са своје стране шта треба. У истом броју „Српских Новина“, у коме је изгрђена мајка Краљева (бр. 192. од 26. авг.); и у коме је, даље, јављено, да је Цар Руски примио нарочитог изасланика краљевог, генерала Јов. Мишковића (12. авг.) и да је Цар, на нотификацију брака краљевог одговорио (13. авг.) с. р. писмом Краљу — у истом том броју званичног органа, могло се читати, крупним словима објављено и ово саопштење:

„По налогу Његовог Величанства Краља објављује се: да се заказано путовање Њихових Величанстава по унутрашњости Србије одлаже за будућу годину, због благословеног стања, у коме се налази Њено Величанство Краљица, по констатовању стручних лекара.“

„Из канцеларије председника Министарског Савета, ПМ. Бр. 278. Београд, 25. августа 1900 год.“

граду. У тој карти изразила се свекрва и о сину и о снахи овако, како се овима није могло донасти — али карта не дође адреса ту, већ Краљу Александру. Љут као звер, Краљ позове пуковника себи у Смедерево (где је са младом од 29. јула био у своме винограду) и ту пред њим и сведоцима изгрди своју мајку, назвавши је недолучним именом и наредивши, да јој се то чак и јави... Но није остало само на томе. Цео је овај случај био предмет нарочитог комуника у „Срп. Новинама“ (бр. 192 од 26. авг. 1900), у коме се износи, како је „бивша Краљица Наталија“ пре неки дан послала једну отворену пошт. карту, бившем коморнику њеном, у којој напада најпогрднијим изразима Њихова Величанства и с тога се: по налогу Његовог Величанства Краља саопштава: да се све интриге и сви говори наперени на то да се Краљева кућа подрива, имају сматрати као издајничка предузећа, па ма с које стране долазила, и ма ко их чинио, и да сваки, ко буде ишао на то да мути спокојство, које Краљу и Србији лежи толико на срцу, не треба да се заноси никаквим празним надама и илузијама, већ да ће се према њему поступити као према издајнику и невернику“. И нико се није нашао, да спречи ово!

На ово сензационално објављење, скептици су сумњиво махали главама, злуреди су се пакосно осмехивали и значајно погледали, при чему је пала и по која крупна шала; али ствар пређе у област комичности, када опет „Срп. Нов.“ (бр. 215 од 24. септ.) објавише: да је због „благословеног стања“ „у коме се наша узвишена владарка налази“ наређено: да брод, на коме се Краљ враћаше са летишта смедеревског у Београд, пристане негде горе око Чукарице, како би се избегло труцкање трудне краљице, од брода до двора.“

Али при својој општој неверици, да ће позната нероткиња Драга родити: „благословено стање“ постаде нова девиза и владе и свих ласкаваца, а Краљу Александру ново оружје противу свију непријатеља његова брака, и, као што ћемо доцније видети, нов разлог и за даље његове значајне политичке акције.

IX.

Смрт Краља Милана. — Краљ Милан надживео је једва пола године венчање свога сина са Драгом Машии. Ипак је то било довољно времена, да му се нанесе, од стране сина његова, више моралних удараца, који су му морали болом испунити последње дане живота.

Међутим, изашло је прво у пештанским листовима, где је могао имати додира пријатељ Краља Милана гроф Евген Зичи, једно писмо Краља Милана, које је репродуковано у целој европ. штампи, а Краљ Милан га није демантовао. То писмо, које треба да је препис оригинала упућеног Краљу Александру, гласи:

„Драги сине,

Са најбољом вољом, не могу ти дати моје одобрење за немогући брак, на који си се решио. Ти треба да знаш да то, што ти хоћеш да урадиш, води Србију правце у пропаст. Наша је династија издржала до сада многи ударац судбине, али овај би био тако судбоносан, да се од њега не би никад опоравила. Још имаш времена да се размислиш. Ако је ова твоја одлука, као што кажеш, непроменљива, онда мени не остаје ништа друго, него да се молим Богу само за Отаџбину. Ону владу, која би те, после овако лакomisленог дела, протерала из земље, ја бих први поздравио.

Твој отац

Милан.“

Цео смисао овог писма поклапа се са свима околностима, које су му претходиле, изазвале га, као и са осећајима, који су се могли у оца краљева појавити приликом овакве женидбе краљевскога сина и Краља. Писмо је мирно и присебно, као да се квити један по себи разумљив рачун. По нашем нахођењу, најтежи је његов завршетак, који говори о прогонству Краља Александра. Ми нарочито скрећемо пажњу на ову страну писма. То је збиља први, аутентични зачетак мисли, да Краљ Александар није више достојан престола једне Краљевине, и дара, који му је отац његов, силазећи у најлепшим годинама с престола, дао.

Али, и на страни Краља Александра има знакова, који обелодањују, да је он реагирао на нешто, што је широј публици било тада непознато, али је њега морало дубоко тинтати. Зна се, да су после женидбе, почели у „Малом Журналу“ излазити чланци под насловом „Владановштина“, у којима је поред система владавине, који је тим именом крштен, нарочито нагрђен Краљ Милан¹.

У то време пада и кићење др. Владана Ђорђевића, који је се морао (уклонити из Србије у Беч, оптужење и осуда Ђорђа Генчића, по нашем мишљењу све из страха од Краља Милана, које је Министре Краљ с тога нарочито сматрао као опасне по њега.

На све ове погрде Краљ Милан је ћутао, повлачио се, тако да је изгледао да је ишчезао. Доиста, једно оправдано презрење могло је бити једини одговор с његове стране². И онда су дошла ужасна открића, која су душу његову могла до дна потрести и гнушањем је испунити. То је откриће било: да је интелектуални покретач атентата на њега, извршеног 24. јуна пр. год. био нико други, до син његов, у заједници са овом истом садашњом женом, тадашњом наложницом. То се, нарочито после смрти (вешања) у затвору беогр. главне полиције, Живка Анђелића, пред претресе на преком суду (у августу 1899), увелико зуцкало у народу — али је страшно било изнети такве оптужбе, док их није потврдио сам отац краљев, а за историју нарочито овековечио др. Владан Ђорђевић, у свом делу „Крај једне династије“ (Св. 25. и 26. стр. 676. и даље, одељак: „Краљ Милан у Бечу“). После онога, што је ту аутентично изнесено, сваки је даљи коментар излишан. Потомство ће с гнушањем читати ова недела сина према оцу.

У тој кампањи противу Краља Милана, проживљен је и остатак године 1900. Она је била и последња за Србију знаменитога „Деветнаестог Века“, века њеног васкрса и рашћења.

За то време, отац Краљев био је представљен као последњи човек.....

¹ Напади су били тако опори, ружни, да су изазивали опште чуђење, да се „о оцу краљевом“ могло и смело онако одвратно писати. А кад је одговорним лицима тога листа, са неутралне стране приговорено, да је то и сувише, онда је на то просто одговорено: да се за то немају они шта бојати, јер је то све по жељи и наредби, добивеној у Краљевом винограду у Смедереву. Краљ Александар је дакле дао упут да се тако безобзирно изнесе на јавност живот и име његова оца. Како није дошло до физичког убиства, онда није требало да изостане бар морално. То је, наравно, само срамотило јавне и тајне ауторе и инспираторе ових погрда и учинило да оне промаше своје дејство. На против, Краљ Милан, који у своје време није ни издалека био пример владалачке исправности, који је свесно грешно, и носи пред историјом тешку одговорност за многа зла, која су се у Србији десила, сад је наједанпут, у очима света постао трагичан јунак, који је само жаљење изазивао.

² Кад је Вук. Петровић, дошав у Беч, отишао једном Краљу Милану, у његовом новом стану Johannes gasse 16., Краљ је говорио само о уређењу своје нове куће у Бечу и др. ситницама, избегавајући сваки говор о политици и српским приликама. А кад је Вукашин, који је био пријатељ Краљу Милану, ипак додирнуо најновије неке прилике у Србији, Краљ је само рекао, да неће да зна ни за шта, после грдњи, које су га у Србији постигле; а он мисли, да је за двадесет година своје владе, ваљда чим било задужио, да га не само толико не нападају, но да ко год бар о њему добру реч рекне.

И то све није била још последња реч о Краљу Милану. 29. децембра 1900. састала се у Нишу (још у септембру сазвана) Народна Скупштина, за ту годину. То је, као што се зна, и дан ослобођења Ниша (29. дец. 1877), прослава једног од најлепших успеха из доба владавине Краља Милана. Дан раније стигао је у Ниш Краљ „и наша премилостива госпођа Краљица Драга“, како вељаше званична објава у „Срп. Новинама.“ После прославе, одмах се прешло на посао, и још тога дана (29. дец.) конституисала се Народна Скупштина, која је путем указа попуњена са виђеним Радикалима¹.

Краљ је отворио Скупштину лично, беседом, у којој се глорификовало све што је било од пада прошле владе, до тог дана: 30. децембра.

„Као поздрав и добродошлица, нека вам је прва моја реч — говорио је Краљ Александар у Прест. Беседи: — да је Србија добила своју Краљицу а ваш Краљ верног и милог друга у животу (даље следује родослов „Краљичин“). И онда наставља Краљ повишеним гласом: „Са радошћу вам, драги посланици, могу објавити, јер ће та вест бити и ваша радост, да овом мом делу није изостао Божији благослов, и Њ. В. Краљица налази се већ у благословеном стању.....“

Сад следује један низ напада на бившу владу, и похвала за нову, и шта је ружно урадила она прва, а шта ће све урадити ова друга. Краљ изражава наду, да ће Србија гледати поуздано и спокојно у будућност своју и свога племена. „Влада ће овај задатак — завршује Краљ Александар — у толико лакше извршити, јер се Краљ Милан за свагда из земље уклонио, те су тим самим престали и узроци, који су томе на путу стајали, а тиме је раскинута свака веза са политичким заблудама из минулих времена.....“

Краљ је најсвечаније изрекао овим речма прогонство својега оца, и њега означио као досадашњу препреку сваком напретку земље, а све што је и он лично, поред бивше владе, имао заједничког са Краљем Миланом, спада сад у царство „политичких заблуда“. А Народна Скупштина, парафразирајући у својој адреси од 31. децембра радост о женидби и о „благословеном стању“, уз то „узима на повољно знање саопштење Вашег Величанства, да се Краљ Милан насвагда уклонио из земље, јер су, вели Скупштина, тим самим раскинуте сваке везе са политичким заблудама и пометњама из ранијих времена“.

И у овој Престоној Беседи и у Адреси, које падају обадве на последње дане 1900. године, исписан је један ружан лист српске парламентарности, синовље незахвалности и скупштинске недоследности. Но, у част благороднијих осећања у народних посланика,

¹ Од Радикала су били: др. Ђока Николић, Лука Лазаревић, Мих. Поповић, проф. Мих. Јовић, Рајко Стојићевић, Риста Поповић, Станојло Вукчевић, Стева Веселиновић, Тадија Костић и Урош Благојевић. Од Либерала између осталих и Стев. Турчић и Мил. Ст. Марковић, а од Напредњака Драгут. Стаменковић (изабрат и за потпредседника), Миленко Марковић и др.

има се додати, да је Краљ Александар морао просто присилити прваке скупштинске да приме онаку Беседу и даду онакву адресу. Посланици су у очи дана адресе на уобичајеном састанку у двору, све могуће чинили и молили, да се остави на миру Краљ Милан, али то није помогло, пред неумољивим сином његовим. „Он је (краљ Милан) један дроњак“, узвикнуо је Краљ Александар пред присутним посланицима: „Може бити да се ви плашите њега; али нога његова неће ступити на ову земљу. Пре ће он доживети, да поставим Петра Карађорђевића за дивизијара у Нишу, но што ће доћи амо“, завршио је син о оцу, како је писцу о. д. о томе учинио и поновно саопштење радик. посланик на Скупштини Михаило А. Поповић, доцнији саветник (1907), као присутан то вече у двору.

Но, то је било и последње, што се још могло Краљу Милану на земљи десити. Савремене, аутентичне сведоцбе тврде, да је овај удар јако заболоо Краља Милана, који је већ био на болесничкој постели у Бечу, и болест је почела узимати опасан обрт.

На вести, које су околишним путем допирале до српског двора у Нишу — јер се ту о Краљу Милану није водило никаква човечанска рачуна — да је он болестан, одговарало се ироничним осмејком, да се „Папа“ прави важан и да се претвара, да симулира.

И Краљ и његова влада прешли су преко тих вести даље на „дневни ред“. Скупштина је продужила свој посао. А и шта би имали да чине за здравље једнога разкраља, кад су га сви сургунисали?!

Но, што се више улазило у јануар месец, нове 1901. године, све су више учестале вести о све већем ослабењу Краља Милана, који је прво био оболео од инфлуенце, па не оздравив потпуно, дочекао је и проводио у Бечу неку своју родбину (по мајци) из Румуније и назебе поново. Ово га обали у постељу и појаве се први знаци плућног запаљења, после којих лекари спазе све већу малксалост срца и одмах укажу на могућну опасност са те стране.

То није остало двору у Нишу непознато; али кад је и службено од посланства јављено да је стање здравља Краља Милана озбиљно и критично, Краљ се узврполи и, место да појури сам у Беч, да оца још у животу застане, он пошаље (27. јан.) првог ађутанта, Лазу Петровића, да види шта је тамо. Али изасланик краљев само је могао јавити у Ниш, да је смрт закуцала на врата оца краљева, и да није више далеко. Па ипак Краљ Александар не крочи, да бар последњи пут загрли својега јаднога оца¹.

Високом болеснику није била неизвесна крајња судба и блиски крај. „Осећам да морам умрети, рекао је једном, али је жалосно

¹ Међутим око самртног одра његовог поред личног ћирице Антона, који је чувао свога господара, савијала се једна група људи, који скоро сви беху или бегунци или прогнаници после женидбе краљеве. Александар Константиновић братац Краља Милана, д-р Владан Ђорђевић бив. председник Министарства и Ђура Вајферт индустријалац, Милан Богичевић, а од страних пријатеља гроф Евген Зичи, беху сведоци последњих тренутака „првога Српског Краља после Косова“. Службено се нашао ту и посланик на бечком двору, али само по наредби, да би могао на време поднети извештај о евентуалној смрти.

да ми се у непуној 47. години ваља растати са овим светом“ (Краљ Милан је рођен 10. августа 1854.). И смрт је, кад је то говорио, била над њим раширила своја крила. Освануо је 29. јануар, знатмурен зимњи дан. Болеснику је све теже и теже, и једно по једно од крајњих средстава лекарске вештине отказује своје дејство. Зној, дисање у паузама, све тише срце бије такође на размаке, док лекар, ослушнув куцање срца, које учини свој последњи откуцај, тихим гласом објави: „Његово Величанство је умрло!“ То је било у поңедељак 29. јануара у 4. сата и 20. минута после подне, у кући бр. 16. у Johannesgasse. Писац овог дела био је те вечери у Грађанској Касини на читању новина, кад већ у сами мрак забрујаше велика звона блиске Саб. Цркве, и сви присутни знаше ти са тихим више осећаним по исказаним учешћем само што рекоше: умро Краљ Милан! И у Нишу су били обавештени тачно. Те су вести учиниле, да је двор дојурио у Београд, а Министри су читањем указа истог дана (29. јан.) закључили Скупштину, у којој је влада објавила пре тога смрт Краља Милана. За двором дошли су у Београд и влада, и за тим и Скупштина, да корпоративно узму учешћа у свечаном погребу. Краљ је прокламацијом „даном у нашем дворцу у Нишу“ 29. јан. објавио: „Народу Српскоме“ смрт „милор и непрежаљеног родитеља“, наглашујући: да је он „Они сам лично стекао право, поред онога по рођењу богоданог, да може вечни санак боравити покрај наших славних предака Милоша и Михаила!“ Ова прокламација, као што ћемо видети, остала је само оно што је у истини и била, једна лажна, крокодилска суза, и ништа више. Објављена је шестомесечна „државна и дворска“ жалост, а влада именује и одбор за свечан погреб Краља Милана у беогр. Саборној Цркви, где је десно гроб два Обреновића: Милоша и Михаила.

Но док се ово усиљаване испољавало у Нишу и Београду, одигравале су се у Бечу, у стану Краља Милана и у царском дворцу, са свим друге сцене.

Из Београда стигне на име налог, да ађутант Л. Петровић тражи аудијенцију код цара, и уме Краља, моли за допуст да се тело Краља Милана пренесе у Београд. Цар одобри одмах аудијенцију, и, за чудо, прими га веома рано (између 6. и 7. јутру). На саопштење краљевог ађутанта, да Краљ жели пренос Краља Милана у Београд, Цар изјави: да он има молбу Краља Милана, Цару, да ако га задеси смрт ма где на територији његове државе, да не допусти да му се тело носи у Србију, већ да нареди да се сарани у коме од српских манастира у Срему. Цар је даље изјавио: да је испуњење ове молбе за њега и лична, човечанска и хришћанска дужност. Краљ Милан је ту молбу упутио Цару да би, у погледу своје личности, спречио сваку ма и посмртну интервенцију из Србије или боље од стране свога сина... и себе искључио тако од последњег додира са иницијаторима атентата против њега.

У Београду су се брзо помирили са овим, и по свој прилици није им то тако тешко пало. Краљ одреди генерала Др. Франа-совића да га „заступа“ при погребу очевом.

Са иконом на грудима и хаџијским бројаницама у руди (са хаџилука из 1889) био је опремљен Краљ Милан, и одмах је нареден пренос у Српску цркву, где је тело изложено и било приступно целивању. За опело је цар наредио да дође српски патријарх из Карловаца, а пошто су Цару описани сви српски манастири, он избере за вечни покој Краља Милана из давнине знаменити манастир Крушедол у Фрушкој Гори, у Срему. Опело буде одређено и извршено на Сретење 2. фебруара у присуству Цара, свих ерцхерцога, страних посланика, бечке владе и т. д. у 4. сата по подне. Кад је опело свршено, Цар са свима великодостојницима испратио је ковчег Краља Милана и онда је нарочито изасланство царево са патријархом Георгијем и др. представницима из Србије, у засебном возу, отпратило тело Краља Милана у Карловце (где се стигло сутрадан у 11.45). Иста свита, са Патријархом и др., крене преко Банстола у недалеки Крушедол, и у суботу 3. фебруара, уз плотуне војничке, у 4. сата и 15. м. по подне, положено је у отворену гробницу поред остатака Књегине Љубице, на вечни покој, тело Милана I. Краља Српског, Обреновића IV. Још исте године, Цар Франц Јозеф поставио му је и видну надгробну белегу.

Све је свршено. Још се једном видело, како је пролазна слава овога света! Увенуше и венци, који бејаху намењени Краљу Милану, али су после повешани у Саб. Цркви, па, мало по мало, постаде рећи и говор о покојноме Краљу, кога је прво заборавио његов рођени син, не отишав му, кроз пуне две године ни на гроб, иако се у Крушедол може отићи и вратити се обданице. То бар није бранио бечки двор.

Сав интерес, који је још показивао Краљ Александар по смрти оца свога, био је: да се што пре дочепа његових хартија, у колико их Краљ Милан не беше за живота спалио. Али их је нађено ипак прилично, и неколико дана трајало је нервозно и грозничаво прегледање писама, донесених у Београд.... По неки указ, којим је сјурен са положаја овај или онај (а међу овима и један познати охоли „свадебни генерал“) одавали су срибу Краља Александра са оног, што је нашао у хартијама свога оца.

*

На оглашена „дворска и државна жалост“ није ни за тренутак обуставила журбу Краља Александра, којом је вршио државне послове. Већ други дан по сарани Краља Милана, 5. фебруара 1901. извршена је реконструкција „Свадебног Министарства“, које је добило три нова члана: два радикала, Мих. Вујића као министра иностр. дела (председник Ал. Јовановић примио је мин. правде) и Милована Ђ. Миловановића као мин. нар. привреде, и једног напредњака Николу Стефановића као мин. унутр. дела. Сад је у реконструисаном „Свадебном Министарству“ било $\frac{3}{8}$ радикала. Скретањем у лево већ се све више осећало, да је и „Свадебно

Министарство“ одиграло своју улогу. Његови су дани већ избројани. Три су министра (Л. Поповић, Д. Спасић и Н. Антоновић) изашла из њега, и ако с почастима. Председ. и Комесар Преког суда нису могли бити пријатно друштво новим радикалним придошлицама. Али је извесно било и то, да и глава „Свадбеног Министарства“ све мање доликоваше измењеноме трупџу његову. Нове промене биле су још само питање времена. Међутим, нико није могао погодити шта смера даље Краљ Александар; а он се, као што се ускоро видело, носио крупним мислима. Предстојала је, ништа мање, но промена Устава, за коју је ваљало створити и нарочиту Странку и нарочиту Владу.

ПРОМЕНА УСТАВА И РАДИКАЛНО-НАПРЕДЊАЧКА „ФУЗИЈА“. ДВОРСКЕ НАДЕ И МИСТЕРИЈЕ

Две велике мисли занимале су, после реконструкције министарства, Краља Александра. То су промена Устава земаљског, и пренашање политичког тежишта и на Радикале.

Женидбом је пао и систем оличен у влади др. Владана, док ново „Свадбено Министарство“ није представљало нити какав пол. систем, као што није било ни Министарство ма које Странке, и ако су министри, лично узев, припадали свима трима тадашњим Странкама у земљи. Смрћу Краља Милана остао је Краљ Александар потпуни господар ситуације, за каквог се прогласио од своје прошлогодишње женидбе. А место умрлог најстаријег члана династије, помањале су се нове наде, које су за сад само изражавале у тако званом, и тако до комичности истицаном „благословеном стању.“ Ми мислимо, и на томе ћемо се доцније уставити, да је ово „благословено стање“ било од пресудног утицаја на горе поменуте одлуке Краља Александра, које су следовале трчећим коракком.

I.

Промена владе. Министарство др. Мих. Вујића. — Спремање новог Устава од 1901. — Једва што је било прошло четрдесет дана од последње реконструкције „Свадбеног Министарства“, кад је, 20. марта т. г. осванула потпуна његова смена. На место А. Јовановића, дошао је Мих. Вујић за Председника Министарства, у ком су даље били: Мин. грађевина П. Велимировић, привреде Мил. Ђ. Миловановић, финансија Мих. Поповић, војни Мил. Васић, просвете Пав. Маринковић, унутрашњих Ник. Стефановић и правде Драг. Стаменковић. Ма да су у овом Министарству остала три члана још из „Свадбеног Министарства“, ново Министарство и по личностима и по тенденцији, није више то било. У њему је било 4. Радикала, од којих је један Председник министарства, и, сем мин. војног, који је био краљев човек, три Напредњака. Министарство је било дакле: радикално-напредњачко.

Једно је падало у очи приликом ове промене, а то је: потпуно игнорисање Либерала. То се јако осећало и коментарисало после више но трогодишње егзистенције једне Скупштине, на којој је почивала цела једна ситуација, а која је била у већини либерална. То је вређало оне, који су имали учешћа у одржању тога

система, као супротнога Радикализму, а још је више љутило оне од Либерала, који су својом „опозицијом“ мислили да су стекли неку важност. То је још више истицало карактер новог обрта, да је он потпуно у смислу радикално-напредњачком. Има да се дода, да ова промена и овакав састав владе нису, ни с једне ни с друге заинтересоване стране, праћени никаквим изјавама. Они су били производ чисто закулисне радње.

Али је иза кулиса, у току месеца марта, спреmano још нешто, крупније но и сама нова влада. Спремана је промена Устава. Ту је Краљ увео у сарадњу и оне од Радикала, које није хтео имати у влади, као Пашића, Протића и др. Каљевића, Д. Маринковића, и др. од Напредњака. Краљ, влада, одабрани прваци, најпосле су извели на чисто пројекат новог Устава. Само и у тој значајној радњи није било ни једног Либерала. То је било друго игнорисање ове заслужне Странке. Али тај начин фаворизирања једних, а игнорисања других, са свим је спадао у систем Краља Александра. То је био само рачун Краља Александра. Док је са једнима правио Устав, и задовољавао их, он је остављао друге у нерасположењу, без сумње да их има, ако затреба да с њима квари оно, што сад са овима гради. Такав је он био човек, и био је у томе себи врло доследан. Он је правио Устав на начин, какав се њему најбоље свидео; јер је за то себи и заслугу приписивао, а главни сарадници су на све то пристајали и „слушали.“ Ишло је, шта више, глатко.

У толико је видније одступао овај начин стварања овог новог Устава и од начина, како је 1888 постао тадашњи „нови Устав“, уз јавну сарадњу свих Странака у Уставотворном Одбору, а за тим и у Скупштини.

Но није на тој тајанствености са свим остало. Не знамо из којих разлога (а чуло се да је то било на наваљивање неких Радикала и Напредњака) тек у последњој трећини марта, изврстан број Либерала, а међу њима и писац о. д. добили су позиве да, по налогу Њ. В. Краља, дођу у Министарство унутр. дела 27. марта, у 4 с. по подне. Истога дана примљен је од Краља засебно и саслушан о новом Уставу Јов. Ђ. Авакумовић. Кад су се позвани скупили у Министарству, умолени су да пођу у двор, где их се нашло заједно њих 11 и то: Ал. Васиљевић, Ал. Протић, Драг. Ж. Петровић, Дим. Христић, Жив. Величковић, Жив. Живановић, Лаза Секулић (из Ужице), Љуб. Каменчић, Милоје Блазнавац (из Крагујевца), Стојан Вељковић и Ст. Рибарац. Но ваља приметити, да је ово била друга група Либерала. Дан раније били су у двору више њих из Београда и унутрашњости, махом посланика у Скупштини. Ова, наша група била је, дакле, друга, махом од људи од пера и теоријске спреме, оно, што се још крстило именом „првака“, поред неких и трећестепених величина. Знаменити људи, као Јов. Ристић и други његови вршњаци, не беху више међу живима. Ово што је било ту, било је несложно, јер сама странка представљаше у овом моменту све пре, само, не какву органску целину. Краљ, пријатељ поцепаности, водио је од тога још и нарочито рачуна и

Либерале саслушао у три засебна дела, од којих је један био сам Авакумовић, номинални „шеф Странке“, док је ту титулу „делио“ од „измирења“ са Рибарцем.

Но било то како му драго, позвати сеђаху ту као представници Либ. Странке, позвани у последњем тренутку, да даду своје мишљење о једном веома великом предмету, у моменту готово историјском.

Краљ се јави око 5 часова, носећи у руци исписан нацрт Устава, на хартији са црним ивицама, пошто време падаше у дане „жалости“ после смрти Краља Милана. Сви су ти састанци били у соби министарског заседања, у двору. Тако је то од женидбе уређено.

Краљ, заузев чело на дугом растовом столу без застора (писац о. д. заузео је место последњи, на другом крају стола, спрам Краља) одмах узе реч и објасни присутнима намеру, да хоће да даде Устав, и да, вели, скице с днев. реда уставно питање, у Србији, па је рад да чује и мишљење присутних, као чланова Либ. Странке, додавши: да су Влада, Радикална и Напредна Странка, сагласни са Краљевом намером да се Устав да, као и са начином, како Краљ мисли да изврши промену уставну, и, најпосле, и са садржином новог Устава, каквог ће нам он сад прочитати.

Присутни су према томе, дошли на свршен чин; али то ипак није умањавало важност бар њиховог изјашњења. У осталом, то беше одавно меродаван начин политичких изјашњења у Србији; другога није ни било. Краљ беше усредсредно све у своје руке, па и „право“ одузимања и „давања“ Устава. И Либерали су овде личили на сватове, који су почаствовани позивом, али не и на ручак, да и не говоримо о „бошчалуцима“. Тако су сви, па и писац о. д. схватили свој положај. Према томе је и мишљење, које је и писац дао, било само његово, лично, без обзира што се оно подударало са мишљењем пресудне већине присутних чланова, које није било производ никаквог претходног споразума.

Пре но што би прешао на читање самога пројекта новог Устава, Краљ истиче, као прво главно питање: Шта присутни мисле о начину доношења Устава пошто се неће сазивати Велика Народна Скупштина, коју је предвиђао сада „привремено важећи“ Устав од 1869, већ ће Краљ сам прокламовати нови Устав, који ће од тог тренутка ступити у силу и важност. Устав ће дакле бити октроисан, на шта су како је Краљ напред рекао, пристале обе друге Странке, Радикална и Напредњачка.

Но пре но што би се ко могао изјаснити о постављеном питању, с ким је у вези и сазив Велике Народне Скупштине, Краљ поче одмах критиковати ову установу, коју је увео Устав од 1869, а из које је прешла и у укинути Устав од 1888. То је била уставна, да није могао наћи што слично у уставима других земаља, „мањ“ ако се Вел. Нар. Скупштинама хтео подражавати конвент,“ додаде Краљ, изјављујући уједно своје незадовољство са Уставо-

творцима од 1869., који су Велику Народну Скупштину и Уставом освештали, и њој само дали право мењања Устава. „Ја бих, викну Краљ, на начин њему својствен, који није одавао ни његов добар такт, ни пијетет, ја бих обесио Ристића (и, додаде, Гарашанина!) за овакве тенденције, каква се огледа у установи Велике Народне Скупштине.“ Ту Скупштину, дакле, Краљ више није хтео ни звати ради промене Устава, нити је одржати као установу у новом Уставу, који ће се, доцније, моћи мењати као и сваки други закон.

Присутни су, после овога, били на чисто, на чему су. Сад су настала изјашњења и објашњења. Мишљења су се у већини кло-нила усвајању свега, што је већ било толико колико и извршено. Изјашњења Ст. Рибарца носила су карактер ината, која би му кад би била објективна, чинила част; али је и сувише провидна била његова позната похлепност за популарношћу. Он се више руко-водио мишљу, како ће то што он говори, после изгледати тамо напољу, но старањем, да озбиљно и образложено каже своје ми-шљење, за које, ма какво било, он, наравно, у очима паметних људи не може бити крив.

Овакво држање Рибарчево, које је у Краљу нашло другог инацију, било је повод једном интересантном сазнању, о мотивима, који су руководили Краља Милана да 1888. даде Устав, и то, онакав Устав, који је задовољавао све крајње захтеве. Краљ, да би уверио, да је и проношење Устава кроз Скупштину, тек форме ради, једна само процедура, која не може спасти од задњих мисли, ако их има, устаде са свог места, и оде за кратко време, и донесе једну хар-тију. Седајући на своје место, Краљ ће рећи: да је то меморандум његова оца, Краља Милана, који је овај написао за свога сина пошто је овај по „првом априлу“ 1893. примио краљевску власт, а у намери — како Краљ даље рече — да би га обавестио о својој владавини и догађајима из прошлости, до абдикације. Ту је казано и зашто је Краљ Милан приступио 1888. промени Устава. Мемо-рандум је исписан на француском језику. С тога Краљ, свршивши приказ тог акта, на једном ће упитати Рибарца: Знате ли ви фран-цуски? на што овај, поћутавши, одговори развучено: Па... по нешто. Краљ је, онда, брзо и кратко, прочитао дотично место, које је гла-сило: „J'ai doné la constitution de l' année 1888. pour compromettre la liberté' elle — même...“ (што ће рећи: дао сам устав од године 1888, да компромитујем и саму слободу!). Краљ, по читању тога места, остави хартију и дебата се настави о начину доношења Устава. Али је овим откривена била једна крупна историјска сведоџба. —

И писац овог дела говорио је о постављеном првом питању, и прво је нагласио, да је, без сумње, најправилнији пут, да се Устав донесе у споразуму и сарадњи и Краља и Нар. Скупштине, и да, ако је икако могуће, треба остати на овоме једино правил-номе путу, ако нема нарочитих узрока за какву другу процедуру. С тога истиче ову мисао на првом месту. За тим је прешао на историјско гледиште, и подсетио да су многи Устави дати наро-дима путем октроисања, и да им то није сметало, да буду добри Устави.

Своја објашњења, завршио је писац о. д. овим речима: „Из свију тих разлога, ја не налазим да је питање о октроисању Устава такво, да би због њега ваљало и сам Устав довести у питање.“ Додао је, да је ово његово лично мишљење и да се не изјашњава у име своје странке.

Услед скретања, које је дебата претрпела због понашања Ст. Рибарца, било је много разнога говорења. Кад, у току тих говора, Ж. Величковић, а за њим и Рибарац приметише — на Кра-љево констатовање: да Радикали пристају на све — да Радикали то сад доиста чине, али ће већ умети својим пријатељима то об-јаснити, како то није била њихова добра воља и т. д. Краљ се на то љутну и додаде: „Ја сам вас звао да ми кажете шта ви, као Либерали, о том мислите. За Радикале ћу ја питати Вујића, Велимировића и друге; а, допустите, да ја имам и способности и начина да све то, и иначе, боље од вас знам.“ Убрисивање је било потпуно и господа ућуташе.

Краљ онда захте: да се гласа, и то поименце, а сам је бе-лежио гласове. Сви присутни, осем двојице, изјаснише се за ок-троисање Устава.

Кад је то начелно питање било свршено, Краљ поче читати пројект устава. Читао је живо и брзо, час од речи до речи, час казујући само смисао појединих одредаба, што све показиваше, да је ушао у њихову суштину, и вазда беше готов са одговором на неку примедбу. Позвао беше свакога, да у току читања каже код сваког члана своју примедбу. Али није било много примећивања, већ и због брзине читања.

Кад Краљ поче читати одељак Устава под II. који говори о Краљу, Стојан Рибарац ће прекинути с изјавом, пуном неког па-тоса: „Молим Ваше Ведичанство, да тај одељак не читате. Либе-рали, у својој оданости, никад нису правили питање у ономе, што се тиче Династије и Престола непосредно. Ми тај одељак примамо онакав, какав је...“ Изјава све изненади, па и Краља, али он, не прекидајући читања, рећи ће само одбијајући ову понуду: „Нека, нека!“ Рибарац, који није био ни од кога овлашћен да учини овакву замашну изјаву, о једном важном и деликатном одељку Устава, у коме се између осталог говори о наследству на Престолу и о Намесништву, очевидно је хтео да на рачун целе Странке по-прави ружан утисак својега досадашњег неодомерног понашања. Али смер му је промашио, као што ћемо доцније видети; а сем тога је Рибарац овом изјавом потро и цело своје прорачуњено опозиционарство. Оно је на жалост било само Spiegelfechtere!

Краљ продужи читање, и примио је неке примедбе, у погледу држања зборов у затвору, простору и под ведрим небом, да први буду по простој пријави власти; о прирезу, да не утиче на вели-чину одређеног цензуса, и т. д. Кад је изнесена примедба о „пре-ставништву мањине“, како је било и по Уставу од 1888., Краљ ће изјавити: „Ја делим мишљење да је то право, али та је ствар

некако упуштена, бар за Устав.“ Но примедбу је узео на знање, ако буде могућно, да се иначе што у том погледу учини.

Тако је текло читање док деж. ађутант не јави, да чека Предс. Министарства. Могло је већ бити скоро 8 час. вече, кад се у двору седа за трпезу; али при свем том, Краљ, устајући даде рукопис с речма: „Ево, читајте, г. г. сами, па кад се вратим, да ми кажете примедбе своје. Један од господe читао је и уђе се у одељик о Сенату...”

Краљ у то поново уђе, и чувши да се чита о Сенату, рече: „Па ту морамо застати. То су нове, важне одредбе, молим, ко има шта да примети?...“ Настаде, за мало, ћутање, а за тим делимично, кратке примедбе: једних, да су за Сенат, и других — међу којима је наравно први и најодлучнији опет био Рибарац — да нису за ту новину. Краљ је јако полагао на то, да присутне увери, да је то за наше прилике корисно, давши на знање: да је са његове стране Сенат *conditio sine qua non*. Без тога нема Устава, додао је у току даљег говора, као и то, да је говорио са многима, па и са руским послаником, и сви налазе да је то добро и нужно. Дебата је узимала правац као и при питању о октроисању. Кад су сви говорили, ко краће, ко дуже, и писац је замолио за реч.

Писац је, у току говора наводио своје разлоге: о развоју интелигенције у Скупштини; о негд. владиним и после квалификованим посланицима; о неукости елемената чисто из средине народа у Скупштини за разумевање модерног законодавства; о Горњим Домовима по историјском узроку (племству); о Гор. Домовима у великим Републикама (Сев. Америка, Француска); о особеној „балканској уставности“, Грчке, Бугарске и Србије, са једном Скупштином, без Гор. Дома и т. д.

Уводећи Сенат ми само усавршавамо ранију установу наменована посланика, и оне представнике законодавства „што смо их имали у једној соби, раздвајамо у две“. Народна Скупштина остаће чиста од својих досадашњих присмеса, и нека буде, од сада, слободна у својим тежњама, а у лицу само изабраних посланика, говорио је писац.

¹ И доиста, у привременом изборном Закону, који је ускоро после прогласа Устава изразио Сенат, беше ушла одредба: да она листа, која после листе, која има већину, има највише гласова, а најмање 1000., добија једног посланика. У једном доцнијем разговору, са писцем (31. маја), баш кад је прављен овај Закон, Краљ је објашњавао своје гледиште на „представништво мањине“, да он настојава, да мањина буде заступљена у Скупштини (како је и у Закон ушло), али не може вели, да пристане на онакав систем представништва мањине, какав је био по Уставу од 1888. Он налази, да тај систем помаже цепање и оснажење фракција, којима се наш свет и онако клони, док се овако одржава јака већина, а ни мањина није са свим искључена из Скупштине. Очеvidно, Краљ је у комбиновању Напредњака са Радикалима видео довољну гаранцију против превласти праве (радик.) већине, да му је мало стало било, хоће ли доћи што и од остале опозиције. Доцније је, као што ћемо видети, увидео погрешност овог сматрања, и чак је и сам гурао поједине Либерале (као и писца о. д.) да се кандидују на првим изборима, који су вршени по новом приврем. избор Закону и Уставу.

Писац о. д. завршио је та своја разлагања овим речма: „Па и да не би по неки, или и сви, од ових разлога били основани, видећи да цео цивилизовани свет, где год на земљиној кугли има бољих парламената, има и неку врсту регулатора у установи Горњег Дома, и како се он свуда зове, већ по самом томе треба да и ми огледамо ову установу. Штете отуд неће бити никакве, а користи свакојако, макар и у искуству, које ћемо стећи у једној установи, о којој се у нас толико говори, а нико је на делу није видео да ради. Најпосле за нас, који смо овде као чланови Либ. Странке, има и још један разлог, и то овај: У опште се сматра у нас, да су Радикали у својим пол. погледима одмакли од осталих Странака у нашој земљи; друго је питање, како ко од нас у истини сматра и цени слободоумне установе, али стоји то, што рекох, да се Радикали сами бар сматрају као „најслободоумнији.“ И кад они, како чујемо, могу да приме ову установу, онда не знам за што је не би могла примити и друга која Странка, и ми? Ја сам, с тога, за установу Сената или Горњег Дома. По себи се разуме, да је тежиште његове важности, поред његовог делокруга, још и у личном саставу. То ће коначно пресудити и његову важност, и онда ће се моћи и коначан суд о њему донети. Као нову установу, у новом Уставу, ја је примам, и мислим, да ће она, у нашим приликама, бити само од користи.“

Опет је и о Сенату гласано, као и код питања о октроисању, и са истим резултатом. Беше већ 9^{1/2} часова. Даље се није читало и Краљ је прекинуо дебату, ма да цео пројект није прочитан. Скуп се разишао у приличној журби, чему су узрок нетактични испади Рибарчеви, који су оставили незгодан утисак, који је притискивао целу вечерашњу радњу и довољно јасно још једном показао, како су већ из одавна хетерогени елементи, који састављаху врхове Либ. Странке.

У тренутку изласка присутних Либерала, пођоше из ађутантске собе, тамо у исту собу за већање: Мих. Вујић, П. Велимировић (министри), Каљевић, Д. Маринковић, Пашић, Ст. Протић, колико су могли бити снажени, а можда је још ко био. Изгледа, да је после саветовања са Либералима сад, овај радикално-напредњачки уставотворни одбор, како ли да се назове, имао ваљда да учини последњу редакцију уставног пројекта (Краљ је се, по свој прилици, кад је око 8. часова изазвао, заложии и могао је наставити рад.) При сусрету, рећи ће Ст. Протић писцу о. д.: „Шта ви учинисте?“ „Казасмо, шта је ко знао!“ беше одговор. „Ето, и ми, брате, слушамо шта се нареди, а шта ћемо друго...?“ доврши Ст. Протић у пролазу. Кад човек носи окове, како их је доскора носио Протић, он без сумње ублажи и своје погледе, нарочито кад му се, као ово сад, укаже пажња, за какву је био способан Краљ Александар, који се разликовао од свога оца, што је онај (1885.) ишао и лично беогр. град, затвореним радикалима, а овај их зове у двор, пошто их је ослободио. Све као у роману, све као у сфери где влада на престолу страховити *moral insanity*!

Но предстојала је још једна сцена, за Либерале.

Сутра-дан рано, пре 7. сати јутру, донесе жандарм опет писцу о. д. писмо са синоћним датумом, од деж. ађутанта потпуков. Мих. Наумовића, којим се писац позива у двор, после подне, (28. марта) у 5. часова. Отишав тамо, нађе (у истој соби двора) све синоћне чланове Либ. Странке, сем Ст. Вељковића, Ст. Рибарца и Димитрија Христића. Ст. Вељковић председ. касац. суда беше међутим пензионисан, и тога дана објављен указ о томе, пошто је навршио 70. година; тим није зват или се није одазвао позиву. Рибарац и Христић нису звати; а дошао беше и Ст. Ђурчић, који се, међутим, вратио с пута.

Краљ дође у заказано време, носећи опет пројекат Устава. Пре читања, Краљ узе реч, и са пуно негодовања обележи синоћне држање Ст. Рибарца, почевши свој говор тиме, како је „преломио штап над Стојаном Рибарцем“, како му он неће више прећи дворскога прага, са чега и данас није позват. Веран својој нарави у оваквим приликама, Краљ, свакојако прегонећи, и са провидним рачуном, поброја више момената из прошлости, кад су Либерали, руковођени, „оваквим духом“, какав Рибарац у Странци представља, врдули у страну, и нису се коректно одазвали у разним приликама, кад је на њих апеловано (1894., 1896. и др.). Краљ значајно даде на знање: да „Либерали онда не треба да се чуде, ни да се љуте, што их мимоилазе разне прилике и они остају ван суделовања у државним пословима.....!!

То је била суштина данашње изјаве Краљеве, која је била и дуга и врло изразита, и испунила је највећи део времена. Више њих, од присутних, говорили су наизменце о држању Рибарчеву, нешто и сами осуђујући, а нешто у тежњи да ублаже срџбу Краљеву, с напоменом: да ако су појединци и за прекор, Странка за то не мора бити крива, ни патити.

Остало време употребљено је на сумарно објашњење осталих одредаба Устава, које су синоћ несвршене остале.

Писац о. д. није те вечери рекао ни једне речи. А цела ова радња свела се на то: да и Либерали чују о промени Устава, да би се могло рећи, како су и они суделовали. Непромишљено и нетактично држање Рибарчево, само је добро дошло Краљу, да се сам закљони од прекора, што обилази Либералну Странку, као што је и Рибарац ове сцене експлоатисао, да „напољу“ своју популарност освежи и од заборава сачува. Међутим, Краљ није заборавио ону другу, хиперлојалну изјаву Рибарчеву, приликом читања одељка о Краљу, у пројекту Устава. Кад је, за тим Ст. Ђурчић имао прилику да доцније говори с Краљем, овај се о Рибарцу изразио: „Па ипак ми се, обешечањак, допао оном изјавом о Краљу и о династији.“ Рибарац је оставио свој мост према Господару, и овај није био толико неувиђаван, да то не спази. Видећемо, да нити је Краљ Александар тако непомирљив, нити Рибарац тако строг. Они су се, доцније, ипак, нашли у Смедеревском винограду.

II.

Проглашење новог Устава. Његова суштина и тајни разлог постанка. — Настала је једна пауза у Уставном питању. Свакојако, ти су дани, до 6. априла, посвећени закулисној подели и грабежу многобројних великих места и звања, која су се по новом Уставу: у Савету, у Сенату, у великим судовима и т. д. имала или одмах дати, или „избором“ попунити, све „на цео живот!“ Кад је и то свршено — завеса је дигнута, и елита српског политичког и друштвеног света, имала је прилику да присуствује још једној „историјској сцени“.

У петак 6. априла, на дан заузећа градова (1867.), беше се у новом двору искупило скоро све, што у овој земљи има угледа, и што је кад год играло какву полит. улогу, или што ће је од данас играти.

То беше свечан скуп за проглас новог Устава.

Званица је било тако много, да није могло бити ни речи о каквом поретку и седању. Све је стајало дупке једно поред другог. Беше ту подоста и чланова последње Нар. Скупштине, која је умрла без свеће. Дан смрти Краља Милана, био је и њен последњи дан. Такав је био стицај прилика, и сад су многи њени чланови, од Либерала, позвани били, да виде весеље радикално-напредњачко. Ово беше само за Либерале дан разочарења; јер напредњаци беху сада опет за пуном трпезом.

У челу беле сале новог дворца беше једно узвишење, а на овоме једна као катедра, срезана од сасушеног грања старог „Таковског Грма“, са чијих ће остатака Обреновић V. прокламовати нову Уставну Еру.

Око 10. часова дође Краљ и Краљица, заузеше места на узвишењу, она са свима знацима усиљавања трудне жене. Поче освештење водике, које су вршила два нова сенатора т.ј. Митрополит и Нишки епископ. После „многољетствија“ наста тишина и Предс. Министарства, Вујић, по наредби Краљевој узео из „Срп. Новина“ читати Прокламацију, којом Краљ објављује народу нови Устав, чији текст, с прокламацијом и свима наименовањима беше такође у данашњем свечаном издању „Срп. Новина“. У Прокламацији — која је ту прочитана — Краљ изјављује: да ће Устав, који он даје народу из своје личне одлуке, потврдити и „својом свечаном Краљевском заклетвом, тврдо решен, да претходим примером у поштовању свих његових одредаба, и да га чувам свом силом своје Краљевске власти од сваке повреде.“ Тако се свето и тврдо Краљ заричаше, у својој већ штампаној Прокламацији, што је пажљивом пратиоцу догађаја и за у будуће потребно да уочи и упамти!

Краљ нареди, да се нови Устав у целини прочита. Три се Министра обредисе, док га, по рукописном оригиналу, прочиташе, и онда га ставише, на ону „Таковску катедру“ пред Краља. Краљ потписа нови Устав, и од тог тренутка беше то основни Закон, као „Устав Краљевине Србије“ од 1901. То беше пети Устав од

оснивања нове српске државе (1835, 1838, 1869, 1888 и 1901.), а трећи за последње 33 године!!!

Одмах се могао добити нови Устав и одштампан, и многи присутни понеше га успомене ради.

После свршене свечаности, настала је закуска у двору. Краљ беше задовољан, и држаше серкл у главној трапезарији, идући од групе до групе око трпезе. Тако дође и до писца овога дела. „Но, како вам се све ово допада?“ упита га Краљ. Ја сам имао част, Величанство, да се изјасним о овоме; мени се допада, и сад само ваља сви да гледамо, да Устав поштујемо и савесно вршимо, одговори не без извесне алузије писац т. ј. на Краљево питање. „Јест богме, одговори Краљ, сад се мора пазити, јер не може више да се ради ко шта хоће...“

Краљ оде даљој групи. А писцу, после ових речи краљевих, паде на ум оно место из меморандума Краља Милана, у ком он вели: да је Устав од 1888. дао да компромитује слободу. Само се собом наметаше питање: Ко ли ће имати да се компромитује овим сад Уставом? Јер, ко знађаше Краља Александра, морађаше се овако питати. Али то беше само једна мисао, коју потисну чак и нечија песма на веселој уставној закуски од 6. априла 1901.

*

Но, да загледамо у понешто поближе, што доношаше Нови Устав.

Нови Устав од 1901. беше у главним својим одредбама конзервативан. И то му беше добра страна. Сама установа Сената удараше на нови Устав, поред своје новине и неоспорни печат конзерватизма. Како ће се сав тај нови апарат на делу показати, као и то: како ће нестрпљиви и променама, увек и само у свом духу и смислу, наклонени Краљ Александар, и докле, издржати са тим апаратом — то све има тек да се види! Било је у свему много којечега извештаченог.

Али то беше ипак значајан догађај, јер то беше промена Устава. Краљ је напуштањем Устава од 1869., и огарантовањем разних грађанских јавних права, ипак учинио извесне уступке, бар начелно, које требаху да се учврсте тек у примени.

С тога се намеће питање: Који су то били прави мотиви, који су Краља покренули на ову велику, па ипак неочекивану и готово форсирану изведену Уставну Реформу? Ми имамо разлога, што је називамо неочекиваном и форсираном. Јер једва на четрдесет дана по смрти Краља Милана, дошла је нагло и неочекивано прва спрема за Уставну Реформу, у вези са рехабилитацијом Радикалне Странке. Сад беше то и свршен чин.

Тврдо смо уверени, да је повод намери Краљевој за уставну промену, лежао у — „благословеном стању.“ Краљ је очекивао наследника престола и хтео му је, за времена, одредити положај, чак и на случај, да његово многорекламирано првенче буде женско. Уз то се утврђују и рачуни краљичини, која је свесна својега по-

рекла и у пркос непријатељским расположењима, у земљи и на страни, хтела и желела, да и свој рођени положај што боље учврсти и узвиси, што би јој се Уставом огарантовао ранг, какав ни једна владарка у Србији до сада не имађаше. То, и једно и друго, одају чланови 6. и 21. новог Устава. Јер док чл. 6. утврђује, да у недостатку мушког потомства у Дому Обреновића „наследство прелази на његово непосредно женско потомство, из законитог брака,“ а члан 21. успрема „Краљици удови,“ да за малолетства престолонаследника она врши „Уставну Краљевску власт — а у својству Краљевског Намесника.“ Ни старо, ни ново Законодавство, ни пре пропасти старе, ни после васкрса нове државе, српски народ не знађаше за жене на престолу. Сад је то предвиђено новим Уставом. Драга Машин могаће бити вршилац владалачке власти, а њена кћи владалац, и за који је још и многе друге наде везивала, заједно са надама „благословеног стања.“ Увек су крупни и дрски планови једног рагвепи-а.

Овакве жеље и наде објашњавају, дакле, и долазак новог Устава као претече блиском краљичином порођају. „Благословено стање“, објављено још у августу прошле године, глорификовано у последњој Престоној беседи, набијано тако рећи целом свету на нос иђаше своје сретном испољавању на сусрет. Једини претпостављени конкурент за престо у Србији, Краљ Милан, беше са толико притворства испраћен у гроб. Са толико више непритворства чињене су припрема за новог, правог наследника in spe, или који је тачније рећи, очекиван *inter spem et metum*, т. ј. између наде и — страха. А за што, видећемо ускоро.

III.

Нове установе и њихови нови носиоци у „Фузији“ и у држави. — Из свега доведе наведеног могло се видети: да су носиоци новог стања, створеног новим Уставом, били удружени Радикали и Напредњаци. Влада Вујићева, од 20. марта, у којој су ове Странке попола заступљене, дала је, на дан 6. априла про forma оставку, али је у целисти истим указом понова утврђена. У новом Сенату, од наименованих 30 чланова, било је: радикала 11., напредњака 11., либарала, и то за невољу, само 3. и генерала 5. Неколико места остало је непопуњено. — Исто тако и у новом Савету, било је: радикала 8, напредњака 5, либерала 2. — Председништво у Сенату дато је Напредњацима (Дим. Маринковић) а у Савету Радикалима (Ђ. Симић). Но, за то у оба највиша суда, Касацији и Апелацији, добили су председништво такође Напредњаци (Д. Радовић, Ар. Нинчић).

Стари Саветници, у колико нису ушли у нови савет, стављени су на расположење, за тим у пензију. Никола Христић, Предс. Савета, после далеко више од пола столећа у разним положајима, дошао је 9. априла о. г. коначно у пензију (Овај, у многоме необични човек, умро је 26. нов. 1911. год. у 93. години).

Кад се приступило саставу Гл. Контроле и свих судова, проведена је свуда ова братска подела. Земља је предата са свим овим двома Странкама, по цену понижења Радикалне и васпостављања Напредњачке. Но свака је од њих нашла свога доброг рачуна да пристане на све ово. Како ће ова необична двострана заједница — свака у себи и обе међу собом — издржати пробу до краја, то ћемо имати прилике да видимо. У времену, кад се све ово стварало, била су необично повољна расположења. Тиме се уједно и сама собом истиче разлика између оног знаменитог Споразума либерално-радикалног, после српско-бугарског рата 1886. год. и ове садашње „Фузије“, која се изметула у поделу свих положаја и достојанстава, која ни у једној земљи не могу бити предмет пљачке и деобе, но само заслуге и законитих државних потреба.

Сад је још требало, да се и саме здружене Странке јавно обележе. Оне су то и учиниле, и то у са свим новом листу: „Дневнику“, коме је био власник један Напредњак и „директор“ један Радикал (Ст. Протић). Напредњаци нису оживљавали „Видело“, а радикали су потурили и „Одјек“ и „Самоуправу“. „Дневник“ је био орган „Фузије.“ То је било ново популарно име радикално напредњачке непопуларне дружбе из 1901. године.

У првом броју новог листа, који се појавио 15. априла 1901., и у коме је на челу донесена Краљева Прокламација од 6. априла, био је, одмах после прокламације, и један акт политички, од особите интересантности. То је био проглас Напредњачко-радикални, упућен „Нашим пријатељима“, у коме се прво каже, да је Уставом од 6. априла „искупљена висока реч Њ. В. Краља од 9. маја 1894.“ У даљем разлагању потписници прогласа кажу за се: „Ми излазимо на сусрет свима честитим грађанима, од којих нас је до сад делило само (!) политичко уверење и нарочити погледи на задатке државне, а који се иначе у дојакошњем свом раду нису руководили себичним рачунима, већ једино интересима земље и престола.“ У тренутку дакле, кад се у дело проводи један најсебичнији политички акт за какав зна српска домаћа политика последњих деценија, потписници траже само оне, који се нису руководили себичним рачунима, или обратно, стављају оgradu између себе и оних, који су се себичним рачунима руководили!! Објављујући, најзад, да су се они међу собом удружили, они и остале несебичне грађане позивају „да се уздигну над ситним (!) разликама и забораве обичне пратиоце јаче и оштрије досадашње политичке борбе, који су их досада одвајали и туђили“. Проглас се завршује речма: „Ова проста и искрена реч, нека буде наш први гласник, који (кога?) шаљемо својим пријатељима у надању, да ћемо се с њима заједно наћи на пољу политичког рада, који нам нови Устав отвара, и на који је наш узвишени владалац, Његово Величанство Краљ Александар, овако одлучно и краљевски позвао све (!!) српске грађане.“

Проглас овај потписало је 81. Радикал и Напредњак заједно, по азбучном реду. Све што је се колико толико могло назвати

„прваком“ своје Странке, било је ту. Датум прогласа био је „6. април 1901“, исти, који је и на Уставу и на Краљ. Прокламацији. Овај мали знак сведочио је о великој солидарности Краља и здружених партија. По себи се разуме, да је овај проглас морао прво добити Краљеву санкцију, само је тако и он, као и све остало, могао и постати, и крунисати један политички пакт, који је популарно назват — „Фузија.“

IV.

Краљичин „порођај“. — Ако се у опште могло говорити о субјективно „срећној владавини“ Краља Александра, то би могли бити месеци март и април 1901. године, када се он осећао на врхунцу своје среће. Наравно, ту срећу ваља узети само индивидуално, једино у смислу самога Краља, како ју је он разумевао. Са срећом народа српског, то имађаше мало или ни мало везе.

Краљ Александар се тада сматраше за срећна — што му је отац умро. Он се могао сматрати за срећна, што је на свој начин увукао и себи потчинио Радикалну Странку, комбинујући је са Напредњацима, по цену њенога вајкадашњег поноса, окренувши, тако рећи без „збогом!“ леђа људима, које је скоро четири године дотле уверавао о својој непоколебљивој оданости. Он је, најзад, прибавио и нимбус владоца, који „даје“ Устав, нимбус, који би био доиста потпуно заслужен, кад му не би претходила репутација, да је он Краљ који и узима Уставе и тако гази своју заклетву, или Краљ, који враћа старе Уставе, да по њима влада и без заклетве.

Но мимо све, права срећа Краљева тек предстојаше. Она беше везана за наде и очекивања његова, која му имаше ово дана донети блиски порођај жене његове, толико опорочаване нероткиње, Краљице Драге.

Сад је дошло доба, да се све то испуни. Чињаху се све припреме. А удворице су се већ постарале, да на време и са своје стране допринесу сјају порођаја Краљичина. Почеше стизати колевке и др. спрема за жељно очекивану „бебу“. И за владу радикално-напредњачку не беше то мала брига; јер и она не могаоше допустити да је баци у засенак слава „Свадбеног Министарства“, које је имало ту срећу, да после венчања објави и „благословено стање“.

23. априла 1901. навршило се беше „девет месеци“ од како су се младенци венчали 23. јула пр. г. и ако то, као што знамо, не беше њихово прво познанство. Беше бар спасена обична пристојност, да се прво дете Краљево не роди пре тога рока, како је, по речима Краљевим, „могло бити, да су само они хтели.“ Неколико дана и пре овога деветомесечног рока, почеше у Београд стизати разни лекари, који су вични порођајним потребама, док се, најзад, не чу у Београду, да је дошао и чувени руски породилски лекар Снегирев, у пратњи другог лекара Губарова. Ту беше и стари знанац краљичин, француски акушер Коле, онај, који је у августу пр. год. и прегледао Краљицу, и дао уверење

— да је трудна. Стари се двор претвори у неку врсту порођајног института, а по архивама се тражаше церемонијал, какав беше при рођењу садањег Краља (1876), јер сем доктора, ту требаху бити присутни и великодостојници државни, који утврђују „истинитост“ новорођенчета, наследника престола.

Прођоше и последњи дани априла, а насташе и први дани маја. Краљица, која беше крошњава и „тешка“ и обимом својим по спољашњости одаваше своју величину своје бременитости — још никако да се замучи. Симптоми порођаја не јављаху се никакo. Али то и не иде на дан и на сат.. Има још времена. У толико је више, може се рећи, амо напољу, потенцирано одјекивао сваки пулс замишљенога подмладка лозе Обреновића.

С тога општа радозналост рашњаше из дана у дан, из сата у сат. Све очекиваше, кад ће чути пуцањ некаквога великог топа, који ће са 101 метком са бедема града Београда објавити свему свету: да је рођен Обреновић VI. Чак, кажу, да је и нужна муниција принесена, да се ни тренутка не дангуби, но да се одмах пуни и пуца. Али топ ћутао и даље, и све више добијаше и он значај сфинкса, који скриваше неку дубоку загонетку, велику тајну...

Међутим, и ако шира јавност очекиваше на објављење истине, она већ беше још од пре петнаест дана позната, али само у интимним круговима двора: Драга не само што неће још родити, но она не беше ни трудна...

Три лекара: Снегирев, Губаров и Коле то су констатовали, и писменим протоколом, који су сви потписали, овај разочаравајући и поражавајући резултат саопштили Краљу Александру. Једно-времено су оба руска лекара резултат свога прегледа саопштили и царско-руском посланику, а овај Куму Краљевоме, руском Цару. Видећемо и зашто.

У суботу, 5. маја, имаше да сазна то и сва Србија, цео свет.

Није се имало куд, већ је ваљало објавити да од порођаја нема ништа, или боље рећи ову жалосну вест обући у какву такву погодну форму, при пуштању у свет. У „Српским Новинама“, које су износиле све што се до сада имало рећи о „благословеном стању“, сад се није имало ништа казати. Али за то је прво полуслужбени орган „Дневник“ (бр. 5. од 5. маја 1901) као „службено саопштење“, објавио: да је: „по прегледима и датом мишљењу нарочито позваних стручних лекара, погрешна била дијагноза франц. лекара г. др. Колеа на основу које се порођај Њеног Величанства очекивао...“ „Међутим, по мишљењу лекара, неће с тога бити никаквих рђавих последица за здравље Њеног Величанства, које је сада повољно.“

Све ово што се десило, могло је бити ма чија криза, само не Драгина — наравно са изузетком моралне стране целог догађаја, коме тек имају да следују нова, колико сензациона, толико и жалосна открића. Јер, по себи се разуме, да ова ствар није удешавана тако и за то, да се она сврши једним присиљеним прегледом лекара, него — истинским, живим дететом...

Сад се све изјаловило, у најбруталнијем смислу те речи!

Па ипак, видећемо, виновница свега овога, имала је куражи да противу онога, што су лекари утврдили, чак и протестује, а Краљ Александар, са својом познатом самовољом, захтевао је од својих Министара, да се ови страни „лажови“ протерају, све и да се знало и то: да је Снегирев дошао по наредби самога Цара руског. Ту је мајка краљева, Наталија, одиграла последњу шалу својој снаси. Она је била та, која је упозорила Цара руског, да се пре порођаја и крштења, прво увери о трудноћи. Отуда је, дакле, дошло да је Снегирев дошао у Београд „да се нађе при порођају Њ. В.“ Тако је, даље, дошло и то, да је бесплодност краљице Драге утврђена читавим колегијумом стручних лекара, и резултат њихове дијагнозе, постао је колико јаван толико и непозиван.

*

Као што и само „службено саопштење“ о немогућности порођаја наговештава, сва је кривица сваљена на француског лекара Коле-а (Dr. Caulet), који је ставио „погрешну дијагнозу“ о трудноћи у августу пр. год. Цео овај догађај није могао бити, без сумње, пријатан ни за тог лекара и његову бољу репутацију. Он је сматран као саучасник у једној ружној ујдурми. Тој околности има се приписати, да је Коле био тај, који је сад објавио аутентичне документе о трудноћи и очекиваном „порођају“ краљице Драге. Он је похитао да то учини одмах, после одласка из Београда и констатовања стерилности краљичине.

Под насловом: „La fausse grossesse de la reine de Serbie“ (т. ј. лажна трудноћа српске краљице) Коле је у Бр. 22. француског стручног медиц. листа у Паризу „Semaine médicale“ од 22. маја 1901., у шест стубаца ситнога слога, објавио цео ток ствари, од „трудноће“ до „порођаја“ и изнео све протоколе о прегледу, које су заједнички и вршили: Снегирев, Губаров и он у Београду у априлу и мају те год. Када би какав стручњак—историк као акушер желео да се ближе упозна са овом фамозном афером, наћи ће у том Колеовом опису све податке.

А ми из њега вадимо само овај пасус, о првом прегледу Краљице, из кога се види прави узрок целе ове жалосне афере.¹

(1) Ево шта он, између осталог, саопштава:

5. септембра (по новом) 1900 „бејак позват са великом журбом у Србију од Њихових Величанстава“, којима и одем у Смедерево.

Предстојало је путовање по Србији, после венчања. „Но у тренутку, кад је ваљало кренути се на пут, једна невољност краљичина, готово напречац, задржала је ползак и само путовање држаше у неизвесности.“

Коле је прегледао краљицу. „Ја објасних Њ. В. да је могућна трудноћа у зачетку, али у овом добу не може се у том погледу имати никакна извесност“ (Беше једва месец дана по венчању).

„Али је ваљало министрима(!) дати разлога, да се оправда прекид и одлагање путовања, које су они (дошав у Смедерево тога ради) већ отпочели. Тако сам ја требао да потпишем једну сведојбу, констатујући код Њ. В. Краљице Српске по-

Капитулација је била мучна, али потпуна. И онда су се доктори потрудили, да и разочараном Краљу направе мост за повлачење својим последњим протоколом од 2/15 маја, у ком се из куртоазије, а преко свог бољег убеђења, труде да објасне одсуство трудноће, између осталог, и тиме, да је „зачетак могао проћи и неопажен“... Хтели су рећи: да је Драга и могла бити трудна, или, можда, била трудна; утеха прикладна, но коју је, кажу, безобзирни Снегирев на мало драстичан начин, приватно потро изразом: да Драга може родити, кад и он!!

Тако је и било. За две идуће године, она више није ни покушала да се прави трудном. Први је покушај испао тако несрећно, нашто почињати и други? Свет је, уосталом, сад био начисто с оним што је и дотле веровао: да је краљица Драга, пређе удова Машин, нероткиња. Наравно да се, са тога, у многим погледу жалоснога факта, мало ко у Србији осећао ожалашћен. Народни хумор, после бившег „свадбеног“ наименовао је и ново „порођајно“ или „бабичко Министарство“. А то је било ово напредњачко-радикално.

V.

Нагађања и слутње око наследства на престолу. — Али из овога факта, само се собом избацило на дневни ред једно ново, велико државоправно питање: о наследству престола у лози Обреновића.

Пред немогућношћу, да се ово питање регулише одмах и правилно, ма и нужним допунама у Уставу, у толико је више дато маха сваковрсним нагађањима и гласовима. Ови су се гласови у даљем развоју прилика, све више и више множили, док нису, најзад добили један одређен, а уз то најопаснији облик: да краљица Драга све могуће чини, да један од њене браће (млађи) буде одређен за наследника Престола!!!

Остављајући на страну апсурдност овога наметања у опште, браћа краљичина не беху младићи, који би уливали ма и обично поштовање. Али у то се веровало, у толико више, што Краљ Александар чак и даље јавно демонстрираше своју заљубљеност према Драги, и после „порођаја“. Једва на месец дана после овог скандала, Краљ коњички пук своје гарде, указом (2. јуна) прекрштава у „пук краљице Драге“. Док су колевке, спремљене за „порођај“, отишле на таван, удворице измислише куповање и поклањање коња за тај „краљичин пук“. Тако прође и лето које је (од 5. јула) опет

стојање знакова трудноће, од три до четири недеље. Ову сведоцбу не нађоше као довољну, и ја пристанем, да баш са свим не одбијем да учиним по вољи свом колеги Величковићу, нарочито лекару Њихових Величанстава, да потпишем другу сведоцбу, утврђујући: да постоје знаци трудноће од четири до пет недеља“. Моја мисија беше свршена. Дао сам неке савете Њ. В. Краљици, да јој олакша садашње невољности, наредим што више обзирности, и оставим Србију 24. сата по свом доласку. (Томе је следовало у „Срп. Новинама“ објављивање „благословеног стања“, о ком смо напред говорили). Резултат свега овога видео се при „крају трудноће“ и свечано је, као што је напред речено, објављен 5. маја 1901. године.

provedeno у Смедереву и у августу (27-га) Краљ се крене са Краљицом на пут по Србији, који је лане омело „благословено стање“, и посети: Крагујевац, Краљево, Студеницу, свуда говорећи своје уобичајене дуге говоре, и истичући свуда краљицу. Дошав у Чачак (2. септем.) Краљ је у свом говору казао чак и то: да је ово место посетио за то, што је оно пуно спомена на Обреновиће „а друго, вели, и за то, што је краљичина мајка у њему рођена!“ И Анђа Панте Луњевице, рођена Кољевић, једна, по општем сазнању нечујно скончана личност, са висине престола прокламује се, као особена знаменитост, ради које је Краљ дошао у Чачак! Како онда да не поверује свет гласовима, да један од синова те исте Анђе, чија је кћи већ краљица, не може бити једног дана оглашен за престолонаследника?! Краљица је уздизана све више и више, и у томе није био активан једино Краљ. У томе су се отимали, ко ће коме преотети првенство, и Радикали и Напредњаци, сада на влади названи „Фузионаши“. Пре овог путовања по Србији — у коме еу се фузионаши свуда истицали у прве редове — на дан 23. јула 1901. изашао је чланак у владином листу „Дневнику“ (бр.82.), под насловом: „Прва годишњица венчања“, у ком се истиче како „наш светли Краљ и краљица светкују данас у срећном породичном кругу прву годишњицу својега венчања“ и онда се наставља: „Венчање краљево са краљицом Српкињом није донело давно жељенога породичног мира и среће само младоме нашем Краљу, већ и народу“. „Нека би добри Бог дао, да Њ. В. Краљ и Краљица, дочекују овај дан у садашњој срећи и задовољству... и да са својом државом и народом из године у годину бележи успехе и оствари, окружен љубављу и потпором своје Светле Краљице и народа својега, велику српску мисао“. Таква се песма онда певала! Краљ је добро схватио нову музику, а Краљица је умела употребити оваква, ма била и притворна, расположења.

Све је ово чинило, да су се сновали све више и јаче гласови о краљичиним плановима, за стварање и нове „Луњевичине династије“. Међутим, није недостојало на удворицама разне врсте, које су учиниле, да су и браћа краљичина, са разметљивошћу, почела очекивати и тражити почаст, на које нису имала права, ни по рангу, ни по каквом војничком пропису.

То као да је дало повода Краљу Александру, да се изјасни о новом тугаљивом питању, о наследнику престола, и то у Нишу 23. септембра. Прво се трудио Краљ да ублажи Нишлије с тога, што Скупштина није више у Нишу (но у Београду), и онда дословце наставља овако:

„За време мога последњег путовања по југозападним крајевима наше отаџбине, имао сам прилике да дознам, како извесни сплеткароши проносе и растурају гласове, као да Србији предстоје опет нека изненађења и препади. Проношене су, на име, злонамерне вести о наследству престола. Међутим, не само да није било никаквог питања о наследству престола, него вам ја, као Краљ ваш, који је дао Устав и реч, да ће га примерно чувати, јавно кажем,

да у Србији, после новог Устава, не може бити више никаквих изненађења и препада, и да о питању наследства нема места сада говорити, нити ће пак, за дуги низ година имати потребе да се о томе и говори. Те су гласове проносили само људи интриганти, који су своје положаје напустили онда, кад се сав народ обрадовао мојој веридби и мојој домаћој срећи. Ја сам тврдо решен, да тим сплеткарошима даља ровења пресечем и да тој змији ногом станем за врат..... Ја сам, дакле, завршује Краљ: нарочито изабрао Ниш, да вам ово кажем и да кроз уста (?) Нишлија објавим то целом мом милом народу..."

Овом својом обзнаном, која је са свим у стилу Краља Александра, он, и ако вешто хоће да зна чак и узроковаче тих „гласова“, није успео да потре фатално дејство пропалог „порођаја“ своје жене, која је, без сумње, и сама желела да оваквом једном изјавом краљевом, буде маскирана. Али то све није помогло. „Гласови“ о „Луњевичиној династији“ упорно су се и даље одржавали, па, кроз стране новине, и по свету разгласили.

И то је била њихова несрећа.

ПОД НОВИМ УСТАВОМ

I.

Избори за Народно Представништво. Појава „Самосталаца“. — Нови правно-политички поредак државни заснован на Уставу од 6. априла 1901. имао се даље изводити у детаљу. И ако је краљичин „порођај“ бацио сенку на добра расположења и готово запечатио судбу династије Обреновића, и отворио многа крупна питања и горе и доле, ипак се прешло на текуће државне послове, који су сви носили двобојни радикално-напредњачки тип, и мало по мало ишли на све боље рехабилитисање Радикалне Странке, дотле толико гоњене и од краљеве стране потискиване, не само са државне управе, већ из јавног живота у опште.

У првом реду ваљало је створити Народно Представништво, Скупштину и Сенат, према одредбама новог Устава; а пре свега имати закон о изборима. И он је донесен у Сенату; а избори су одређени: за Скупштину 22. јула, за Сенат 5. авг.

Ови су, и скупштински и сенатски, избори веома карактеристични. Свака је меродавна страна имала свој рачун, који се косио са рачуном других страна. Краљ, Радикали, Напредњаци, сваки је гледао да ослаби свог притајаног противника. Јер и ако су се у првом налету могли и помирити крајње супротности, као што увек беху две Фузионисане Странке; и ако је Краљ акцептирао себи вазда немиле Радикале, ипак су брзо избиле старе непомирљиве супротности. Краљ је већ почео свој стари занат интригирања и подривања свога рођеног дела, оличеног у „Фузији“, и поред осталог врбовао је поједине умереније Либерале, подстицајући их да се кандидују овде онде, где би било изгледа за успех, какву је једну понуду, после личног осматрања изборне ситуације, одбио и писац овога дела. Радикали су већ почели осећати стегу неприродног савеза са Напредњацима, и свесни своје бројне надмоћности, нерадо су се подвргавали „званичној“ кандидацији, која је, као и негда, утврђивана у двору. Напредњаци су се за то правили мученицима и ако су имали својег Мин. унутр. дела, и пребацивали, заједно са Краљем, својим савезницима нелојалност. Либерали, ослабљени као Странка, несложни међу собом, нису могли рачунати на какав значајан успех, помажући се приношама. Таква је принова био др. Војислав С. Вељковић бивши секретар краља Александра кога су либерали као дотле политички пасивног канديدовали, у осталом са коришћу по углед Странке, у овом случају. Др. В. С. Вељковић био је личност од вел. вредности.

Но при свима овим трвењима, избори за Скупштину дали су жељени бројни резултат: „Фузуја“ је била победилац, и ако су на много места подбацила напредњачка надања. Нарочито су то били млађи, неангажовани Радикали, противници „фузије“, који су сузбили многу напредњачку кандидацију и своје људе увели у Народну Скупштину. Тако су се у више од половине округа, и у неколико вароши, први пут појавиле тако назване „Самосталне“ радикалне листе, које су имале и успеха и избациле на 40 хиљада гласача, док је Либерална Странка имала на 30 хиљада гласача. У почетку се ово успевање „самосталних“ кандидата могло сматрати као успех Радикалне Странке; али, као што ћемо видети, у току рада скупштинскога, из овога се развила једна сасвим нова ситуација у самој Радикалној Странци, на чијем је расцепу свесрдно радио сам Краљ, подржавајући супротности својим свемоћним покровитељством „фузије“, која је ипак дала највише гласова: преко 130 хиљада. Не треба доказивати, да су преко сто хиљада од овога броја били све, сами радикални бирачи, но који су морали гласати за мешовите октроисане листе.

Избори 18 Сенатора, од којих је Београд бирао једног, а сваки изборни округ по једног, извршени су 5. августа. Радикали су, користећи се апатијом старијих Странака, готово све нове Сенаторе изабрали из радикалних редова. То је био њихов успех, на сваки евентуални случај њима и потребан; но који није остао жучно непропраћен у „Малим Новинама“, где се гласно говорило оно, што се у двору мислило и осећало.

II.

Први спори кораци Народног Представништва. — Дана 1. октобра, 1901. састала су се у Београду оба дома Нар. Представништва. Скупштина у својој згради код Вазнесенске цркве, Сенат у сали Велике Школе, преправљеној за то, где су некада (1864 и 1875) одржане Народне Скупштине.

Пошто је Касациони Суд (по чл. 46 Устава) оверио сва изборна пуномоћства Скупштинара и изб. Сенатора и све изборе (сем три сељака посланика и крушевачког сенатора) огласио за правилне — Народна Скупштина се конституисала изабрав за председника и првог потпредседника Радикале (Р. Поповића и Аду Станојевића) а за другог потпредседника Напредњака (Ар. Нинчића).

Сенат је добио своје конституисање при самом наименовању (6. априла), и као што знамо, председника и првог потпредседника имађаху Напредњаци (Дим. Маринковић и Љ. Каљевић), а другог потпредседника Радикала (Г. Гершић).

7. октобра могаše се приступити свечаном отварању оба дома уједно — Скупштине и Сената, — који сједињени по Уставу ношаху заједничко име Народног Представништва. — Отварање је било у Новом Дворцу, а под Председништвом председника Сената.

Краљ Александар, у својој беседи изјављиваше задовољство

што су избори народних Посланика и Сенатори тако сјајно утврдили, да је народ српски прихватио Устав у оном духу, у ком сам га ја даривао....“

Затим је Краљ положио заклетву на свој октроисани Устав, да ће, између осталог, „владати по Уставу и законима“ и „одржати неповређена права народна“ (чл. 20. Устава).

Ово је друга заклетва, коју Краљ Александар свечано полаже пред Народним Представништвом, после оне у јуну 1893., када је, после знаменитог „Првог априла“, заузео Краљевску власт, и која му заклетва не сметаше, да, после непуне године дана, Устав, на који се тада заклео, суспендује (9. маја 1894), а да се на Устав од 1869, који је на место суспендованог враћен „у силу и важност“, и не заклиње. Данас, 7. октобра, Краљ се заклиње на Устав, који је сам „даровао“. Њега ће ваљда држати, веран својој заклетви.....

Опште је веровање било, да ће тако доиста бити, сем код људи, који су са сумњом и неповерењем гледали на све, што од Краља Александра долази. Ову је последњу сумњу делио и писац.

Сенат могаše одговорити на Престону Беседу, адресом тек 18. октобра, и Скупштина 20. октобра. Нова фракција Самосталних Радикала — која је произашла из избора — поднела је свој особени нацрт за адресу.

Појава ове засебне адресе Самосталних Радикала, беше озбиљан знак времена и претеча дефинитивног расцепа у Радикалној Странци.

Дебата о адреси у Нар. Скупштини имала је неких интересантности, бар са теоријског гледишта. Министар Народне Привреде Мил. Ђ. Миловановић, у говору о адреси, поставио је ову теорију о државним ударима:

„Господо, Ја, ево, и од те речи, од те квалификације „државних удара“, не бежим. Држ. удара има и било их је по свима земљама. Има их добрих, а има их и рђавих. Ја примам сасвим, да је и ово, што је свршено 6. априла (т. ј. октроисање Устава) ове године, била једна врста државног удара. Али, молим вас, господо, као што је ово била једна врста државног удара — и Устав од 1888 био је, ако се ставимо на строго уставно становиште, једна врста држ. удара... Господо, ја опет напомињем, да држ. удара има добрих и рђавих. Има држ. удара, које народ прихвата и прима радосно и са задовољством, као полазне тачке, као обележје за срећније дане; а има држ. удара, које у историји држава остају као проклетство.“ („Дневник“ бр. 168, од 1901).

Кад се политичар стави на гледиште успеха и последица од држ. удара, од их доиста, као и хируршке операције, мора огласити за добре и рђаве. Али, са правног гледишта, може се о држ. ударима имати само једно мишљење, да су они преломи и поремећаји правног поретка. Са практичког гледишта, оцена њихове ваљаности зависи од оцењивача, како их ко схвата, према потреби својој, или нужди. Главном аутору држ. удара у Србији, Краљу Александру, било је довољно, да се од једног члана владе, а човека од

науке, у Скупштини призна држ. ударима правоваљаност у опште, а за остало ће бити већ лако; јер је Краљу у исто време признато и право арбитра, да цени и ваљаност евентуалног држ. удара и пре његова извршења. И ми ћемо видети, да ће се он тим правом користити и после Устава од 1901. који је он „дао“ и на који је сад и заклетву положио.

Од далеко је већег интереса начин, како је Краљ примио адресу скупштинску. Он је при том држао дуг говор, из кога већ провирује негодовање према опозицији — чији су сад нарочито представници „Самостални Радикали“, која муквари послове. Али тај је говор и иначе врло интересантан.

Тако се Краљ у току свог говора изјашњава о дану своје веридбе — 8. јулу 1900 — називајући га даном „кад је наступила моја самостална владавина“. Изражава се о мотивима са којих је „дао“ Устав; а дуго се уставља на „једном немилу појаву“ у Скупштини, а коју је „изазвао врло мали број људи“, а то с тога, што је, вели Краљ, сматрао да је прилика, да се користи слободом новог Устава, те да се дотакне Мене и Краљице, да се дохвати Престола.“ „Ви знате, господо, да нам овакве појаве не могу бити равнодушне, јер има доста спољних интрига противу наше земље, а има људи, који једва чекају да се користе оваквим изјавама, па да представе свету, да је у Србији стање затегнуто и незгодно и онда, кад је оно у ствари најмирније“. Али је за Краља „несумњиво, да се народ за овим другим неће повести.“ „Ви сте господо могли видети из самог рада од онога дана, кад је наступила моја самостална владавина (8. јула 1900!) да ја реакцију не марим(!)“. „Ја, господо, сматрам, да као год што питање о наслеђу (Престола) не треба истицати одозго, да га тако исто не треба да покрену ни људи оздо из народа. Томе питању, као што рекох, нема места(!) не само за ову, но ни за повише година...“ („Дневник“ бр. 173, од 1901).

Ма како да је ово само извод из дугог говора Краља Александра, он је довољан за карактеристику његова моментаног мишљења.

По спорости, како су постала ова два акта Народ. Представништва, којима иначе, сем приговора Опозиције, ништа не стајаше на путу, могаše се већ судити о спорости, којом ће радити ново Народ. Представништво, које беше никло из принудне слоге две Фузионисане Странке¹.

¹ Као најистакнутији посао, нарочито у Скупштини, беше читава поплава интерпелација, које се тичаху прошлости и сваковрсних предмета, међу којима се истицаше интерпелација о открићу издатака из диспозиционог фонда, за владе д-р Владана, објављених после краљеве женидбе. Поводом дебате о овоме, и говора Председ. Министарства, који беше умесно резервисан, следовала је изјава бившег председ. д-р Владана Ђорђевића, Народ. Скупштини, у којој је и прочитана (6. нов.): да се он неће користити уставном застарелашћу, да одговара за злоупотребе, које му се приписују. Али Краљ, који је после извршене своје веридбе и инсценирао преко Алексе Јовановића, ово објављивање, не имајаше рачуна да пусти даљи ра-

Најзад се, у прилично великим паузама, прелазило на прави задатак Народ. Представништва, претрес и решавање законских предлога, који су поднашани прво Народној Скупштини, и после усвајања у њој, ишли Сенату, или су ницали независно од Владе, од стране Посланика и Сенатора.

Рад парламентарни ишао је тако у врло спором темпу. Изгледаше, да су прошла времена, када је се Народ. Скупштина периодично састајала да се, по свршетку послова, олет разиђе, и да су настала друга времена, када Народно Представништво ради без прекида, као неко стално надлештво. Истина, сад су била два дома, па дакле и двогуби рад и време за тај рад. Радило се господски, махом само пре подне, а и Министри беху заузети на две стране, у Скупштини и у Сенату, поред редовних послова у Министарствима. А супротности су се све више осећале између оних „доле“ и оних „горе“. Како се закони у нашим Скупштинама последњих деценија увек раде површно и често непромишљено, Сенат је овога пута чешће имао да корегира ово или оно, што Горњи Домови у др. народа свакад немају потребу. Тако су се, и без обзира на њихово политичко порекло, Сенат и Скупштина мало по мало сматрали као две парничне стране.

Но није био сам механизам рада крив за спор рад у Народ. Представништву, колико друга једна закулисна сила. То беше сам Краљ. Навикнут, да све буде како он хоће, нетрпељив према сваком одвојеном мишљењу, сем ако оно иде у корист његових назора или намера, жељан да што више компромитује Радикале, увучене у „Фузију“, и помаган у томе Напредњацима и јавно и тајно, Краљ је утицао на рад и Владе и Скупштине, а нарочито Сената, где је било доста његових личних послушника у капуту, у мундиру, па и у мантији. Нити је од владе могао потећи какав јачи предлог за закон који би задовољио радикалне амбиције и оправдао њихову сарадњу у „Фузији“, нити је могао из Скупштине избити, а да не буде скресан или угашен у Сенату. При нашој бујности, а често и несрећености, сузбијање крајности није било од штете, ако би томе мотиви били чисти. Али тако није било. Краља се мало тичала целисходност предлога, колико његова лична супрематија, да све подвргне свом безобзирном утицају и својој власти. У овој текоби и озго и оздо, највише су патили Радикали, како они, који су прихватили „Фузију“, тако и они, који су се у току скупштин. рада све више издвајали у — Самосталну Фракцију Радикалне Странке. Једни су из дана у дан губили своју популарност, друге су, по потреби, оглашавали за антидинастичаре, а то онда није била безбедна репутација. Уз то је дошла и непопуларност Ник. Пашића, услед познатих прилика о преком суду, те је и вођство Радик. Странке, која се најакко цепала на двоје, губило свој утицај.

звој; јер би његова рођена писма и наређења била доказ, да се ово или оно учини, као и онај намеравани додатак (1899.) министрима по 500. дин. месечно, по који, срећом, Министри не хтеше примати.

А све то ишло је у прилог све већем утицају самога Краља на ток законодавног рада. —

Већ се примицаше крај године, а ни буџет не могао бити узет у решење, па је пред Божић буџет од 1901 оглашен да важи и за идућу 1902 годину, док се нов не одобри. За три месеца једва су решени разни ситни закони, измене и допуне. А од целих закона могли су бити објављени: неизбежни закон о штампи (18. дец.), закон о изборима чланова Нар. Представништва (12. дец.) и закон о уређењу Држ. Савета (22. дец.).

После божићног одмора (од 20. дец. до 10. јан.) настављен је у новој 1902. години, исти монотони рад, и са великим паузама. Све је то показивало, да се нова машинерија кретала споро и са великом шкрипом. а то је морало бити, кад ју је сваки фактор само успоравао.

При самом крају рада, избило је опет нешто, чиме су Радикали желели дати сатисфакцију и својој Странци и, у даљим конвенцијама, и појединим члановима њеним.

Тако је законодавним решењем од 27. апр., које је Краљ потврдио тек 8. маја, наређено: Да трошкови осуђених на Преком суду, а по пресуди од 12. септ. 1899. падну на терет државе; а у колико су наплаћени, да им се врате из партије кредита на ванр. потребе за 1902. год. и да им се накнади, што су платили на име спровода преком суду, као и сав новац од њих одузет при стављању у затвор. —

И краљици Драги учињено је за хатар, што је (10. апр.) стари Руднички округ — округ, у ком је село Луњевица — раније спојен са чачанским, понова одвојен у засебну адм. јединицу. Краљ. Драга је добила, уредбом, своју медаљу, а „у цели наградивања женских,“ за „грађанске заслуге.“ Уредбу су потписали, сем Краља, Председник министарства М. Вујић и канцелар ордена генерал Д. Фраицковић. „Порођај“ је, како се види, све више прелазио у заборав; али то је било само привидно.

И ако је, у марту и априлу 1902. године, Народно Представништво имало због Васкрса и иначе једномесечну паузу у раду, простим заказивањем „идућег састанка“ за дан 20 априла (када Скупштина више дана није могла почети рад са недовољног броја посланика), оно је, при свој штурости целокупног законодавног рада укупно трајало од 1. октобра 1901. до 11. маја 1902. године, по одбитку поменуте паузе: више од седам месеца!! Природно је, да се то трајање огледало и у величини трошкова око издржавања Народног Представништва, који су изискивали накнадне кредите и изазивали неугодне коментаре. Краљ Александар, чијом је иницијативом понова чак Уставом од 1901. године утврђена, као што је и повишена, посланичка и сенаторска дневница на 15. динара, имао је разлога да буде задовољан, што је и он уочио још један мамац за — пријатну дужност и „народних изборника“ и

„краљевских мамелука,“ како су кад кад звати наименовани чланови Горњег Дома¹.

Готово нечујно, овај јалови сазив Нар. Представништва био је закључен простим Краљевским указом 11. маја 1902. године.

И у томе се видео контраст између почетка и свршетка његова. Краљ Александар, који је систематски ломио још могућу отпорну моћ главних представника Нар. Представништва, није хтео да му укаже ни част свечаног затварања.

III.

Фузија у тешкоћи. Реконструкције министарства. — У колико је парламентарни рад на јавној својој позорници био тако монотон и у својим резултатима мршав, у толико је више живости било иза кулиса, у двору, у крилу владе и у клубовима. Довољно је само подсетити, да је фузионисана Скупштинска већина имала некаква три клуба: клуб „радикалне већине“ (стар. радикала) и клуб „напредњачке мањине“ а оба су састављали заједнички скупштински клуб „фузионаша“. Сва су важнија питања морала проћи кроз ове три инстанције. Што су даље послови одмицали, све су се више заоштравали одношаји између оба крила саме Радикалне Странке, старијих Радикала у „Фузији“ и млађих, којима се све више допадао назив „Самосталац.“ То је необично отежавало положај старијих Радикала, и у крајњим конвенцијама ишло све више на стварање засебне нове фракције радикалне, којој је веома ишла у прилог непопуларност „Фузије“, а и положај Пашићев, после преког суда.

Напредњаци, сви без разлике, којима је ово стање необично говело, дављенички су се држали „Фузије,“ или боље рећи Краља, компромитујући тим самим своје радикалне савезнике. Ови, и ако су с почетка можда више идеалисали о користима „Фузије“, у коју су ушли не без принуде, коју је створио њихов тежак положај у времену између атентата на Краља Милана и женидбе Краљеве, све су више осећали неугодност положаја, која је долазила од притиска Краљева озго и од мртвачког загрљаја Напредњачког, који би се у свакој другој ситуацији утопили у таласима политичких покрета, у којима су они били од абдикације Краља Милана (1889.), и најмањи, и најлакши, и најслабији. А поврх свега, агилност нове „Самосталне“ фракције радикалне, претила је да озбиљно подрије и онако мучан положај старијих Радикала, који су у истини важили као стабло Радикалне Странке. Либерали су, по себи се разуме, у Скупштини (јер их у Сенату није скоро ни било) и у штампи, подржавали „Самосталце“; а и једни и други, од времена на време, царнули би у осетљиве династичке жице, избацујући

¹ А поврх свега, сад је ваљало, под разним титулама и око Скупштине и око Сената, ранити гладнице од две здружене Странке. Колико су само ти издаци морали износити! Али све је то покривао варак „нове ере,“ и самообмана „чисте уставности“ и концентрације „политичких снага!“ —

овда онда, коју крилату реч, која је остајала и лепила се за свет, све једно и ако су аутори тих речи често морали ретерирати. Ми ћемо се даље вратити на ову страну полит. положаја. За сад је „Фузија“ била ипак и главни и најачи носилац целокупне ситуације, и тако је процес у њој самој био и главни политички процес. Разгледајмо га за то нешто изближе.

Није ништа особито значило — јер је се знало и за недржавни узрок — када су изненада, пре избора, 27. априла, дакле на двадесет дана после прокламовања новог Устава, изненада смењена два министра из фузионог Вујићевог кабинета: мин. просвете и цркв. послова Павле Маринковић, и мин. војни скорашњи пуковник Мин. Васић, оба остали из „Свадбеног Министарства“. На њихова места дошли су: у просвету Сенатор Љуб. Ковачевић (напредњак), а за мин. војног пуков. Божа Јанковић.

Но и оба нова министра нису били дуге среће, као ни нови мин. просвета Љуба Ковачевић, који је такође одступио (4. фебр. 1902.) Услед ових делимичних промена, Министарство је имало свега шест чланова.

Али је од већег значаја од ових делимичних измена и попуна владе, била оставка целокупне владе 6. маја 1902. године, која, и ако се свршила останком већине министара, ипак је значила све већу слабост владе и све осетнију недржављивост „Фузије“. „Ново“ министарство опет Мих. Вујића и даље као Министра иностр. дела, са приносама и другим размештајем, било је овако састављено: Пера Велимировић грађевина, Арон Нинчић (нов) правде, понова враћени Мих. Поповић финансија, Ник. Стефановић унутрашњих, Драг. Стаменковић просвете (кога је Краљ хтео због безобзирности према учитељима), В. Антонић војни, и др. Ђока Николић (нов) привреде. Из комбинације је испао Милов. Ђ. Миловановић, који није успео да изведе нови зајам, за покриће „летећих дугова“. То је остало да боље оствари опет Мих. Поповић, као што ћемо видети. Све су ове промене биле израз унутрашње конвулзије у овој вештачкој пол. творевини, која је носила име „Фузије;“ име, које је ускоро служило донекле и за потсмех.

На пет дана по овој промени (11. маја) закључено је седмочесечно Народно Представништво, као што смо видели, тихо и нечујно, читањем Краљевог указа.

Сјајна звезда „Фузије“ почела је најачко да бледи; али она је Краљу Александру још требала, и с тога је, са овом „новом“ владом, и даље остала, да се бори са краљевим утицајем озго и са све већом опозицијом оздо. Али то и јесте био смер Краља Александра, да с једне стране ојача Напредњаке, а да у очима јавног мишљења све више дискредитује Радикале, који су, можда, бар по мери својих великих и поновљених патњи, бољу судбу заслужили. Они су сад били свесни свега тога фаталног положаја, али се просто није имало куд.

Но у овом времену десила се и једна особена авантура, не толико сама собом опасна — и ако симптоматична — колико је

ипак била дрска. Раде Алавантић, син чувеног негд. шабачког адвоката Милинковића — Алавантића, који је, као и отац му, уплетан у политичке афере, и био осуђиван и последњим преким судом (1899) на затвор, пошто се неко време био изгубио, јавио се понова под необичним и управо театралним околностима, и учинио да о њему говори не само цела Србија, но да му име прође кроз целу Европу, па и даље. Тако је он постао творац не тако обичне „Алавантићеве афере“.

У зору 20. феб. 1902. јави се, долазећи чамцем на Сави, на царинским стражама више Шапца, једно лице у пуној генерал. униформи, и почев од Дреновца, позива царинске стражаре да му следују, што ови и чине без поговора. Тако долазе, пре но што би се остали свет избудио, на шабачко пристаниште, где лице у генерал. униформи позива и шабачке царинске стражаре да му следују, сви са оружјем. Одатле крену сви у Шабац, који је сав мирно спавао јутарњим сном, и лице у генералској униформи одлази општинској кући, избуди општ. чуваре и ватрогасце, и тако сви: лице у генералској униформи, финансијски стражари и ватрогасци и два човека која су „генерала“ довезла на српску савску обалу, крену у окружно начелство, које је је на главној улици. Ушав унутра, „генерал“ избуди одред жандарма, и нареди им да се у дворишту поравнају, што ови буновни, одмах и учине. Лице у генералској униформи, пошто поопштри у покорности своје доведене пратиоце, изда наредбу жандармима да морају и они без поговора слушати његове наредбе, а неке мало упорне и повеже, а остале стави под нишан доведених стражара. И ово је било ћутке примљено, јер су наши жандарми познати са своје дисциплине. Али, необична појава вишега војног лица у генералској униформи, уз то изненада и уверење, ипак учини, да се један жандармски подофицир искраде и отрчи командир у одреда, пробуди га и јави му о доласку „генерала.“ Овај, без сумње из мотива субординације, припаше сабљу и револвер, и дотрчи у начелство, где види, поред осталих и своје жандарме поравнате, како слушају заповести лица, за које је и он сам видео, да је доиста у генералској униформи — и приђе му. И после прве измене речи, „генерал“ да би пресекао сваку дискусију, и једним одсудним актом остао господар ситуације и за даљу акцију, извади револвер и окине у прса жанд. официра нашто онда командир тргне свој револвер, и срећнији са својим метком, тешко обрани непознато лице у генералској униформи. Рањено лице у генералској униформи, једва је могло бити испитано, ко је и шта је, не кријући ништа, изјави: да му је циљ био, да изврши преврат, пошто би се дочепао начелства и т. д. За тим је испустио душу, и брзо се видело, да је то био, по свему овом судећи, енергични Раде Алавантић, познат у Шапцу, где му је и отац живео.

Догађај — који је подсећао на „Катанску Буну“ из 1844. — направио је велику сензацију и у самој Скупштини изазвао, на предлог посл. Станка Петровића, изјаву оданости према Престолу,

чему се, у име опозиције, придружио и Љ. Живковић, вођа „Самосталаца“. Овоме је следовао сличан одјек у штампи. То је све, посредно, дало целој авантури у толико већи значај, и изазвало многе рефлексије. И ма како да је било дело једног усамљеног човека, ипак се показало да мало јачи, и боље промишљен покушај више њих, евентуално не би остао без дејства. А они грешни људи, финанс. стражари, општ. ватрогасци, све сама сиротиња, дошли су под велеиздају и, са својим породицама разуме се пали у беду и невољу и ако је право било, са мало више психологије, бити снисходљив према њима¹.

*

Таман су се духови стишали после шабачког догађаја од 20. фебруара, а већ 11. марта 1902. десило се нешто у Београду, пред Великом Школом, што је собом направило дубок утисак на јавно мишљење, а људима који умеју да посматрају догађаје и праве њихове узроке, одшкринуло је завесу да назру, шта се све ради и шта се све одиграва иза политичких кулиса.

Горњег дана после подне расправљан је у Сенату предлог закона о зборовима и удружењима, и то у једној спornoј тачци између Сената и Нар. Скупштине (чл. 35 и 36 предлога). Али то се тицало врло важног питања: како ће да се кажњавају кривце учињене на збору? Док је, и по предлогу владе, Скупштина усвојила да се, као и за закон о штампи, казне изричу по самом Закону о зборовима, дотле је Сенат стао на гледиште, да се казне ислеђују и изричу по кривичном поступку и закону. На поименично гласању, дакле, 11. марта у Сенату освоји ово последње мишљење и предлог, какав је од Скупштине усвојен: буде одбачен. За овакво решење, поред осталих, гласао је и Никола Пашић, Сенатор. Објављени резултат гласања није се, наравно, допадао крајњим елементима, па ни ђацима Велике Школе, који су били томе присутни. Они демонстративно изађу из Сената, који је радио у сали Велике Школе, и у увећаном броју скупе се доле на улици и Вел. пијаци, да демонстрирају, кад Пашић и остали изађу. Но председник Сената Дим. Маринковић и Пашић задрже се дуже и то даде могућности, да се подстакнута гомила још више увећа, а са тим је расло и раздражење. Сад је већ било мучно без ризика изаћи напоље и проћи кроз гомилу, ради чега је Краљ наредио — пошто је престала туча полиције и ђака — да за предс. Сената и Пашића пошљу дворска кола, да их извезу из гужве.

Многи су добро изударани кундацима, и иначе, и гомила је најпосле уступила сили, која јој није више дала, да се понова скуп.

¹ А цела ова афера подсетила је на сличну из Берлина, о „кепеничком капетану“, — једном обућару, који је обукао офици. униформу, срео и заставио чету гренадира, ушао у општ. кућу у Кепенику, испразнио касу, а општ. чиновнике поглавну стражу* у Берлину. Међутим вој. кругови у Берлину, у овом су видели само дисциплиновану непослушност гренадира. И нико од њих за то није кажњен.

Цео овај поступак учинио је јак утисак на јавност и штампа не-наклона „Фузији“ и „Фузионашима“, а нарочито Пашићу, свали сву кривицу на њ, који је гласао за ону строгу измену чл. 35. и 36. у новом Закону о зборовима.

Казали смо да је цео овај догађај учинио јак утисак на јавност, који су коментари опоз. штампе повећали, а нарочито један лист, који је подржавао енунцијације двора („Нар. Лист“). Сваки је осетио потребу да са себе скине одговорност за догађај, као и за овакву судбу закона о зборовима, и — полетеле су разне изјаве.

Прво је се изјаснио Пашић у „Дневнику“ бр. 70 од 13 марта: „Ја изјављујем чисто и отворено, да сам гласао противу тога закона, што сам налазио да не одговара начелима Радикалне Странке и што сам држао да је боље причекати још неко време, па добити добар закон, но усвојити крњ и непотпун и онемогућити бољи за дужи низ година.“ Али Пашић није хтео пропустити а да, између осталог, не дода и ово, на адресу владе: „Закон је пао, по моме мишљењу, што није нашао потпоре и одбране од стране оних, који су га поднели. Изјава, наставља Пашић: која је учињена у Сенату у име владе и владино држање у Сенату, објашњавају све“.

Тежина ове изјаве Пашићеве (коју су у полузв. листу „Фузија“ метули чак на трећу страну, бајаги што је „стигла при закључку листа“) погодила је на страни, на коју је управљена, и већ сутрадан (14. марта) у истом полузваничном листу, на првој страни (бр. 71 „Дневника“) излази следеће: „Поводом изјаве г. Н. Пашића Са надлежне стране позвани смо, да дамо места оваквој изјави: Г. Н. Пашић налази се у јакој заблуди, ако у истини мисли да је влада у размирици између Нар. Скупштине и Сената могла заузети друго гледиште, а не оно једино правилно и исправно, које је она и заузела — а то је неутрално. И кад је тако и било, онда је сасвим искључена могућност, да влада својим резервисаним држањем Закон о изборима осуђава.“

На све то најзад, у истом броју полузв. листа (бр. 71.) долази и изјава Стојана Протића: „Ради истине“, који бранећи се од дворског „Нар. Листа“, између осталог вели: „Ја мислим да је била неизоставна дужност владе да свој предлог, који је сад постао и скупштински, пред Сенатом брани, и то брани озбиљно и одлучно. То, међутим, влада није учинила. Зашто — ја не знам... Да је влада правилно поступила, вели даље С. Протић, до овог сукоба, држим, не би дошло...“

Сукоб је био доиста замашан, јер је био сукоб између Скупштине, која је предлог два пут усвојила и Сената, који је предлог двапут одбио. Јер, по чл. 62. Устава, кад предлог „не буде ни тада усвојен (т. ј. и на другом претресу у „дому, који га је други по реду претресао“), предлог се сматра као одбачен и у истом се сазиву не може више ни једном дому поднети“.

Али цео овај сукоб одаје нешто сасвим друго: лажан и неискрен положај свију фактора, и успех једне засноване интриге Краљеве; а и рачуни старијих Радикала да тежиште владе пренесу

на себе, на место „меких“ и „господске деце“, а у корист „прекаљених“ са Пашићем на челу. Предлог истина дефинитивно пропада; али се влада не идентификује са њиме, она своју лажицу ставља под „неутрално гледиште“, како вели њена изјава. Таласи пролазе и она се не изврће. Зашто? Јер она Краљу Александру треба, оваква каква је, још неко време.

Положај је ипак био веома заљуљан¹ у свом темељу. Да се не би све стрпоштало — јер сваки је већ осећао сву лажност положаја — нашло се излаза у томе, што је, како смо рекли, рад Скупштине и Сената одложен за месец дана. Кад се Скупштина опет у априлу састала, ишло је опет све споро и мучно. Најзад је 5. маја дошло до кризе, услед одбачења зајма. Покушаји са Пашићем нису довели до резултата, и ипак је 7. маја освануо опет Вујићев кабинет (од 6. маја). Чекана су боља времена; а за подвале увек се има кад. — И Краљу се тако најбоље свидело; а нико више није имао иницијативе, да „оздо“ једним ударом измени положај. Стање оличено у „Фузији“, било је труло. Али, по стирој изреци *beati possidentes*, сви су се ови, иначе паметни људи, заваравали оним што имају. Боље и то, него улица. Мислили су да гурају, а у ствари су били гурани.

Краљ Александар је триумфовао, а „Фузија“ је јако натезала, но трајала је и даље. Она је, до свог коначног банкротства, имала да сврши још један посао.

IV.

Ко је управо господар ситуације? — Ту је био опет зајам од 60 милиона „за потпуну исплату свих привремених дугова у земљи и на страни“.

Да би се овај баласт са држ. благајне скинуо, и плаћање по буџету у ред довело, приступило се поново закључењу новог зајма, у 60 милиона динара.

Тога ради сазвано је Народно Представништво, указом од 6. јула, да се састане у Београду на дан 11. јула о. г., и то у „редован сазив“ за 1902. годину. Као редован сазив, Скупштина је морала добити и ново председништво, у које су изабрани: за председника Аца Станојевић, за I потпредседника Стојан Протић, за II Љуба Станојевић (напредњ.). Група Пашићева дакле предузела је ситуацију у Скупштини. Пашић је, као што знамо, био у Сенату. Али су се Радикали из оба дома увек скупљали и споразу-

¹ Ова се афера дуго још повлачила и по јавности и по полицији, где је вођена истрага противу узроковача нерета. Али један, поводом тих демонстрација „истерани писар“ хтедне да представи, да предс. Сената Дим. Маринковић није сасвим невин у овој прилици. То овоме даде повода, те 12 јуна („Дневник“ бр 158) да изјаву: Да он није ништа наређивао да се ђаци бију, а јесте остао у Сенату с Пашићем, после седнице, вели: „за то, што је г. Министар унутр. дела поручио да г. Пашић не излази, док се гомила, која је пред Вел. Школом сајала, не разиђе.“ У то су стигла нарочито послата дворска кола, у којима су оба господина отишла из Сената, који је због ове демонстрације измештен из Вел. Школе и смештен у „Старо Здање“ (испод Нар. Банке) где је Дирекција држ. железница.

мевали у клубу. Скупштина и Сенат, у свом трајању од неких петнаест дана (од 11. до 25. јула) усвојили су зајам у горњем износу, који је потврђен 26. јула. У Скупштини је зајам прошао са 64 против 49 гласова. У Сенату је њих 7 гласало против.

Јула 25 завршило је народно Представништво свој рад, и место закључења, просто је председништво заказало „идућу седницу за 1. новембар.“ (место законског дана 1 окт.).

Да ли је то било случајно, или је иза тога помицања дана састанка лежао какав дубљи план?... То се сад није могло знати, и ако се могло претпоставити, да иза сваког оваког акта мора стајати и нека задња мисао Краља Александра. То ће, у осталом, развој догађаја најбоље показати.

*

За трајања овог кратког рада Народне Скупштине, падао је и дан венчања Краља Александра и Кр. Драге: 23. јули, који је обележен нарочитим благовољењем краљевим према влади, уз одликовање скоро свију Министара, па и председника „Свадбенога Министарства“.

„Српске Новине“ су донеле, под насловом: „23 јули“ свечани чланак, у коме се могло читати, како су се сада навршиле две године „како је наш узвишени Господар и Краљ засновао своју породичну срећу и избраницу свога срца из средине својег народа уздигао поред себе на Краљевски Престо обновљене Србије“ и наглашује се „факт, да је наш светли Краљ у Краљици Српкињи нашао себи сапутницу у животу, а народ српски мајку, каква се боља пожелети не да...“

Може се сумњати, да је Радикал могао написати овај чланак. Он је сигурно из каквог напредњачког пера, какво је пре тога лиферовало сличне чланке у органу сједињених Странака. Радикали су се, без сумње, хладили и долазили к себи мало по мало. Али, која вајда, кад је и њихов негда неодољиви *bloc* носио у себи толико клинова, које му је у њ ударио Краљ Александар, да је пре лично на исцпану кладу, но на стуб, на коме је почивала цела једна ситуација.

Као да се и у Краља Александра беше појавила стара страст за претурањем. Одликовања, која су о дану „23. јула“ као и „2. августа“ тако издашно чињена, пре су могла служити као маска да покрију праву намеру, него ли као израз правог благовољења.

Краљ Александар је полазио са гледишта, да није он тај, који у опште треба коме шта да призна, а још мање коме шта да захваљује, већ, напротив, да су други њему дужни сваку захвалност. Није ли он „даровао“ Устав, и није ли он поново подигао на степен господарења Радикалну Странку, пошто јој је скинуо апсенску буђ, и Напредњачку Странку, која по својој слабости није могла ни сањати о томе? Остале две Странке, које су оваком стању биле у оштрој опозицији — „Самостални Радикали“ и Либерали — и сувише су у његовим очима били ништавни, да је

довољна само која његова енергична реч, па да их учини без-опасним. И доиста, на такве се Краљеве манифестације није дуго чекало. Јер, не да се порећи, да је Краљ био потпуни господар ситуације, а све остало, само играчка у његовим рукама.

V.

Краљеве манифестације. — Краљ Александар је владао, не-престано говорећи које коме у свакој прилици, непосредно, преко телефона, и у јавним приликама.

Чим би ма од куда дошао у Београд, говорење је почињало већ на станици у разним изјавама, којима је или одобравао рад разних влада за време његова одсуства, или је добадио на адресу кога присутног или одсутног неки израз негодовања. Његов до-лазак, као често некада и његова оца, био је увек знак узбуне.

Из овога непрестаног трчања тамо и амо, примања, говорења и т. д. погрешно би било закључити, да је Краљ Александар тиме одавао и своје праве намере. Сем онога, што је налазио за нужно, било пријатно или непријатно за појединце, да каже, све је остало умео ванредно добро да сачува од свакога. Кратко речено: био је, као и у личним, тако и у политичким стварима, необично при-творан. С тога и сви његови главни поступци и носе карактер пре-пада, да долазе изненада.

С тога се није смело узети да је све онако, како се да чути или читати из његових речи, сем кад је грдио кога, ту није тре-бало тумачења. Тада је говорио што је мислио.

Мимо све, његово понашање према своме оцу и мајци, нај-боље открива његову двогубу природу. Он је, и према једном и према другом у свом притворству, прошао скалу највећих супрот-ности: од симулиране љубави и оданости, Краљ Александар је ишао до најодвратнијих поступака јавног изобличавања својих родитеља, па као што знамо и до наредаба, које су могле имати за после-дицу да се н.пр. Краљ Милан и убије, ако би се, после његове фаталне женидбе, јавио у Србији!!

Све је то била фатална последица душевнога недуга, која се зове: moral insanity, недуга, који не мора тангирати интелигенцију, али који је ужасан у својим последицама, а нарочито ако је још носилац те болести у исто време и носилац Круне.

Ствари, пол. људи, пол. Странке, државне потребе и уста-нове, све је то било предмет превртљиве политике Краља Алек-сандра. Од те безобзирности није он изузимао ни себе сама. Он није водио рачуна ни о својој задатој речи, ни о понашању, које је раније у датом случају усвојио.

Колико је н.пр. Краљ Александар уложио усиљавања, да створи пол. стање, од 11. окт. 1897., као и садашње стање оличено у „Фу-зији“ радикално-напредњачкој; а сад, после једва осамнаест ме-сеци, како стоји ова творевина? И ко може знати, докле ће је Краљ још уопште држати, заједно са Уставом од 1901. који је за његове владе већ трећи по реду.

Па и сам брак Краља Александра, са Драгом Машин, садаш-њом Краљицом, изведен по цену потпуног, и моралног и дина-стичног и монархијског и сродственог и политичког преврата, а праћен знацима остентативне „љубави“, која је и јавним миловањем по двору и двор. дворишту и иначе, често личила на саблазан и скандал — и тај, велимо, брак, да ли ће и он трајати дуже и остати непомућен, или ће и предмет његове мужанске љубави, поћи истим путем, којим су пошли и предмети његове синовље љубави, после чега му је отац отишао пре времена у гроб, а мајка у ка-толичку веру?

Све су то биле мрачне тачке на хоризонту и тајне непро-ницљиве душе Краља Александра. Само је несталност била стална његовој владавини; а сензациона изненађења су стално надокна-ђавала све ређе дејство правих политичких успеха, каквих је Ср-бија одавно била жељна, као и правог спокојства, не могући доћи к себи од изненађења, прелома и једне скроз непрорачунљиве, као и неурачуљиве политике; док је Краљ, после сваког изненађења, стално уверавао, како је оно последње и да је њиме доба „изне-нађења за свагда прошло“!!!

Међутим дела су исто тако стално утеривала у лаж све овакве изјаве, при чему је изненадило, да су Краљу сва средства добра и сва допуштена. И он збиља није имао скрупула при њиховом избору.

Знао је тачно све слабости како појединаца, тако и целог кризама и потресима у многome деморалисаногa полит. друштва, и употребљавао их је у своју корист. Несрећне саревњивости пол. људи, мржња закрвљених Странака међу собом, које су свакад биле го-тове устати једна противу друге, биле су јаке и поуздане чиње-нице у политици Краља Александра. Отуда ни политички људи, а још више политичке Странке, неће пред историјом остати слободне од прекора, да су својим понашањем у многome били саучесници политике Краљеве, док нису најзад свршавале као његове жртве, вазда се, после свршеног посла и свога пада, присећајући, да је много што шта могло и другојачије бити. Али су такве боље мисли долазиле увек доцкан, као што их је и нестајало, ако би се по-јавио неки нови примамљиви интерес, који би угушио глас јавне савести, и од Краља се понова очекивала каква корист, лична или партијска. Краљ Александар се тако истурио за судију и једнима и другима. Док је у погледу политичких, обавезних поступака, у Влади, Скупштини и Сенату, он себи давао за право, протурајући све шта је хтео, или паралишући сваку другу акцију, дотле је рад опозиције грдио на сваком кораку и претио како је само он то умео.

Од закулисних претњи, које су биле јединствене и по стилу и по садржини, Краљ је у ове дане прешао у јавне манифеста-ције, и за то му се, поред прилика о којима смо доведе говорили, дала и нова на његовим путовањима, која је, заједно са краљицом, понова предузео, пошав из Смедерева 4. септембра, ког је дана стигао у Крушевац.

На бакљади, која му је тог вечера приређена од стране Крушевљана, Краљ је, између осталог, развијао овај ред мисли:

„Дајући земљи Устав, ја сам мислио, да ће се од тога трепутка све што се грађанином зове у овој нашој лепој отаџбини, сложити на послу, само око напретка њеног. На жалост, није тако било до краја. Од новог Устава појавила се једна струја, (алузија на „Самосталце“) до душе мала, која и у штампи и иначе тражи све или ништа... Ако нечега има да не ваља, све се то да поступно и без потреса поправити. Никако начином и захтевима оно неколицине људи, који седе у Београду и подржавају ту по Србију штетну струју, и који и не познају народ, из кога су никли и који се из Београда никад ни макли нису. Понављам још једном: ја сам срећан што видим да народ с њима није солидаран, и срећан сам што сам уверен да на тај народ увек могу рачунати, о чему ми даје доказа и овај срдчан и одушевљен дочек од стране вас, Крушевљани...“ (Срп. Новине бр. 192., од 1902.).

Но Краљ Александар је осећао потребу да каже још више, и то брзо једно за другим. А то је већ био опасан знак. Кад год је он учествовао са манифестацијама, увек је било нешто у изгледу, нарочито кад је он, у говору, давао себи за право и антиципирао љубав и пристанак народни за своје намеравање поступке.

Али да чујемо шта је Краљ Александар казао сутра-дан (5. септембра) на банкету, који су Крушевљани приредили:

„Имајући (наши стари под Немањинима и Обреновићима, о којима је напред била реч у говору) око своје земље само непријатеље, они су ипак умели створити српску државу; али баш из тога факта данашњи нараштај наш може извући једну лепу поуку: да нам не треба рачунати на што друго, до на своју сопствену снагу, ако хоћемо да радимо на снажењу наше државе и на остварењу наших задатака. Због тога и јесте моја жеља, да се успостави једно стање, у коме бисмо ми сами прегли око тога, да васпитамо омладину у духу народних идеала, да радимо на унапређењу одбранбене снаге земаљске и на унапређењу привреде. Све то требало је вршити поступно и лагано, али сигурно без потреса и прелома (!). Није никаква вештина испретурати све, од једном прелазити из једног стања у друго наглим скоковима, као што се сад са понеке стране тражи. Ми смо имали прилике да видимо, како за време реакције сви ћуте, а кад се даду слободе, онда се оне не употребе на корист и напредак отаџбине, него на то, да се још веће траже, да се тражи и оно, што се ни у другој којој од Србије вековима старијој држави добити не може...“ (Срп. Нов. бр. 193.).

Умереност и поступност, која кроз овај други говор пројављује, не би се Краљу могла узети као повод за прекор. Напротив. Али, с погледом на догађаје из његове владавине, ко би могао полагати вере у истинитост ових речи, које се, у осталом махом после свршеног говора дотерују. Но, неће проћи много дана, и поступци Краља Александра још ће се у већој супротности показати са Крушевачким беседама његовим, које су требале *Urbi et*

orbi посведочити о његовој намери: да се све ради „сигурно, без потреса и прелома“, и да увери свет, како „није никаква вештина испретурати све, од једном прелазити из једног стања у друго наглим скоковима...“

Но Ниш је био увек место, одакле је Краљ Александар нарочито чинио манифестације. Тако је прошле год. тамо држао свој чувени говор о наследству Престола; па и сад, дошав из Крушевца, одмах сутра-дан (6. септем.) држи, опет на бакљади, а с балкона старог трошног дворца, и свој трећи говор, прикладан месту и људима, а и својим смеровима:

„Прилике политичке, говораше Краљ Александар, између осталог: нису до сада допустиле, да испунимо Нишу жељу и да се овде (он и краљица) дуже задржимо. Као што знате, наступило је једно стање, у коме је прекинуто са трзавицама и имало се отпочети радити на добру народа и земље. Ја сам за то поверио полове земаљске оној влади, која је доста урадила да се прилике среде и побољшају и ја се надам да ће се ускоро потпуно средити. Данас је време да се пређе преко ситник унутр. питања и ја се радујем што могу рећи Нишлијама, да сам се и сада на овом путу своје кроз народ уверио, да народ потпуно дели моје мишљење. Ја сам народу дао нов Устав, који му је огањтовао извесне слободе. Али с појавом тога Устава појавила се уједно и једна, истина врло мала, струја (опет алузија на „Самосталце“) која никако није хтела схватити да је Устав дат земљи за то, да се под окриљем слобода, које је тај Устав зајемчио, тражи све, да се напада на владоца и његову кућу, да се напада на војску и цркву...“ (Српске Новине бр. 194., од 1902.).

Опет оптужбе, и само оптужбе. Краљ није могао трпети ни чије противно, чак ни одвојено мишљење, окомио се на те нове „струје“, и као што смо видели, у сва три своја говора, узима опозицију на нишан. О влади говори овлаш, узгред, и једва јој признаје да је „доста урадила да се прилике среде“ и ставља у изглед „да ће се ускоро потпуно средити“. Али како, с ким? То је Краљ мудро претрчао у говору, преневши тежиште на оно безлично „се“. Али, ко ће до ситница анализирати, чак и на зло тумачити изразе Краљеве, сад, кад је нови Устав и уставни поредак једва изашао из љуске, из које се излегао, и кад је све то починвало на заједници људи и Странака, које су довољно јаке, да га подрже, тим пре, што, ево, Краљ демонстративно одриче опозицију и увиђавност и патриотизам и све. Ко је, онда, још остао, ко би евентуално прихватио ситуацију, на случај да су јој у очима непостојаног владоце дани избројани?

Све се, дакле, могло пре претпоставити, само не каква промена на влади, а најмање чак и промена система, створеног са толико усиљавања, па и жртава.

У тим мислима и под тим утиском оставио је и овај нишки говор Краљев јавно мишљење, које је безбрижно продужило своју свакидашњицу, за све време, док се Краљ бавио у Нишу целог септембра, све до 3. октобра.

3. октобра Краљ и цео двор прешли су у Београд. Кроз двадесет и пет дана имала се састати (1. нов.) Нар. Скупштина.

VI.

„Фузија“ у опасности. Једно образовано па суспендовано Министарство. — Па ипак су у глави Краљевој сазреле друге мисли; а тешко стање у центру „Фузије“ ишло је остварењу те мисли у сусрет и у прилог. 3. октобра избила је министарска криза са пуном силином, која је у толико више дејствовала на духове, што је, по изгледу бар, дошла неочекивано.

Неочекивана је могла изгледати ова криза с тога, што јој повод није био никакав јаван акт Владе или Нар. Представништва, већ једна дуга и мучна закулисна радња, која је дубоко заседала у честољубље Краљево.

На име: тако дуго и јако жељена похода Краља и Краљице код „кума“ у Петрограду, претрпела је потпун пораз. На сва припитивања, одговорено је из Петрограда први пут отворено: да би свако даље наваљивање било неделикатно.

То је повукло кризу и промену, са необичним исходом.

Суђено је било, да и писац буде увучен у вртлог ове кризе, после паузе, која је за њега настала од женидбе Краљеве (1900.) после које је дошао поново у пензију, у којој је у главном још од 1894. године.

Пред вече 4. октобра, писац добије хитан позив да дође у 6. часова у двор. Пошто су у тад. старом двору вршене оправке, ради којих се Краљ и двор и бавио у Нишу, Краљ је по повратку из Ниша, примао у новом двору. Дошав у ађутантску собу (ону према двор. капели) писац затече првог ађутанта генерала Лазу Петровића, који, на велико изненађење писца овог дела, одмах изађе са истином на сред: да га је Краљ позвао ради уласка у ново Министарство. У даљем говору, први ађутант додирну и тугљиву тему о немогућности походе Краља и Краљице у Русију, на виђење са „кумом“, и да је за ту немогућност крива влада, која за толико време није умела успети, да уравни пут за те походе, и, поред осталог, она је с тога постала немогућа. У потврду тога, повереник Краља и Краљице, први ађутант, извуче из цепа (панталона) две дешифриране депеше (на бланкетима мин. спољ. послова), у којима посланик Ст. Новаковић јавља о резултату своје акције, да омогући те походе, али да ништа није помогло, и да му је на последњем састанку граф Ламсдорф опет дао такав одговор, наравно са нужним извињењем. Посланик је завршио свој реферат значајним речима: „Свако даље наваљивање било би неделикатно.“ Из свега овога било је јасно, што је за мисаоне људе било давно начисто: да Краљица Драга неће прећи прага царске куће св. њега кума¹.

¹ Стеван Ђурчић, власник „Београд. Новина“, у оно време увелико и дворски човек, чију су слушали и Краљ и краљица, говорише не једном писцу: како

Писца је изненадила та фамилијарност првог ађутанта у врло интимним саопштењима, која уз то не беху ни пријатна, ни ласкава за српски краљевски пар. Писцу беше чудно, да први ађутант вуче по цеповима хартије од толике важности. Али, кад се знајаше важност „Леног Лазе“ на двору нарочито после женидбе, беше разумљиво и све остало. За интимна саветника Краља и Краљице — који је од Краља имао чудан надимак „Мата“ — а из једног још чуднијег узрока! — не беше, види се, никакве тајне у двору Обреновића V.

Кад је дошло време пријему, први ађутант раме уз раме допрати писца до самих врата собе Краљеве, топло наваљујући да се прими за Министра: „Јел’ те да ћете се примити г. Живановићу?“ беше његово питање пред вратима, на што му је одговорено: „Не знам, видећемо, да чујемо шта ће Господар рећи.“

Господар је дочекао писца сам и одмах прешао на ствар. Ту је, за чудо, писац имао да чује скоро исто, што и од првог ађутанта. Цела кућа Краљева беше дакле сложна да „кида“ и с Радикалима непосредно и са „Фузијом“ посредно.

Фузија беше, дакле, у опасности. Њој је над главом већ горела тек подигнута кућа. Али што нарочито падаше у очи, беше то: да Краљ писцу наглашаваше једно сасвим ново Министарство са генералом Дим. Цинцармарковићем на челу, дакле, Министарство ванпарламентарно, ауторитативно, које са својом чисто војничком главом беше у оштријем контрасту према датој новоуставној ситуацији, но и сама влада др. Владана, кад је постала, овог истог месеца, пре пет година, но под Уставом од 1869. год.

То не беше, дакле промена владе, но и промена састема. Са њим долажаше у питање и сам уставни поредак, уколико је оличен у потреби парламентарне већине, која би владу помагала. То се од садашње Скупштине, са Радикалима у већини, не могаše очекивати. Па шта даље?

Писцу беше ситуација одмах јасна, и он је одмах био решен да никако не улази у ову комбинацију, према томе одмах и одговорио Краљу: да се примити не може, да има већ неких искустава из свога ранијег министровања, да најпосле Краљу, ако баш остаје при своме, требају и нови људи. Но, Краљ је овај одговор сматрао као нешто, о чему он не мора водити рачуна, и стога остајаше при своме: да се писац прими; он можда сматраше да се то по себи већ разуме. У то дође пређ. Председник Скупштине Сима Несторовић, „кум Сима“, старојко Краљев, и, чувши шта Краљ хоће, стаде и он наваљивати на писца. Али, у колико су они даље наваљи-

се он веома чуди свима оптимистама, који у у Србији још држе за могућну посету Краља заједно са Краљицом Драгом у Петроград. Краља би, по његову сазнању, примили тамо радо и свечано; али и њу, не, апсолутно не! „Зар једна Марија Федоровна, мати царева, и једна царица Александра, да седну за један сто са Краљицом Драгом и да јој приреде дочек и испраћај, какав иначе захтева ранг једне Краљице, то, говораше Ђурчић, не може никак бити“, чулећи се, да се наши само излажу јавној срамоти непрестано то тражени, да само буду увек одбијени. Ово се посматрање добро верзираног Ђурчића показало као тачно,

вали, у толико је и одговор био одсуднији. То Краља ипак није обескуражило, и он зовну деж. ађутанта и издаде наредбу, да ће Несторовић и писац бити на вечери.

Нова, невиђена беда! Писцу се јавише пред очима бурне сцене од 9. јула 1900. год. када се једва отео од Краља и уласка у Свadbено Министарство. Да би учинио крај овоме, писац одмах учтиво замоли Краља да га отпусти још сад, јер пошто је већ казао што је имао, излишно је да остане и на вечери. Али, то није помогло, а бегати се није могло.

Онда се сишло на нижи спрат нов. дворца, у кијоск до трпезарије. Ту је сачекано, док се искупио цео „двор“ и пошло се на ту невољну вечеру. Ту беху: Краљ, краљица, Ермина (Мима) г-ђа пок. Тих. Николића, храмајући, са некаквим штаном; све сестре краљичине и један син Христине најстарије сестре и најзад нас два „госта“. Дубок је утисак у писца оставила ова група која требаше да представља појачан дом Краљев, после женидбе и смрти оца Краљева. Писцу живо изађе у сећање једна реч кнеза Милоша, коју је он — по причању Јов. Ристића — говорећи о својој и Карађорђевој породици и њиховој бројној јачини, рекао: „А богме моја је тања“.

Од Милоша не беше сада више никога после трагичне смрти Михаилове; од Јована беше само ова кћи његова Ермина, нероткиња као и нова краљица; а од Јеврема је био само његов праунук садашњи Краљ Александар, без порода и без изгледа на пород. И никад се с погледом и на прошлост и на будућност, не могаше видети већа сиротиња Династије Обреновића, која беше утонула у кућу пок. Панте Луњевице, чија два сина, два брата краљичина, само још недостајаху те вечери, па да слика буде потпуна. Династија је вршила неку врсту концентрације старих и нових својих сродника. Кад све ово, и с поља и изнутра, не би било и сувише жалосно, било би веома смешно. Али, и ако тако жалосно, све што се виђаше ту на гомили беше, гола нага стварност. Једини Обреновић губљаше се у овој гомили сукања, и беше утонуо у големе мисли. Није ни чудо, ове ноћи имађаше се образовати Министарство, које требаше да значи нову епоху у владавини његовој...

Страшна иронија на озбиљност положаја, узвишеност династије и на задатак државе.

После вечере, „двор“ се повуче, а стадоше стизати нове званице, међу којима први Дим. Цинцармарковић и Веља Тодоровић, и одмах се, са „кума Симом“ навали на писца да се прво сврши са његовим уласком у кабинет. Разговори и преговори око састава Министарства, вођени су у „кијоску“ на углу. Да не бисмо „дуљили лакрдију“, констатујемо главни резултат: ни сва наваљивања, која су у току ноћи усугубљена притиском Краљевим, ни извођење писца неколико пута на само у суседну трпезарију, и т. д. нису променили прву реч: нећу, не могу! Али, сви су се још надали попуштању и Краљ не отпустише ипак писца, који је преко воље остао сведок доласку и изјашњењу Симе Лозанића, Милована Р.

Маринковића, Милована Павловића. Тешко је заборавити призор, како Краљ, у недостатку кандидата, сваки час дочепав „Шематизам“, да по њему на дохват тражи будуће Министре!!! Изгледаше, да су у Ц. Марковићу, Вељи и Павловићу нађени главни стубови нове владе; остали имађаху само да попуне места, са неким обзирима, на Либерале, Напредњаке и претпостављане „умирене“ Радикале, које представљаше Веља Тодоровић. Слато је за Мил. Т. Туцаковића, Пају Денића, Луку Лазаревића, Срету Стојковића; помињата су имена Ник. Стаменковића, Милана Капетановића. Нови су дочекивани у сали пред „кијоском“, и „пречишћени“ гурани у кијоск; а остали отпуштани и не састав се са осталима. Кад је писац и трећи пут морао ићи у трпезарију, где је понова одолео заједничкој навали: Краља, Цинцармарковића и кум Симе; кад је промашио и узвик Краљев: „Ама, г. Живане, примите се, хоћемо сад опет онако, да подигнемо Ристићев барјак!“, кад је кум Сима кукао узалуд, да „нема ни један од наших“ (т.ј. Либерала) — онда најзад дигосе руке од писца и Краљ га отпусти у 2¹/₂ по поноћи, а дозивања и доласци су се наставили, док најзад није, до зоре створено Министарство Генерала Димитрија Цинцармарковића, из људи, које смо горе поменули.¹

Дан, који је осветао био је рођен-дан овог Министарства; али је, у исти мах, био и дан његове преке смрти. Чудно, али истинито! Но намеће се питање: да ли је ова криза дошла, што је доиста фузиона влада „крива“ са неуспеха у Петрограду, или је још тада зачела увиђавност, да је Драга Машин излишна у двору и у Србији, и да је томе последица долазак оваквог министарства?

VII.

Једна необична конференција у двору. — Изгледа, да је Краљ хтео да изненади цео свет, а понајпре Радикале свршеним чином. Но он као да је и сувише рачунао мимо своје праве пријатеље, Напредњаке. Овима се и сувише допало подмлађивање помоћу фузиона „споразума“ са Радикалима, и чим се рано с јутра чуло о извршеној промени, Краљ се нашао под унакрсном ватром. Има како да је он био самовољан, и ма како да је у новом, овако састављеном Министарству нашао био полугу, којом ће да изврши жељени му преокрет — ипак се поколебао, или боље рећи: поколебали су га, ма, као што ћемо видети, и за кратко.

Успело се чак толико, да је суспендовао готово Министарство, које се тога јутра скупило у формалну прву Министарску седницу. Једна цедуља Краљева „шпренговала“ га је, и сваки се од њих

¹ Листа нових Министара није нигде службено објављена; али је, по осталим новинама, ово био састав нове владе: Председ. и мин. без портфеља генерал Дим. Цинцармарковић, унутр. Веља Тодоровић (рад.), спољних С. Лозанић (неутр.), правде Арон Ничић (напред.), привреде Мил. Р. Маринковић (рад.), војни генерал Милов. Павловић, грађевина Милан Капетановић (рад.), просвете Лука Лазаревић (рад.). За финансију резервисано је место Вук. Петровићу.

најкраћим путем разишао кући, да све то што се десило послужи за добру шалу кафанских ђаскала. Дотадашње Министарство Мих. Вујића могло је, ма и за кратко, сести опет на своје, ноћас изврнуте му столице!

Али, као кад оно муња осветли провалију, и ово ефемерно Министарство од неколико сати, открило је Краља и његове намере. То се није могло маскирати ни оним увођењем Радикала у ново Министарство, нити његовим саставом и из Напред. Странке, тако да је као личило на израз „Фузије“, као што би, евентуалним уласком и писца, личило и на неку врсту коалиционог Министарства. Но све је то била само привидност. Било је јасно, куда Краљ нагиње; али прикривен као што је већ био, Краљ се учини невешт за све и сагласи се: да сазове велику Конференцију свих истакнутијих полит. људи свију Странака: радикали старији, либерали, напредњаци, неутралци, њих око шездесет, добили су позиве да 5. октобра у 4. сата (по подне) дођу у нови дворца. И писац добио је такав позив. Само ни један представник нове радикалне „Самосталне“ групе није се могао ту видети.¹ Конференција је одржана у зеленој сали, на првом спрату, до улице, између „беле“ сале и „кијоска“.

Краљ је дошао у генералској униформи и заузео место на средини сале, тако да је у полукруговима, имао пред собом све позване. Лево од њега (до беле сале) груписали су се Радикали: Пашић, Вујић и др. Остали су, истина пријатељ до пријатеља ближе, били измешани. Ту се видео и нови председник Министарства генерал Д. Ц. Марковић, који је, у осталом, био и члан Сената. Чланови Сената и Скупштине били су бројно најзаступљенији, за тим и др. истакнути људи, који не беху у овим законодав. телима као Јов. Ђ. Авакумовић, даље неки представници штампе, ранији бив. Министри и т. д. Ту је био и чича Никола Христић, који је, као и увек, седео мирно и осматрао овај нови приказ, у коме се од неодговорних личности траже позитивни одговори у питањима високе политике.

Краљ је отворио већање необичним говором, у коме је указивао на безобзирност опозиције, на нападе на личност Краља и краљице, на опасности, које сви ти знаци одају. И као кулминациона тачка његовога, час недоследног, час нејасног али увек тенденциозног разлагања, може се узети очекивани израз: да он „неће допустити понављање ни 1839., ни 1842., ни 1868. године!!!“ Ово је све присутне изненадило; јер су то године тешких успомена за династију Обреновића. Нико није, од присутних, могао

¹ Кад је један од присутних Либерала у току насталих изјашњења убацио питање: за што и од „Самосталаца“ није ко зват, Краљ Александар, коме је сваки одговор био добар, објасни, да он није могао звати људе, који су се изјаснили: како им је „Србија преча од Краља“. Чак и несумњиве пријатеље краљеве, у које су спадали људи (чланови владе) из свадбених дана, изненађени су овим непромишљеним одговором. Бољи комплимент од овога, нису могли добити представници „Самосталаца“.

наћи разлога, што је Краљу требало ово подсећање на године преврата и владалачких погибија. Јер, све и да је било директних опасности — а оне се нису могле спазити, бар код представника овде скупљених политичких група, па ни код оне једне одсутне — Краљу није доликовало, да и овакве аргументе потрже и тако рећи себе и династију ставља у питање, санкционишући могућности понављања догађаја из тих историјских година, истичући уз то своју личну свемоћ, која ће све то ипак онемогућити. Краљ, дакле, у једном необичном моменту, наглашаваше пре борбу но мир, пре несигурност, но поуздање, било у сталност себе сама, било у сталност ситуације у опште.

Најзад је Краљ поставио главно питање: Каква влада да се образује с обзиром на све оно што је он изнео? Захтевао је од сваког присутног поименце о томе одговор, који је он на списку бележио, да би могао извести коначан резултат датих му мишљења.

Мишљења су се груписала око ових могућности: За образовање једног коалиционог министарства из свих Странака; за одржање споразума између Радикала и Напредњака; и најзад, за образовање чисто радикалне владе, с обзиром на већ постојећу бројну већину ова Странака у Скупштини (за шта је се и писац изјаснио).

Сваки је желео да мотивише своје мишљење; али Краљ, који је био нервозан, није за мотивације, као што није волео ни приговоре¹. Краљ је правио примедбе и на непријатељско писање новина, међу њима и „Српске Заставе“, на што је Јов. Авакумовић одговорио: да му то није познато, јер он „не чита новине“ „па дакле ни своју С. Заставу“ што је од свију оцењено као провидан шеретлук.

Ово необично споразумевање, трајало је од 4. сата по подне до 10. сати у ноћ, дакле пуних 6. сати.

Пошто су се сви присутни изјаснили, многи и по два и више пута, имао се у главном овај преглед одговора: Напредњаци су били сви за споразум, јер им је он највише ујамчвао и власти и части; Радикали су наглашавали потребан обзир на парламентарну „већину“, али је провиравала тежња, у осталом оправдана, да су они та права већина; Либерали су такође указивали на правилан парламентарни развој, али су већином избегавали директан одговор. Остали одговори људи ван Странака, били су у већини неодређени, који су резултирали из њихова обзира према Краљу с једне, и нужности правилне оцено с друге стране; а то се често није дало довести у дсбру сагласност.

Пошто је, најзад, ресумирао главне одговоре, Краљ заврши већања, па и саму конференцију, изјавивши са своје стране: да ће се он, према свом нахођењу, решити на оно, што буде налазио за сходно, и према томе образовати и нову владу.

¹ Овде се не можемо опширније упуштати у све оно што је писац тада, и ако прекидан, говорио. То се налази изнесено у нарочитом чланку: „Политички одсеви после конференције“ у бр. 285. „Вечерњих Новости“ од 1902.

VIII.

Тријестодневно Министарство П. Велимировића. — 6 октобра је доиста и образована сасвим нова влада, место оне невидљиве, која је одмах сутра дан суспендована због сазива конференције, од 5. октобра која је предопределила појаву и састав нове владе, која је владу Михаила (Мише) Вујића дефинитивно одменила.

Нова влада имађаше на челу као Председника и Министра грађевина Петра Велимировића. Остали Министри беху: војни генер. Милован Павловић, правде Ар. Нинчић, иностр. дела пуков. В. Антонић, привреде др. Ђ. Николић, унутр. дела Веља Тодоровић, просвете Миленко Марковић управ. држ. штампарије и финансија Милић Радовановић.

Влада Пере Велимировића важила је као влада радикално-напредњачка, дакле опет као „споразумних група“, као продужење „фузије“.

Али што нову владу чињаше другојачијом од владе Вујићеве, поред испадања најистакнутијих њених представника (Вујића, Мих. Поповића (оба рад.) Ник. Стефановића и Драг. Стаменковића (оба напред.) — беше увођење сасвим нових људи, и то оних, који беху најистакнутије личности и у ефемерном министарству Д. Цинцармарковића, као: Милована Павловића и Веље Тодоровића, и нових чланова: Мил. Марковића¹ и Милића Радовановића, ма да се у новој влади виђаху и дотадашњи стари Министри: Велимировић, Нинчић, Антонић (дотле мин. војни) и др. Ђ. Николић. Радикализам беше знатно ублажен, као и Напредњаштво, јер, сем Велимировића, беху ушле с обе стране величине другог, па и трећег реда, и уз то два изјашњено крајева човека: Милован и Веља.

Једини, који је свим тим добио, био је Краљ, ако се слабљење политичке ситуације у опште може сматрати као нека добит. Већ и сама „Фузија“ значаше поништавање јачих политичких боја и искључну превласт ма које од њих. Кабинет од 6. октобра 1902. године, значаше потпуну избледелост и саме „Фузије“.

Али, како тако, она беше одржана, ситуација спасена, у многоме уз садејство Краљице Драге, која је у сваком, па и овом Министарству имала својих личних штићеника.

Нова влада имађаше једва дваестак дана пред собом, ради нужног оријентисања у пословима и ради припреме за скори дочек Над. Представништва, које се имаше просто састати 1. новембра у Београду. Скупштина се, као што смо већ видели, беше конституисала још у јулу о. г. И она и Сенат имађаху да дођу на нову ситуацију у влади.

¹ За улазак Мил. Марковића, ранијег дугогодишњег референта у мин. просвете, у владу, одржала се ова прича: Он је као управник држ. штампарије добио налог да се нађе у двору, ради евент. указа о новој влади. Али она не беше образована, и мучаше се мука за једног кандидата из Напредњ. странке. У то јави ађутант, да је управник штампарије ту и — то спасе ситуацију! Влада се образује и Миленко прими портфељ мин. просвете и цркв. послова, чији је унутр. механизам он доста и познавао али беше далеко од Скупштине и др. политичких врела и вртлога. Он је био поглавито један духовит шалџија, а по старини далеки сродник Карађорђевића.

За то време измењани су облигатни ударци између дотичних зарађених страна и њихових гласила. „Дневник“, и даље као полуванични лист, вођаше борбу поглавито противу Либерала. У свом бр. 277. од 9. окт., дакле одмах по образовању нове владе, полув. лист узе претресати „Либералну тактику“ и њихове либ. групе и људе, тврдећи: да су се они поделили „само да се власти дочепају.“

Новообразовано Велимировићево Министарство прихватило је послове својега предходника, трудећи се поглавито, да како тако спреми што, чиме ће забавити блиску Скупштину и Сенат. Али и за њега је важила реч: „Ум за морем, а смрт за вратом!“

IX.

Конгрес свесрпских новинара у Београду. — Тачно у време политичког затишја, које је у пословима државним следовало промени владе од 6. октобра 1902. год., пада једна по себи пријатна и утешна појава, која је донекле испољила духовно јединство и солидарност Српскога племена.

Мислимо на Новинарски Конгрес, који је одржан 14. и 15. октобра т. г. у сали Велике Школе у Београду. Иницијативом нашег домаћег Нов. Удружења Конгрес је овај припремљен и изведен, и ма да је имао два права пословна дана, са свечаностима се распросто на неколико дана. Тако је 12. окт. по доласку гостију било у гостионици код „Српске Круне“ другарско вече, ради познанства. 13. окт. служба у цркви и свечано отварање Конгреса а у вече банкет у „Гранд Хотелу“ (на коме је био и писац) са сјајним и пуним осећаја здравицама. Тек се 14. и 15. бавио Конгрес питањима стављеним на дневни ред, пошто се конституисао.

За председника је изабрао Владимира Јовановића држ. Саветника у пензији, познатог либералног политичара и ветерана публицисту, за потпредседнике су изабрани: Антон Фабрис, одлични представник Српства из Далмације, уредник „Дубровника“, Илија Вучетић познати либ. политичар и сарадник „Браника“, и хаџи Мустафа Скопљакковић, родом Босанац, учен богослов исламски при џамији у Београду¹. Тиме су заступљене биле главне српске покрајине, иако не све, у Председништву. Публицисте ван Србије примљене су биле и у двору, и то 14 октобра, где су остали на закусци. На том је пријему краљица Драга — благодарећи упуту Ст. Ђурчића — одиграла једну вешту улогу: била је о сваком важнијем човеку претходно инстурисана, и у разговору је додирнула те ово, те оно, што је с тим човеком у вези, како његово дело и иначе, што је овима веома импонирало, а краљицу представило као неку добро начитану жену, противно правом стању и

¹ Била је то и чудна и жалосна појава, да су ускоро сва три ова потпредседника, по реду: Фабрис, Вучетић и Скопљакковић помрли, и ако су били млади људи, као Фабрис и Скопљакковић, а и Вучетић је био у најбољим годинама. Фабрис је, у осталом, по повратку у Дубровник, допао затвора због неке штампарске „кривице“, што му је нежном, као што је већ био, само навукло болест и ускорило смрт, оставив светао и леп спомен.

њене учености и начитаности. Истога дана (14. окт.) било је забавно вече код „Коларца“; а сутра-дан (15. окт.) свечана представа у Нар. Позоришту. Једном речи, учињено је све да драги гости буду задовољни, ма да се, из непредвиђених узрока, одустало од излета у Ниш, који је пројектован после свршетка Конгреса (16. октобра).

Но нарочито су важне биле одлуке, на овом Конгресу (14. и 15. окт.) претресане и донесене, и тицале су се што већег удруживања, по покрајинама и у разним политичким границама, растурене интелектуалне снаге народне, оличене у публицистици у опште, и што сложнијег рада, који је у замисли својој имао крајњи циљ: неговање осећања и мисли за уједињење народно, које је у срцу и души свакога Србина. Та је мисао и прибрала све ове представнике у Београд.¹

Ево тих главних одлука: I. О установљењу српске главне књижарнице у Београду, ради боље и брже измене књига, које се у појединим српским покрајинама јављају; II. О избегавању полемике између новинара и вређања чисто породичне части и морала, чиме се смерало на укроћивање често задивљаних и безобзирних начина у јавној речи (нарочито, на жалост, у Србији!); III. О потреби доброг познавања и темељитог проучавања свих српских питања, ради исправљања о српским стварима, пошто, и ако у доброј намери, већина „новинара“ о многим тим питањима пише на дохват, штетећи тиме и уносећи заблуде у шире кругове; IV. О установи у Београду Српског Централног Бироа, као одељења Срп. Нов. Удружења, са задатком, да у питањима националним шаље свима Српским редакцијама тачна обавештења, како би се сузбило свако тенденциозно и често скроз лажно распрострањавање гласова, од стране страних дописника и страних, често непријатељских листова, из којих, после, по недовољном обавештењу, те неистине прелазе и у српске листове.

За извршење сваке од ових, у истини важних одлука, изабрат је и нарочито посебан одбор, који би се старао и да се припреми и оствари оно што се којом од одлука хтело.

На жалост, морамо одмах констатовати: да су све ове одлуке остале само добре жеље, као што је и многи београдски учесник при њихову доношењу и многи изабраник за њихово остварење, био само параде ради на Конгресу. Кад се овај разишао, све је се хладило, док није потпуно прешло и у заборав. А за све то, поред уморности, требало је и знатних капитала; а у савремених представника новинарства, тога у првом реду није било.

¹ Од овог Конгреса (1902.) до сада (1925.) прошло је већ толико година; а од срећног дочеканог уједињења (1918.) такође је већ без мало једна деценија — али нема знакова за какву сличну манифестацију. Све је утонуло у политичком раздору, и многа јавна гласила још су само весници, па, на жалост и помагачи тога разједињења у сред уједињења. А заједнички рад и успех на овом важном пољу јавна живота, ниште другојачија расположења и другојачију солидарност, као и опште уверење и сазнање: да за потпуно уједињење и духовну чврстоћу једног ве-

При свем том, Свесрпски Новинарски Конгрес из 1902. год. био је (и ако уз видно одсуство Радикалних представника) једна лепа светла појава и једна по духу надалеко спажена манифестација. Као једини трајан спомен на ову манифестацију пера и духа, остала је једна фотографска слика знатне величине. Она је снимљена са последње групе присутника, по завршетку Конгреса, у дворишту Вел. Школе, од улаза у двориште у левом углу.

X.

Пропаст „фузије“ и њен политички наследник. — Народно Представништво састало се 1. новембра у Београду. Већ сам тај факт: што је влада П. Велимировића од 6. окт. образована у одсуству Скупштине и Сената; што јој је претходило образовање и другог једног Министарства; што су из оног несудбоног Цинцар-марковићевог Министарства, и то специјално баш Краљеви људи, преведени и у нову владу П. Велимировића — све је то чинило, да је положај новог, и ако у суштини фузијиног Министарства, био, у најмању руку, неодређен, па дакле и тежак.

И Посланици и Сенатори могли су јасно видети и знати, да овде имају посла са једним актом Краља Александра при коме се мало водило обзира о њиховој осетљивости.

Природно је било, да су и они — нарочито Радикали — морали заузети нужан положај. Тако је и било.

На поступак Краљев, из кога се види, да он хоће да малтретира споразумне групе, ове одговоре неком врстом демонстрације тиме: што су и Радикали и Напредњаци констатовали, да ваља одржати „споразум“. Ова мисао бар провирује из поновног образовања т. зв. „Заједничког клуба скупштинске већине“ (радик. и напред.). Али, у исто време и свака је Фузионашка Странка за себе образовала свој клуб, или боље рећи: стари су клубови одмах ступили у акцију. И први њихов акт биле су њихове одлуке о влади и њиховом узајамном положају.

Клуб радикални први је заузео положај, који је јасан из ове објаве у „Дневнику“: Не стојећи на земљишту искључне партијске политике, (клуб радикални) донео је вечерас (2. нов.) одлуку: да ће одредити своје држање према данашњој влади тек, пошто она буде изнела пред Нар. Председништво, прво свој програм, и буде јасно обележила своје становниште о томе, како мисли водити унутрашњу и спољну политику земаљску.“ Радикална група, као бројно већа, узела је дакле иницијативу у разбистравању ситуације, замршене свим оним, што је се десило после разлаза Скупштине (у јулу), а нарочито образовањем неке две владе, по одступању кабинета Вујићева,

Сутра-дан је одржан и „Заједнички Клуб“ (3. нов.) и ту се и друга — напредњачка група — изјасни: да и они усвајају горњу одлуку, као заједничку.

ликог народа, какав је наш, није довољан символ само војнички „мач“ већ и „перо“, али вођено срцем и руком другојачијих расположења и осећања солидарности пошто се то обично да видети.

Влада Велимировићева је сад знала на чему је. Она је имала, или да одступи, или да се јави са својим програмом. И ово је друго учинила. Састанак Скупштине био је заказан тек за 5. новембар, и Председник Министарства прочита „Програм“, који је био тачно фиксиран и исписан. Вођен је рачун о свакој унесеној речи. Но програм владин носио је видан карактер, свакојако при- нудне скучености.

Наравно: „зло се трпи од страха горега“! Радикали су и су- више мудри, да не би могли видети куда се думенише, и да је све упућено тако, да се и сама творевина — оличена у „фузији“ — чије је стварање Краљ толико помагао, насуче на спруд. Све што после дође, биће горе, а овако се могло још таворити, и, од случаја до случаја, поправљати, било у личном саставу владе, било у општој политици. То је све било у ствари само двоумица; али шта се могло сад боље смислити?

Према тој двоумици испао је и вотум Народ. Скупштине, у којој је влада прво читала своју изјаву. Са 53 против 44 гласа, усвојена је изјава владина. Питање је било тако постављено: „Ко је за то, да се прочитана владина изјава прими повољно к знању, гласаће „за“, а ко није за то, гласаће „против“. И влада је прошла са већином од 9 гласова!

Влада, на не мало опште изненађење, одговори на овакав резултат, оставком, коју је Краљу поднела још истог дана (5. новембра) и сутра-дан, 6. новембра, били су начисто и Влада, и Скупштина, и клубови: да је све било и прошло. Остаје отворено питање: да ли је баш сама влада тако хтела, или је Краљем до- ведена да тако уради? Стоји свакојако, да Велимировић није био човек, који је желео пошто по то одржати се на влади; а и његов кратковремени кабинет био је очевидно само пролазан краљев излаз из тескобе.

Дана 6. новембра 1902. Краљ је потписао указ, којим се ува- жава оставка владе П. Велимировића, а у исто време, објављује нова влада генерала Димитрија Цинцармарковића, управо њено, друго мало промењено издање од 4. октобра.... Влада Велимиро- вића живела је само месец дана (од 6. окт. до 6. нов.).

*

Нова, пак, влада, за коју је требало једва толико времена, колико да се доставе позиви из двора за већ намењене личности, била је овако састављена:

Председник и мин. без портфеља, генерал Д. Цинцармарковић, Команд. актив. војске; војни генерал Милован Павловић; мин. иностр. дела ппуков. В. Антонић; мин. унутр. дела Веља Тодоровић; мин. правде Антоније Пантовић предс. апелац. суда; мин. грађе- вина Паја Денић комес. Нар. Банке; мин. финансија Милован Р. Маринковић предс. Беогр. општине; мин. просвете и ц. п. Лука Лазаревић директор гимназије „Краља Александра“; мин. привреде Љуб. Новаковић управник вин. вођарске школе у Букову.

Сама пак нова влада није ни са своје стране оставила Нар. Представништво у неизвесности: 7. новембра, читањем Краљева указа, оно се „одлаже за два месеца“ (до 7. јануара, нове 1903 године). Али се већ знало, да је судба и Народног Представништва и „Фузије“ била запечаћена.

Тако су то тачно разумеле и саме савезне групе. Споразум од 6. априла 1901 године, као фактор на влади, није више по- стојао, после трајања од 19 месеца (до 6. новембра 1902).

Остало је још само, да се изврши м формална ликвидација, зашто је требало свега даљих десет дана.

Тек 17 новембра изађе последњи (207) број „Дневника“, по- лузваничног органа „Фузије“ и њених влада, који је на првом месту донео чланак: „Наша опроштајна реч“.

У том се чланку чини преглед политичких догађаја поиздаље, и баца се светлост на рад и успехе „Фузије“, као и на препоне, које су јој стајале на путу.

„Политика споразума дакле је прекинута, нема ни своју владу, нити је на окупу Нар. представништво.

„Али ипак и сада, када „Дневник“, као орган политике спо- разума у јавности престаје и доноси своју последњу реч, не мо- жемо, а да не, изјавимо своје жаљење, што се она није могла одржати. Поступно из овакве ситуације створила би се боља, те би даљи рад у томе правцу снажно утицао на заснивање посве чврстог уставног живота Србије, а постављање његово на веома широку и поуздану основу, било би свршено дело, — дело, на које су обе групе велику наду и полагање“. И тих је нада сада нестало.

Из раскућене куће сваки је пошао на своју страну! И док су Радикали из „Фузије“ мислили на ново своје огњиште — Напред- њаци, при свим својим изјавама, баш у истом последњем броју „Дневника“, као да нису сасвим попреко гледали на новоотворена врата — Цинцармарковићеве владе.

У сваком случају, политички процес у Србији, од овог тре- нутка улази колико у нову, толико и одсудну фазу.

XI.

Министарство генерала Цинцармарковића и његов програм. — Влада генерала Ц. Марковића — чији смо састав напред изнели — осећала је потребу да се пред јавношћу обележи, с једне стране на делу у новим указима; а с друге стране и формалним програ- мом. Одлажући одмах по својој појави Нар. Представништво, с којим, разуме се, није могла ништа радити, влада је желела, или, тачније речено: Краљ је тако хтео, да с те стране добије одре- шене руке и припреми земљиште за свој рад, који ће учинити излишним повратак одложеног Нар. Представништва у његовом данашњем саставу, са радикалном већином у оба Дома.

Читавих петнаест дана, по свом доласку, влада је ћутала, не дајући никаква знака о себи. Очевидно, нешто се премишљало и

мерило, какви треба да буду први кораци њени. Но та су премишљања, по свој прилици поред осталих узрока потицала и из неодређености, а можда и плашљивости новог Председника министарства, човека у политици нова и невешта, који је, и ако је с обе ноге загазио у мутну политичку воду, остентативно истицао, како он „није политичка личност“, како је он „прихватио послове једино по жељи самог Краља, да овоме помогне размрсити замршену ситуацију, и томе подобно. Избегавање Председника Министарства од директног мешања у специјалне послове, скопчаног са личном одговорношћу, огледа се и у непримању ниједног портфеља. У осталом, Цинцармарковић, лично узев, није био човек ружних склоности, ни готов на преке поступке. Напротив, он је тежио да измирује све крајности, да отклања неправде, које је често хтела Краљева самовоља. Али би се за њ могло рећи, да је био нека врста закулисног Министра. Он није волео да се цео појављује на позорници, неизvestан у успех, а плашљив од јавног негодовања и неуспеха. Али са једним је морао ваљда и он одмах бити начисто: да је његов долазак на владу, и његова кабинета, имао у првом реду да значи сузбијање Радикализма, нарочито овог новог, оличеног у „Самосталској“ фракцији Радикалне Странке, од које је Краљ Александар имао велики зазор, и ако без разлога, заборављајући: да је Радикална Странка тек онда била неодољива, кад је била сложна; а то сада није био случај, ма да и старије моћно и велико крило радикално, које је било у „Фузији“, није, разуме се, имало разлога да буде задовољно овим исходом. Поред овога негативног циља, имао је кабинет Цинцармарковићев и други, позитивни да створи нови ослонац за Краљеву политику, у облику новог Народног Представништва, опет из Либерала и Напредњака у првом реду, не искључујући ни радикални елеменат; а ако би се ценило по саставу владе, радикални елеменат био је у њој, квантитативно бар, прилично заступљен, и ако су се о квалитету ових Радикала у Министарству, Краљ и Радикална Странка веома разилазили у мишљењу. Другим речима: Кабинет Цинцармарковићев био је ново издање владе др. Владана, наравно, слабији по саставу. А главна разлика између ове две, по задатку истоветне владе, била је у томе: што је влада др. Владана искључивала сваку радикалну црту.

И док је програм владе др. Владана био програм самога Краља, и његова оца, нова Цинцармарковића влада желела је да има свој програм, бар пред јавношћу. Јер неће нико претпоставити, да је Краљ Александар после пропасти „Фузије“ дигао руке од политике и државних послова. На против. И по томе и у програму нове владе могло је наћи места само оно, што је Краљ хтео и допуштао.

Али се осећала величина прелома у промени од 6. нов. 1902. да је и Краљ осећао потребу, да његова нова влада буде, колико се бар може, популарна.

Програм владин објављен је 21. нов. 1902 (Срп. Нов. бр.

255). У њему је наравно мишљено на све, што се сматрало за потребно, и у спољној и у унутрашњој политици и за ову последњу, као постулат свега, свакојак је лежао у изјави владе, како ће „нарочито старање поклонити одржању строга(!) реда у земљи“. Није тешко погодити и на чију је адресу ово управљено.

И онда долазе посебне тачке програма: о финансијама, војсци, чиновничком питању, просвети, свештеничком стању, подизању железница и т. д.

Но најистакнутија је, несумњиво, тачка програма о Ревизији Устава. „Краљевска ће влада предузети да се редовним путем изврши и Ревизија Устава“... „Као прва тачка биће укидање Сената“ — оног Сената, за који Краљ говораше, приликом доношења Устава од 1901., да је установа Сената његов *conditio sine qua non*, и да без Сената нема Устава, док се сада као „прва тачка“ истиче Устав без Сената.¹

Да је генерал Цинцармарковић поштено мислио, кад је овај Програм објавио, не може подлежати сумњи. Али, ако је игде на месту позната изрека, да је „пут у пакао исплочан добрим намерама“, то је било овде. А Краљ Александар, на жалост, није ни једну од толиких влада одвео у рај.

Јер, ако се постави питање: Зашто је управо и образована ова влада? онда се на исто не може пре одговорити, док се не би одговорило и на питање: Зашто је напуштена „Фузија“? која је Краљу била послушна у свему, наравно за користи, које је имала она и њени чланови. Као што је одговор на оба ова питања један исти и кратак: Краљ је тако хтео! — тако се и за ову промену може само нагађати један тајанствен узрок.

На име, зуцкало се, да је и Краљ Александар дошао до увиђавности, о баласту који је на се натоварио својом женидбом са Драгом Машин, и да се у души његовој формирала намера, да се тога баласта ослободи. То је, као имала да изврши влада Цинцармарковићева, уз припомоћ људи и странака, које су несимпатично примиле његов брак пре две године.² Ко је познавао притворство Краља Александра и променљивост његових назора, па и осећаја, имало је пуно разлога да верује у ову верзију о удаљењу ове до-

¹ Председник Министарства дао је одмах и лично следства намери о укидању Сената, положио оставку на чланство у Сенату. Њему је у том следовао и други генерал, Сенатор Драг. Франасовић. Доцније се без сумње одазвао жељи Краљевој и Сенатор Сима Несторовић, па и Мих. Поповић Али, за чудо, друга два генерала Мишковић и Срећковић откажу ту услужност, не хтевши Краљу „вратити“ свој мандат.

² О раздвајању Краља Александра са Краљицом Драгом, писао је и П. Тодоровић у своме „Огледалу“ од 1904. Нарочито се истиче чланак „Краљев брак“ (Огледало бр. 67. стр. 857), где се наводе и изрази Краљеви, говорени Тодоровићу и наговештења; о намери Краљевој за развод брака, може се читати и у другом чланку „Огледала“ а нарочито у 19. наставку, св. 87. стр. 1087. под насловом „Краљева тајна“. Ту се износи баш Цинцармарковић, као човек, намењен за тај велики задатак. Све је писано наравно, фелетонистички, али и други извори као што ћемо видети, говоре да је било и стварне подлоге.

бросрећне Краљице. Но на ову ствар ћемо се вратити доцније, када се ова влада буде стабилизовала, и добивени резултати на изборима за Нар. Скупштину буду дали довољно основа, и за ове, као и друге планове, у вези са прокламованом Ревизијом Устава.

Новоосновани лист „Слога“ имао је бити тумач владиних намера и инструменат за њену одбрану од евентуалних напада.

И ако не одмах, али првих дана нове године, влада доноси формално решење (7. јан. 1903): „да се предвиђени дефицит за 1903. уништи средством штедње...“ А да би увела што више реда у финансирању, влада (4. апр.) добија Краљеву потврду на воти-рани „Закон о држ. буџету“, који Краљ није хтео у своје време да потврди.

Поред старања нове владе, да се у држ. управи васпостави штедња у издатцима — што је она одмах и почела спроводити и не без осетног, у цифрама израженог успеха — овим смо изложили главне црте створенога политичког положаја, у колико је он у Влади. У недостатку Нар. Представништва, које би одобрило буџет за следећу 1903 год., Влада је премапотписала указ, да буџет из 1902 важи и за 1903 са оградом: „до састанка Нар. Представништва“. Пут, истина, за ово није био правилан ни сагласан уставу, али се морало ударити „преким путем“. Рука Краља Александра већ се осећала у руковођењу држ. пословима. Први мост је већ срушен, сва је прилика, да ће и далеко важнији доћи на ред.

Остало би нам да видимо и дејство владине појаве на остале слободне политичке факторе. Но пре тога нужно је, за разумевање онога што ће у току догађаја доћи, да бацимо један сумарни поглед на положај самога Краља Александра у овом моменту.

XII.

Краљ и његова свемоћ и немоћ. — Краљ Александар је при крају десете године своје владавине, која је — по познатом збачењу Намесништва — отпочела 1. априла 1893. Верна и доследна овом своме почетку и пореклу, владавина Краљева била је за све време својега трајања бурна, пуна прелома и скокова сваке врсте. Преломи ови за живота Краља Милана, знатним делом и с разлогом, приписивани су и њему; али се показало, да их Краљ Александар уме и сам да изводи, не само без оца, но, као што смо видели, и против оца; а увек противу мира и спокојства земље којом влада.

За ових непуних десет година, Краљ Александар је променио шеснаст разних влада и праваца. Министарство генерала Ц. Марковића шеснаесто је, дакле, у том шареном низу. Измењани су сви правци, све Странке и сви политички људи, који су у опште могли доћи у Краљеве комбинације. И што је најгоре, сви су ти људи излазили, или боље речено избацивани из акције, да употребимо један познати либерални израз из 1893: „са једним искуством више и једном предрасудом мање“. Краљ Александар је саламао људе и пол. Странке без разлике, како оне, који су покушавали да се

одупру, тако и оне, који су запливали у његове воде. Мислимо, да смо за ово тврђење на претходним листовима изнели доста доказа.

Радећи тако, Краљ Александар је најзад постигао један „успех“. Наиме, допадало се то коме или не од савременика, сваком је се ваљало помирити с мишљу: да је Краљ Александар, у времену у коме смо са својим разлагањима, т.ј. на завршетку 1902. и са уласком у 1903. годину, био најјачи и једино пресудан политички чинилац у Србији. И то не неком особитом државничком мудрошћу и неодољивошћу владалачкога морала, већ просто силом својега положаја и моћи, која је отуда проистицала, у којој и вероломство није било једини његов порок. Имало је мишљења, да је све то израз и његове одлучности, без које свакојако није било све ово; али одлучност добија своју вредност, ако је у акцији противу сузбијања зла, а помагања добра. У противном је одлучност само један услов више, да свако зло буде горим!

На жалост, и Пол. Странке и пол. људи, у пресудној већини случајева, ишли су и сами у сусрет својој судби. То је долазило од непохвалног суревновања међу Странкама, и њихове нетрпљивости до непријатељства. Ништа их у овом правцу није могло изменити, па ни највећа стечена искуства, да дођу до увиђавности, да је спас њихов био у заједничкој акцији. Ако та акција није могла бити у духу агресивном — јер су на другој страни стајала сва средства за „казну“ — она би исто тако била од осетног дејства у облику такозване пасивне резистенције, или парламентарног бојкота према свакој наметнутој влади.¹ Кад нико не би хтео да је сарадник Краљев, или боље рећи његово оруђе, онда би се и сам Краљ — остав усамљен са својим већ осведоченим пандурима разних категорија — без сумње морао кад тад озбиљно замислити о стању, које је створио. Место тога, сваки његов корак, намера, акт, нашао је, и то врло брзо, својега носиоца и извршиоца.

Тако је постепено Краљ Александар — нешто својом агресивношћу, а више слабошћу других — постао једина политичка моћ у Србији. На тој кулминационој тачци био је он, и по други пут, када је видео срзавање и пад и послење политичке организоване заједнице: „Фузије“ радикално-напредњачке. Ма како да је рамала ова чудна пол. творевина и мешавина два најсупротнија елемента, које је Краљ Александар формално сабио у једну целину, она је ипак бројала у својим редовима све, што је јачега и виднијега било у обе Странке, које су је састављале. До оцепљења „Самосталаца“ и сем оно мало Либерала у Скупштини и Сенату, није готово ни било ван ње какве знатније утицајније чињенице. И ова је се знатна чињеница сва ставила у службу Краљевих намера, наравно и за своју сваковрсну корист. Па ипак, и то јој није помогло, да не умре пре исцрпљења свију својих сила, неком врстом насилне смрти, као и толике њене претходнице.

¹ Познат је и случај из 1924. године у Француској, када је Парламент одбио да ради са владом Председника Републике Милрана, услед чега је и он одмах дао оставку висока ки почасни положај.

Образовање по том „ванпартијске“ владе генерала Цинцар-марковића, била је нека врста последњег триумфа краљевог. Он је сматрао, да сад не остаје више никаква препона, да влада савим по својој вољи и да не мора ни с ким делити своју пуну власт и утицај, сем са Владом, коју је сам створио и евентуално, са Скупштином, која ће не мање бити извршилац његове воље.

Па ипак, имало је нешто што је спутаваало крунисаног триумфатора на политичким развалинама, да се и он, у свој својој свемоћи, осећао ипак не мање немоћан.

Сем женидбе и свих последица, које је она — и у оном што му је донела у личности Драге Машин, и у ономе, што му је она у промашеном порођају тако брутално отказала — на Краља навалила и она му је, по свему судећи, већ почела постајати као баласт, после чијег би се ослобођења он можда осећао човека; а догађаји који су, изненада, наступили учинили су, да он не дочека да ово крупно питање реши. А, као што смо већ поменули, и као што ћемо даље видети, намере су за то постојале.

То, и све остало, што је окруживало последњег и усамљеног Обреновића V. учинило је, да се он у свој својој свемоћи, ипак осећао немоћан, пред огромним питањима, која су се њега лично и тако блиско тичала, и стајала пред њим, као страшне загонетке, из којих се не виђаше паметна излаза. Јер, има тако положаја у животу, а код владалаца можда више но код обичних смртних, у којима утрне свака људска довитљивост, а почне се помаљати оно последње осећање свију несретника: очајање!

Да ли је Краљ Александар, према својој душевној конституцији, био довољно способан и за ово осећање, ко би то, најпосле знао. Јер, очајање обично наступа после зреле оцене свих околности, узрока и неотклонимих последица; а Краљ Александар није никада био пријатељ зрелих оцена. Но, он је ипак стајао на једној ивици, под којом зјапи дубока провалија, коју му је ваљало прескакати, да би изашао на чистину и стао једном на чврсту земљу. Све је зависило од тога скока! Промена од 6. новембра 1902. био је, по свему судећи, први његов корак на томе тешком, а тако магловитом, непознатом путу.

Остало ћемо видети, и то у не више тако далеком року...

XIII.

Политичке Странке после промене од 6. нов. 1902. — Ваља нам се и на њих осврнути у овом значајном моменту, јер је промена од 6. нов. 1902. по себи самој, важна и с обзиром на стање, које јој је претходило, а нарочито с обзиром на правац догађаја, који ће јој даље следовати.

Но погледи Странака били су унапред предопређени положајем сваке од њих.

И ако су две фузионисане Странке — Радикали и Напредњаци — овом променом у првом реду погођене, за чудо, да су

оне, нарочито радикална, најблаже реагирале. Односно саме промене, новопокренути лист Радик. Странке, „Уставна Србија“ у својој „Првој речи“ вели: да неће „поћи трагом оних људи, који су готови, да у свакој политичкој промени, која не одговара њиховим парт. рачунима, виде акт неуставности и незаконитости...“ Радикали не желе, дакле, да на првом кораку расположе Владу противу себе. Али су за то Радикали против Ревизије Устава, што је у Програму владином. „Устав од 6. априла, вели „У. С.“ још није сав ни уведен у живот, те се нема никаква довољног искуства о доброту и погрешности појединих његових одредаба, или њиме створених установа...“

Овај је приговор посве био уместан. Али то није био разлог за овакво држање Радикала. Оно је потицало из користи, које је Устав од 1901. дао Радикалима, заузећем истакнутих и некретних положаја, док су они предосећали, да би их Ревизија Устава лишила тога, делимично или и савим.

И Напредњаци из „Фузије“ слично су се изјаснили у заједничком Органу „Дневнику“. Али, изгледа, да су се Напредњаци у заједници са Радикалима били већ толико саживели, да су, поред осталог и ово изјавили: „Да је Радикализам, оличен у Радик. Странци, која је прихватила Устав од 6. априла и споразум од истог дана, за Србију, не само потребна, но и једино могућна демократија и бив. Напредњаци, потписници Споразума, потпомагаће и делом и речма ширење у народу идеја Радикалне Странке...“ Ако је ова изјава, у свом завршном делу, необична с погледом на негдашње (после 1882. и даље) односе напредњачко-радикалне, она није безразложна у свом првом делу. Јер Радикали, улазећи у „Фузију“ и примајући значајне и конзервативне одредбе Устава од 1901., свакојак су далеко доле сишли са лествица, са чијих су висина негда махали првеним барјаком и игнорисали и власт и државно уређење савремене Србије и стања у њој, а прерогативе владалачке у првом реду.

Самосталци су међутим најенергичније сусрели нову владу и њен програм. Еманципујући се све више од старог радика. стабла, они су све јаче истицали свој нови програм и своје држање, тако обележено већ у Скупштини, првој после новог Устава. Узевши „Одјек“, као свој орган и, на протест негдашњих покретача овога листа (из радикалне средине) они самосвесно одговарају у том истом, сада своме листу: „Кад застава на бојном пољу падне, заставник је онај друг, који је први узме... Заставник је — вели даље, том приликом, Љубомир Живковић — данас Радикална Левица“. И Левица је остала при своме, без попуштања и до краја.

Што се пак саме владе тиче, Самосталци њену појаву просто сматрају као акт насиља. „Нека се, вели „Одјек“, Ц. Марковић не ослања на многе примере некажњивог насртања на један народ и његове уставне тековине!...“ „Једног дана, када се понос народни прене, кад се страх умртви, кад јавни морал добије јака поткрепљења, кад се прегажени закон узбуди, кад се укинути Устав по-

дигне, могу, тај погажени закон и тај укинути Устав, да затраже задовољења и да страховито ударе на своје крвнике... Сваком насиљу мора доћи крвав крај, а пре а после!“ У моменту, кад су објављене ове речи, могле су оне изгледати као егзалтације пролазнога утицаја. Али, с погледом на оно, што ће кроз не тако дуго време у истини наступити у Србији, ове су речи на висини правог пророчанства у погледу „крвавог краја“. Али то — као што ће се кроз догађаје видети — није био ни народ, ни закон, ни Устав, од којих би се могла очекивати ова страховита одмазда. Таква су се осећања — што ће догађаји тек обелоданити — зачињала у сасвим једној другој средини... Али горње изразе не можемо, а да их не сачувамо од заборавља. Од куда су овакве инспирације могле доћи ономе, из чијег су пера потекле, овде је споредно; сем, ако и оне нису синоним оне чудне изреке, по којој је често „бољи и крај с ужасом, но ужас без краја!“

Но, изгледа, да је промена од 6. нов. највише комешања произвела у Либералној Странци, и то у два, посве супротна правца, који су потицали из целокупног стања и поцепаности ове Странке. Томе су биле израз и две Конференције два Либерална крила, и на њима донесене одлуке, разуме се, супротних тенденција. Те две групе имале су, своја већ позната вођства: једна Авакумовић — Рибарца, друга Ј. Андоновић — Ж. Величковића, коме је, изгледа, резервисана видна улога за скору будућност.

Док су Либерали прве групе на својој Конференцији 21. новембра, сазватој у Београду, донели одлуку: да се захтева Ревизија Устава, доносеног „без учешћа Народ Представништва“, а у погледу нове владе „да се акција Либерала има продужити противу Кабинета Ц. Марковићева, који не одговара духу данашњег уставног реда, ни фактичним одношајима у земљи“. Орган овог крила постаје „Српска Застава“, а сама ова Конференција је белега у досадашњој учмалости овог дела Странке, чија су се два вођа периодично марили и разилазили. Но, има се додати, да је „Срп. Застава“, за неко бар време, била најизразитији весник опозиције, која је у наступелим догађајима, Авакумовићу и др. осигурала, као што ћемо видети, знатне улоге уз оно, што је Авакумовић својим личним садејством, сам допринео улози, која му је предстојала.

После десет дана, 1. дец. 1902. јавља се и Конференција друге групе. Њене су манифестације биле на династичкој основи, јер ће се ови Либерали: „верни и постојани у традицијама од 1858. руководити и од сад интересима престола и Отаџбине“, но уз то „сажаљевајући и осуђујући сваку појаву у Либ. Странци, противну, овим традицијама њеним“, што је било на адресу представника прве групе. И ови ће потпомоћи Ревизију Устава; програм владин налазе, да би, ако би био извршен, задовољио опште потребе. И ова група оживљује стари орган Либерални „Српску Независност“, и бира — као и прва — Одбор за руковођење послова у смислу донетих одлука. На овој Конференцији виде се присутни доскорашњи посланици Народне Скупштине, оне из 1898. до почетка

1901. Све је указивало, и по вођама ове групе, и по присутнима на Конференцији, као и по одлукама донесеним: да ће ово бити група, на коју ће се и Влада ослањати и радити за што већи успех њен на изборима.

Писац овог дела није био ни на једној од ове две Конференције. На првој због личних разлога, који су имали корена у недавној прошлости, све и да би се он иначе најрадије нашао на тој страни; на другој пак није био, што на тој страни није се јављала никаква нова идеја, док се давно показало, да Краљ Александар, кад му дође воља или потреба за какву своју промену, он тада и саму љубав и вољно следовање толиких, у свему одличних људи, не рачуна ни у што, и прелази преко свега са пуно безобзирности. И ако је Јеврем Андоновић долазио, и, после Конференције, молио писца, да приђе тој страни, и ако је уверавао — а то је уверавање било лојално мишљено — да ће спалити свих 10. хиљада готових прогласа, и штампати толико нових, само дм писац даде свој потпис на исти — писац је остао при својој одлуци, и био је даље само гледалац догађаја. Али, као што ће се видети, и то га није, доцније, спасло од нових каламитета *sui generis*.

Тако мобилисане Странке ушле су у нову 1903. годину. Оне су пре представљале слику и својега и међусобнога разједињења, јер су давале ову разноликост и назива и праваца:

Код Радикала:

Старији Радикали или „Фузионаши“ — са „Уставном Србијом“. Млађи Радикали или „Самосталци“ — са „Одјеком“.

Код Либерала:

Група Авакумовићева — са „Српском Заставом“. Незасисни Либерали — са „Српском Независношћу“.

Код Напредњака:

Група из „Фузије“ или самозвани некомпромитовани. Група ван „Фузије“ али међу њима компромитовани, обе без листа.

Влада Генерала Цинцар-Марковића, наоружана краљевим ауторитетом, ушла је у нову годину и у борбу са већином горњих политичких група, од којих ће из две, као што је то Краљ учинио и 1898. произаћи нова, влади повољна Народ. Скупштина. Али дотле ће имати да се прође кроз крупне промене и чудне преломе.

ГОДИНА ХИЉАДУ ДЕВЕТ СТОТИНА ТРЕЋА

I.

Осврт на деветнаести век. — Години, коју исписасмо као наслов овог одељка, суђено је било, да буде знаменита историјска година Краљевине Србије. Она је завршна година у првом столећу васкрсле Србије, великом столећу, које почиње 1804. године, када је зарудила зора слободе у Србији, првим, Карађорђевим, а да се развије и учврсти другим, Милошевим устанком. Године и деценије, у току целог деветнаестог века, тако знаменитог за Српски Народ и за нашу ужу отаџбину Србију, испуњене су бурним догађајима: прво устанцима, за тим бунама, превратима, прогонствима и убиствима владалаца, уставним покушајима и уставним уређењима, ратовима, успешним и неуспешним, али у исто време и културним напорима у свима правцима јавног савременог живота. Ипак, сви ови културни напори, који су, као свој резултат, дали политичку, моралну, интелектуалну, материјалну и сваку другу страну данашње Србије, како државе тако и народа, нису могли изменити главни, т. ј. бурни карактер целог деветнаестог века, века Србијиног васкрса и препорођаја. Може се рећи, да је народ у Србији проживео цео тај век готово у сталној револуцији, са релативно малим интервалима мира и спокојства.

1804. диже Карађорђе народ на оружје, и скоро десет година Србија беше ратни стан, без престанка и одмора. Али се и у том херојском ратном окршају створи први облик државе.

1813. сустиже Србију, стицајем прилика, катастрофа тако силна и општа, да изгледаше, да су све тековине првог устанка за свагда нестале. Али тако само изгледаше, јер је морална страна првог устанка надживела материјалну, и после једва осамнаест месеци, јавља се

1815. други устанак са Милошем Обреновићем на челу, који, и ако није имао ни трајање, ни ратну славу првог устанка, имао је у даљем развоју, као реалан велики политички успех: васпостављење Србије, и дефинитивно стварање нове државе, са свима њеним атрибутима, и ако са свима манама савременим, како у вођа, тако и народа. Из тога су изашли нови потреси.

1817. паде глава Војда Ђорђа Петровића, који се те године беше вратио у Србију, да се одатле понова крене свеопшти хришћански устанак на Балкану. Смрћу Карађорђевог, Милош — нови земаљски поглавар, човек неоспорно великог организаторског та-

лента — остале сам господар ситуације и рађаше по свом нахођењу; на жалост, често пута осино и самовољно. То даде повода првој отвореној побуни, која је (сем претходне омање „Абдулине буне“ 1821.)

1825. позната под именом „Ђакове буне“, са центром у Смедеревској Јасеници, у чијој је средини и Карађорђе убијен. Но побуна ова би угушена без уштрба за врховну власт Милоша Обреновића, који и даље продужи управљати земљом, и ако са доста успеха за њен развој и напредак, ипак на начин, који је духове одржавао под осетним притиском и с тога у сталној трзавици. Али видни успеси Милошеви — кога Нар. Скупштина 1827. огласи за наследног Књаза — нису дали, да незадовољство избије тако брзо и по њега још тако опасно.

1830. постигава Кнез Милош — после успешног руско-турског рата у 1829. — највећи дотада успех, добијањем царског фермана, којим се ујамчава Србији слобода унутрашњег уређења, наследност у породици Обреновића, и проширење граница Србије све „докле је Карађорђева стража чувала“. Но, ово постављање нових граница могаše бити извршено тек 1833. услед турског оклевања. Али ни то није стишало духове у земљи, који су се перниодночно бунили, и

1835. јавља се, по својим размерама знаменита „Милетина буна“, која није, срећом, знатна по каквом крвопролићу, али у толико више по последицама:

Исте године 1835. на Сретење, би сазвана Нар. Скупштина у Крагујевац, на којој Кнез Милош изнесе и прими први „Устав Књажевства Србије“ назвази „Сретењски Устав“, којим су, на довољно либералан начин, утврђена сва јавна права и одређен делокруг свима земаљским властима, почев од првих држ. фактора: Кнеза, Скупштине и Совјета, па до општине.

Али, као да је уставна стега за Милоша Обреновића, као Кнеза, била доста јака, и већ после кратког времена и овај први Устав постаје беспредметан. Кнез Милош га је практички игнорисао. Његово одстрањење изазива ново зло, и мешање у унутрашње послове Србије од стране Турске и Русије. Тако цар турски, Махмуд, у споразуму са царем руским Николом I. као „покровитељем“, намете Србији, у облику „Султанског Хатишерифа“, нови Устав од 10. дец. 1838. године. У њему се Кнежевина назива турска „Провинција Србија“, и октроише јој се устројство мимо вољу и Кнеза и Народа. Као главна тачка Устава, био је његов чл. 17. којим се седамнаест „Совјетника“ стављају под нарочиту заштиту Порте и „неће моћи бити збачени — говори Султан кроз свој хатишериф: — без узрока, докле не би било доказано, код моје Високе Порте, да су се они учинили повини због каквог преступленија, или због нарушенија закона и уредаба земаљских.“

Овим је била пресуђена и судба Династије Обреновић, а у првом реду, за сад, њеног основаоца Кнеза Милоша. Сви вођи незадовољника са Петронијевићем, Симићем, Вучићем на челу, осе-

ћајући се у Совјету и иначе сигурни, — а тајно подстрекнути од Порте, која се бојала Милоша — најпоследње су учинили последњи одсудан корак и идуће године

1839. Милош Обреновић I. би удаљен из Србије, давши 1. јуна т. г. своје „Отреченије“ т. ј. абдикацију; а на престолу га замени болесни син Милан Обреновић II., а овога ускоро млађи син, Михаило Обреновић III. Но и он за кратко време. На име:

1842. би протеран и Михаило Обреновић III., и ноћу, између 26. и 27. августа т. г. побегне у Земун испред „волненија“ побуњеног народа, кога је предводио један страховити демагог, Тома Вучић-Перишић, од тада названи „Предводителъ народа“.

Тако је било извршено и збачење и саме Династије Обреновића, чији су представници: Милош и Михаило од тада живели ван земље, поглавито у Влашкој и Аустро-Угарској, где је Милош имао огромна имања (спахилуке).

На престо српски дође друга династија: Карађорђевића.

Александар Карађорђевић, син Карађорђе, би изабран за владајућег Кнеза српског и потврђен од Порте и Русије, а да влада по турском Уставу од 1838. Људи, који су ову велику промену извршили — када су се назвали „Уставобранитељима“ (т. ј. турског устава од 1838) — заузели су сва најважнија места у држави: Владу и Совјет, и саревњиво чували поглавито турско видно благовољење, које им је гарантовало сигурност положаја. То је само угрожавало општи положај и давало повода мешању турском и руском, и новим незадовољствима која су доцније кретала на отпор и унутрашњи судар свих главних фактора. Али су велики савремени европски догађаји (Револуције од 1848., Кримски рат и др.) скренули општу пажњу на се, и у Србији је настајао, бар релативан унутрашњи мир, за које је време она направила знатне културне напретке, очувавши, у ова бурна времена, своју државну самосталност.

1848—49. Србија је узимала активног учешћа у знаменитом српско-народном покрету преко Саве и Дунава, познатом под именом „Маџарске Буне.“ За неко време изгледаше, као да је нестало границе између новог Војводства и Србије. Оно што се радило у Карловцима, одјекивало је у Београду и свој Шумадији и обратно.

„Маџарској буни,“ коју је дотукла војска цара Николе I. следова ускоро страшна „Кримска војна“, где је сва Западна Европа с Турском напала на Русију, на чијем је полуострову Криму био судар зараћених сила, по чему се и цео рат 1855—56. назива „Кримски рат“.

1856. Париски Конгрес Мира, који је извео начисто положај створен Кримском војном, санкционисао је и државно-правни међународни положај Кнежевине Србије, гарантујући њену територију и самосталну управу, стављајући је уједно под заштиту свих Вел. Сила, место досадашњег једностраног, често проблематичног „покровитељства“ Русије и „благоданности“ Турске. Од тада се силе потписнице Париског мира, у дипломатској историји Србије, називљу: „Гарантне Силе“ или „Гарантни Дворови“.

После тога у Србији се јавља старо зло, старе међусобице и овога пута нове династичке борбе.

1857. већ се јавља једна завера противу живота кнежева, но која је у покушају откривена и осуђена, а њени учесници, махом Обреновићевци, са Председником Савета и министром С. С. Тенком на челу, под суровим поступањем одведени у затворе. Али се у народу јави потајна струја за Обреновиће, и нађе својега оваплоћења на општим изборима, а за Скупштину, која се састала у Београду о св. Андреји, 30. новембра.

1858., о Свето-Андрејској Скупштини, извршен је тај преврат. Династију Карађорђевића заменила је понова васпостављена династија Обреновића, повратком Кнеза Милоша — тада већ старца у дубокој старости — на престо, кога ускоро замени, 1860., син му, Кнез Михаило. По навршетку даљих десет година од повратка Обреновића, за које су се време стабилизирале прилике у земљи, и у народу се будиле велике наде, под Кнезом Михаилом, за будућност и ослобођење

1868. би убијен Кнез Михаило Обреновић III у Топчидеру, 29. маја по подне.

Немајући директних потомака, лоза Милошева, која се у правој линији гасила са сином му Михаилом, који није имао деце, а раније и са женом раздвојен, изгледаше тада као за свагда прекинута. Али се пронађе један једини мушки члан породице Обреновића, Милан, син Милоша, сина Јевремова, брата Милоша Обреновића I. И он би проглашен као малолетан, за Кнеза, као Милан Обреновић IV., и земљом управљао Намесништво (1868—1872).

Кнежевско Намесништво изврши једну мирну револуцију, доношењем Устава од 1869 године, којим се обара царски хатишериф (Устав) од 1838 и законодавна власт са Савета пренаша на Нар. Скупштину. Нов живот, са слободним Скупштинама, неприкосновеним посланицима, и одговорним министрима, дао је давно жељене одушке; и дотле скоро перманентна династичка борба, нашла је својег природног одлива кроз свакогодишње дебате скупштинске. Министри су падали, владе су се мењале, али је династија имала чвршћи положај.

То је била последица новог Устава од 1869.; али она је изискивала и један услов за свој коначни успех. Тај је услов био: мудрост и умереност на страни владаоца, који после пола столећа сваковрсна самовлашћа на престолу, постаје уставни Кнез. Али, као што знамо већ, другостепени Обреновићи, Краљеви Милан и Александар, тих особина, на жалост, нису имали. И то је имало трајних последица и производило толико трзавица.

1876—78. улази Србија у рат са Турском, за ослобођење и уједињење подјармљених Срба у Босни, Херцеговини и Ст. Србији, излазећи из рата са прокламовањем независности Србије и проширењем граница, после Конгреса у Берлину 1878. На две године по том силази са управе државне Либерална Странка 1880.

1882. једна жена извршује атентат на Краља Милана у Саборној беогр. цркви, али метак промашава.

1883. услед осиноности Краља Милана, изби велика „Тимочка буна“, која је захватила била цео тимочки крај, и преко Алексинца дохватила беше део Поморавља; али је угушена брзом интервенцијом војне силе и завршена Преким судом у Зајечару. Буна коју је извршио оружан народ т. ј. стара „народна војска“ тимочнога краја, беше кренула са девизом „За Устав и Нар. Скупштину“, али да је успела, свршила би се вероватно поновним свргнућем династије Обреновића.

1885. следује буни, кратко-времени рат са Бугарском, да се кроз три деценије још крвавије настави, у необичним паникама а с победама Србије.

Овим политичким несрећама, следовао је и раздор у самој Краљевској Кући, који се завршио насилним разводом брака између Краља Милана и Краљице Наталије (која доцније 1902. преврће вером и прелази у католичанство!) То је све уздрмало положај Краља Милана, који је још са сином јединцем оличавао династију.

1889. Краљ Милан, пошто је претходно дао Устав од 1888 године, добровољно абдицира и силази с престола, (одриче се за тим и свих права, чак иступа доцније из српског држављанства!) у корист малолетног сина Александра, постављајући, према Уставу, актом абдикације и Краљевско Намесништво.

Али је суђено било, да млади Краљ Александар, наследник Краља Милана, по фаталној судбини, не сачекав ни своје пунолетство

1893. првог априла, обарајући Краљевско Намесништво и тадашњу владу, насилно предузме краљевску власт. Акт је овај, по себи необичан, у толико више падао у очи, што је погађао Либералну Странку, која је од 1858 важила као Странка династичка, јер је она била та, која је вратила Обреновиће...

Какве су улоге, у току ових сто година, до 1858 и од 1858 године, имале разне политичке, старе Странке: „Уставобранитељи“, Обреновићевци, Карађорђевици; а за овима нове модерне политичке Странке: Либерална, Старо и Младсконсервативна названа Напредна, и најмлађа од њих Радикална, изнесено је на листовима овога дела, у све четири књиге његове, кроза све време од 1858. па до 1903., у којој смо, години, ево, сад са нашим посматрањима.

Ове, 1903-ће године, ми смо дакле у десетој години владавине Краља Александра I. Обреновића V. а у четрдесет шестој од поновног повратка династије Обреновића на престо у Србији.

Та је владавина младога Краља изложена на листовима Књиге III. и IV. овога дела.

С тога прекидамо даље набрајање низа великих догађаја, доведе наведених, и којима је испуњена стогодишња историја Србије од 1804. до 1903. године, и настављамо прекинути конац догађаја, који смо довели до краја 1902. године; а улазећи у 1903. годину.

Та је година и наслов овога одсека; јер, рекосмо у почетку истог одељка, да је овој 1903. години суђено, да и ова буде знаменита историјска година, као и многе њене претходнице, које доведе набројасмо.

* * *

У нову, ову 1903. годину, ушао је — бавећи се у Нишу — Краљ Александар I са обичним расположењима, готово весело; јер је већ било, по нахођењу Краљеву, више но извесно, да је он бацајући једну по једну странку и владу, најзад, по своме схватању, успео, да рашчисти терен и прокрчи пут за сасвим нове своје личне и политичке намере, које је инаугурисао променом од 6. новембра.

Ово расположење Краљево, коме није изостало ни расположење Краљице Драге, прелазило је сасвим природно и на њину околину и све оне, који су веровали у „срећну звезду Обреновића“, која је истина за многи облак залазила, али се јављала увек са поновљеним сјајем, наравно, како су увек и ту звезду и њен сјај разумели и тумачили они, који су, заједно са оба последња Обреновића, у свему што је досад било, видели само допуштено поступање, успех и напредак и ништа више, или боље рећи: ништа горе!

Ово оптимистичко расположење краљево, вероватно га је определило, да изврши један, ма и задоцњени, акт пијетета.

Као што је познато, Краљ Милан је умро у Бечу 29. јануара 1901. године, а сахрањен у Крушедолу, јер више није хтео ни мртав у Србију, где је владао син његов.

Две године су прошле од смрти краљева оца, и давно су засушиле и све оне крокодилске сузе, које су за њиме проливане, и свенули у Саборној беогр. цркви венци, који су намењени били да се „положе на ковчег умрлог „првога Краља од Косова“, који је сада мирно почивао у Крушедолу, у гробници, што, је на сред цркве, над којом је стајала плоча од црвена мермера, само са натписом „Књагиња Љубица.“

Краљ се најпосле реши — вративши се 23. јануара са целим двором из Ниша — да на дан 29. јануара ове године, као дан смрти Краља Милана, отиде на гроб оцу своме. С Краљем је ишла са њим свекру на гроб и Краљица Драга, која је са мужем својим, и допринела трагичној смрти његовој у туђини. Тај обданични одлазак објављен је и Прокламацијом, да ће Краљ „неко време пробавити изван отаџбине“. Али се сад догодило нешто, необично по појмовима нашега народа о подушју: Између гроба Краља Милана и сина његова, стао је и овом приликом, као и о погребу, опет Цар Франц Јозеф. Он је послао за Краља свој дворски воз, у Земун му је одредио у сусрет Хрватскога бана Хедерварија, а у Крушедол је послао шефа своје кујне, да спреми даћу оцу Краљевом. Краљ је овде дочекан, као онај, који иде да плаче на туђем гробљу што је била велика иронија у сваком погледу. Велимо иронија; јер ће сваком пасти у очи овај царски церемонијал, по коме је извршен овај поход сина и снаје Краља Милана на гроб његов. И то је примљено све без поговора. И онда није остало друго, но да Краљ, при повратку, у телеграму захвали „на дочеку и гостопримству“.

Па ипак је цео овај поход сматран у двору као нека врста успеха. Није ли то био први пут Краљице Драге „у иностранство“, а умешни бан хрватски, који је заступао цара, са неколико срачуњених комплимената (како је писцу о том причао, тамо присутни Стеван Ђурчић!) још је више засладио овај први и последњи „покајнички поход“.

II.

Даљи рад владин у новој години. — Одложивши, одмах по своме доласку, састанке Народне Скупштине, изневши, ускоро за тим, и свој државни програм, основавши једновременно и свој нарочити лист, учинивши прве чиновничке размештаје, прогласивши и лањски буџет за идућу годину — влада је, улазећи у 1903. годину, продужила све поузданије ићи почетим путем.

Већ 3. јануара 1903 године, влада „закључи“ седнице одложеног Нар. Представништва, не приступајући ипак и распуштању његовом, из тактичких разлога. Али, то се сад већ по себи разумевало, и било је још само питање времена.

Настављено је рехабилитисање личности, које су од последњег Преког Суда за трајања „Фузије“ биле, у незгодном гласу код Радикала. Ускоро за тим беше, по молби, смењен и председник Касације Дим. Радовић (18. јан.), на чије место (9. фебр.) дође члан свадб. кабинета Настас Антоновић, до сада Предс. Гл. Контроле. Ова је смена у највишем суду имала нарочитог значаја. Са штампом је био увелико отпочео рат: „Одјек“, „Срп. Застава“ па и „Уставна Србија“, која тек беше отпочела излазити, били су оптуживани и забрањивани. Држећи се текста последњег закона о штампи, Касација није могла све ове оптужбе и забране полиц. власти одобравати. Док су се Краљ и влада мрштили на ово, ови опозиц. листови хвалили су судове, од којих је похвала велики део пожњео и председник Касације Радовић (напредњак). Позват у Ниш, где се Краљ бавио, он се отуда врати с молбом у цепу, да буде пензионисан, учинивши у ствари лично Краљу уступак, да тамо постави свог човека... док га је опозиц. штампа сматрала као жртву, која изгледа пре кида са положајем, но са убеђењем!

Влада је даље све више уносила системе у свој рад, у колико су поједини Министри све више улазили у послове. Све је ишло с предумишљајем: смењивање чиновника, кметова, скретање целокупне државне машинерије на нов правац, куда је думенисао лично Краљ. Али много што шта није ишло тако лако. Судије су биле заштићене некретношћу судијском; кметови су имали право жалбе на Држ. Савет, у коме су у већини седели људи из бивше „фузије“ и нису били вољни да учине по вољи органима нове владе на збацивању општинских часника. У даљој перспективи и сами избори за Нар. Представништво нису с тога били без бриге за владу, а још и с тога, што су избори свеколико подлежали садејству Државног Одбора, који је по Уставу наименовавао председнике бир. одбора. На све стране су се јављале препреке, и што се даље

ишло, све више, које је препреке оставило за собом одушевљено доба стварања Устава, подаривање великих звања и положаја људима из „споразумних група“, као и двадесетомесечна владавина „споразумних“ влада, из доба „Фузије“, које су, опет, биле у већини радикалне, и при свем опирању Краљевом, и разним подвизима и смицалицама закулисним, умеле том приликом протурити и понешто за своју сигурност, у облику разних закона, установа и у њима заузетих положаја.

Све те творевине, огарантоване самим Уставом од 6. априла 1901., стајале су сада као тврди градови, којима се ни препадом ни редовном опсадом није могло ништа, сем да се дигне у ваздух и сама подлога, на којој су ти градови стајали.

Та подлога био је — сам Устав.

Природно је, да је Краљ Александар бацио свој поглед на ту непробродиму препреку. Али, то је био Устав, који је сам Краљ лично „даровао“; Устав, који је поникао из воље Краљеве и понео облик, какав је сам Краљ хтео и желео.

Како би могао Краљ метути руку на своје рођено дело?! Истина се знало за безобзирност Краљеву; али нико није хтео веровати, да ће се Краљ, после судбе Устава од 1888. године, понова хтети компромитовати и пред Богом газећи свечану своју заклетву на Устав, и пред народом одузимајући му грађанска права, заснована на новом Уставу, и пред целом Европом, као владалац, коме се већ више ништа не може веровати...

С тога нико, чак ни они, који би једним новим државним ударом били угрожени, нису имали толико бојазни са те стране. То би било, мислило се у свима круговима, ако је и од Краља Александра — сувише.

III.

Мартовска демонстрација. — Краљ и влада освојили су ипак терен и, можда само привидно, потисли све живе силе, оличене у јачим пол. Странкама, које су до скоро водиле прву реч у јавности, у Нар. Скупштини и Сенату. Сада је акција тих пол. чинилаца сведена још само на новинарски рад, на критику владе и сликање целог створеног положаја, путем штампе, као што смо већ догде видели. Место тих Странака, против којих је и управљена била цела радња Краљева, формирали су се, споро али постојано, нови политички фактори, или боље речено: нов политички фактор, из смесе Либерала и Напредњака, који је имао, са нешто Радикала, дати основац новој ситуацији и плановима Краљевим.

Али све то није могло из света избацити главне представнике незадовољства, Радикале оба крила, нарочито млађе крило и оне Либерале око Авакумовића и „Срп. Заставе“.

Уз ове организоване Странке, пристајали су и сви они многобројни и анонимни покретљиви елементи, који се у нас, по потреби, подразумевају под именом „Омладине“. То су сви они разноврсни неодговорни представници престоничког друштва, од Велике

Школе горе, па до занатлијских шегрта доле, који (сем великошколаца), и не воде неку политику, јер њу воде Странке, али који — по речима оне народне песме: „кавгу по свијету траже, где је кавга да се онде нађу.“ Политичке групе, нарочито кад су у опозицији, радо су гледале, па и повлађивале овакве елементе, а често се и користиле њима — у демонстрацијама, када се сви „озбиљни“ представници њихови склањају у крај.

У коју врсту и по своме току, а још више по својим последицама, спада и чувена „Мартовска демонстрација“ 1903. године, нећемо овде нагађати. Ми ћемо описати њен почетак, ток и завршетак, па нека сваки себи прави нужне закључке. Једно само можемо рећи: да ако су икада мали узроци избацили велике последице, то је овде случај.

*

Двадесет трећи март т. г. падао је у недељу. За тај дан били су заказали свој јавни збор београдски трговачки помоћници, да протестују против „Правила о односима господара и њихових младића“, и њихових најновијих измена и допуна од стране Мин. Унутрашњих Дела, — налазећи као недостојно за се: да и они морају имати служитељске исправе и фотографије. Тај се збор имао одржати у кафани „Таково“, на Теразијама, недалеко од двора.

Томе, дакле, збору младића, који, као и изјављени повод сазиву, нису, по видимоме бар, имали никакве везе са политиком, било је суђено да буде зачетак једне дуготрајне, бурне, па и крваве „демонстрације од 23. марта“.

Пошто је полиција сазивачима збора претходно објаснила, и о томе им решење издати хтела, да се на њих не односи пропис о служитељској исправи и фотографији, јер трговачки помоћници могу имати „нарочити уговор о служби с господарем“, она им је заказала, да збор не могу држати, пошто је он беспредметан. Али кад је, ипак, у 2 часа по подне кафана „Таково“ била пуна тргов. помоћника, који су пошто пото хтели одржати свој збор — члан надл. теразијског кварта изјави, да власт заказани збор забрањује.

Сакупљени, и ако незадовољни, напусте зборски локал, али се не разиђу, но сви — њих око 150 — оду на Калимегдан, дакле на сасвим супротну страну вароши.

Прво је пало у очи, да је број младића, скупљених на Калимегдану, био сад све већи; али и одатле се трговачки помоћници разиђу на помирљив захтев једног полиц. писара. Тако се мислило да је ствар легла; али није било тако.

Предвојив се, привидно, на две групе, и отишавши у два супротна правца, тргов. помоћници, на велико изненађење полиције, стеку се код Вел. Школе. На једанпут се отвори позадна капија Вел. Школе, из улице „Бука Караџића“, и на две стотине великошколаца споје се са тргов. помоћницима; а ту су већ били пошто је била недеља, и радници и др. слободни елементи. Го-

мила је била сад велика, и узвици „живео Устав!“ дали су јој ново обележје. Није сад била реч о служитељским исправама и фотографијама: демонстрација се ишчаурила као политичка манифестација. Присуство ђака Вел. Школе ударило је нов печат на цео покрет, који, по свему судећи, изгледаше као организован и добро смишљен и комбинован.

Одмах је полиција ставила у покрет и свој апарат, у првом реду, да спречи долазак демонстраната пред двор — јер је гомила кроз Кнез Михаилову улицу кренула Теразијама, дакле — двору.

На најбржи начин заузета је и жандармима препречена улица недалеко од двора, тамо, где се почиње сужавати, са изречном наредбом, да се демонстранти не смеју нипошто пустити да даље, к двору, продру.

Дошавши дотле, демонстранти наиђу на ланац и сукоб је био неизбежан. Под ударцима камења жандарми и полиц. чиновници издржали су на месту, и гомили није остало ништа друго, но да обрне назад. Сада већ раздражена, гомила је тражила да се истражи на други начин и зареди рушити уредништва листова, који нису били уз опозицију. Пошто су прво полупали прозоре на адвокатској канцеларији Живојина Величковића, истакнутог вође т. зв. „Независних Либерала“, демонстранти се окрену на уредништва: „Малих Новина“, „Слоге“, „Вечерњих Новости“ и „XX. Века“, како им је које по реду дошло под руку. Док су се код предњих уредништава и Ж. Величковића задовољили само рушењем с поља, лупањем прозора и гађањем у фирме листова, дошав до последњег уредништва „XX. Века“, које је било у „Дубровачкој улици“, у једном негд. дућану на углу — где је сад угао проширене палате Народне Банке — а спрам „Старог Здања“ (жељез. дирекције) демонстранти су продрли унутра, све испретурали, и сложене раније бројеве листа и др. изнели на улицу и — спалили; а на месту је се могло још видети, силенство хартија, као сламе на сељачкоме гувну.

Одатле им није било далеко прећи на Калимегдан, куда и оду имајући, узастопце за собом оружану полицијску силу, која их је и дотле пратила, а местимице су се и дохватили с њоме.

Изгледа, да је сад настао психолошки моменат, када је са свим природно, демонстрација имала да престане и гомила разиђе. Демонстранти су могли бити задовољни оним, што су од двора до Калимегдана починили; а и полиција исто тако, имајући демонстранте тако рећи ван вароши и збијене у један крај, одакле им је требала дати одушке да се разиђу. Али стоји и то, да је раздражење на обе стране било на врхунцу. И кад је полиција извела прво ватрогасце, да још кроз улице Кнеза Михаила, прскањем растерају гомилу — чуо се први пуцањ. Полиција (Види комунике Управе вар. Београда у „Срп. Новинама“ 74. од 2 априла 1903) тај фатални први пуцањ ставља на терет демонстрантима. И онда су страсти проговориле кроз грлиће од пушака, и наоружана жандармерија почела је гађати на Калимегдану демонстранте и пуцњи

су одјекивали као у планини. То није био н. пр. један плотун који се у моменту деси и учини што учини; то је било пуцање у размацама, са нишањем у појединце, као на зечева... Кад први жандармски пуцањ није дезавуисан од стране власти, онда се гађање наставило, и даље нико од власти није у томе жандарме уздржао.¹

Али, није се свршило само између полиције и демонстраната. Тражена је војска, и у мрак се јавила коњица. Многи официри су, они ван строја, који су се овде онде нашли при појединим сценама, сузбијали жандарме и одгонили их, да тако спасу понеког дерана. Тиме је, очевидно, укрштана акција полиције и испунило се, ма и у маломе оно, што је у једном разговору с Краљем Александром, рекао овоме, стари политичар Владимир Јовановић. Претресајући, некако баш у ово доба, незгодну политичку ситуацију, Јовановић је давао помирљиве и мудре савете: да је „последњи час, да се приступи извођењу уставног и парламентарног живота у Србији у правом облику његовом“. „Не похита ли се то учинити, додао је Јовановић: „онда није далеко моменат, у коме можете доживети да војска фратернизује са грађанима противу реакције и државних удара, којима се у ваше име Србија упропашћује.“²

Једва дубоко у ноћ 23. марта престали су последњи пуцњи и сабијени демонстранти како тако нашли су излаза, и отишли. Но варош је и даље носила све знаке ванредног стања.

¹ Резултат је тога био, што су на страни демонстраната: на место убијена 2, и „једна несрећна жртва“, једна слушкиња, коју је залутао куршум нашао и на место убио. Од тешко рањених 5. један је одмах умро (то су 4. мртва) а остали су пренети у болницу. Лако рањених само 3., што ће рећи: на 8. које мртвих, које тешко рањених, само 3. лако рањена. Жандарми су, дакле, гађали из близа и присебно, сваки метак са предумишљајем. Са своје стране, полиција је навела, да је пре употребе оружја, био „повређен“ члан Р. Остојић, „сав изубијан“ писар Туцаковић и „неколико жандарма су повређени неки теже, неки лакше“. „После овако варварског понашања руље“, вели се у горњем комуникеу: „акција власти морала се појавити као неопходна...“ Од тада је настало пуцање, са напред наведеним резултатом, коме се у комуникеу Управе, додају повређених још 16. жандарма, али погинуо није ни један. При свем том, остаје отворено питање: од куд овај обрт на страни полиције, и не само употреба оружја, но и онако хладнокрвно гађање и за тако дуго време; јер су дубоко у мрак одјекивали пуцњи? Отворено је, даље, и друго питање: да ли је дворски телефон остао миран и неутралан, а Краљ Александар, према ономе што ћемо ниже навести, уздржљив, и да ли није са те стране дошао импулс, за акцију, која је на пушчане цеву избила?

² Овај свој говор с Краљем Александром, због датог му повода од стране „Српске Заставе“, изнео је Вл. Јовановић под својим потписом у листу „Штампи“ бр. 169. од 10. јула исте 1903. године, а напис је његов носио наслов „Пред судом историје.“ Ово саопштење Вл. Јовановића, колико је вредно у целини, толико је важно и са друге једне драстичне изреке Краља Александра, ту изнесене, и која баца светлост на догађаје, па и на демонстрацију од 23. марта... Краљ је, вели Јовановић, почео претити опозиционарима, па је једном приликом и преда мном рекао: „Ако треба (за одбрану престола) да одлете пет — десет хиљада глава, нек одлете!“... „Ја сам му, вели на истом месту Јовановић, одговорио: да његове претње могу само распалити политичке страсти, па изазвати борбу, која га може стати не само круне, но и главе.“ А после оне крваве демонстрације у престоници, рекао сам му, да ће просута крв кад тад наћи осветнике, и да би му сваки пријатељ истине морао саветовати сто пута пре абдикацију, него гађење у крз својих грађана.“

IV.

Благовештенски државни удар: нестанак и васкрс Устава од 1901. — Сутрашњи дан, после демонстрације — која је оставила мучан и тежак утисак на свима — прошао је мирно, и све се свело на личне разговоре о њој и коментарисање њеног крвавог исхода.

Али је освануће Благовести (25. марта) донело у толико веће изненађење и Београду и Србији и Европи.

Рано у јутру, тога дана, разлетели су се по Београду полицијски органи, раздајући и лепећи на видним местима неке велике плакате. Навикнути на такве ствари, а после оне бурне демонстрације од једва пре 20. сати — налазећи тако што донекле и као природно — грађани су у толико више били изненађени, кад су, бацивши поглед на плакат (какав је један надничар, добивши га од жандарма, донео кући и писцу о. д.), видели: да је то била, ни више ни мање, но „Краљева Прокламација Српскоме Народу.“

После дугог увода, у коме Краљ говори о себи, назвавши се „веран носилац Таковске идеје“, о новом Уставу, који је „пре две године даровао“, о Народној Скупштини, у којој су „избили јаки прохтеви закорачавања овога дела законодавне власти у права Крунина“ и т. д. и т. д. најзад вели, Краљ: „не смем ни часа часити, да нашој отаџбини повратим ред, слогу, сталност и снагу“. И онда Прокламација дословно овим речма изражава вољу краљеву:

„Из наведених разлога обустављам важност устава од 6. априла 1901. на кратко време, а до даље Моје наредбе.“

И, узимајући у руке вршење свеколике највише државне власти, наређујем, што ће силу закона имати:

1. Указ о наименовању сенатора од 6. априла 1901. год. као и сви потоњи Укази о накнадним наименовањима, престају важити као да нису ни постојали. Тако исто сви садашњи чланови Државног Савета стављају се на расположење, према опредељењима § 34. закона о чиновницима грађанског реда.

2. Народна Скупштина, која је изабрана за периоду 1901., 1902., 1903., и 1904. год. распушта се; а мандати изабраних сенатора за периоду 1901., 1902., 1903., 1904., 1905. и 1906. год. престају важити.

3. Престају важити и укидају се закони (сви, који су потекли из Устава од 1901. године); а ступају у законску силу и враћају се у важност: Закон о штампи од 12. марта 1881. год. са доцијним изменама и допунама, и Закон о општинама од 24. марта 1866. год. са доцијним изменама и допунама.

Ове Моје наредбе добивају сву законску силу и важност, чим се у „Српским Новинама“ обзнане, за све власти и грађане. Препоручујем свима земаљским властима да се о извршењу истих старају, а свима и свакоме заповедам, да им се покорављају.

Дано у Београду.

24. марта 1903. год.

У једанаест сати и четврт по подне

Александар с. р.“

Једва су грађани дошли себи од изненађења, и схватили сву величину догађаја и озбиљност ситуације, кад, после непуна два часа од појаве предње Прокламације!¹ — јавља се и друга Краљева Прокламација, краћа од прве, али не мање значајна, упућена такође „Народу Српском“, и која гласи:

Објављујем милом и верном Ми народу: да враћам у потпуну силу и важност Устав од 6. априла 1901. год.

Према члану 106. Устава, доживотни чланови Сената, наименовани по члану 70. Устава, израдиће привремени Изборни закон, као и привремени Пословни ред за оба Дома.

Мандати за прве изборе вредеће: за посланике Народне Скупштине до 21. маја 1907. год., а за изабране Сенаторе до 8. септембра 1909. год.

Свима земаљским властима заповедам, да по њему поступају, а свакоме да се њему покорава; вама свима шаљем Свој Краљевски поздрав, препоручујући милу Отаџбину нашу заштити Свемогућег Бога.

Дано у Београду, у Нашем Краљевском Двору, на Благовести, 25. марта 1903. год.

Александар с. р.“

По астрономском рачунању времена, између прве и друге Прокламације, то јест: од 11¹/₄ по подне 24 марта, до почетка 25. марта, било је једно међувреме од цигло 45 минута или три четврти часа, када је Србија била без Устава. Али за тих 45 минута сурвана је читава једна ситуација: један Устав, неколико политичких закона, заснованих на том Уставу, Нар. Скупштина, Сенат и Држ. Савет, као сви судови, које су установе, у свом личном саставу, такође све произашле из Устава и „споразума“ од 6. априла 1901.

Извршен је, дакле, Државни Удар!

Али тај је удар за разлику од претходних, имао бити sui generis. Јер после протекле три четврти сата, и почетком дана 25. марта, враћен је опет „у потпуну силу и важност Устав од 6. априла 1906. год.“

Све је то извршено Краљевом онипотенцијом, путем наведених прокламација. Влада није имала потребу, да на то даје својега потписа. Она је и сама pro forma у очи суспендовања Устава дала „оставку“, да се после оживљења Устава опет и сама у не-

¹ По себи се разуме да су ове пертурбације представници свију страних држава телеграфски одмах саопштавали својим владама. Тако је учинио и онд. посланик Белгије и по објави прве краљеве прокламације јавио у Брисел: Устав у Србији суспендован. То је било за владу белгијску јасно. Али кад је посланик кроз сат — два опет јавио: Устав у Србији је васпостављен — онда је, каже се, Мин. иностр. дела, обишав посланика, телеграфисао првом секретару свога посланства, да одмах одговори: Како је госп. посланик са здрављем?! То ће рећи: да није полудео јављајући овако луде ствари. Наравно, да тамо нису, на жалост, и о правом учиниоцу свега, боље мишљење имали.

промењеном саставу такође нађе на свом месту — са ког није имала кад ни сићи: За оне три четврти, људи из кабинета генерала Цинцармарковића били су свакојако „приватни“ сатрудбеници Краљеви, да и они са „новим“ Уставом освану на Благовести опет као министри.¹ Указ о наименовању владе почиње речма: „На основу моје прокламације од 25. марта, утврђујемо“ (следеју имена министара).

Укинућем Сената, Скупштине, Савета и Судова, а за оних 45 минута, остали су без положаја сви дотадашњи Сенатори, Посланици, Саветници и Судје — то је, како је очевидно, био главни смер поред укидања закона, којима се „тражи оно, што је Уставом потпуно забрањено, користећи се оним што је Уставом дато“, како се то игром речи, и у алузији, вели у првој Краљевој Прокламацији.

Радикализам је гађан и смртно је погођен овим ударом. За Напредњак из „споразума“, остала су ипак отворена врата да уђу у ново стање, са правима и достојанствима, која су многи од њих имали. И доиста су неки бив. Министри и бив. Саветници и Сенатори уједно, наименовањем нових Сенатора и Саветника од 25. марта опет наименовани, као и други лични приврженици Краљеви из доба преког суда, женидбе, и неки опет по сродству с Обреновићима.

„Ванредни број“, 68. „Српских Новина“, који је на Благовести донео другу Краљеву прокламацију о повраћају укинутог Устава у „потпуну силу и важност“ — донео је и наименовања² новог Сената (по чл. 70. Устава) и Држ. Савета (по чл. 83. и 84. Устава). Устав је, дакле, функционисао, као да није ништа ни било!

Пошто је за састав судова неку сметњу правио и закон о судијама од 19. јан. 1901 год. то је опет онипотенцијом Краљевом,

¹ Сем С. Лозанића министра иностр. дела, који је на дан демонстрација, 23. марта, смењен, а одређен мин. грађевина П. Денић да заступа мин. иностр. дела. Од извесног је личног значаја, да је такође под 23 марта уважена оставка предс. Сената Дим. Маринковићу, а истог се дана враћа прво у резерву генерал Бели Марковић, да у очи удара, 24. марта, буде враћен у дејство, као активан генерал. Видећемо, да је њему намењена знатна улога, да замени другог интимуса дворског Дим. Маринковића, на положају предс. Сената, коме је саопштена намера о удару, како би дао сам оставку.

² Нови Сенатори су, по азбучном реду, ова господа: Алекса С. Јовановић, Алимпије Васиљевић, Андра Ђорђевић, генерал Анта М. Богичевић, Арон Нинчић, Владимир Јовановић, Драгомир Цв. Рајовић, Ђорђе Стефановић, Живан Живановић, Јеврем Андоновић, генерал Јов. Атанацковић, генерал Јов. Белимарковић, Лаза Поповић, Љуб. Клерић, Милан Јоксић, Милан А. Петронијевић, Милош Трпезић, др. Мих. Марковић, Никола Стефановић, Светозар Гвоздић, Сима Несторовић, Стеван Луковић, Стојан Вељковић и Филип Христић. Једновременно су именовани: За председника Сената, генерал Јов. Белимарковић; а за потпредседнике: Стојан Вељковић и Филип Христић.

Од наименованих Сенатора, за чланове и часнике Држ. Савета, наименована су ова господа:

За председника генерал Анта М. Богичевић, за потпредседника Владимир Јовановић, за чланове: Живан Живановић, Јеврем Андоновић, Ђорђе Стефановић, Љубомир Клерић, Алекса С. Јовановић, Андра Ђорђевић, Светозар Гвоздић, Лаза Поповић, Никола Стефановић и Арон Нинчић.

а под 24. мартом, укинут чл. 34. тога закона, и место њега, у исти мах, октроисан нов члан, који гласи: „Изузетно од чл. 9. овог закона извршиће се нов избор председника и судија свију судова, сем председника Касац. суда, у року од 15. дана“.

Одмах је образован, Краљевим Указом, одбор (26. марта) за избор судија.

Већ 29. марта био је говов нови Касациони Суд са старим својим председником Настасом Антоновићем; а 31. марта био је готов и нови Апелациони суд, са својим новим председником Драг. Ж. Петровићем. Глава Касације био је напредњак, а Апелације либерал. Мало дуже је потрајало, док су комплетирани првостепени судови, но и то је свршено и објављено указима од 5. и 6. априла.

Према повраћеном старом закону о општинама, извршено је (28. марта) и наименовање новог председника општине београдске. Избор је пао на Николу И. Стаменковића угледног професора технич. факулт. В. Школе рођака Јов. Авакумовића, и он је се примио избора.

Како су „Цвети“ ове године падале 30 марта, то је тога дана, као о нар. празнику, било много одликовања. Али главна одликовања падала су тек „6. априла“, као дана заузећа градова, који се у Београду увек свечано прослављао.

Није нам нужно подсећати: да је дан „6. априла“ био и свечани дан „новог Устава“ од 1901. Тога дана је, пре две године, тај Устав свечано проглашен, и Краљ на њега заклетву положио. Какав контраст, између ова два „шеста априла“ 1901. и 1903!!

*

Но месец април је још и нарочито значајан у владавини Краља Александра I Обреновића V.

Сад, 1. априла 1903., навршавало се равних 10 година бурне владавине Краљеве. Дан значајан као „датум“ свакојако; а пошто је падао сада у дане великих прелома, и на шест дана после извршеног државног удара, Краљ је желео да тај јубиларни дан своје десетогодишње владавине, коју су негда Радикали назвали „знаменитим“, употреби као прилику за једну своју еунуцијацију, да и лично искаже своје погледе на догађаје и обележи свој положај.

С тога је на сам дан 1. априла приређен свечан ручак. Нови (сада „стари“) двор био је пун званица, господе и госпођа. Све што је новим обртом заузело нов положај — чланови Владе, Саветници, Сенатори, виши официри и чиновници, представници грађанства из све три странке оданих или претпостављено оданих „новом курсу“, били су на том ручку, који је имао бити белега на свршетку једне и почетку друге деценије краљеве владавине. Али за то није било Радикала оба крила, ни Либерала око Авакумовића, и свију оних, које је удар од 24. марта збрисао са истакнутих положаја. У половини ручка, председник Министарства гене-

рал Цинцармарковић, напио је здравицу Краљу за срећне његове десетогодишње мудре владавине, са жељама, да га и у будуће прати свака срећа и успех, као и до сада.

Краљ је одговорио на здравицу једном од својих беседа, чији је стил највећим делом био до сад толико, пута употребљаван, кад год је ваљало правдати неку застрањеност, напасти противнике и бранити себе. Од значаја је било поглавито и једино, изјављивање Краљево: да је низ изненађења завршен, да их од сад неће више бити, и да Србија улази у еру тихог развоја и живота. Па и то беше стара, толико пута испевана песма, коју су и сада слушали присутни са неприкривеним ироничним осмејком.

У свом говору на ручку од 1. априла 1903. Краљ је дао израза триумфу, који се сада слави, на супрот или боље речено: у пркос истог дана и вечери пре десет година....

И какав контраст! Пре десет година, истог дана и вечери првог априла, двор краљевски, кроз ту историјску ноћ одаваше слику ратнога стана, окружен војском, коњицом у дворишту и питомцима подофицирске школе у самом (срушеном) дворцу, у коме се вршаше један преврат. Представници власти: Краљевски Намесници, Јов. Ристић и Јов. Белимарковић, цела влада са Јов. Авакумовићем на челу, беху оглашени за збачене, под јаку стражу стављени и спроведени из старог у овај исти нови дворца; и мало је недостајало да их, по жељи Краљевој, све отпрате исте ноћи у тврђаву београдску, са посве неизвесном даљом судбом. Место збачених величина, двор беше 1. априла 1893. испуњен новим, из реда Радикалне Странке, која жудно прихвата власт и уздиже у вис малог Краља, да би надокнадио у порасту своме онај мањак, који му у годинама, као и на души и на телу недостајаше, а који му и природа и Устав одрицаху. Као на позорници, промени се сценарија и би обрнут тада један нов лист историје Србије. Знамо, како је он испуњен за ових десет година.

А данас, 1. априла 1903? Данас Краљ угошћава оне, које је пре десет година гонио; ружи оне, које је пре десет година призвао к себи, да са њима подели „пуну власт“. Ни једнога од њих нема сада за Краљевом трпезом; а да би иронија била већа, ту, поред многих од гоњених пре 10 година, седи, пре неколико дана понова у генералску униформу обучен, бивши Краљевки Намесник Ј. Белимарковић, онај исти, који је пре десет година, у половини једног сличног ручка постао заточеник у овом истом новом дворцу, у коме Краљ Александар сад опориче своја некадашња дела, заричући се, по свом обичају, да је, ево, сад сасвим било и прошло доба „изненађења“...

Још је само требао бити ту Јов. Ристић, коме би много што шта, што се моментано дешава, била, ма и нежељена, сатисфакција-за незаборавими affront sanglant од „првог априла“ 1893. године. Да је он могао бити ту, нема сумње да би и овом приликом поновио своје уверење — које је давно исповедао писцу о. д. као свом пријатељу — да се све ово ипак не може добро свр-

шити!.. Само што он, Ристић, вељаше да не може да зна: и како ће се свршити?!

Пророчке речи, које је, како је напред на свом месту у овој књизи речено, изговорио Јов. Ристић, нечујно и невидовно приближаваху се своме страшном испуњењу.

V.

Писац овога дела кроз догађаје. — Настала је трећа година од женидбе Краља Александра, када је и писац, као Мин. привреде, дошао у пензију, пошто се, као што је напред изнесено, једва отео да не буде члан „Свадбеног Министарства“. Исту је борбу, као што је такође изнесено, писац морао издржати и приликом образовања првог, ефемерног Министарства истога Цинцар-Марковића 6. окт. 1902. Либерална Странка је још од 1898. била суспендовала законом о удружењима, те је после писац и у том погледу пазирао, нарочито по смрти Ристићевој, када је утицај Авакумовић — Рибарчев био тамо пресудан. Промена од 6. нов. 1902. мимоишла је, срећом писца. И он је од тад био гледалац догађаја, подаље од сваке акције, не ушав ни у једну од група и саме Либералне Странке.

И пре тога, и у то време, писац је био у пуном јеку писања овога својега дела, што је и, после свију обрта, који су настали, продужио и исто срећно довршио. Вечита политичка превртаница постала му је не само досадна, но и одвратна.

Тако повучен, он је био у незгодном положају на спрам сваке стране, које су биле у акцији. Док су његови ближи пријатељи налазили да није довољно агресиван, владајући кругови у толико су више желели да га привуку на своју страну. И ту је лежала опасност за писца.

И ако је писац избегао да буде члан оне октобарске Цинцар-Марковићеве владе, ипак је нови Председ. Министарства лично, још пре истека 1902. год. сондирао пишчева расположења у смислу уласка у владу. Писац се захвалио, наводећи своја тешка искуства, која му је оставио министарски ранији положај, и додао, да он, у осталом, не може више улазити у ситуације, које су увек на измаку, т.ј. од којих се ни једна не држи. Генерал је на то озбиљно приметио: да је, на против, ова ситуација тек на свом почетку и да има да траје; али је своју намеру да писца придобије, напустио. — Но већ у фебруару нове године настаје врбовање, но у другом правцу: да се писац прими за шефа одељења у Минист. иностр. дела, за национално-просветне српске послове у Турској, на место смењенога Светислава Симића, где је сада радио секретар истога Јов. М. Јовановић, кога нису такође марили, што је кум разрешеном Симићу. И ако су и генерал и Минис. иностр. дела Сима Лозанић наваљивали, писац у два маха не прими. Најпослед, кад су они изнели своје, и патриотичне разлоге, писац се прими. И ако у пензији, са знатном породицом, не без брига, он пријем закаже, но под условом: да ради бесплатно, да му се ни с које необаве-

штене стране не пребаци, да искоришћава нову ситуацију у своју корист и да се увлачи у исту.

Други је услов пишчев био, да се, као и за време првог Намесништва, установи при Министарству спољних послова нарочити Одбор за национално-културне ствари српске у Турској. Писац образложи свој предлог износећи и незгуду досадашњег поступка, да те важне послове ради један човек, и Министру подноси на увиђај само свршене чинове.

Предлог буде оцењен као у свему целисходан и добар и буде усвојен; а у нови Одбор буду наименовани: Свет. Милосављевић и Андра Ђорђевић, али и Мин. иностр. дела Лозанић и Пред. Министарства задрже право учешћа у раду Одбора, у коме Лозанић (кад је иступио из Министарства) остане као члан. Писац је био референт Одбору, завео је нарочиту књигу у коју су увођене само одлуке Одборове, које је он после извршавао, што је и доцније, кад су прилике биле промењене, оцењено као добро. Нови апарат је радио лепо неко време. Али се ускоро осете стари деструктивни утицаји, чак и од Краља, који се мешао у све, па и у то. Затеченог секретара Јовановића нису трпели, и писац је имао доста труда да буде ту задржан, као једино из раније познат са тим пословима. Али узалуд; и једног дана јави се у одељењу, као нови секретар, однекуд нађен и постављен споредним утицајима, а био је дотле писар дух. суда у Зајечару, богослов по струци.

И за писца је јасно било, да се-ту не може радити како треба, али је ипак издржао око педесет дана, до 20. априла 1903.

То је био нови критичан дан и у каријери и у животу писца овога дела.

Но доживљају од 20. априла претходили су извесни догађаји, који су са оним што су донели, чинили увод ономе што ће доћи.

Као што знамо, под датумом 24. марта извршен је државни удар, но који је тек сутра-дан, 25. марта објављен прокламацијом. И ако је писац био под кровом Минист. иностр. дела и седишта Председника владе, није ни појма имао о ономе, што се спрема. Пред сам тај догађај чуо је, као једну необичну вест: „да ћемо — како му је то причао његов млади кум д-р Влада Т. Марковић — да ћемо неколико сати бити без Устава, за које ће се време извршити многе промене, па после Устав опет повратити“. Марковићу је то казао Бранко Петровић, звани „Мали Бранко“, један новинар европске вредности, кога је и Ристић ценио, и који је у то време придобијен за шефа пресбиро-а. Ово име и извор, давали су значај горњој висти. Али то је било тако необично, да је и писац прешао преко тога. Но, на сам дан 24. марта, писац се сретне, управо судари прса у прса, са Председником Министарства (на вратима сале и Минист. заседања) и овај га кратко упита: „хоћете ли да budete Саветник?“ на шта писац одговори, више шаљиво узимајући ствар: „Па то не зависи од моје воље!“ Председ. Министарства, без иједне речи даље, окрене се натраг у своју канцеларију.

Сутра-дан, 25. марта, писац је имао да прочита у „Срп. Новинама“ Краљеве указе, којима је и он, као и остали, постављен за Саветника и за Сенатора!! Сад му је било разумљиво и јуче-рашње питање.¹

Овај обрт, тако неочекиван, само је појачао у писца мисао, да се сасвим повуче и из Одељења и иначе што даље од политичких додира, и да се преда својој новој дужности, у Савету, где улази, сад, и по трећи пут. Али; опет једно: Али!

Председник Министарства сад опет настане да писца склони да уђе у Министарство просвете, као Министар. Цело претходно држање још од пре седам месеци (од 6. окт.) предопредељивало је и одговор: да писац не може примити ту дужност. Али Председ. Министарства није престајао и писац, под утиском већ указане му пажње у оноликој мери, и то без свога знања и молбе, колико пристojности ради, и да би се курталисао ове почасте, допуни свој одговор, да можда кад доцније може (после избора) о томе размислити. Овај је одговор био и сувише необавезан и није давао права, да се према писцу поступи, како је се догодило доцкан у вече 20. априла 1903.

Тога вечера доцкан, око 10 сати, враћао се писац са женом кући са вечере код свог кума Светозара Стефановића, са жељ. станице. Код „Белог Орла“ недалеко од „Славије“ сретне га жандарм и обрати му се питањем: да ли познаје г. Ж. Живановића? „Ено горе му је кућа, у Св. Саве улици“, на што жандарм дода, да је он био код куће, а он има да му преда писмо из двора. И сад се није имало куд. Писмо је имало под речју „Хитно“ равно пет црвених потеза! И писац је морао отићи у двор.

Пријављен, одмах је примљен, тиме, што му је Краљ из сале изашао на сусрет у ходник и увео га у салу. Ту је писац имао да чује новост: да је постављен за Министра просвете и цркв. послова.

Изненађен овим, писац одмах изјави, да му је тешко примити се тога, и моли да се указ опозове. „Указ је већ штампан, а „Српске Новине“ већ су до овога доба и експедоване за сутрашњи дан, и указ се не може опозвати, и ви остајете Министар“, одговори на све то Краљ Александар, пред свима присутним.²

Писац, позван да седне, управо клоне на најближе место и изјави жаљење за такво поступање, и уверен је, да је он, ваљда једини Министар, који је за владе Краља Александра на тај положај постављен, а не питан од Краља за то!

¹ Кад је се сударио са генералом на вратима собе Минист. заседања, где је иначе радио и председ. Министарства, видео је унутра Председ. Сената Дим. Маринковића, за кога је сутра-дан читао указ, да му је уважена оставка на тај положај. Очеvidно, да је њему саопштено шта се спрема, и хтело се, из уважења које је он на двору имао, са најстаријим сином, да му се уштеди незгода, да је са осталима из Сената, просто избачен, њећ смењен по молби.

² Ту су у сали били: Краљица, први ађутант генерал Лаза Петровић са го-спојом, Веља Годоровић, Мин. унутр. дела, који су, са Краљем, по вечери, ту се-дели и онако, више фамилијарно, разговарали и забављали се. Како је се писац, по непријатном му саопштењу одмах удалио, они су и даље остали.

Али су и у писца сазреле мисли и намере, којима се он ру-ководио за свих даљих четрдесет дана, до 29. маја, колико је свега морао одседети на свом незавидном положају. Под Мин. просвете били су најагилнији политички елементи, учитељи и про-фесори, каквих је онда било у Србији.

Одмах сутрадан по пријему дужности (од претходника Луке Лазаревића, члана радикалне Странке), почела су стизати „строго поверљива“ писма Министра унутр. дела, под великим црвеним печатом, од којих је свако доносило тражбу, да се тај и тај учитељ и др. премести, отпусти, пензионисе, све једно, имало законскога разлога или не. Немилосрдни полицајци из унутрашњости, заузети и за свој успех, из ревности или из страха за себе, тражили су ове жртве; а Министар унутр. дела сматрајући их за умесне, под-носио их је Мин. просвете, као захтев, који се не сме не испунити.

Али ти захтеви нису — ни један испуњени. Све, што се могло учинити, било је да се акт пошаље дотичном школском окр. над-зорнику, „на извештај“. А ови су скоро сви такође били радикали.¹

Питање о немирним учитељима јављало се и у двору. За чудо, што је год тражио нов. Мин. унутр. дела, све је увек знао и Краљ и обраћао се Мин. просвете, који је бранио своје гледиште: да не треба насилне мере предузимати. У част Предс. Мин. Цинцармар-ковића, има се овде рећи: да је он увек био на страни Мин. про-свете. А кад би се, после таквих непријатних дебата, изашло из двора кући, Ц. Марковић би увек рекао: „Г. Министре, останите при вашим назорима!“ Он је доиста био лично човек мирољубив и гледао је да се разбуктале страсти још горе не распаљују. Крај-њи резултат у погледу заштите просветних људи, био је у смислу тенденција Мин. просвете.

Остала је и једна туђа сведоцба о томе. Када су, при проме-њеним приликама, увек необуздани радикални партизани, између осталог, почели нападати и честитога референта за основну на-ставу, проф. Љубу Протића, онда он, у својој одбрани, овим ре-чима обележава прилике у Мин. просвете, у погледу учитеља, а за министровања пишчева: „Ја сам, вели, у оно време, пред изборе од 19. маја о. г. (1903) молио онд. Министра просвете, да не узима олако оптужбе противу учитеља; давао сам му најлепше мишљење о ваљаним учитељима, јер ме је увек питао, какви су учитељи

¹ Претходник пишчев Мин. Л. Лазаревић сазвао је био за 28. и 29. април 1903. конференцију свих школских надзорника из свих округа и Београда. Писац одобри долазак и у те дане одржана је једна стручна и по предметима већања важна кон-ференција. На њој су претресана сва питања, која се односе на живот, рад и успех основне школе. Сви су говори стенографисани и цео рад објављен у „Про-светном Гласнику“ за 1903., а отштампан је и у засебну књигу од 116 страна, ситна збијена слога, и разаслата школама. Наслов је књизи: „Стенографске белешке, са конференције Надзорника народних школа Краљевине Србије, одржане у Бео-граду, под председништвом Министра просвете и цркв. послова г. Живана Жива-новића“. И данас, после више од 30 година, писац држи, да има много савремених мисли тада изнесених. — Писац је говорио надзорницима, да сваки у својој око-лини утичу мирољубиво у духу свога лепог позива. После конференције је Краљ примио надзорнике у аудијенцији, где му их је Министар представио.

који су оптуживани. И г. Министар није ни једнога казнио ни једномесечном платом, а камо ли тежом казном. Ни једном учитељу у оно време није фалила ни длака с главе; а у осталом и да јесте, не би била моја кривица, јер ја нисам био Министар просвете („Штампа“ бр 1903. авг. 3., напис Љ. Протића „Место одбране“)

Но јавила се и једна крупнија ствар, и то лично од Краља. Позвав Министра у двор, Краљ му поднесе „Одјек“ од 3. маја 1903. и укаже на „издајнички“ проглас, на првој страни листа, који је, између осталих тамо потписаних, носио и потпис: Јов. Жујовића, Боже Марковића, Љуб. Давидовића, Јаше Продановића, професора са Вел. Школе и Гимназија. „Да их одмах пензионирате“, захте Краљ. Без дугога промишљања, Министар одговори, да је то немогуће, и остајао је при том. Три пута се Краљ враћао на исто питање и исте професоре, увек са захтевом: да се као „издајници“ пензионирате. А зашто? Што су са извесним кратким уводом, који је садржавао и израз: да се расписаним изборима „иде на то, да се изигра и угуши воља народна“, и да су с тога: „Самостални радикали одлучили, да не учествују у изборима, који ће се извршити 19. маја. Најпосле је Министар указао и на то, да су то политички људи, који се повлаче из изборне акције, и да су својим бирачима морали нешто рећи о томе. Најпосле, „Одјек“ је лист, а све, у њему штампано, и ако садржи кривицу, предмет је судске расправе по закону, од кога Мин. унутр. дела може учинити употребу, ако налази да треба. А Министар просвете не може стављати именоване у пензију. „Добро, онда их ставите, кад буду оптужени за ово“ одговориће жустро Краљ. „Ни онда не, Величанство; а ако би били осуђени, онда би евентуално пензионисање било само последица судске пресуде“. И Министар је успео, да одбрани и себе и остале, просто-тима, што није дао следства и поновној жељи Краљевој.¹ И сви су ови угледни представници науке и просвете остали на својим положајима и на њима ускоро дочекали следеће догађаје.

Министар је исто тако морао тражити начина да заштити и школског надзорника Вел. Вукићевића, а услед крајње неучтивог захтева окр. начелника у Смедереву Симе Павловића,² морао је се

¹ Љуб. Давидовић је у те дане заузимао и важан положај у Срп. Књиж. Задрузи. Знајући и сам, колико је на ударцу, сревши Министра просвете у пролазу за канцеларију, обрати му се и сам, да буде пензионисан, да би бар отпочео какав посао (као што је доцније и основао штампарију „Давидовић“). Министар, не могући му казати шта се ради по двору, баш око тога, само му одговори: да га неће пензионисати и то „из принципа“, којим се у овом случају руководи.

² Овај окр. начелник, иначе либерал, и пређе лично познат са писцем, дозволио је себи, да на својој посетици пише Министру лаконски: „Дижите ми Вукићевића, или ћу вас тужити Господару!“ „А ти нећеш преко мојих леђа доћи до веће класе!“ узвикнуо је Министар, бацивши писмо у кош, и издавши наредбу референту, да му представе Вукићевић. Овај С. Павловић је исти, о коме се говори у Књ. I., да је, са сељацима кулуком, руководио разорењем тополског града као тада ср. начелник. Иначе је био од писменијих представника полиц. струке.

бринути за сигурност директора неготинске Гимназије Ђоке Стојковића, кога је затекао интернираног у Пожаревцу и извео је то за обојицу. Радећи овако, Министар јето чинио, да нико не осети насиље од њега, над киме је такође извршено насиље наименовањем за Министра, без изречног пристанка и после неуспеле молбе, да се указ о наименовању повуче. Најпосле, доста је било гоњења на све стране, па бар Просвета и њени носиоца да буду поштеђени од тога.

Наравно, није се, на жалост, свакад успевало. Али и ту је било изузетка само у два случаја, са размештајем два директора: Симе Златичанина и Дим. Тричковића, који су кренути, да добију не мање угодна места; а кренути су за то, што је Краљ налазио да су они, отказом потписа неких адреса за Краља, — како је он сам изјављивао — њему „лично нанели увреду!“ — Није се успело даље, да се, на велику молбу и представку Мин. просвете, допусти повратак из Земуна у Београд ђака Вел. Школе, који су тамо пребегли били после демонстрације 23. марта. Успело се пак, да после демонстрације пензионисани проф. Вел. Школе Ал. Борисављевић, може извршити год. испите из својега предмета, да не би за ђаке отуда настала незгода. Није било могуће одржати на положају Управника Позоришта марљивог Јов. Докића, јер је цео двор, и Краљ и Краљица и први ађутант укупно захтевали престано, да то место заузме секретар Мин. иностр. дела, Драгомир М. Јанковић. За то је Докић постављен за директора, да би се поправила учињена му неправда, са које се Докић, кад му је речено за што мора ићи са досадашњег места, заплакао пред Министром!!

И ако је ово друго, и последње министровање, писца овога дела трајало само четрдесет дана (од 20. апр. до 29 маја), сви су ти дани били испуњени великом бригом. Наведени случајеви, само су истакнутији примери, који илуструју укупно тешко стање.

VI.

Избори од 19. маја и њихов резултат. — Влада генерала Ц. Марковића налазила се већ у седмом месецу својега рада, када је одредила изборе за Нар. Скупштину и Сенат. За то, не баш сувише дуго време, влада је, како ће изборни резултати показати, сматрала, да је довољно спремила земљиште за свој успех. Сада је остало још, да се изврши главни јуриш; а с њиме и победа новог правца, инаугурисаног Краљем, 6. нов. пр. године.

Држ. удар од 24. марта суспендовао је изборни и пословни закон законодавних тела. По повраћањем Уставу, њих је понова израдио Сенат, као привремене, одредивши и дане избора: 19. мај за Скупштину, а 5. јуни за Сенат.¹

¹ Дани избора одређени су на конференцијама у двору, и само после унесени у закон. Нарочито се поклањала пажња дану избора за Скупштину, и за то је узет 19. мај. Када је неко од присутних приметио, да је „некако незгодан број

Но за изборе је много важније било двоје: како ће се држати опозиционе странке: Самосталци, Радикали и лево крило Либерала; а за тим то: како ће влада осигурати слогу и јединство оних странака или делова странака, које су се изјасниле за владин програм и потпору владе. То су били „Независни Либерали“, а за тим самоопредељиви Напредњаци.

Ово друго питање, т. ј. јединство наступања влади наклоних елемената, узела је влада у нарочито старање уз пуну потпору Краљева ауторитета. Као први услов, биле су кандидатске листе и њихова недељивост.

С тога је кандидовање посланика изведено по старој методи, као и 1898., у двору, под непосредном сарадњом и самога Краља. Три су личности при том, имале главне улоге: Јеврем Андоновић за Либерале (као неминистар), Антоније Пантовић министар за Напредњаке; Веља Тодоровић за „умерене“ Радикале. Принцип је био: да сви одређени кандидати једног округа имају доћи — из све три групе — на једну листу, којој ће носилац бити најзнатнији међу њима.

Али то није ишло лако. Свака је страна вукла к себи. Нарочито је тешко било извести број Либерала и Напредњака на листи. Нити је Андоновић попустио Пантовићу, ни овај њему. Било је жустрих заузимања, кад кад и оштрих пребацивања, тако, да је Председник Министарства у једној таквој прилици морао стишавати: „Што сте тако ватрени, господо? Мени се допада г. Живановић, који не примећује ништа...“ И доиста писац није ништа полагао на те вештачке творевине. А, како ће и једни и други и трећи бити, на крају крајева, само краљеви измењари, то је све једно, колико ће их од које врсте бити.

На послетку је и то било свршено. Мин. Унутр. послова доставио је окр. начелницима утврђене листе и они су били дужни да их на грађанским окр. зборовима спроведу и за њихово се усвајање побрину.

Отимање око већине при овим изборима имало је увек у основи тежњу и претпоставку: да евентуална већина дође и до своје владе. Да би ту илузију разбила, влада наговести кроз свој лист „Слогу“ (бр. 126. од 17. маја), у чланку „Пред изборе“ и своје погледе на коначни резултат. „Ми знамо, вели се у том чланку, да ће се свуда наћи полит. спекуланата, који ће састав појединих

„деветнаест“, јер не звучи пуно као 15., 20., или 25.“, као да су избори у опште нешто неважно, а не — како их је писац још 1899. у једној прилици назвао: да су избори „револуција у границама закона“. На горњу примедбу, Краљ ће изнети овај необични и за њ тако карактеристичан свој поглед, на неке датуме. „А што да не ваља број 19? Ја — поче Краљ — н. пр. свакога 19-га дана у месецу, нећу потписати ни један указ, да се ко отпусти или пензионире, јер сам се 19-га (августа, 1895) давн у Бијарицу (Књ. II.). Исто тако — настави Краљ — свакога 23-га потписујем само добре указе, јер је то дан мојега венчања; а свакога 29-га потписујем само рђаве указе; знате, тога је дана умро Краљ Милан...“ његов отац! И такви укази, који дотичним доносе несрећу, имали би бити знак синовљега сећања на свога родитеља!!

владиних(!) кандидатских листа, по већини кандидата једне полит. Странке тумачити у корист доласка дотичне пол. групе на управу земаљску. Но тим гласовима не треба поклањати вере...“ и онда се разлаже како „ствар у истини стоји“, а на име: „да су се сва три пол. правца у нас споразумела у том смислу, да помажу, као своју, данашњу владу, и да су, према томе, на тој основи и под том погодбом истакнути као владини кандидати, виђени људи и из све три бивше (!) полит. Странке наше...“ Од значаја је овде нова терминологија о „владиним канд. листама“ и „владиним кандидатима“, што је наравно, искључивало самоопредељивост грађана. Само, што се још није казало, да Краљ тако хоће!

Када је изборни покрет узео свој правац, и докле се опозиционе Странке још не беху изјасниле о учешћу на изборима, лево крило либерално учинило је један интересантан корак — код Краља. Стојан Рибарац, сам или по договору, јавио се и био је примљен у аудијенцију, и — како је то после Краљ у присуству и писца о. д. нарочито позвао Јевр. Андоновићу саопштио: — Рибарац је представио Краљу потребу, да и представници друге групе Либерала уђу у Скупштину, и изнео је своју молбу, да се Краљ тој потреби и њихову избору не противи, по да то допусти и омогући. Краљ је, како сам каже, на то одговорио: да он не би имао ништа против уласка Рибарчева и осталих у Скупштину, али под погодбом: да они приђу целини Либерала, који следећу интенцијама Краљевим и програму ове друге, по Краљевом нахођењу, веће групе, где је доиста, као и 1898. био *gros* Либерала заступљен. На ово, и овакву обвезу, није могао опет Рибарац пристати, и ако је уверавао о мирољубивости своје групе и својој. И тако овај контрадикторни покушај, који је требао да учини, да се назре у њему ипак лојалност Рибарчева, пропадне, а „непомирљива“ група Либерала би тако остављена да окуша срећу својом властима снагом. У осталом, и вођи те Странке, нису ту снагу овом приликом сувише расипали. Свега на неколико места поставили су своје кандидације.¹

Но ваља видети: шта су радили Самосталци и Радикали. Самосталци су се доста рано определили. Својим прогласом од 3. маја, они су — како смо напред већ изнели — одустали од учешћа на изборима од 19. маја. Радикали су се још држали резервисано. А када је „Слога“, нагласила, да и ако се рок за подношај канд. листа примиче, а Радикали се не јављају, што одаје, да Радикали неће да улазе у изборну борбу, онда је „Уставна Србија“ на то одговорила: „да „Слога“ попрочека још мало са својим тврђењем“. Па ипак, Радикали су се отказали учешћа на изборима потпуно, не постављајући нигде својих кандидата. У том су погледу Либерали левог крила показали више, ма само делимичне, иницијативе.

¹ Јов. Авакумовић у Смедереву, Рибарац у свом окр. пожаревачком, и др. В. Вељковић у Шапцу, са још нека 2—3 кандидата, међу којима и Пера Николић у Чачку.

Приближавао се дан избора. Мин. унутр. послова издао је последње своје налоге, којима је ишао у прилог и сам Привремени изборни закон са својим одредбама, које су олакшавале гласачку манипулацију.

Издате су наредбе: да чиновници свих струка обавезно гласају; на шта је Мин. просвете захтевао, и остали пристали, да се професорима и др. остави у том слобода самоопредељења, што је после и Мин. правде и за судије захтевао и добио. Али, као што ће се по свршеним изборима видети, ово није спречило, да лично Краљ, опет од писца, захтева казну за непокорне професоре.

И изборни резултати нису оманули. По објављеном резултату избора у полузваничном листу (Слога од 20. маја, ванредни број) он је, у целој земљи, био пресудно у корист Владе, што и ниже наведени посебни резултати сведоче¹.

Да би полузванични орган изборни успех што истакнутијим учинио, он је изнео упоредне цифре из гласања од 19. маја ове 1903. и гласања из год. 1901. за споразумне кандидате („фузију“). По тим резултатима: Фузија је добила укупно у целој земљи: 134.400 гласова; а влада генерала Цинцармарковића: 182.583. гласа, према којима су сада стајали укупно 1.322. гласа, које је на појединим, напред наведеним местима, дала опозиција, и то независних Либерала, који су се једини и јавили на изборима. Релативно највећи успех постигли су само: Др. В. С. Вељковић у Шапцу и Пера Николић у Чачку. Неуспех Авакумовића и Рибарца био је доиста феноменалан. Радикала, и једне и друге групе, као кандидата није нигде било. Они, који су увек истицали, наравно за се, „вољу на-

¹ 1. Београд (где је канд. либ. Ст. Ивковић и напр. Голуб Јанић) дао је за изабране 2548. гласова. Против канд. нема.

2. Београдски округ, листа Драгомира Рајовића 9881. глас. — Против кандидат Дим. Христић, адвокат, независ. либерал, 232. гласа.

3. Ваљевски окр., листа Мил. Драгојевића 9912. — Ваљево, М. Бирчанин 369. Против кандидата нема.

4. Врањски окр., листа Жив. Величковића адвоката 11.945. — Врања, Ђорђе Х. Антић 510. Против кандид. нема.

5. Крагујевачки окр., листа Андре Туцаковића судије, 13.207. Против канд. нема. — Крагујевац, Митар Станојевић 418. Против канд. независ. либ. Сава Бадњевац 116.

6. Крајински окр., листа Радослава Агатовића школ. надзорн. 8931. Против канд. нема. — Неготин, Станоје Ценић 276. Против канд. независ. либ. Дим. Машић 105.

7. Крушевачки окр., листа Петра Катића 9707. — Крушевац, Љуб. Ристић 160. Против канд. нема.

8. Моравски окр., листа Д-р. Јосифа Видаковића 12.351. — Ђуприја, Жика Микић 326. Против канд. нема.

9. Нишки окр., листа Аранђела Маринковића 3327. — Ниш, Ђока Попић 1165. Против канд. нема.

10. Пиротски окр., листа Сотира Јањића 6412. — Пирот, Перча Вељковић 522. Против канд. нема.

11. Подрински окр., листа Павла Пејића 16.556. Против канд. нема. — Шабац, Светозар М. Павловић 298. Против канд. Војислав Ст. Вељковић независ. либ. 259., који је за мало изостао од изабраног.

12. Пожаревацки окр., листа Милована С. Несторовића 23.375. Против канд.

рода“ могли су се и овом приликом уверити, да се у Србији могла и за друге правце и комбинације, још увек наћи такође „воља народа“. На овом пољу политичког делања у Србији од вајкада су се постизавали и највећи, као и најсупротији „успеси“. И ово је један од тих.

Чудна појава, доиста. Она је и за жаљење, у толико пре, што су ови избори дошли после једног државног удара, који је на тај начин остао, од стране најјачих политичких група, без стварног протеста, сем онога, што је у листовима њиховим казато. Либерали, разумемо независни са Авакумовићем у време избора нису имали листа, али су бар све своје прве људе кандидовали, и ако без успеха — јер је тај успех био пропао још на оној интересантној аудијенцији Ст. Рибарца код Краља Александра, о којој је напред било речи и за коју су се Ж. Величковић и Андоновић постарали да се сазна. Немогуће је одредити чему се има приписати овакво држање оба крила радикална, од кога је чинио изузетак само — Ст. М. Протић¹. За то је опет нова дворска фузија либерално-напредњачка на изборима од 19. маја 1903. и славила свој триумф, све једно, приписивале се горње цифре овим или оним узроцима, или чак, местимице и делимице, можда и самом недопуштеном „корегисању среће“. Успех је у свима тим случајевима, на страни онога који осваја; а овога пута освајач је био чисто и несумњиво Краљ. Ово је била његова лична победа. Али он је се, уз голицање самољубља и користи својих званичних и незваничних, или и вољних и невољних сарадника, за то лично највише и потрудио. Са његове, у том моменту, премоћне позиције, то му више није ни било тако тешко.

незав. либ. Ст. Рибарац 202 гласа!!! — Пожаревац, Мих. Ђ. Петровић 495. Против канд. независ. либ. Љуба Ђорђевић, адв. 134.

13. Руднички окр., листа Светислава Матића 3488. — Гор. Милановац, Милутин Мајданац 127. Против канд. нема.

14. Смедеревски окр., листа Милоша Илића 10.348, Против канд. нема. — Смедерево, Никола Младеновић 303. Против канд. независ. либ. Јов. Ђ. Авакумовић 99.

15. Тимочки окр., листа Јована Ил. Стојановића 10.533. — Зајечар, Јов. Недељковић 480. Против канд. нема.

16. Топлички окр., листа Јавана Шелмића 5.243. — Прокупље Стојан Данчевић 209. Против канд. нема.

17. Ужички окр., листа Страхине Поповића 4730. — Ужице Илија Јокановић 146. Против канд. нема.

18. Чачански окр., листа Ник. Кнежевића 4860. Против канд. нема — Чачак Иван Стојшић 128. Против канд. независ. либ. Петар М. Николић 119., врло близак изабраном по броју гласова.

19. и 20. Општина Таковска, Павле Зарић 162. — Општина Добрињска, Ив. Станисављевић 143. Против канд. Гавр. Лађевац 56.

¹ Стојан М. Протић — овај, толико глорификовани „човек од начела“ — добио је положај Управника држ. монопола, и са тога положаја одаслао је распис свима монополским службеницима, у целој земљи: да гласају за владине кандидате. Он је осећао замахај својега поступка, и доцније то правдао својим чиновничким положајем. Али, у томе је и било тежиште питања: да је он тај чиновнички положај држао и имао у то време, и под том владом, наравно, и са свима конвенцијама.

Оваково држање опозиције драстично је обележила „Штампа“, лист независан, и са добрим гласом у публици. Тај чланак из „Штампе“ прихватила је полуванична „Слога“, (бр. 134) и објавила га на десет дана по свршеним изборима (28. маја т. г.) позајмљујући из „Штампиног“ чланка ове, у истини врло речите и основане прекоре:

„Странацки прваци склонили су се у своје добро озидане куће, којих пређе нису имали; ограничили су се да буду мртво чиновничко робље, чекајући да сваког месеца приме плату, зарађену туђом грбачом; а кад дође лето, они се онда крећу у иностране скупе бање и места за провођење, јер им то омогућава новац, који су својом политиком зарадили“... „Они су напустили оне, које су за собом у политику повели, јер су и сами напустили политику, чим су омогућили долазак неполитичком, ванпартијском Министарству. Од тога доба, они су се сваком приликом трудили да покажу, да је за њих политика само трговина с кожама и имањем својих присталица и истинитих политичких радника, и по свем њиховом понашању више је него јасно, да велика већина првих бивших политичких Странака сматра, да политика у Србији треба да престане онде, где почиње њихово лично благостање. Њих се, дакле, више не тиче ни њихова ранија прошлост и обећање; јер је то било само просто претварање и један начин, да се до новаца и добрих звања дође, нити их се тичу народне и државне потребе, јер су они своје личне потребе подмирили.“

Да ли су се ове жалосне прилике у сфери наше домаће „политике“ важиле само за моменат, када су овако разголићене, или су оне стални пратиоци свеколике наше домаће политике и после, све — до у најновија времена — када се наша богата политичка терминологија обогатила једом тешком речију: корупција?

И доиста су се политичке Странке и њихове вође, у мају 1903. године, после онога што се десило, налазили у чудном психолошком моменту. Ми смо желели да тај необично важан и историјски моменат — и пред један неслућени догађај — што боље обележимо фактима, којима је он испуњен. — Историји ће остати, да она о свему томе донесе свој коначан суд, како о људима, тако и о стварима. Неоспорно је међутим, да се политички положај, између 19. и 29. маја 1903. године, може окарактерисати речма: Свеопшта капитулација организованих политичких сила у средини народа с једне, и несумњива победа и завојевање свих политичких положаја Краљевом свемоћи. Он је био иницијатор прелома извршеног с јесени 1902. године; он је тај прелом учинио дефинитивним и неповратним, ударом од 25. марта 1903.; избори и резултат њихов од 19. маја 1903., и при свој својој неприродности и чудноватости, сувише су природна последице свега, што им је претходило. Краљ Александар био је, дакле, опет тај, који је се носио мислима о што бољем даљем експлоатисању положаја створеног последњим изборима.

VII.

Добра Краљева расположења и намере за будућност. — Краљ Александар био је задовољан са изборима, и дуго у ноћ 19. маја преседео је сачекујући вести о резултатима, нарочито тамо, где се као кандидат истакао какав опозициони првак. Вести су почеле стизати пре вечере, нека и за време вечере, а већином преко ноћ. Од интереса је, да је овога пута био позват у двор Жив. Величковић, те је бележио гласове, према приспелим депешама, које је Мин. унутр. дела примао и у двор слао. То је била једна пажња према Величковићу и ако од његове стране, као устаоца за победу овога стања, заслужена, но свакојако срачуњена на какву даљу краљеву намеру с њиме, све и да је се Краљ изразио, да му је „Величковић и у политици сувише адвокат“. Он је, у недостатку других, био доиста чињеница у датим приликама, и вечити конкурент своје другу из детињства, Рибарцу и обратно, кад год би му се дала прилика за то. И Величковић је то вече имао несумњиво задовољство, да види и среди успех политике, за коју се он знатно био заложиио и да прочита цифру неуспеха свога ривала.

Ноћ од 19. маја била је у двору ноћ задовољства и полазна тачка за очекивање: да ће од сада ићи све лако и глатко. Избори за Сенат нису више ни онако задавали какве особите бриге. Он је имао већ створену, Краљу угодну своју већину.

Видног израза своје задовољству, после овако свршених избора, дао је Краљ у писму, упућеном на Председника Министарства генерала Цинцармарковића, кога је том приликом одликовао „Орденом Милоша Великог“ првим редом. То писмо, објављено у „Срп. Нов.“ (бр. 114 од 23. маја), гласи:

Драги Господине Председниче, Кад сам 6 новембра пр. год., а у ондашњим разривеним парламентарним приликама, поверио Вама састав кабинета, био сам уверен, да ћете ви у свему разумети моје владалачке намере, и да ћете их тачно и корисно у дело привести.

Од тада су се политички догађаји у нашој земљи живо развијали. Тај је развој ишчекивао сходне мере, које су имале једино да послуже консолидовању унутрашњих пол. одношаја и да Србију што више ојачају и оснаже. И мени је мило констатовати, да сте Ви, Господине Председниче Министарства, у свима овим догађајима и приликама, примерно схватили велику дужност свог пружајног положаја и извршили је на моје потпуно задовољство, као и на корист Отаџбине.

Примерном једнодушношћу и одушевљењем вазда верни народ мој, схватио је моје намере, којима сте Ви, Господ. Председниче, са својим друговима, били искрени и верни представник. На изборима од 19 маја ове године, народ је, без разлике политичких расположења, дао доказа о својој готовости, да прихвати све мере, које зајемчавају унутрашњи мир и ред, и у низу небројених прилика, још једном осведочио, колико верно и истрајно стоји уз свога Краља.

Ценећи ваше држање и рад у овом важном одсеку времена, и желећи дати видног доказа својег владалачког признања и благонаклоности према Вама, ја Вас, Господине Председниче, одликујем Орденом Милоша Великог, првим редном.

21. маја, 1903
у Београду.

Ваш благонаклони
Александар, с. р.

Од значаја је, да је концепат овог писма краљевог, на чију је садржину Председник Министарства много полагао, да је дакле концепат његов, Краљ Александар, пре коначног усвајања, послао Краљици Драги на преглед. Цензура ова, може бити необична, али је истинита, за овај случај. И Краљица, да би ваљда оправдала ову пажњу, избрисала је негде једну реч! И шта је она и могла тако дубоко знати о једном политичком акту краљевом према шефу владе? Па ипак је Краљ полагао на то, да она тај акт види, прочита и примети, јер, рекао је он уз то: „Краљица има бистар поглед за такве ствари.“ И зашто, да баш она прочита концепат писма, одређеног за Председника Министарства? Да ли, да овоме буде милије, кад зна да је и Краљица такво писмо одобрила? Ми сумњамо, да је то разлог овом поступку Краљеву. Пре се сме претпоставити једна сасвим дубока намера вазда недокучнога Краља Александра, да овим изношењем свог писма Краљици — маскира пред њом друге смерове, којима би можда овај исти Председник, са овом истом Скупштином, у недалеком времену послужио при удаљењу краљице, о чему су понеки назирали извесне знаке и намере Краљеве, о којима смо и ми напред говорили. Ко то сад може знати?! Јер су блиски догађаји пресекли црвени конач, који се, и ако мало видљив, већ провлачио кроз чудно политичко ткиво, засновано женидбом Краљевом. Извесно је било, без сумње, да је Краљ Александар био начисто, да је Краљица Драга значила пресахнуо извор, из кога се не може подићи подмладак Обреновића, да се и не узима у обзир и аномалија, ваљда и за самога Краља, све очевиднија, а која је потицала од велике разлике њихових година старости, при чему, док је он бујао у својој младости, она се могла све више испољавати као једна трема фигура, која се усиљава, да горњу разлику учини неспаљљивом. И поврх свега тога — њена бесплодност! То је неоспорно посведочио онај већ историјски „лажни порођај“ краљичин од пре две године. Да ли је се Краљ — који није ни мало био глуп — могао помирити са таквим стањем и фактом, што је све он могао најнепосредније знати и осетити? Или је после већ стеченог брачног искуства, а у годинама у којима је био (тек му је била непuna 27 година!) пред њим сада лебдила слика другојачијег брака, са жељеним потомством, место кога су се у очима света, угурала браћа краљичина, појачавајући тиме само већ све мање скривена нерасположења и противу Краља, и противу краљице, и противу свега њиховога у сваком погледу.

Да ли није и цео овај преврат у промени полит. правца, био израз тих скривених намера Краљевих, када је 6. нов. пр. год. сменио споразумну владу, одстранио Радикале и довео на владу људе себи одане, или Краљици ненаклоне још од просидбе њене, када је и писац дао оставку као члан владе, и стално се од женидбе овамо одупирао уласку у какву било владу. И позната стална тежња Краљева да писца уведе у своје комбинације, наводила га је, да помишља, да је и то било у вези са неиспољеном намером за уништење овога фаталнога брака, како је он и у оставци Владе од 8. јула 1900. назвао. У новој Скупштини били су елементи такође тако сложени, да би евентуални планови Краљеви за одстрањење краљице, наишли на брз и безуслован пријем. И у Влади и у Сенату и у Скупштини није било познатих Краљичиних приврженика из реда Напредњака, па и Радикала, ма да су они можда још стајали под утисцима сећања, да је женидба Краљева донела њима избављење од тешких последица атентата. Напротив, свуда у наведеним срединама, било је људи негда одањих Краљу Милану, чији је типски представник био председник Сената генерал Белимарковић, као и председник владе, генерал Цинцармарковић; било је наравно и послушника Краља Александра, или сујетних ловаца за политичком срећом, угледом и утицајем. А у овим, несумњиво насилним и болесним приликама, није тешко било и каквом било наметљивцу стећи потребне квалификације за такве успехе. Сви ти елементи, на један миг само, нашли би се на једној страни са узвиком: Доле краљица! О судби краљице Драге, у овом случају, не би требало ни тренутка сумњати, ма да се и она за ове непуне три године састарала била и за своје неке приврженике. Али и они су играли само додељене улоге, што је Краљ тако хтео; а кад би им он одузео могућност за то, благовољење краљичино сводило би се на леп дочек, а по потреби и љубљење са женама тих најоданијих кругова. А зна се већ, како се брзо навуче облак преко звезда које залазе! За Краљицом, која би отишла, ма и са свима комплиментима,¹ брзо би, као бујица покуљале све оне силом уздржане речи, од којих су до сада достојанство владарке и ревност Александра, заклањали Драгу Машин, које је име она популарно и даље носила и под краљичином дијадемом.

Већ и сама намера Краљева, тако прононсирана, да приступи измени Устава од 1901. год., одавала је, ма тек само посредно,

¹ Јоца Станковић држ. саветник, каже писцу, како је се тад. мин. финансија Милов. Маринковић њему изјаснио: да је све било готово да се Краљица удали.

Стеван Ђурчић говорио је такође писцу, да је постојао овакав план: да Краљица тога лета иде у једну бању у Ческој (Маријенбад или др.) Онда би јој се брачно место огласило за упражњено и отказан јој повратак у Србију! За то би јој се оставило право титулирања „Величанство“, и одредила би јој се сходна апанажа, до смрти, коју би дочекала тада у некој врсти изгнанства. А Ђурчић је нарочито тада, био човек који је — мешајући се и са страним посланствима — могао много што шта сазнати, што други нису могли. Напред смо већ изнели, шта је о томе у „Огледалу“ писао Пера Тодоровић.

смерове његове и у погледу краљице. Он је, наиме, мислио, да се измене одредбе о изборима, који не би били више по окрузима, но по срезовима, као и некад, сигурно, да тако разбије агресивност пол. Странака, која би, развијајући се у мањим изборним круговима, мање била и опасна и лако савладљива. Хтео је тајно гласање заменити јавним, као и по Уставу од 1869. Намеравао је допунити Устав у одредбама о Краљу, на случај преке смрти. „Да се деси какав атентат на Краља, говораше Краљ писцу овог дела: у овом Уставу, у недостатку наследника, није тачно прецизирано, ко да прихвати управу земљом“. Изразио се, да хоће да регулише и питање о наследству престола опет у недостатку наследника, и — што је од особите важности — да намерава донети такву одредбу, да на случај преке смрти Краљеве, он ранијим актом одреди три лица, која ће прихватити краљевску власт и „сазвати Скупштину да бира Краља“... „Да бира Краља слободно? ако сам добро разумео, Величанство!“ додао је одмах писац. Краљ то потврди. „То је онда добро!“ изусту прикривајући своје задовољство, писац, коме је то Краљ на неколико дана после избора у свом радном кабинету у старом дворцу говорио, додавши: „Ово задржите, молим Вас, за се. То, за сад, зна само председник Министарства, г. Мин. унутр. дела и г. Андоновић“.

Писца је изненадило ово поверљиво саопштење Краљеве; јер дотле никад он није био у положају да ма кад сазна коју од намера Краљевих. Стога не може ни да цени: је ли Краљ имао још каквих намера, и да ли би се и ово што је рекао, свршило тако, како је рекао. То је био Краљ Александар, који никад није своје намере стављао под туђу контролу, те их разуме се, никоме није ни поверавао у целини, све до момента извршења, када је сваком одређена и улога. Тако је било знаменитог „првог априла“ (1893); тако о женидби (1900), тако о промени Устава (1901); тако о промени владавине (1902.); тако и приликом оба државна удара 1894. и 1903. године. Је ли се могло очекивати, да ће Краљ бити отворенији и у погледу својих намера за будуће?

По томе и ово важно питање о измени Устава није ни било предмет каквих саветовања у влади. Нико о томе није ни говорио; а имало се у осталом пречих и журних послова. Није било у опште још никаквих предлога. Влада је била окупирана поглавито изборима. И после свршених скупштинских избора, имали су да се (5. јуна) изврше избори изборних Сенатора, њих осамнаест (по један за сваки округ и за Београд). Но то је после оваквог исхода избора за Скупштину, било још само питање прописне изборне форме, пошто је кандидација овако малог броја Сенатора задавала несравњено мало бриге. Поред владе, и кроз Скупштину и Сенат, изгледао је као потпуно осигуран „правилан“ ток послова.

При свем том писац носио се мислима, да после свршених избора за Сенат потражи отпуст и отступи са положаја Министра просвете и цркв. послова. Он није ни стао на њ са задовољством, као ни својом вољом, па је апатично и седео на том месту, ула-

жући готово сву своју бригу да се брани, и да друге брани, од разорних захтева, час појединих назови политичара из унутрашњости, час појединих представника власти, који су тежили да се на овај или онај изгодан начин, а преко Министра, курталишу неугодних им пол. партизана у свом округу. А шта се дало позитивнога створити у таквим приликама? Ни разлози теорије, ни захтеви практике, баш у Просветној струци, којој је писац стајао на челу, нису, према оваквом стању ствари, могли доћи до израза, где је сваки распоред, свака наредба, па и сваки закон имао бити тенденциозан, и носити у себи ратоборан карактер, само за сузбијање некаквих вечитих противника, а не за консолидовање одношаја у Просвети, или нужно осигурање њених радника и жељенога успеха за школску Омладину; јер је Краљ Александар, поред политичара, желео бити наравно, на свој начин, и политички педагог.

Остала би, по иступању писца из Министарства, улога у Сенату и положај у Држ. Савету, оба добивени, а нетражени. Оказати се и њих, значило би отказати се и саме егзистенције, и лишити се сваке амбиције и примити на се неку врсту политичког монаштва, каква не хоћаху примити ни један богати и сваке славе задовољени генерал Јов. Белимарковић сада Председник Сената, и један мисаони и у свему беспотребити др. Стојан Вељковић, Потпредседник Сената, оба, уз то, људи већ одмакле старости и толики други, према којима је писац, тада тек са навршеном педесетом годином, био скоро представник млађег колена у Сенату и Савету, ма да не беше више ни он од најмлађих.

Но, човек, вели се, разлаже, а Бог располаже. И у време, када су се, после избора за Народну Скупштину и пред изборе за Сенат, врзле ове мисли по глави писца, он ни слутити није, да је тако близу један, по својој вулканској силини, страховити догађај, који ће и њега и све остале, наједном, колико силно, толико и неочекивано бацити далеко у страну и треснути све о ледину најгрубљег изненађења.¹

VIII.

Последње виђење писца као мин. просвете и цркв. послова с краљем. — Краљ Александар није био задовољан успехом, који је његовом правцу и смеру донео избор посланика, без и једног представника опозиције. Он је хтео да осете казну и они, који су се, по његовом схватању, ма у чему показали „непокорни“. И сама

¹ Услед ове прозаичности, каква се указивала пред мисаоним људима, имала се извести једна ретка свечаност, чисто естетичне природе. То је била прослава педесетогодишњице старог Београдског Певачког Друштва, о Троицама 25. маја о. г. Тим поводом стекла су се у Српској Престоници многа певачка друштва и ван Србије, да буду на свечаности и утакмици у певању, за част победе и награде. Свечаност је почела бакљадом у очи Троица, и даље се кроз нека два дана развијала по програму. Знатну улогу пред двором имао је Р. Милошевић; и говорио је у празној улици Краљу и Краљици, пошто, сем, Пев. Друштва, нико од публике није смео бити у близини двора!

пасивност била је у очима краљевим казнима. И ако је сваки победилац великодушан, и после постигнутог успеха не тражи нових жртава, Краљ Александар није био од те врсте људи. Он је тражио још жртава, баш за то, што је победилац; и то их је — поред осталих — тражио и у области Просвете, којој је на челу стајао писац овог дела, и који је, као што је напред речено, толико полагао, да од носилаца његове струке отклони сваку неповољност овога суморнога доба....

28. маја, у подне, пре него ће Краљ за трпезу, уграбио га је писац у двору, са једним указом. Тицало се попуне упражњеног места референта за црквене послове у Мин. Просвете, на које је имао доћи др. Влад. Т. Марковић, правник, који је, после одласка свог из Мин. нар. привреде — као неугодан са своје сарадње у „Срп. Застави“ — место отпуштања из службе, како је Краљ желео, био као човек у служби вредан и исправан, за време „Фузије“ премештен у Мин. Финанс. Марковић је студирао у Немачкој и економне и фин. науке по свршетку Права на Вел. Школи, и положио докторат. Примео се новог положаја за цркв. послове, више за љубав Министру, но из жеље да ту дође.

Краљ потпише поднесени указ и ако је имао другог кандидата, кога је министру раније на својој карти, а по молби Јевр. Андоновића, означио; но кога Министар није могао примити, као осведочена алкавца, и ако је био син једног бив. Министра, пријатеља Андоновића. Ту прилику уграби Краљ, при потпису указа, да нарочито осуди три представника из Просвете, и да тражи да се казне за своје понашање приликом избора, што је Краљ могао знати једино из полицијских извештаја. Краљ је трајно за све време изборне сезоне био у њих посвећен и својим ауторитетом подупирао захтеве вазда безобзирне полиције, с којом је Краљ често стојао у непосредној вези и преко двор. телефона и сам издавао налоге у колико то није вршио преко Министра унутр. дела. Тако је Краљ знао за све случајеве, па и за оне из Просвете, за које сада тражи и казну. То су били: Веља Вукићевић надзорник нар. школа у Смедереву, Милан Зарић професор гимназије у Ваљеву и Сретен Хаџић примерни управитељ Учит. Школе у Јагодини. О првом од ових, Вукићевићу, Краљ стално није имао повољно мишљење, јер га није трпео окр. начелник; на другог се, Зарића, жалио Краљ јер није био уздржљив, него је се усудио да се припозна за радикала, а то као није смело бити; трећи, Хаџић, био је крив, просто за то, што је представнику пол. власти у Јагодини изјавио своје мишљење: да он неће ни за кога да гласа. Све је те људе требало, сад, по Краљевом тражењу, ако ништа више, бар испремештати, или пензионисати. Министар их је бранио како је могао, нарочито и с обзиром да су избори били и прошли. Њих ради, он је Вукићевићу сам дао одсуство да би отишао ван округа и склонио се од окр. начелника и гоњења; за Зарића је рекао, да га лично и добро зна, и да он, као још и човек танког стања, неће свој и своје породице хлеб доводити у питање; нај-

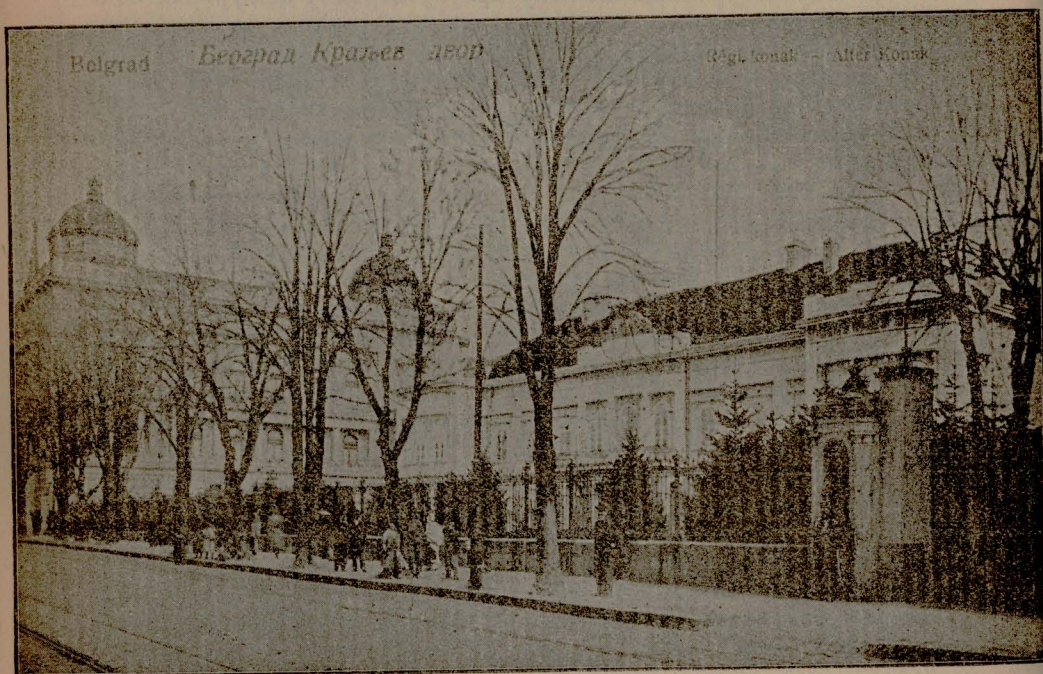
после за Хаџића је изјавио: да је он, као управитељ једног васпитног и то учитељског завода, сасвим умесно поступио, што је био пасиван, не мешајући се у партијску борбу, а њега Министар познаје као посве умерена човека и по општем нахођењу — познато примерна професора и управитеља. С тога ће они — по министрову нахођењу — остати на својим местима; и Министар је молио Краља да не инсистира на томе захтеву. Као што је већ из предњих излагања познато, ово није био први пут да Министар Просвете мора да брани људе из свога подручја.

Али је суђено било, да ово буде последњи пут, када је писац, као Министар, на тај начин, пред Краљем и у опште, вршио ту улогу.

Краљ, који је овај разговор почео у свом радном кабинету, где је потписао поднесени му указ, саслушао је у ходу објашњења Министрова. Излазећи из кабинета, прође кроз „првоаприлску“ собу у телефонску собу, издавши неку кратку наредбу дежурноме официру; а сам је хтео нешто на телефон, и говорећи са дежурним официром, он пружи руку Министру за знак отпуштања.... али осетно хладно, због онаквог пријема његових жеља.

То је био последњи разговор и последње виђење писца овог дела са Краљем, дана 28. маја 1903. у 12¹/₂ часова.

Двор, који је на овој слици, а срушен по смрти Краља Александра I. историјска је знаменитост, и ако мањи од оба доцнија. Кроз срушени двор прошли су и у њему живели, сви Владаоци Србије у 19. веку. — Први је се уселио у њега кнез Александар Карађорђевић и ту провео до краја своје владавине у децембру 1858. — Кнежеви, Милош и Михаило, за друге своје владе, по повратку у Србију 1858. ушли су у њега; и Милош за непуне две, Михаило за даљих осам год. провели су у њему, из њега сахрањени у Сабор. Цркви, испуштајући душу оба у Топчидеру, Милош у свом старом летњем дворцу, Михаило у Кошутњаку. — Кнез, доцније Краљ Милан, као малолетан уведен је 1868. у тај двор, ту се оженио, и све време до абдикације и знатно после, провео је под његовим кровом, оставивши га 1900.

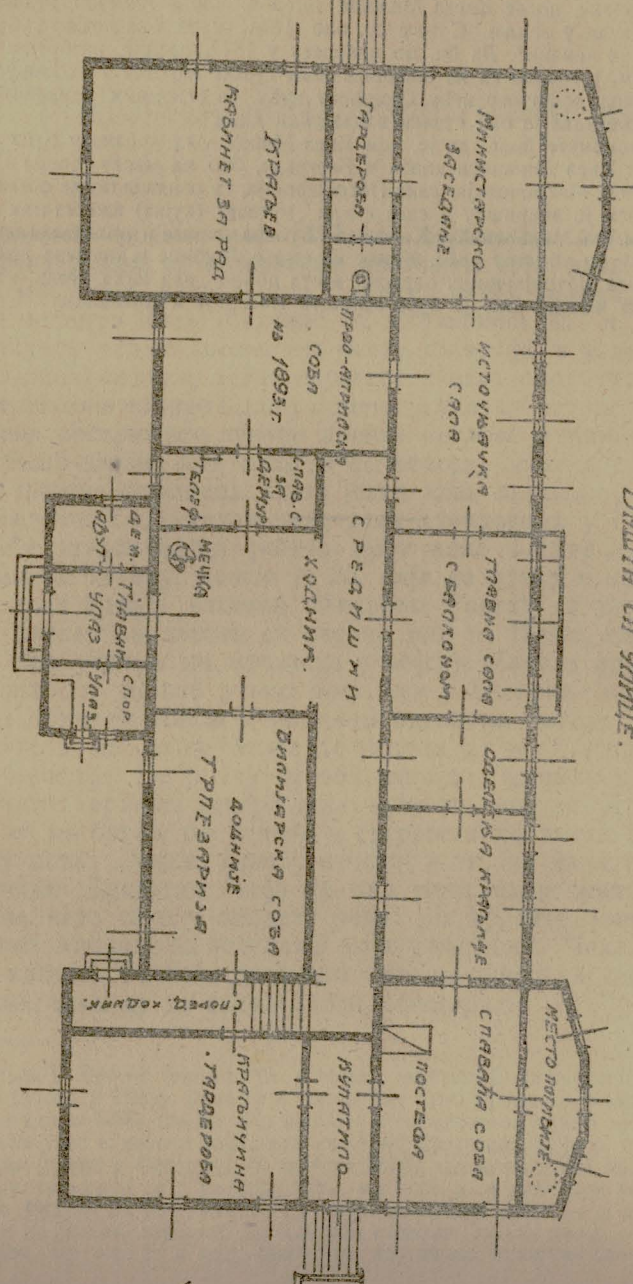

кратко пред смрт. — Краљ Александар I. рођен је у том двору, у њему је владао и женио се, и у њему је и живот свој скончао, да после смрти његове, са лица земље нестане и самога двора, чији је распоред — како показује и друга слика — био врло целисходан и сведочи о великом укусу свога творца.

И ако је 1882. озидао суседни велики двор, који се види лево на слици, по који је служио само за репрезентацију, велике пријеме, забаве, стране високе госте. Стари срушени двор стално је служио за владалачко становање. Живот свих помених владалаца и њихових породица, везан је нераздвајно и интимно за срушени двор, који је у ранија времена носио и турски назив „Конак“. — Постојао је свега око 60. година.

ДВОРНИШТЕ

Улаз до министарства (сада Новог двора)

ПОРУШЕНИ СТАРИ ДВОР

Башта са уличи.

Улаз до новог (сада Старог двора)

Његову масивну ограду с лица, писац је затекао, када је 1865. као дете први пут дошао у Београд.

Овај двор, као и кућу преко пута, купљену за царско-руско посланство, подигао је Стојан Симић попечитељ и председник Савета, један од вођа „Уставобранитеља“, у оно време, после Кнеза Милоша имовно, као и Капетан Миша, један од најбогатијих људи у земљи. С тога су, око 1844. куће ове познате биле под именом „Симићеви конаци“. Да би, по преврату у 1842. години, изабраног кнеза увела у бољи дом, и извела га из ондашње полу-турске вароши у „Шанцу“, Уставобранитељска влада купи ову већу Симићеву кућу, са огромним земљиштем, око 1846. године. И од тада је она стаала владалачки двор.

Нека би поменуто било, да је, сем Кнез Милошевих конака у Крагујевцу и Пожаревцу, први Кнез Милошев конак у Београду, био на месту (према Саборној Цркви) где је негд. Митрополија, сада Патријаршија, ту озидана после оставке Кнез Милошеве, у чијем је дворишту и сада стари „мутвак“ (кујна) као остатак од негд. конака у коме је, по Милићевићу, Књегинја Љубица опрала и оплакала главу Карађорђеву, донесену по убиству 1817. Конак Књегинје Љубице и кнежеве деце и сада постоји преко пута Патријаршије, одржан доста добро, али мало чуван, као и све старине у нас, на жалост. Био је дуго седиште Касације и Апелације.

УГАШЕЊЕ ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋА

I.

Двадесет девети мај 1903-ће. Доживљаји и успомене писца овога дела у вези са историским догађајем тога дана. — Освитао је „29. мај,“ дан, када је пре тридесет и пет година, 1868., у Топчидеру погинуо Кнез Михаило М. Обреновић III., и кога је дана у Топчидеру чињен спомен на месту погибије, а у целој земљи, и после толико година, дават парастос. Писац овог дела, пошто је у подне 28. маја поднео Краљу поменути указ на потпис и после подне тога дана посвршавао текуће дневне послове у Министарству Просвете, беше зарана код куће, и по вечери, легао и да спава, као и цела његова породица. Само један члан породице, пешад. капетан Драгутин Т. Димитријевић, тада приправник у Главном Генералштабу, шурак писца, рођени брат жене његове Јелене, не дође, на време на вечеру, пошто је 28. маја на ручку с њиме, био изненада гост артиљ. капетан Михаило Ристић, са службом у Књажевцу, давнашњи знанац са писцем још из Ниша, где је капетан Ристић био учитељ до преласка у војску. Упитан при ручку у башти зашто је дошао у ово доба чак у Београд? капетан Ристић са свим обичним тоном и начином одговори писцу: да га нешто боле очи, и да се не може да ослони на там. лекаре, па је дошао у Београд. По ручку су оба капетана отишли у варош; а у вече, после свршене вечере дође кући и капетан Драгутин. Враћајући се из баште по вечери и сусревши га, писац ће му само у пролазу рећи: „Хајде, Драги, вечерај и ти, па да се спава!“ На то ће капетан Драгутин, који је као млад човек живео слободним животом, исто тако у пролазу рећи: „Ја ћу, зете, још да изађем; хоће чика Мијаило да поседимо мало у кафани.“ Чика Мијаило — био је капетан Ристић, данашњи гост на ручку; а као старијег у годинама, тако су га звали млађи официри.¹

¹ Кад је Ристић био учитељ у Нишу, капетан Димитријевић био је јаче у основној школи у Нишу, када је и писац био тамо професор Учит. Школе. Ту се писац и оженио 1886. године (27. априла) и са женином мајком, сестром и мајчином мајком узео к себи и садашњег капетана Драгутина, који је био непуних десет година (рођен у Београду, 5. августа 1876), одрастао и све до ступања у Војну Академију школовао се у његовој кући, као што је и даље био нераздвојни члан породице, будући се није женио. Са своје честитости он је — и ако бујан и жив, због чега се једном директор Ђ. Козарац озбиљно жалио писцу — и сваку љубав заслужио, као што је и међу школским друговима, и вршњацима, са те честито-

Са уобичајеним домаћим миром, ушло се дакле у кући пишчевој у кратку мајску ноћ. Мир и тишина владали су над целим Београдом и у Београду. И дани и ноћи беху необично тихи, ведри, леви.

Али, ако се легло у миру, устало се са великим изненађењем.

У саму зору, 29. маја, кудање на прозор с улице пробуди прво жену пишчеву, Јелену. То је куцала госпођа Софија Милутина Степановића, блиског суседа у улици Св. Саве. На гласне узвике женине, по том, пробуди се и писац и викне изненађен и сам: Шта је? Како шта је, беше одговор: ми спавамо, а доле покољ у вароши, војска се туче, Краљ и Краљица погинули... куку мене, да ли је овај наш (капетан Драгутин) овде!... и оде живо у његову собу где је Драгутин спавао. Постеља беше недирнута; капетана Драгутина не беше ту. Ако је истина оно што је г-ђа Степановића рекла, онда је било јасно, где је Драгутин. У малој собици, где су стајале и свеће (јер тада није било електрике) нађене су после и одломци од истих, јер их је капетан синоћ ломио и однео у цепу, да му се за сваки случај нађу при руци.

Намах се избуди цела кућа и писац истрчи на улицу, која беше мирна и скоро пуста, где стајаше, пред кућом његовом и сам Милутин Степановић и на питање: „Шта је то комшија, је ли то истина да је погинуо Краљ и Краљица?“ „Истина, истина комшија; ја сам то и гледао са прозора Чиновничке Задруге (која је на двору супротном углу, где је сада Мин. спољних послова); а ево погледај доле, на Теразије, оно је војска.“ И збиља, целу просторију улице код самога Двора и суседног му Министарства, беше притисла војска угусто сабијена, као неки мравињак, чији појединци беху расути и амо ка „Лондону“ и до куће Јов. Ристића. Степановићевом исказу ваљало је веровати; он је и могао знати и чути пре но други; оба последња Обреновића беху узели Степановића на око, као познатог Карађорђевића¹. У факт се није, дакле, могло сумњати. Место свакога одговора, писац само се прекрсти, рекавши: „Буди Бог с нама, ово је као у хиљаду и једној ноћи!“ Степановић, за тим оде, спокојан, и ако је имао на Сави у приправности чамац, за бегство, на случај да заверенике изневери срећа.

Две су неизвесности притискивале писца, прва њега лично, као дојучерашњег Министра; а њега и целу породицу неизвесност шта је са капетаном Драгутином. И у тој недоумици сва су и деца излазила на улицу, одакле се доле лепо види све до Двора и шта је на улици, и враћали се назад, док се после неког времена, оздо

сти, као и доцније међу официрима, што је са одлучности, био необично цењен и вољен. Догађаји, којима ћемо се даље имати да бавимо, показује најбоље, каква је чињеница међу својим друговима. и у тим самим догађајима, био тада пешадиски капетан II. класе, Драгутин Т. Димитријевић. — Апис. Овај је надимак добио још у Гимназији београдској (по досељењу из Пирота, где је Драг. свршио нижу гимназију у којој је писац био (1887—89) директор.

¹ Но Степановић је дочекао и мирнија времена, баш кроз овај догађај. Умро је напрасно 21. августа 1924. као члан Главне Контроле. Био је то човек добар и вредан, пун народних умотворина. Написао је 1913. књигу: „Срби и Бугари у прошлости и садашњости“ необично документовану, а друго издање је исте 1924.

од „Славије,“ указа једна група војника, који калдрмом иђаху страном на којој је кућа пишчева, с пушкама на рамену, а тротаром уз војнике иђаху два официра. Што ко жели да види, оно и привиђа. Сви се сложисмо да то иде Драгутин, док се не покаже да то није Драгутин — већ, капетан Михаило Ристић, јучерашњи гост, и други пешад. капетан Илија Радивојевић, такође добар познаник, који је са капетанима: пешадијским Душаном Глишићем, Милуном Рисимићем, коњичким Антом Анђићем и др. тако често долазио пишчевој кући, Драгутину, и са њиме, махом насамом, водили увек неке тихе разговоре. Уставише војнике прво пред кућом, а за тим их уведоше у башту, сами почеше говорити утешне говоре, правећи се равнодушни на општа питања свију, и старе мајке Драгутинове Јованке: Где је Драгутин? Он је доле, одговараху капетани и једва као узгред навестише да је рањен „али ништа, мало“. Писац узме капетана Илију мало настрану, слутећи да је нешто озбиљно, и упита: Шта је с Драгутином? на што овај одговори: „Драгутин је богме рањен, и то врло тешко; жив је и одио је у болницу, надамо се да ће остати у животу“. Писац га умоли да о том мајци и осталима не говори и пошто су оба официра били, како се видело, уморни, то су узели по гуљај ракије и деца су им очистила одело и капе, јер нарочито на капи капет. Ристића беше много праха, труња сваке врсте, као и по блузама. То су све били остаци отпадака, услед вршених експлозија у двору, као шта ћемо видети даље.

Упитани о Краљу, капетани одговорише: „Свршено је, они су обоје, и Александар и Драга, изгинули“. За даље разговарање није било времена, па тако ни писац није могао знати, да су пред њиме стајала баш два човека, који су видели последње моменте бившег владоца и да су прах и одломци по њиховом оделу последњи остаци једног срушеног Престола, и који су баш они, у Краљевој личности, својеручно срушили и са осталим били последњи сведоци ове династичке катастрофе, и сршетка последњег Обреновића.... Они хитаху натраг, Двору и Министарству.

При поласку ће капетан М. Ристић рећи: Ови су војници доведени, по наредби команданта места Машина, и имају да чувају кућу од сваког и ма чијаг нападаја; а за тим наредише, да један војник стоји, као стража, унутра за капијом и оградом с лица куће, а други у дно баште, Писац који је у том видео и бригу свога шурака, прими и ове речи и наредбе без поговора. Тренутци беху врло озбиљни!

И они одоше. Писац и породица му остадоше брижни за Драгутином и ако још ни сами не знаху, шта ће да се ради; као што се незнашаше и сва величина опасности, у којој се живот његов налази. Чудно неко осећање беше у погледу судбе Краљеве: оно што се десило, на жалост, изгледаше тако логично и природно, и извршено од правих људи, да се писац, дошав најзад к себи од првог изненађења, даље о томе није бринуо. Као што ће се доцније видети, овај страшни и велики догађај сви, сав народ без

разлике, беху примили; неки са потпуном равнодушношћу, а већина и са радошћу. Дан почињаше већ да осваја; улица постајаше живља. На један мах стигоше пред кућу једна стара дворска кола и један официр, ушав у кућу, потражи писца и изјави, да он треба одмах да пође с њим. То беше пешад. капетан Драгутин Ристић. Писац саслуша захтев и пошто се обуче, рече да је готов да пође; али ће, пре поласка, капетан рећи, нешто свечано: „Но, господине министре, ја вам пре но што пођемо, дајем поштену реч, да не идете ни у какву опасност; а сад изволте!“ У то се поче и жена писца, сестра Драгутинова спремати, да што пре оде у вој. болницу да види рањена брата свог.

Ћутке уђосмо обојица у кола, чија се врата затворише и кочијаш обрте Теразијама. Свет већ беше дошао к себи од првог изненађења и креташе се по улицама у свима правцима, мирно и радознано. Код куће Јов. Ристића беше већ војника, разуме се све с пушкама. На самоме углу код „Лондона“ беше инжињер. пуковник Дамњан Поповић, без кокарде, као и сви официри; а у целој околини двора виђаше се војска. Кола стадоше пред Министарством унутр. дела (срушено, где је сада нови двор) према коме беху војници у строју, с оружјем, а даље тамо к Теразијама виђаху се топови и опет све војници. Спрам „Лондона“, мало преко раскрснице, горе, на сред улице Милоша Великог ескадрон коњице. Војска дакле беше и господар ситуације.

Уђосмо у Министарство на доњем спрату, и капетан спроводник рече писцу да уђе у канцеларију, која је иначе Министра унутраш. дела; а сам се изгуби, или бар писац га није даље видео. Соба министрова, и онако не тако велика, беше пуна пунцата људи, као и друга мања до ње. На први поглед могаше се спазити: Јов. Авакумовић, генерал Јов. Атанацковић, Ђ. Генчић, и др. Сви ови, и други, иђаху по кабинету; а у оној малој соби, десно, виђаше се Стојан Протић, где седи за столом, и труди се, уз примедбе осталих, да нешто стави на хартију; ту беху и Љуба Живковић и Љуба Стојановић, и др. В. С. Вељковић, Аца Борисављевић и др. Сви беху нечим занети и писац пришав ближе и погледавши на Ст. Протића упуту једно опште питање онако насумце: „Шта то пише Стојан?“ Неко одговори: „Проглас на народ.“ „Да, и треба проглас“ рећи ће писац. Али писац, у том моменту ипак осећаше извесну самоћу. Положај му беше тежак.

Сви ови људи, сакупљени овде, у том моменту и како се чињаше писцу: или беху већ саставили владу, или је састављаху. Но то писац моментано није могао разбирати већ и с тога, што му неко од присутних, за кога личаше да има право наређивања, рече да оде горе, на горњи бој и да чека тамо.

Изашав напоље, у предсобље, писац спазу да у истом тренутку долази и бив. Министар финансија Милован Р. Маринковић, и обојица се упуте горе. Сат пишчев црпи у том моменту показиваше 5. сати и 35. мин. јутру. Не потраја дуго и у соби „Министарског заседања“ беху четири бивша Министра: Жив. Жива-

новић, Мил. Р. Маринковић, Паја Денић и Љуб. Новаковић. Врата из предсобља држаху отворена, и један жандармски официр, иначе ружне репутације, смуцаше се по соби, и показиваше склоност да дочује, шта се говори. Кроз отворен прозор виђаше се доле на улици војска и велико комешање, улажење и излажење из Министарства.

Револуција са свима својим знацима беше ту; и то, као победилац. Половина чланова бивше владе беше окупљена, и сви знаци показиваху, као да они беху под присмотром. Где су остали? Из испрекиданих саопштења оних осталих, нарочито Љ. Новаковића, писац тек ту први пут сазнаде: да су судбу Краљеву поделили и Председник Министарства генерал Д. Цинцармарковић, министар војни генерал Милован Павловић и министар унутр. дела Веља Тодоровић, али се за њ није знало да ли је погинуо, као прва двојица, или је само рањен. Осмога члана владе министра правде, Ант. Пантовића не беше овде; а није се оног момента знало где је (Доцније се чуло да је, као и Браћа Луњевице, био одведен у Дивизију, где је близу и станао, и да је жив). Ти су разговори вођени тихо, испрекидано.¹

И нехотице човеку, у оваквим страшним моментима, прелети преко памети сваколика истинитост оне старе и црквене и философске изреке: Како је пролазна сујета и слава овога света! А за то време, док се све то догађало у палати двоугубога Министар. доле и горе спољ. и унутр. послова, лешеви Краља и Краљице лежали су прво бачени озго у башту, па увучени у једну собу на доњем спрату старог дворца, на патосу.... Има ли драстичнијих илустрација и за вечиту поуку?!

Да, како је пролазна слава овога света! А као иронија судбе изгледаше и та случајност, да половина дојучерашње владе, лишена сваке моћи и власти, седи још у столицама, и око стола, са кога је, откако је ове лепе министарске зграде, и из које је, преко толико разних влада, управљано судбом Србије. То је била соба за заседања Министарског Савета, још из доба Кнеза Михаила, по његову ступању на престо, 1860. године, а у два маха соба и Намесништва. У истој овој згради, као ово јутрос, били су, и горе и доле, сакупљени државници 29. маја 1868. год. да већају о упражњеном престолу и новом владаоцу.

Тако су бар ова четири Министра имала неку сумњиву утеху, да су, усред ове крваве револуције, на једном релативно мирном и надлежном месту, завршили своју каријеру, и ако се овога момента не знајаше: да ли је баш то, и такав, крај каријере. —

У то потражише писца. У предсобљу министарства спољ. послова горе стајао је пешад. капетан Илија Радивојевић, и очеки-

¹ Неко рече, да би се и кафа могла попити, од све муке, јер је сваки доведен од куће овамо, немајући кад да мисли на уобичајена јутарња задовољства, па ни на кафу. И док се доле правила нова Влада и састављао Проглас на народ, одацкији апарат и министарски кафеџија, радили су као да није ништа ни било. Послужена кафа тога јутра била је, у осталом, последња пажња указана дојакошњим представницима владе земаљске.

ваше га, онај исти, који је јутрос са капетаном Мих. Ристићем довео војнике кући. „Изволте господине Живане доле!“ Готов да следује, и изјавивши да га зову и да има да оде и види рањена шурака свог, опрости се с осталима, а они осташе до какве даље наредбе. Одмах имамо да додамо, да су и они, без даљег узнемиравања, упућени кућама; али су куће свакога од њих биле неко време под стражом, ваљда такође због предохране од напада, којих, у осталом, није ни било. Ред је био у Београду потпуно примеран.

Писац пође са капетаном Илијом — интимним другом свога шурака Драгутина, који се, изгледа, преко другова, и ако, као тешко рањен, између живота и смрти, бринуо о кући и породици из које је и сам. Само се томе има приписати све, што се од јутрос и са писцем догодило. Сишав опет доле, писац би упућен у исту канцеларију министра унутр. дела, где бејаше иста слика као и при првом његовом уласку у њу. Чим га спазе Јов. Авакумовић, приђе му са речима: „Живане, звали смо те да ти кажемо да идеш кући и да будеш спокојан, нико те неће узнемиравати. И остала ће господа бив. министри такође сад бити отпуштени; а позвати сте колико да се изврши ова промена“. Вест је ова била пријатна; али писац не пође одмах, већ управи на Авакумовића ове речи: „Молим вас, има ли владе, и ко јој је председник? „Ја сам“ одговори кратко Авакумовић. „Е, врло добро, продужиће писац: свршило се једно крупно дело. Нико у земљи неће за то ни прстом мрднути; ако буде опасности какве, може пре доћи с поља. Молим вас с тога, да учините све што вам је у власти, да у самој земљи никоме длака не фали на глави, и само ће тако овај догађај бити прихваћен како заслужује...“ „Већ су предузете мера, и до сада је свуда ред“, одговори Авакумовић; а сад, вели, збогом, и буди без бриге, теби неће нико ништа“. На те ће последње речи прићи Ђ. Генчић, и обухвативши левом руком писца око врата, и гледајући у председника Министарства узвикнуће: „Не само да му неће нико ништа, већ сви ваља да смо му захвални, што је подигао онога детића, који је толико заслужан за ову ствар...“ Мислећи на капетана Драгутина, који је, као што ће се из развоја додајаја видети, имао једну од првих улога, како у склапању завере, тако и у извршењу њеног задатка, све док његов силни организам није јутрос сломљен под унакрсном пушчаном ватром двојице преплашених стражара, у ходнику на доњем спрату старог двора.

Изашав из Министарства унутр. дела, а врло пријатељски праћен Љубомиром Живковићем, који је желео осигурати слободан пролаз кроз гомилу радознала света, што се међутим беше искупила пред Министарством, писац седе у један фијакер, и праћен неким од другова капетана Драгутина, пође право у војну болницу.

То је била она стара в. болница иза „Цветног Трга“, на чијем је месту, после ове 1903. године, подигнута нова, садашња звана „Трећа“ Гимназија. Ту су били донешени сви рањени прошле ноћи

и с јутра 29. маја. Ту су, дакле биле прве жртве револуције и с једне и с друге стране, које су остале у животу: официри и неки од војника. Официри су били смештени у видне собе павиљона, који је био испред старе гломазне болничке зграде, у којој је скончао Вучић, отприлике тамо, где је сада баштица и улаз у гимназијску зграду с лица. Свима су рањеним, без разлике на којој су страни при сукобу били, указана лекарска нега и највећа пажња. Од свију је, као најопасније рањен, сматран баш капетан Драгутин Т. Димитријевић — Апис.

Нађен у сутерену старог двора, док је још мрачно било, рањен на неколико места, ослоњен на зид и сав у крви, капетан, Драгутин Т. Димитријевић, пре но што је погинуо Краљ и остали с њиме, изнесен је одмах у стражару дворску, где му је указана прва помоћ.¹

Било је три ране: једна на буту десне ноге, дубока, без излаза, што је значило да је олово унутра; друга са стране левог кука, велика разривена рана у месу до костију, за коју се није могло знати како је постала, док није донесено његово оружје, (сабља и револвер) из двора. Пробијени месингани балчак на сабљи, који је имао расцветану рупу од куршума, објаснио је ову другу рану, испод левог кука. Куршум је, срећом, ударио у балчак, њега пробио, али се и сам разбио и снагу пробојну изгубио, тако да је могао још исцепати ткања, али срећом, не и пробити кук и повредити унутр. органе. Трећа је рана била најопаснија и по правцу, куда је олово прошло и по повредама, које је произвело. Куршум је ударио посред груди, пробио грудну кост, и како је пошао од некуд с десна, он је прошао косо кроз груди левом целом страном, поврх срца и сплета крвних жила, па кроз пазуху и излазећи напоље на ребра, прошао кроз мишицу леве руке, и испод самог раменог зглоба пребио мишићну кост на двоје и изашао испод рамена, напоље.

Ова је рана дакле: пробила груди, прошла кроз лево плућно крило, провукла се — сам ће Бог знати како! — кроз вене и артерије поврх срца.

Лекари су, по извршеном превијању, из бојазни од крволипања из плућа и могућег прекида којег важног крвног суда око срца, услед чега би смрт била неминовна, забранили рањеноме и свако кретање и сваки говор. Пуних десет дана махали су ле-

¹ Призват је др. Живан Гашић, чија је кућа спрам двора, и он је метнуо прве завоје; али капетан Драгутин је забранио, да га ма куда носе, пре но што се види, шта ће до свршетка бити. Положен на клупу, са револвером у десној руци, која је остала још здрава и читава (лева је била куршумом пребијена на двоје испод раменог зглоба), он је тако остао до расветла дана, када је са првим завојем, без одела, које је морало бити исечено, да би лекар до свих његових рана дошао, увијен у некакав мекантош, у колима пренесен у болницу и добио место у павиљону, где бежу још неки рањени официри донесени и смештени. Одмах је скинут први привремени завој, да би, по констатовању рана, био метнут нов са бољим материјалом и смотреношћу, но што је то могло бити на брзу руку у дворској стражи.

кари главом на свако питање родбине и другова, и нису давали успокојавајућег одговора. Све је остављено било срећном случају и природи самога, у осталом крепкога и силног организма Драгутинова...

У том положају, по првом уредном превијању у болници, затекао је и писац свога шурака, као и његова жена својега брата, на првом виђењу јутру 29. маја. Призор је био такав да је морао бити оплакан; а жалост су повећавали контрасти, који су били тако видни за све, који су знали, како је још синоћ био здрав и крепак, а како сад лежи изрешетан куршумима, између живота и смрти. Други је контраст био у самој ситуацији. Напољу другови капетана Драгутина, весели и задовољни, обасипани пажњом од свега грађанства, близу догађаја, који се у Министарству и иначе одигравају, и који ће тек наступити; — а он, стуб завере, лежи сломљен, намењен више смрти но животу. Али и он није остао без пажње. Болничко двориште било је од тога јутра и после, стално пуно другова, официра, и пријатеља, грађана, госпођа и госпођица. Све се то из дана у дан, утркивало са родбином, да „јунаку дана и догађаја“ укаже своју пошту, да поднесе своје понуде, по лепоме српском обичају у оваквим приликама.

Капетан Драгутин није смео говорити. Тако је гласила изречна лекарска наредба. Али, ко ће при оваквој навали света, и у оваквим узбудљивим приликама, остати мутав читаве дане и недеље? Капетан је говорио, ма по једну реч, допуњајући своје одговоре мимиком. Ипак је — кад се осећао, онако сав увезан, мало поузданији — видећи нас своју родбину, ожалостњене и стално забринуте — једног од следећих дана прибрав своје силе те је писцу своме зету, кад га је овај штедљиво упитао: Шта то и како то би? И што и њему није било бар казао што, ради управљања о завери и спреми? — тихо и присебно одговорио овим речма: „Што сам ја ушао у ове послове, зете, ту има и ваше заслуге. Ја сам човек млад, а живот је леп и весео, па сам могао да му се, с друговима, и предам, не водећи бриге о политици и о ономе, и шта Краљ ради. Али ви сте, пређе још као министар (1899—1900) а и иначе, увек износили тешкоћу прилика, и жалили се на поступке краљеве, који је радио шта је хтео и од свакога изискивао само жртве. Тако сам и ја почео да посматрам шта се ради, да почнем прво сам, а после са својим друговима, да размишљам о тешком стању наше земље и о начину, како да се томе једном учини крај. Тако је постала ова завера. А вама нисам могао казати о томе ништа, ма да ми је то толико пута долазило, поглавито с тога, што смо ми рачунали и са неуспехом. А у том случају и ви не би добро прошли, пошто сам ја члан породице; а много је што шта у нашој кући и рађено и говорено за ову ствар. Па сам на такав случај хтео, да Вам је бар права клетва, кад би и вас повукли на одговор, да мирном савешћу можете рећи: да нисте о свему ништа знали...“ Одморивши се мало, додаде још: „А сад кад смо извршили оно, што смо хтели, не марим да умрем, то ми је сасвим свеједно...“

„Па ипак си ми могао бар штогод казати, рече на то писац, те не бих ни ја понешто учинио, што сам, ма и по сили околности, морао можда и мимо своје воље примити, а требао сам избећи.“ „Е, сад, тако је“ рече тихо капетан, и разговор је ваљало прекинути, јер га је узбуђивао, и исцрпео.

Писац сматра, да ће одговорити историјској верности, и дужности савесна излагача, ако одмах овде наведе и два ранија разговора са својим шураком капетаном Драг. Т. Димитријевићем, који падају знатно раније од 29. маја, први ваљда на годину дана раније, други нешто после. Положај писца у добу, када пада догађај од 29. маја 1903., двогубо је од интереса. Јер, док је се он десио тада као члан владе, један члан његове куће, не само да учествује активно у самом делу, већ је један од вођа завере. По неподељеном признању његових вршњака по чину и годинама: Д. Д. Апис је би њихов вођа а они су — млађи официри — били зачетници завере, њени главни носиоци, и њени извршиоци у најтежем делу њеном, јутру 29. маја у староме двору. Но о том, доцније.

Први разговор, о коме је горе реч, био је једног дана, после ручка, када је капетан Драгутин, бавећи се у радној соби писца додирнуо зло стање у опште, а нарочито после женидбе, означавајући Краља Александра и Краљицу Драгу као виновнике свега и да се то „не може више трпети“, завршио је млади капетан.

„А шта му се може? упитао је, место одговора, писац, продуживши даље: „У току времена, прво Краљ Милан, а за тим Краљ Александар, разним средствима и начинима разорили су сваку живу политичку силу у земљи. Неуспех зајечарске буне (1883.) убио је сваки изглед, на какав поновљени народни општи покрет. Политичке Странке, као чиниоци, који се наизменце јављају на делу, такође су и међусобно несложне, а свака појединце и све скупа су или слабе или деморалисане, да се све измеђују у служби том истом Краљу. И с те стране нема, дакле, за њега опасности. Једина страна — наставио је писац — која је компактна и као неоспорна јака чињеница, то је, по мом мишљењу, још само војска. Она је као таква ипак једна чињеница, и при свима манама које би се могле пребацити врховима њеним, у њој, у офиц. кору, има нечега лепога, има другарства и карактерности; а то је ипак, при општем расулу, једна снага у земљи, која би једина и могла нешто да учини...“

Све је то саслушао капетан Драгутин, смешкајући се, и на све одговоривши једним лаконским: „Па, може бити!“ И на том се свршио тај разговор; а писац — који са овим разговором није везивао ни какве наде ни прохтеве — није ни слутио, да говори како би Французи рекли: с једним од убеђених.

Знатно после тога разговора, а по времену ближе 29. мају 1903., но када писац, као и за првог разговора, није заузимао никакав положај једног дана, опет по ручку, писцу у његовој радној соби, показа капетан Драгутин слику Петра Кара-Ђорђевића,

са децом. То је била слика, која се после 29. маја појавила слободно у Србији, на којој је, на једном табаку, Петар у грађанском оделу, а синови његови, Ђорђе и Александар поређани симетрично сваки за се, десно и лево од очеве слике, а кћи Јелена на дну, под очевом сликом. Без коментара и с једне и с друге стране, разгледана је ова слика као једна реткост, пошто слике Карађорђевића нису биле познате, јер за времена Обреновића, нису трпљене у Србији¹. На питање: од куд му то? капетан је мирно одговорио, да му је случајно дошла слика до руке, и да је има овде онде. То је, свакојако, био знак времена; а можда и писцу извештај од стране његова шурака; али га он, нажалост, није разумео. Тако је све прошло неопажено мимо њега, као и толика сашаптавања, састанци, договори и разговори, који су се вршили у кући писца и баш у његовој соби за рад, у коју он, из пристојности према друговима свога шурака, кад год би их, дошав кући, ту затекао, не би улазио и вазда се склањао, да би они, као млади људи, били међусобно слободни. У незнању свега тога, постао је писац и Министар на познати начин, ма и преко своје воље, на четрдесет дана пред 29. мај. Овај улазак у министарство сасвим природно је изазвао (како се он после 29. маја изразио) негодовање капет. Драгутина, а вероватно чуђење и других завереника, док је после изашло, као да је писац то учинио баш на наваљивање завереника. Тако је постао један замршен положај, који је после 29. маја читавим легендама у јавности окићен.

Све је то после 29. маја, дабогме, пукло пред очима писцу, као можда и незнано и неочекивано дејство разговора његових са својим шураком и других сасвим случајних саопштења, а после уласка у министарство.

Не мање јако дејство морало је имати на заверенике, и сазнање, које није имало потребе да остане непознато и капетану Драгутину: да Краљ Александар мисли мењати Устав и нешто о наследству, о чему је, како смо напред навели, после избора од 19. маја 1903. говорио и са писцем — када је судба краљева у интимном крилу завереника била већ запечаћена, и 29. маја и извршена. За заверенике није било повратка; а свака нова акција краљева само је, можда, убрзала делање завереника.

И у том се слому нашао затрпан и писац у јутру 29. маја, 1903. године.

Да ли из љубави према своје другу, тешко рањеном капетану Драгутину Т. Димитријевићу; да ли и са обзиром на поро-

¹ Ранијих година десила се од некуд у писца једна мала сличица Карађорђева, око које је један уметник у микрографији исписао читаву једну историју на малом простору, да се само јаком лупом могло читати. И ту је невину слику морао писац бацити у ватру, кад се једном десила нека афера, услед које су настала апшења и преметачине. Главном уреднику опозиц. „Срп. Заставе“ не би испало на добро, да је и та невина слика, на случај какве неочекиване преметачине, код њега нађена. Такво је онда било време, које се, у бољим приликама, тако брзо заборавља.

лицу писца, која би доживела ту трагичну судбу, да заједно са својим старешином пати, па можда и да пропадне услед дела, у коме је њен члан играо главну улогу, да ли са веровања, које су појединци могли имати услед саме претпоставке, да је и писац могао бити посвећен ипак у заверу, ма само и посредно преко свог шурака, а за остале прикривено — тек сви, нарочито млађи официри из завере, у оне, по дом писца претешке дане, показали су толико љубави и предусретљивости, која је ишла до готовости да се употреби не само војничко, но и њихово лично оружје према свакоме¹ који би ма чиме нанео не само какво насиље, или какву увреду, било писцу или његову дому, но и ма какву, ма и нехотичну неправду.

Од онога момента, 29. маја јутру, кад су капетани Ристић и Радивојевић довели кући пишевој стражу ради заштите; кад је онај други капетан, Драг. Ристић, позивајући писца да пође с њиме у Министарство, претходно часном речију загарантовао да га не води ни у какву опасност, од момента, када је капетан Илија Радивојевић у предсобљу Министарства иност. дела, позивао писца да сиђе доле, где се образовала нова влада, — није престајала пажња завереника према писцу и према дому његовом. Тиме су ови ретки људи, тако идеално честити и несебични, омогућили писцу да премости једну од најтежих ситуација у његову животу.

Ти су људи, у целој прошлости Србије, од пуних сто година назад, ретка појава, и посве усамљена, људи, који су у своје необичном прегнућу за срећу своје Отаџбине, ставили на коцку, са толико необичног самопрегоревања, и свој живот,² и несумњиву своју сјајну војничку каријеру, па и сигурност и срећу својих породица, све у идеалном циљу: да, уклањањем једне осведочене сметње на престолу, прокрче Отаџбини својој пут ка бољој будућности.

То је учинило, да се и писац, кад су ускоро и завереници постали предмет напада, нарочито из иностранства, прихвати њихове судбе, и да их брани, путем часним, начином отвореним: у јавности. Већ првих дана, а услед телеграма из неких европских престоница, одакле се захтевала казна завереника, писац је у „Трговинском Гласнику“ (јуна, 1903.) написао чланак: „Има ли кривице у дога-

¹ Војничка стража, доведена првог дана, смењивала се уредно неколико дана са новим војницима и другим „началником страже“ подофициром. Кад једног дана, тај подофицир саопшти писцу да не сме излазити, никог примити а намирнице да ће узимати на књигу како зна — капетан Душан Глишић, који је као и Илија Радивојевић сваки дан бар по једном долазио, а и по два пут, на жалбу писца одјурio је — готов на све! — да се та наредба, у осталом без намере издата, одмах тргне. И тако је б. и било. И то није само један случај те врсте.

Једно вече опет мал не побише војници стражу жандарма, које у трен ока разоружаше, пошто су некако чудно ишли поред оградe, с лица куће пишеве. Код војника је већ била нека мржња према жандармима тих дана. И да не дође срећом капетан И. Радивојевић, и затече војнике „на готови!“ ко зна шта би све могло бити.

² Драг. Димитријевић је доцније казао: да, ако би њихово дело промашило, да би се они сами узајамно поубијали, све и да стоји и она одлука, по предлогу Ал. Машиног, да се у том случају повуку на Топчидерско брдо и позову народ на буну. С тога је Драгутин и рањен стално у двору задржао револвер у руци.

ђају од 29. маја? — чији наслов показује и садржину његову. Прелазећи преко парирања сталних инсинуација, које су налазиле израза у Лондону, а потицале из српског пера, од чијег је аутора и сам Ч. М. у низу чланака бранио заверенике у „Новом Покрету“ — писац ће споменути појаву нарочите брошуре, штампане у Паризу: „Les relations entre l' Angleterre et la Serbie, par un diplomate français“, за коју је писац, кад је то од њега зажељено, дао податке, наглашујући нарочито краљев недуг *moral insanity*, Енглезима добро познат. Циљ је брошуре био, да се меродавним круговима у Енглеској, куда је ова брошура у све меродавне кругове и доспела, ублажи начин сматрања догађаја од 29. маја, да се објасни његова неминовност, и да се омогући зближење у одношајима Србије и Енглеске, чему је узастопце и следовало познато „решење завереничког питања“ и васпостављање одношаја са Енглеском.¹ Сличне податке, дао је писац и за једног руског публицисту, који је ту жељу изразио свом пријатељу и тадашњем дописнику руских новина, Петру Вукићу. И т. д.

То је, даље, учинило, да је писац стално игнорисао све оне сваковрсне нападе и простачке грдње у разним „антизавереничким“ листовима, који су доцније ницали и пропадали, а били су или дело увређених сујета, или простих шпекуланата, који су једну чисту, свршену и изведену ситуацију намерно мутили, лажи измишљали и објављивали, само да би у мутној води што уловили, или просто, да би своје листиће протурали, шпекулишући са лаковерношћу публике, голицајући јој ружне прохтеве.²

Овим, што је писац на листовима овога дела изнео, учињена је и његова исповест о догађају од 29. маја 1903. Она је верна и савесна, јер је намењена Историји. Овом се исповешћу ликвидира, а са пишчеве стране, један стари незавршен рачун, да би се учинио крај свима досадашњим, било намерним изношењима, било невиним заблудама и веровањима, каква прате увек овако крупне догађаје, као што је несумњиво и догађај од 29. маја 1903. године у Србији.

¹ Један примерак ове брошуре, која је по штампању достављена и писцу, и он је чувао, однели су аустријски полицајци, када су, одмах после уласка у Београд, 1915. претресли пишчеву кућу и однели и друге разне хартије и спомене од истор. вредности.

² За све то време, и све до појаве ових редова, писац је сматрао да такви напади и нетачна изношења не заслужују, с погледом на своје иницијаторе, његове пажње. И ко би паметан у онај вртлог од супротности уносио и какво своје оглађивање или чак и правдање? Писац је чекао своје време, да мирно и у тишини даде своју објективну реч о свему, што је знао и што се и око њега догађало, као и о ономе што — није знао. А сами активни учесници завере знају, наравно, најбоље, ко је све био и ко није био, и од официра и од неофицира, посвећен у тајну њихова делања и дела, које је тако дубоко засебло у историју Србије и њене, до 29. маја, две династије. То потврђују и посве аутентични податци о завери изнесени у часопису „Књижевна Република“ за 1923. и 24. год.

II.

Жртве догађаја од 29. маја. — Писац у овом првом одељку о догађају од 29. маја 1903. год. остао је поглавито у оквиру својих личних изјашњења и својих личних доживљаја на сам дан 29. маја, као што се, сасвим природно, задржао и на судби својега шурака капетана Драгутина Т. Димитријевића. Разлози за оно прво, где писац о себи говори, јасни су из свега онога, што је довде речено; а разлози за ово друго, у погледу судбе капетана Драгутина, потичу из саме те судбе, и његове улоге у догађају од 29. маја, као и из свеколике пажње, којој је у своје тешке дане после 29. маја, био средиште и предмет сам капетан Драгутин, која је пажња потицала из љубави његових другова према њему — своме прваку, и из саучешћа толиких широк кругова према трагичном „јунаку од 29. маја“.

Сачувано је и једно писмо, које је писац оних дана добио из Зајечара, од пешад. капетана Милуна Рисимића, (опет блиског друга Драгутинова, па с тога и радо виђеног госта у кући) коме је у део пало да у јутру 29. маја заузме пошту и телеграф у Зајечару, у име нове владе и новог стања. Оно ће најбоље сведочити о осећајима другарства међу завереницима, а и ономе, што је писац напред говорио о одношају завереника — младих официра — према њему лично и према његову дому. То писмо у целини гласи:

„Поштовани Господине,

Не могу, а да Вас и тако невеселог не узнемирим. Не могу, јер сте Ви нашег милог Драгутина васпитали: он је Ваш ђенерал. Знали смо то да ценимо. У целом плану прва је тачка била, да се неваљалци смакну; друга — да се Ваш дом не узнемири. Сви смо ту потребу осећали. И колико смо год стрепили за Драгутина, толико за Вас, да Вам се случајно што не догоди. То вам је доказ, колико волимо и Вас и Драгутина и дом Ваш.

Драгутин улази у златну историју нашу. Његове су ране племените. Ми и плачемо и поносимо се.

Вас молим у име оvd. официра, да уложите све, да Вама и нама он остане. Наша Вам услуга стоји на руци, то је решење нас свију, а и благодарност.¹

Молим Вас, кажите деци, да ми јављају сваку промену на племенитом Драгутину. Од мене тражи обавештење цео гарнизон и варош. Ја Вас молим.

Доћи ћу чим узмогнем. Тешите мајку и сестру Драгутинову.

31. V. 1903.

Зајечар.

Ваш дом поздравља
пријатељ
Милун, с. р.“

¹ Под овим се имају разумети другарски прилози, ако требају, за лечење.

Ово је писмо писано други дан по догађају, пошто су неки листови разним непровереним вестима преплавили земљу. По тим вестима капетан Димитријевић је био погинуо. По тим листовима и по првим обавештењима, и Краљ и Краљица изгинули су у међусобној тучи. Тако „Српска Застава“, која је се после дуге паузе понова појавила 29. маја на једном листу хартије, констатујући да су Краљ и Краљица „између 2 и 4 сата убијени у двору“ објашњава ток догађаја овим саопштењем: „Краљ Александар је ноћас приморавао његову жену, да оде од њега. Томе се она противила, и са својим присталицама, које је имала у двору, покушала је да Краља нагони да се одрекне своје намере. Из тога се породила свађа, која је довела до крви и мртвих глава. Шести пук је продро у двор: крв је пала, и Краљ Александар и његова жена погинули су“. Тврђење у овом саопштењу, у коме се Краљица назива „женом“ Краљевом, као и сви томе слични гласови, ускоро су потиснути правом истином: да су официри завереници, с војском, дело извршили. И док се овим и ако тачним тврђењем без тренутне потребе ишло у једну крајност, дотле је после учињена и друга несмотреност и страни дописници, без икаквих препрека, пуштани у двор да све виде и саопштавано им уз то све, и што није требало.

Међутим у војној болници, као што смо рекли, били су смештени сви рањени официри и војници, који су остали у животу. Поред капетана Драг. Димитријевића, ту су донешени пешад. поручник Милан Гаговић, тешко рањен на Бањици; пешад. капетан Младен Миливојевић, кога су другови звали „Млађа“ рањен у двору, одмах с почетка у лакат десне руке, тако да је ова изнад лакта морала бити одсечена. То су били завереници. Од противне стране налазили су се у болници: пуковник Дим. Николић, рањен у груди на Бањици од завереника¹. Коњички капетан Пера Панасовић, рањен у двору, пред дворском стражаром, где се десио као командант страже те ноћи. — Као тешко рањен налазио се у болници и пешад. мајор Милосав Живановић, који је покушао самоубиство одмах по догађају од 29. маја; а за кога се после сазнало, да је уочи тога дана писао неко писмо Министру војном, у коме му је открио заверу и опасност од ње, но које је писмо

¹ И кућа ком. дивизије Д. Николића, као и кућа оба Министра генерала, биле су под присмотром. Но пуковник „Димка“ то осети, споредним излазом измакне и наиђе на нечијег офици. оседлаог коња и у касу одјуре у логор на Бањицу и нареди узбуну. Чим се чуло о томе, одмах пук. Солзарић добије везу с њиме телефоном и достави му: да се не излаже, јер је „у двору све свршено“. Пуковник пожели да му се за уверу пошаље виши официр, и пошаље се Љуб. Милић. Но у иста кола с њиме ускоче и два млада официра М. Петровић и Гаговић и сви оду на Бањицу, где је војни логор био у приправности, а дивизијон окружен оружаним подофицирима. Када је Милић стигао, Николић захте, да му се на само каже шта има. Томе се захтеву успротивише оба дошавша млађа официра, Петровић и Гаговић и потргну револвере. У томе, од њих буде дивизијар Николић рањен; али и подофицири што су окружавали дивизијара, обрну оружје на оба официра, који тако постану жртва. Али се тиме заврши и покрет на Бањици, чиме је и сва београдска војска била солидарна у делу од 29. маја.

— по томе истом гласу — нађено у мундиру Министра војног Милов. Павловића неотворено. Сем тога било је у болници и других лако рањених.

Од свих ових подлегао је рани, и после неколико дана умро и пешад. поручник Мил. Гаговић, рањен на Бањици, с киме је једновременно на истом месту тешко рањен и његов друг пешад. поручник Милан Ф. Петровић, и ту одмах умро.

Даље су жртве, те ноћи, били — погинули: ђенер.-штабни потпуковник Михаило Наумовић, завереник, с којим је једновременно погинуо и капетан симпатични Јова Миљковић, оба дежурни те ноћи, и оба изгинули (у телефонској соби, где су дежурни официри ноћу спавали) при првом продирању завереника у двор, и то оба нехотице, у забуну и по неспоразуму, те с тога њихову смрт оплакују и сами завереници. — У двору је погинуо и генерал Лазар Петровић, први ађутант, један поднаредник са страже од гарде; и један жандарм, придодат на службу првом ађутанту. Ови су сви — сем првог ађутанта генерала Лазе — изгинули пре Краља Александра и Краљице Драге — јер чим су ови двоје пронађени, и изгинули, престала је свака даља борба и погибија у двору.

Ван двора су за време од 2—4 сата јутру изгинули: оба брата Луњевице, Никола и Никодије, који су пушкарани у онд. дивизијској згради, у непосредној близини двора; а то је извршио потпор. Војислав Танкосић. А у својим становима су изгинули: Председ. Министарства генерал Дим. Цивцар-Марковић (на крају Ресавске улице на Зап. Врачару), Министар војни генерал Милован Павловић (у стану на „Цветном Тргу“ у дому Друштва за улепшавање Врачара, на горњем боју). Најзад тешко је рањен те ноћи и Мин. унутр. дела Веља Тодоровић (у свом стану, на Теразијама, недалеко од двора), но који је оздравио и доцније умро. Не може се, међутим, тврдити да је постајала наредба да се ико од министара лиши живота. Али су узбудљиви тренутци онога страшног догађаја то собом довели, без ичијег предумишљаја. А, на жалост, изгинули Министри заузимали су положаје, који су оличавали у првом реду моћ система који је, с Краљем заједно тога јутра срушен.

То су биле жртве револуције од 29. маја 1903. године.

Сви изгинули, и с једне и с друге стране, сахрањени су одмах на новом београд. гробљу. Краљ Александар и Драга опојани су и сахрањени ноћу између 29. и 30. маја у палилулској цркви, и спуштени су у гробницу Ане Јована Обреновића, пошто се за то раскопана гробница Кнеза Милана Обреновића II. показала као тескобна.

Кад је писац сутра-дан отишао у Мин. Просвете да преда дужност своје последнику Љуби Стојановићу и бацио поглед доле у варош — она беше окићена заставама. Та манифестација Београда, беше сведоџба, и о моралној смрти бившега Краља и династије Обреновића. Каква разлика између 29. маја 1868. и истога дана 1903. године.

Рањеници, који су у војној болници смештени били, излазили су један по један, по прездрављењу.

Капетан Драгутин Т. Димитријевић — Апис могао је наму-
стити болницу, да продужи опорављење код своје куће, тек после
шест недеља. Компликације у грудима нису наступиле, и велика
је радост била код лекара, када су после дугог времена одрешили
завоје и видели да је преломљена мишићна кост леве руке пра-
вилно срасла, што је и на рентеновим зрацима у физичком ка-
бинету Вел. Школе доцније утврђено. Са љубављу и неописаним
предањем дужности, војни лекари су, под вођством санитетског ле-
ковника д-р Романа Сондермајера, хирурга, неговали све рањенике
без разлике.

Навала официра, другова, грађана свих редова, за све време
боловања, била је необично велика, од које су за првих кри-
тичних дана, сви ови болесници, нарочито капетан Драгутин, мо-
рали бити формално заштићавани. Но, кад је криза прошла, онда
је овај плачевни дом био преобраћен у дом веселости и неисцрпне
шале другарске.

И кад је војна болница те године славила своју славу Св.
Враче (1. јула), официри су капетана Драгутина Т. Димитријевића,
који је тада већ могао устајати, силно и свечано подигли на ру-
кама у вис, и носили га у триумфу.

То је била тешко рањеноме другу, који је једва од смрти
отргнут, прва овација; а и њему и њима неуздржана радост.

И прилике у земљи беху тада већ довољно срећене. На пре-
столу краљевском седео је већ Краљ Петар I. Карађорђевић.¹

III.

Постанак и развитак завере против краља Александра. — Оно,
што је освануло 29. маја у јутру у Београду, и што смо на пред-
њим странама изнели, било је дело од једва два часа. Учиниоци
његови извршили су га у једном налету, како то већ морају да
раде људи, који су, решивши се једном на то, имали да бирају
између своје и краљеве главе, по оној народној речи: „Моја
глава, цареву плаћа!“ Па ни толико времена не би за главну намеру
завереника требало, да нису, као што ћемо ниже видети, насту-
пиле пометње и неизвесност о Краљу и Краљици, који су се, при
првим пуцњима у двору, скочивши из постеље, одмах склонили у
један близак споредни буџак, за који завереници нису знали, и
највећи део времена је и прошао у узбуђеном трчању по двору
на све стране и тражењу Краља и Краљице, поред чијег су скло-
ништа пролазили, не знајући, да су они ту, иза драперија и врата,
за које су мислили, да су то прозори краљеве спаваће собе с лица.
У њу саму завереници су ушли одмах с почетка и врло брзо, на-
шав само — празну постељу.

¹ Следеће године, по наредби Њ. В. Краља Петра, капетан Драг. Димитри-
јевић пратио је по оздрављењу принца Ђорђа, тад. Престолонаследника на његовом
инструктивном путу у Швајцарску, Горњу Италију и наше Приморје. Том приликом
пели су се на врлету „Jungfrau“, глечерни огромни вис.

Али, и ако је дело од 29. маја било по себи брзо у свима
својим појединостима, и у двору и ван њега, где год су пале на-
пред поменуте личности, — другојачије стоји са постанком, орга-
низацијом и одржањем завере у тајности и у току од непуне скоро
две године, као и у потребној сталној решености учесника, док се
није дошло до извршења њенога главног циља.

По податцима, који су до сада у главном били познати и стоје
на расположењу и који су објављени¹ зачеће мисли, да се Краљ
Александар лиши живота, пада несумњиво после његове женидбе
са Драгом, удовом Машин. Ова фатална женидба, а ускоро и утврђена
бесплодност Краљице, са све јачим гласовима по том, да се један од
њене браће помиње, као евентуални наследник престола — коначно
су определили заверенике и пресудили судбу последњег Обрено-
вића. И ако је завера обухватала око неких више од стотина лич-
ности, њена главна мисао, поникла је прво у глави мало њих по-
јединаца, све самих млађих официра. Неки од њих, сами су се
лично прво носили мишљу о убиству Краља и Краљице; долазило
је и до формалне решености њих седморице, да се то изврши, по
плану и распореду, који је за то саставио Драгутин Т. Дими-
тријевић, о првом дану рођења краљичина по венчању, 11. септем-
бра 1901. на забави, која је тога ради приређена у сали код „Ко-
ларца.“ Али, за чудо, Краљ не дође на ту забаву. Слична се на-
мера имала и при маневрима, те јесени одржаним око Уба, и још
у неким приликама.

Али су се први зачетници завере по том све више узајамно
изјашњавали, зближавали, поверавали међусобно, по мало и опрезно
увећавали свој опасни круг и број. Првога дана месеца новембра
1901. буде међу њима узето у претрес питање: да ли да се повере
и извесним политичким личностима и позову их на сарадњу? И за
чудо, већ после само три дана, био је један ужи скуп у винограду
адв. Алексе Новаковића, на топчидерском брду, на коме се, као
присутни именују: Јов. Авакумовић, генерал Јов. Атанацковић, Ал.
Новаковић и његов зет Ђорђе Генчић, и по давнашњим распо-
ложењима као Карађорђевац познат, богати трговац Никола Хаџи-
Тома. Ту није био ни један од младих официра; а заслуга је за
овај скуп Ђ. Генчића, чији је сестрић био коњички поручник Анта
Антић, један између првих зачетника мисли о завери. Антић је се

¹ Сада се могу узети као посве аутентични подаци, који су под насловом:
„Завера против Краља Александра Обреновића“ објављени у месечнику „Књижевна
Republika“, Zagreb. Ови су чланци, у размацима, почели излазити у том часопису,
у 1923. г. а продужени у 1924. и т. д. И писац извесне податке пренаша овде из
тога извора, чију тачност и сами живи завереници утврђују. Редови завереника офи-
цира јако су, за минутих двадесет година (од 1903.) проређени, јер су многи у ра-
товима славно изгинули, или иначе поумирали, или упропаћени, али на онима, који
су живи стоји дужност, да сваки напише и утврди, сам или с друговима, свој
удео. Оно што је писац овог дела у разним приликама од појединаца чуо, унеће, као
посве несумњиво, ма да мора нагласити: да је један од вођа завере, сада покојни
Драгутин Т. Димитријевић, мало полагао на то, да о себи и својој тако пресудној
сарадњи, и доцније, прави рекламу и прича; а није стигао ни он, да што о том напише.

поверио своје ујаку Генчићу, овај је био одмах споразуман, чију решеност објашњавају његови напред изнесени доживљаји и незаслужени напади од стране Краља Александра. И скуп у винограду имао је свој резултат: сви су присутни били сагласни, па и Хаџи-Томи повере неку важну мисију, као и Јаши Ненадовићу у Бечу где се налазио од атентата у 1899.

Главним носиоцима завере, било је за први мах довољно, да су знали, да су и напред именоване личности сагласне са њиховом намером; а веза њихова са „цивилним“ односно политичким личностима, одржавана је, за први мах, у додиру две личности с једне и друге стране: Генчића и његова сестрића А. Антића. Генчић је, ускоро, 23. децембра 1901., имао први шири састанак са дванаесторицом првих завереника официра. Тај је значајни састанак, горњег дана, био у стану његова сестрића А. Антића (Бирчанинова ул. 40) и описан је детаљно у поменутој „Књижевној Републици“ као и све друго, што се аутентично и даље, тамо износи, као тачан и срећен резултат из података, које су писцу тога важног историјског документа Драгиши Васићу, дали сами учесници у завери и догађају од 29. маја.

Од тог састанка, завера престаје бити предмет појединаца, који су се овде прво састали и у своју средину примили доскорашњег Министра Ђорђа Генчића. Од тога састанка, главни је задатак зачетника завере био упућен у два правца: да се коло завереника увећа и да се нађе начин, да се поуздање приврженика и дискреција осигура. Оно прво, прибављање приврженика завере ишло је од тада лагано и веома обазриво, и тај се задатак није оставио свакоме, већ је у главном остављен само неколицини, међу којима је био Драгутин Т. Димитријевић, Анта Антић и још неки. Ово друго, гаранција о приврженицима завере, нађена је у стварању једног тајног списка, у који би се сваки изјашњени нови завереник својеручно потписао, давши уједно и свој пристајак на завет или одлуку, која је била исписана на челу тога документа, у који је сваки заложил и свој рођени живот, а у даљим конвенцијама и мир и сигурност своје породице и ближих и даљих сродника. Предузеће је необично одважно, колико је и опасно; али оно је нашло своје носиоце, који су га до краја непопустљиво довели.

Прво је постојао један претходни списак, потписан само од шесторице, и који је био на чувању у винограду Ал. Новковића; али је, због једне појављене случајности, тај списак уништен. Но показало се ипак, да је један такав списак врло потребан. И у поменитом чланку „Књижевне Републике“ (год. II. бр. 2. 1924.) стр. 43. о томе стоји дословце ово:

„После неког времена питање списка они исти завереници покренуше понова, па га у кући Живана Живановића, Министра просвете¹ опет сачинише. А текст заклетве, који је поручник Дра-

¹ Живановић је, како је на свом месту већ изражено, постао Мин. Просвете тек 20. априла 1903. и био до 29. маја, свега дакле 40. дана, дакле после спаљења

гутин Димитријевић, као болестан, диктирао из своје постеље, гласио је овако: „Увиђајући сигурну пропаст Отаџбине, ако се данашње стање продужи за најкраће време, и оглашујући као најглавније кривце за све, Краља Александра и његову милосницу Драгу Машин, закључемо се и потписима својим обавезујемо, да ћемо их побити. На престо српски, опран крвљу ових бесчасника, доведићемо Петра Карађорђевића унука Вождовог и сина законитог Кнеза пок. Александра Карађорђевића.“ Овај текст завета јасно доказује два циља завере: да Краља Александра нестане и да се Петар Карађорђевић доведе на српски престо.

Од тога времена, овај је списак остао сталан докуменат и од тада се споро али постојано доуњавао све новим именима. Сваком таквом новом упису, и за свакога новог члана завере, претходила је дуга процедура, којој је био циљ: да се прво сазна и утврди несумњиво расположење према Краљу, и тек, када је то постигнуто, откривен је придобивеном прави циљ и он је позван да се упише у списак, који је од тада био она тајанствена веза на живот и на смрт свију потписаних. Наравно, да су стабло завере били официри у Београду; али су њој пришли многи и из гарнизона ван Београда. Од политичких личности напред споменutih и још неких приновљених, та обвеза није тражена као што и сви за заверу придобијени нису с тога у списак увођени („као што их је било, који су тек оно вече, уочи 29. маја, позвати да се „нађу“ око официрског дома). Тако је тим одабирањем оних, који су били готови да мету главу „у торбу“, и тежиште завере остајало стално на потписницима списка, а то су били поглавито све сами млади официри, све и да су у заверу ушли и значајни виши официри, као Ј. Атанацковић, А. Машин, Л. Соларовић, Д. Поповић, Ст. Миловановић, Мил. Анђелковић и остали.¹

Тајна, која је покривала ову заверу, очувана је примерно до самог њеног извршења; чак су је очували и они, који су за њу сазнали, но исповедили, да лично не могу извршити оно, што завера хоће, т.ј. убиство Краља. Но и они, који су одређени да у заверу уводе нове чланове, нису свакоме новом члану саопштавали сва имена осталих. А како је цело ово страховито предузеће зависило од сваког појединца, да га учини безопасним! Али то не учини ни један! Два супротна осећања; љубав према Отаџбини и друговима с једне и мржња према Краљу и Краљици, с друге стране, сачували су све и свакога од искушења до краја.²

тога списка (23. марта). Списак и одлука, хронолошки морали су постати раније, када је он био у пензији, но као Мин. Привреде, од 1900. год.

¹ Антизаверенички лист, покренут 1905. с називом „За Отаџбину“, у свом бр. 80. од 1906. донео је један списак, како тврди, свих завереника, но биће да није у свему тачан, ни по броју, ни по наведеним именима.

² Кад је уписан у заверу арт. капетан Ђорђе Ристић, прекорео је другове што му то нису раније саопштили. На одговор, да он није сам, но да има жену и децу. Он је мирно одговорио: Кад је у питању Отаџбина, онда се мора и жена и деца запоставити. И Ристић је 29. маја извео тонове пред двор, са својим шураком Миланом Д. Ђурићем.

Већина није била посвећена ни у то, и где се управо стално налази и онај списак, који је у себи скривао целину завере. Међутим списак је стајао код најистакнутијег од њих, код Драгутина Т. Димитријевића, о чему је мало њих знало, међу којима и Анта Антић. Тек доцније, после 29. маја, имао је и писац овог дела прилику да чује: да је списак био сакривен опет у његовој кући, где је и постао, и то у једном старом расхордованом „шпорету“, у шупи. Његови чувари налазили су, да је он ту, и на случај каква претреса, и иначе најбоље склоњен. И ако је од времена на време овај списак излазио на светлост, да прими које ново име — он је у свом скровишту остао све, до једнога критичног момента, када су га Драгутин и Анта спалили, а с њиме уништили најглавнији докуменат о постојању завере.

То је било на дан 23. марта 1903. а услед крваве демонстрације тога дана, коју смо напред описали. По неким знацима, тога бурног дана, и услед овде онде испољене симпатије од стране неких официра завереника за демонстранте и грађанство, спалиоци списка — нарочито још кад су неки од завереника и затворени и под (у осталом бескорисно) ислеђење стављени — створили су заклучак, да је можда неко на трагу завере. Али, спаливши списак, Димитријевић и Антић нису никоме, па ни најдражијим друговима хтели казати, да више нема тога крупног документа. Демонстрација од 23. марта била је и прошла, како већ знамо. Завереници су се оријентисали, да је завера остала непозната, и све је у завери и даље — кроз само још даљих шеснаест и шест дана — остало у целости и приправности, док није дошао суђени дан, да се тако дуго чувани циљ завере и у дело приведе.

То је дан 29. маја 1903., онај исти датум, када је пао и Кнез Михаило 1868. (Књ. I.). А по раније утврђеном споразуму, напуштене су све разне комбинације, и двор је означен као место напада, јер је то давало највећу гаранцију за успех и у двору и ван њега.

Од куда паде избор баш на тај дан: — запитао је писац овога дела доцније свога шурака Драг. Т. Димитријевића и добио овај одговор: С тога, што су, по ранијем распореду дежурстава, тога дана случајно, на свима важнијим местима, били наши људи (ма да, као млађим људима, ником није падало на ум, да је трагична судба и Кнеза Михаила решена истог дана). А у кругу завере водило се строга рачуна о тим распоредима¹. Све је рађено са оном

¹ Писац је имао доцније у рукама и карту посетницу једнога официра, упућену Драг. Димитријевићу, на којој је, са стране где је име, говорено сасвим наивно о неким офиц. дрвима; а цела друга страна била је исписана датумима месеца маја по реду. Приличан број тих датума био је подвучен; а за посвећенога ти подвучени датуми били су они, који су означавали заверенике на дежурству. Међу овима био је подвучен и датум „29.“ И тога дана доиста су били: као дежурни или као командири страже, или команданти својега одреда чланови завере и у двору и у Гарди и у коњици, и у артиљерији и у VI. и VII. пуку и у Граду свуда дакле тамо, и где је завера имала свој циљ, и одакле јој је имала доћи потпора на њу се нашло и тамо, одакле би јој могла грозити опасност, као н. пр. логор на Бањици.

прецизношћу, каквој су навикнути официри, већ и по свом позиву; а у једном задатку од тако страховитог замашаја, као што је ова завера, та је прецизност била, по свему судећи таква, да је искључивала, сем смрти појединаца или свију учесника, сваку омашку.

То се и показало у последњем завршном крвавом чину 29. маја, а у времену од 2—4. часа у јутру.

IV.

Смрт Краља Александра I. — Око два часа по поноћи (а према раније дотераним сатовима) у освит 29. маја, сви, одређени за поједине дужности и места, где ће их имати да врше, били су на окупу. Главна група од њих 28., махом приправника са Генералштаба и официра на служби при. Вој. Академији, била је у Официрском дому, спремна да крене у двор. Остали официри, одређени за заузеће телеграфа и телефона, скупљали су се где ближе централама. Једновременно с онима из офиц. дома, имао је поћи и један батаљон VI. пука, из логора са Врачара и чета пешадијске гарде, док би из града имао такође изаћи и други батаљон VII. пука, и сви се концентрично, као и једна батерија, у исто време састати код двора.¹ Ове су трупе — вођене завереницима — имале бити заштита оних, што су одабрани да уђу у двор, као и за одбрану око двора. Међутим, по чину најстарији завереник. Александар Машин обуче униформу и огласи се командантом свих трупа.

Нарочито се очекивао батаљон VI. пука са Врачара под П. Мишићем, јер је имао проћи поред официрског дома где је главна група завереника била сакупљена, но он нешто задоцни.² Али се утврђени полазак у 2. часа морао одржати, па ма овај батаљон и не стигао. Малу тренутну колебаљивост прекине Драгутин Т. Димитријевић, на чију реч: „Господо напред“ сви 28. крену по команди Аписа, „трчећим кораком“ двору, а за њима је у лаком трку следовала чета гарде, док је најпосле стигао и батаљон с Врачара, батерија топова, а доцније и батаљон из града. Двор је тако био опкољен и изолован; а одређени официри у истом часу заузели су телеграфску и телефонску станицу, да се спречи свака вест у унутрашњост или у логоре и куд било. Исто тако поседнуте су и куће два Министра генерала (председника и војног) и Мин. унутр. послова. Сви су налози извршени, све позиције поуздано заузеле. Сад је све стајало до успеха оних 28. официра, што су у трку

¹ Вили опис догађаја у ноћи 28—29. маја у „Књижевној Републици“ за Септембар 1924.

² Мишић је био бујан човек, ушао је у заверу и потписао списак. Али у току времена осећала се на њему индиферентност, док није једном рекао, да он даље и не мари да суделује на извршењу завере. Како хоће, рекао му је Димитријевић, само то неће много изменити ваш положај. Списак, који сте и ви потписали, стоји, и на случај неуспеха, наша се судба, па и ваша, унапред зна. И Мишић је ипак остао у завери и дошао с батаљоном, али са задоцњењем, и пошто је Мил. Маринковић — Пига сам повео своју чету VI. пука, а другу Жики Ђорђевићу, полазећи рекао, да убије Мишића.

грунули на гвоздену капију до онда новог двора, коју је одређени друг са дворске страже пред њима откључао. Споредне догађаје немо оставити, јер је брзо рашчишћено са 2—3 појединца, који су потргли оружје по уласку ове бурне групе у недоба у двор. Стан првог ађутанта, и он сам, стављени су под надзор особног одељења, као и све остало, око двора и у дворишту, одакле би могао доћи отпор.

Опет је то био Драгутин Т. Димитријевић — Апис, који је имао први ући у двор, у ком је владала потпуна тишина и мрак. На побочна вратанца, десно од главног улаза из авлије, закуцао је весник завере. Један нижи чин од страже, који се био ту, преко пута собице дневног дежурног ађутанта (што је лево од глав. улаза) склонио у споредни буџак, из ког су водиле и степенице на таван, и лежао на клупи, не устајући на лупу, руком преко главе обрне кључ у брави на побочним вратанцима. На брзо питање Димитријевића, где је соба (спаваћа) деж. ађутанта овај просто одговори: „Ето тамо лево на мечку“.¹ У тој означеној (у исто време и телефонској) соби, те ноћи била су два официра: потпук. Мих. Наумовић, ађутант и капетан Јов. Миљковић ордонанс. Овај је други спавао, док је Наумовић, као завереник, био будан и чекао. Кад је Димитријевић ошкринуо врата на соби, Наумовић је дао знак главом да је будан, и имао је после да откључа по дужности увек ноћу закључавана сва врата, која воде у правцу спаваће собе Краља и Краљице (у крајњем делу старог двора, до новог).

Придодати нацрт — распоред просторија у старом двору — (стр. 325.) најбоље ће илустровати ситуацију и цео даљи догађај, од 2.—4. јутру 29. маја.

У то су грунули у двор и сви остали и, фаталним начином, настала је пуцњава у предсобљу и у телефонској соби и оба дежурна: Наумовић и Миљковић били су жртва неспоразума. Наумовић је био ван опасности већ као завереник; а Миљковић је имао бити нарочито заштићен, као омиљен друг, добар у сваком погледу, а који је уз то и знао да постоји завера, али јој сам није хтео прићи, а није хтео ни одати, да не упропасти толике другове. Али је дао, вели се, на знање, да ће се, ако буде на служби, одупрети.

На те прве пуцње, на један пут одјекнуше многа звонца, на разним местима у двору, а и напољу у стражарници — сигнал, који је дао сам Краљ, пробуђен пуцњима. „Кидајте то, ви инжињери!“ викне Димитријевић друговима из инжињерије. Но, ваљало је што пре хитати главном циљу: краљевој спаваћој соби.

¹ У великом главном предсобљу, чим се пређе његов праг, у левом углу је доиста стајала једна огромна испуњена мечка, убијена, (убио ју Краљ Милан) у планинама око Дешчаног Кладенца. Мечка је била постављена у усправном положају, на две стражње ноге, висока, крупна, са обе испружене предње шапе, — тако да се махом уплаши сваки посетилац, који први пут улази, у двор, јер се пролазило поред огромне мечке. До ње су одмах врата за телефонску собу, где су прећивали дежурни официри.

Кључева није више било на расположењу, које је требао дати Наумовић;¹ а није се могло о том дуго дебатовати. За то се одмах приступи разбијању врата динамитским фишецима, спремљеним такође за све случајеве и којима је још од Ниша располагао Милутин Лазаревић поручник. Прво се почело са растовим украшеним вратима, која су водила у главну салу (где је балкон). И кад је почео горети припаљени фитиљ, обешен о кваку, опет Димитријевић спази нешто, што је и за њ било судбоносно.

У полу-мрачној дубини десног ходника, а код спаваће собе краљеве, Драг. Т. Димитријевић спази једну људску прилику, која се изгуби негде у дубину. И оставивши друговима посао око врата, полети тамо, и при крају ходника десно спази широке камене степенице који су с првог спрата водиле у приземни спрат двора. Туда је се изгубила она прилика, за коју се није могло знати ко је био; а није била немогућа претпоставка, да је то могао бити сам Краљ, већ и с тога, што је то у близини спаваће собе; а тицало се спасења у последњем моменту.

Међутим, то је био стражар, постављан увек ноћу на то важно место. Димитријевић с револвером, слети низа степенице у доњи ходник (који је, као тунел, у правој линији с краја на крај просецао цео двор, и делио с преда собе, које су гледале у башту и стражња одељења под брдом, махом подруме). Од једном се у доњем ходнику осу пуцњава: то су била два стражара, онај озго и један из доњег ходника, који су осули у мраку паљбу на Драгутина и он на њих, све из непосредне близине. Утврђено је, да су стражари избацили око 25. метака (пет „шаржера“) а писац је и по зидовима гледао места од удара куршума. Док је горњи спрат одјекивао од динамитских експлозија, у доњем су праштале пушке, као што је и други један део „унутрашње страже“ с једним поднаредником, који је уз узвик: „овако се теку палете“ пуцао у голмилу официра, но и сам је одмах пао. Тад је рањен и остао без руке завереник Младен-Млађа Миливојевић.

Резултат је тога на доњем боју био: да је Драг. Т. Димитријевић — Апис рањен на три места, како је то напред већ изложено. Обливен крвљу, наслоњен на зид, Драгутин је остао ту — а и војници — од којих један такође рањен — изгубили су се у мраку — и чекао своју судбу. Кад му је при дисању проиштао ваздух на отвор на грудима: „ја сам се, вели, сетим сличне с цене из Француске револуције, описане у „Деведесет трећој“ (од Хига). Кад га је писац који је ускоро улазио и прегледао цео опустели двор, и место где је Димитријевић доле рањен — упитао: зашто се није склонио у једна од толиких врата, где су зидови били у доворотницима на метар дебели? Драгутин је одговорио: „Па, срамота је, да се један официр, ма и у овом тешком положају, склања испред редова!“

¹ Мих. Наумовић, био је син Јосе Наумовића негдаш. окр. начелника, а унук онога Наума, који је са Карађорђем дошао из Русије, и с њиме заједно убијен јутру 13. јула 1817. у лугу села Радовања, у једном трлу, где се Карађорђе био, са знањем Вујице Вулићевића, склонио.

Горе, над њим тутњило је и даље. Врата су, у правцу спаваће собе кроз све собе, једна по једна изразбијана динамитом, па најпосле и на спаваћој соби. Страховита смрт већ је била у непосредној близини краљевој... Али постела, једна, пространа, била је празна: ту није било ни Краља ни Краљице...

Шта сад? И онда је настало једно узбудљиво преметање целог двора, у свима правцима, кроз све собе и салоне. Лупано је и једном сикиром (узетом из суседства) по зидовима, и све се показало узалудно. По зидовима, кроз све собе нарочито, оне иза спаваће, где је било купатило и соба за чешљање краљице, са безброј флашица сваковрсних косметика — видели су се трагови куршума и удара сваке врсте. Краља и Краљице нема нигде, и ако се по постели видело, да су ту били и одатле их нестало. Али, где су онда могли бити?!

Једини резултат овога узалудног претраживања — које је бацило у бригу и све старије заверенике: Машина, Генчића, Ал. Новаковића и др., који су сви били, и сами наоружани, у дворском дворишту и чекали резултат онога што бива у двору — био је: што су они који су сишли и на доњи бој двора, наишли у мраку на рањена капетана Драгутина. Он им се, изнемогао, сам јавио, вичући: „Одите! Ја сам, Драгутин!“ и да би се тачно знало који, додао је: „Ја, Апис!“ Другови су га на рукама одмах изнели и пренели у стражарницу, где је, како је раније казано, превијен. Али није никако дозволио да га однесу у болницу. „Нећу, док не видим крај свега!“ држећи увек револвер у здравој десној руци и сваки час разбирајући о току тражења, са намером, да се, ако треба, сам лиши живота.

У двору је и даље тутњило од претурања и пуцања. Пуцања је било мало и на улици; на име, када је наишао батаљон из града, жандарми — који су већ могли, и ако опкољени, видети оно шта се ради — и што су били у згради „Теразијског кварт“ (недалеко од двора, сада Мин. Правде) пуцали су с прозора и тавана, на шта им је брзо одговорено и ућуткани су одмах. (Дуго су се видели рупе од куршума с лица по зиду с поља). Око двора стајала је сад сва доведена војска, сваки одред под очима официра; и по два топа од батерије, окренута су: у правцу „Славије“ и у правцу „Теразија“. Али до топовске паљбе није дошло и ако је, у раздражењу, што нема Краља, са прозора из двора повикао Анта Антић, командиру топова Ђоки Ристићу: „Пуцај, руши!“ да би и Краља, који је ту негде, рушевине затрпале. Но, срећом, ту присутни Машин спречи већ брзо готову спрему за паљбу. Контра покрет на Бањици као што је казано, био је спречен, где је ком. дивизије пуковник Д. Николић рањен.

Трагање и претурање по двору ишло је даље. А за то време почне се мислити на унутрашњост земље. Машин и остали, у дворишту реше: да Ђорђе Генчић заузме ту блиско Мин. унутр. дела и по потреби поступа, као да је Краљ већ погинуо.

Сви су били на врхунцу узбуђења, а решења још није било.

Најпосле, тек око 4. сата сети се неко од завереника, да се позове краљев први ађутант Лаза Петровић. И он је те ноћи, као што знамо, био у двору и имао је своје лепо одељење, спрам онда новог двора, у крилу, на крају онога полукружног здања (где је часовник и на које је доцније дигнут и горњи бој). Први ађутант следује позиву; а њему се стави у задатак, да са завереницима уђе у двор и у времену од 10. минута, помогне наћи Краља. Први је ађутант, знајући двор и сва одељења, вероватно нагађао где су се могли сакрити Краљ и Краљица. Али је ипак ишао и кроз разна одељења, и од времена на време позивајући: „Ваше Величанство!“ Али одзива још није било. Са првим ађутантом била су, у том, као што ћемо сад видети, одсудном тренутку, четири официра завереника, од којих су двојица били: Михаило Ристић („Чика Михаило“) и Илија Радивојевић, који су и рангом и годинама били понајстарији ту.

Дошло се понова — но сад са првим ађутантом — у спаваћу собу, чија су два прозора гледала преко улазног сокачета, у онда нови двор и на којој се страни, ту или с лица, још раније, чуо вапај, како се каже, краљичин: У помоћ! Али, на страни спаваће собе, која је према улици, биле су, исто тако драперије, које су одавале, као да су и ту били прозори. Ма да су ту била под завесама и једна двокрилна врата, при првом продирању у спаваћу собу, официри су сматрали: да су то испод драперија прозори са улице, и тад и после дуго, кад год би у тражењу туда протрчали, нису на ту страну ни обраћали пажњу, па, дакле, нису, у узбуђењу, никако спазили, да су ту и једна и то двокрилна врата, а иза њих једно одељенце, које је, кад се двор споља, с улице, гледа представљало, на оба краја двора видан испуст, са по три прозора. То се на слици, и најбоље види. —

Први ађутант, праћен четворицом официра, најзад дође и на спрам средине оне стране спаваће собе, што је према главној улици, на којој су страни сад и завереници, у зло доба, спазили врата... И, услед тога, и ако је хтео проћи поред тога јединог склоништа, где је и сам претпостављао, као сигурно, да су ту и Краљ и Краљица, први ађутант (— ко би могао знати: са каквим осећањима, човека и војника, који је био у милости код свог владарца! —) гласно викне: „Ваше Величанство!“ Нема одзива. Краљ је морао чути тај позив; али се нико иза врата не одазва.

Застанемо за тренутак и пренесимо се у овом моменту у душу Краља Александра — јер он је доиста и био ту у том тесном безизлазном простору¹, заједно са њом — те ако бисмо могли анализирати мисли, које су за тај судбоносни тренутак могле проћи кроз његову главу. Он није могао бити у неизвесности, да је смрт ушла у његов двор и да га је тражила. На то га је упућивао сав страховити пуцањ и све што је кроз пуна два сата тако страхо-

¹ Види слику распореда двора на стр. 325. и то одељење, с лица двора, испуст десни, у ком је уписано: „место погибије.“

вито хучно било у двору и око двора. Али, гле, сад га позива његов први ађутант, готово усред тишине, пошто је дуготрајно пуцање у том моменту колико толико и престало. Није ли се њему, у тренутцима пуним ужаса, могла јавити мисао пуна наде: да је се нешто преокренуло, кад се пред вратима, која су била још једина преграда између живота, којим је он још живео, и смрти, која је беснила, по двору, јавио његов први ађутант и зове га. А већ је, без сумње, морао бити свестан факта, да је његово последње скривште нађено, да он из њега није имао куд и да сад није више било двоумљења: ваљало је отворити.. Какве ли му је утехе, у овом страшном и судбоносном тренутку, могла дати несрећна савиновница свега?

И, кад је први ађутант по други пут викнуо: „Ваше Величанство! Ја сам, први ађутант, Лаза Петровић!“ Краљ се сад јави питањем: „Ко ме зове?“ први ађутант одговори: „Ја сам, Лаза, отворите вашим официрима!“ Апелујући, по некима, на заклетву својих официра, Краљ, прекинув овај страшни дијалог... обрте кључ, а на полуотвореним вратима указа се Краљ Александар... И у тренутку, плану револвер (за који се говорило да су му метци били пуњени динамитом) у руци капетана Михаила Ристића... Краљ се поведе да падне и паде, а Драга, која је, већ и онако у тесном простору стајала уз Њега, падне на Њега, како су очевидци причали, као да га заклони, и други метак, из револвера капетана Илије Радивојевића, погоди и Њу смртно. Они су обоје пали, и под даљим метцима свршили свој живот. Све је то ишло муњевитом брзином...

Али, као да се није могло проћи и без још једне, последње жртве, после оних, које су већ пале као што знамо: ту у самом двору и у недалекој згради; и у три куће три Министра, и горе на Бањици. Та последња жртва, био је први ађутант Лаза Петровић. Кад је Мих. Ристић пуцао на Краља, Лаза га одмах с леђа и преко обе руке обухвати обема својим рукама и стегне, очевидно да га спречи у даљем пуцању, што су, разуме се, остали продужили. Како су сва врата већ била изразбијана, обухваћени Ристић повуче генерала собом, у правцу ходника. Али чврсто обухваћен, Ристић, и ако је имао пун револвер, није га могао окренути противу ађутанта, који га је стално с леђа држао, и ако не више ради Краља, а оно више и ради себе сама. Но, један од оне четворице, — што су се, са Ристићем и Радивојевићем, нашли у последњем чину ове страшне катастрофе, или у том одсудном тренутку пришли — једним метком обали и првог ађутанта, који падне на патос у средишњем предсобљу, испустивши душу, учинив последњу, и ако безнадежну услугу, своје Господару.

Свршено је!

И да би то јасно и видно било и онима, војницима и понеки невојницима, (а и руски посланик Чариков из посланства преко пута двора, кроз прозор је гледао шта се око двора дешава) што су око двора, ево већ пуна два часа, стајали на улици, за све то дуго

време пуцњаве и страшне, велике неизвесности, догоди се и још једна сцена, какве су већ редовни пратиоци свих сличних преврата, револуција и завера.

Капетан Михаило Ристић, опростивши се првог ађутанта, врати се одмах на место погибије краљеве у собичку, до спаваће собе. На том узаном и дугуљастом простору¹ били су тек прави прозори са улице. Један од њих, леви крајњи (из собе на улицу гледајући) би отворен, и Мих. Ристић, окренувши се војсци што је на улици, гласно изговори кратку реч, о „тиранину, кога нема више...“ нареди, те присутни дохвате мртва Краља, и с прозора га баце преко улице доле у башту.... Исто се учини, опет уз кратку реч, и са лешом Краљице, пређе удове Драге Машин².

Упитан, допније, од писца овога дела, зашто су то чинили? Ристић је одговорио: „Ако ћете право, ни сам тачно нисам знао у оном тренутку. Али једно сам, и пре тога, имао на уму: да су тамо стајали толики војници, који су доведени и дошли по заповести својих старешина, и не знајући зашто. А у току пуцњаве и свега русваја, који је од 2. часа почео и трајао све до 4. часа јутру и војници су могли већ видети, оно шта се ради. Они, који су до јутрос знали само за верност Краљу, ко зна какве су мисли сад у њиховим главама претурали, гледајући све то. Уз то је лебдила стална претпоставка наша, да је од које било стране могао

¹ Овај је простор једва метар и по био широк а дужине као и спаваћа соба и служио је некада и као преки пут за неспажен брз силазак с горњег спрата у доњи, тиме, што су и сада биле оздо до горе гвоздене спиралне стелени (као и на одговарајућем месту, на крају другог крила двора). Гротло, кроз које се силазило из тог простора доле, било је округло (како се вили у слици) и сигурно после краљеве женидбе (као што је то све писац овог дела после страшног догађаја, видео) заднижено и добрим шрафовима притврђено. Каква игра судбине да се и тај једини излаз нађе затворен, када би могла могао бити спасоносан. — У моменту погибије, ту су се, у том простору, налазила два стара ормана, десно и лево, и један дрвени, више шкартирани, чивилук (усправан). То је све; а код левог ормана, ближе вратима, показиване су сасушене мрље крви. Целу ситуацију ваља пренети на основни цртеж целог двора, који је, ради бољег схватања овог ужасног догађаја, унесен у ово дело, цртеж који ће помоћи и разумевање и ранијих догађаја (1. април 1893. — Женидбу 1900. и остало).

² Из баште су оба леша унешена у једну блиску собу на доњем боју, где је др. Михел извршио обдукацију и о томе саставио протокол. Одатле су истога утра, у донесене мртвачке сандуке, обоје положени и изнесени на горњи бој двора у предсобље; и следће ноћи — како смо напред казали — без икаквих церемонија, пренети су у цркву Св. Марка, опојани и сарањени у тишини обоје у гробницу г-ђе Ане Јов. Обреновића, чији је стари надгробни споменик дуго обележавао и њихов заједнички гроб. Споменик пак, који се сада тамо налази (пored западних врата) и на коме су, са осталим тенденциозним текстом (т. ј. да су Краљ и Краљица погинули од „зликовачке руке“ и т. д.), урезана имена њихова, дело је аустријских окупационих власти, из доба окупације Београда (1915—18. године). Чудан је то стицај, и бача још чуднију светлост на живот и крај оба последња Обреновића: да је Краљу Милану, сарањеном у Крушедолу, поставио споменик цар Франц Јозеф; а споменик сину његовом у Палилулској цркви Св. Марка, поставили су опет Аустријанци, који су као зарањени непријатељи ушли у Београд и у Србију. Тако су се овде притворно показивали болешиви, док су друге свештене гробове раскопавали и. пр. у Жичи владике Јане и Саве.

доћи и контранапад, па и ове што су ту поколебати. И да би за све била јасна извесност, да тога Краља, заједно са Краљицом, нема више, од некуд ми се сама собом наметла мисао, коју сам, у оном до врхунца дотераном узбуђењу, и извео: наредио сам да се обоје избаце кроз прозор“.

* * *

Тако је свршио свој земаљски живот и завршио владалачко достојанство последњи Обреновић.

Њиме се гаси и сама Династија Обреновића, за Србију важне лозе владалачке.

Тим догађајем од 29. маја 1903. завршује се и један велики историски период у унутрашњем животу Србије, који је почео 1858. године, променом на престолу. Тада је (12. дец. 1858.) збачен Кнез Александар Карађорђевић, да се на престо српски по други пут попне стари Милош, коме су следовали владоци Обреновићи: Кнез Михаило, Кнез и Краљ Милан и Краљ Александар, чије је доба — све четворице — било предмет разматрања овога дела, кроз четрдесет и пет година.

После четрдесет и пет година догађа се обратна промена истих Династија. Један представник династије Карађорђевића има да узме упражњени престо, после смрти последњег Обреновића.

Настаје и у Историји Србије ново доба, нов период, значајан за Србију, — по ономе, што ће собом донети — а не мање је прелом и за све политичке чиниоце.

Нема сумње, да су ову промену омогућили једино људи, који су извршили дело од 29. маја. Да није било њих, њихове решености у свему што су срушили, и што су у исти мах створили, ко зна, кад би, и какав био крај Династије Обреновића. Политичке Странке међусобно увек несложне и непријатељске, као што смо у току излагања догађаја утврдили, не би из своје средине и из своје сломљене моћи и изгубљене иницијативе могле произвести какву битну промену, а најмање овакву промену, каква је настала после свршеног дела у јутру 29. маја 1903. године.

Тако извршену фактичну промену на престолу ваљало је и правно санкционисати и дати јој, саобразно Уставу, легалан облик.

Тај, сада кратак процес, имамо још да на завршетку ове књиге обележимо, како је текао и како је извршен пренос врховне власти, после нестанка досадашњег њеног носиоца. Но бацићемо само и један општи поглед, на даље политичке метаморфозе самих Странака, каквима су оне за тим, и нешто даље, подлежале. Тако ће се васпоставити и веза између доба, којим се бави ово дело, и доба насталог по угашењу Династије Обреновића.

А значај догађаја од 29. маја, и пресудна у њему улога официра, који су од тада понели име „завереника“, налаже такође, да се, донекле бар, пође то трагу њихове рођене судбине, каква их је чекала кроз следећу деценију и то, како у миру, тако и у бурна времена рата (1912. 1913. 1914—18). Кроз све те прилике

светлио је овај необични метеор, да се, чудним, и до сада још довољно необјашњеним стицајем прилика, угаси, далеко од своје Отаџбине: у Солуну. Важност прилика налаже нам, да се на крају и на томе задржимо. То је чисто историјска дужност и потреба.

V.

Влада Краљевине Србије. Сазив Народног Представништва и Избор новог Краља, промена Устава и владе. — Писац је напред у почетку овог одељка, под I. изнео слику, какву је он затекао рано у јутру 29. маја, у Министарству унутрашњих дела. Он је именовао и људе, које је ту видео, и који беху позвани, доведени или, по сили њима самима створенога положаја, дошли на место, где се имала образовати нова влада, која ће прихватити власт и управу над обезглављеном државом.

И доиста, ти су људи и образовали нову владу, која се привидно сама наименовала давши себи назив: „Влада Краљевине Србије,“ док су је новине називале узгред и „Револуционарном владом“.

Казасмо: да се ова влада сама наименовала. И ако то изгледа у редовним приликама необично, у овој је прилици то било, бар по спољашности факта, тачно. Али за то не треба сматрати, да није било неодољиве силе, форсе мајесте, чијег је дејства производ и ова прва влада по смрти Краља Александра. Чланови нове владе, не би ни смели сами заузети нове положаје, нити би на њима остали без силе, која их је довела и држала.

Та сила били су они исти људи, који су срушили дотадашње стање, били су завереници, који су у истини у јутру 29. маја били једини и моћни господари ситуације и у Београду, а имали и свуда своје људе, којима су се с места све рађањство придружило. Они су, приступајући своме колосалном делу, у исто време имали и готову листу министара, који ће састављати нову владу. У тој су листи творци њени, наравно, у првом реду предвидели места за истакнуте војне и цивилне носиоце завере; јер је и посве природно, да су они у првом раду и морали бити прихватиоци новог стања и главна гаранција за његово одржање и учвршћење, после старог, које су они срушили. Али, ти исти људи, водили су јаког рачуна и о другим чиниоцима, на којима је по правилу и иначе стајала политичка зграда, и пре 29. маја, као што ће стајати и после 29. маја. Ти други чиниоци јесу Политичке Странке. Подједнако са представницима завере, у листи министара нове владе, нашли су места и представници Политичких Странака; а један је био и стари представник симпатије према новој династији, која је, као што се из претходних излагања јасно види, била у интимном кругу завереника унапред десигнирана, да буде васпостављена у Србији.

Ове разлоге и узроке за састав нове владе потврђује један поглед на њен лични састав. Влада Краљевине Србије од 29. маја 1903. била је овако састављена: Председник и без портфеља Јов. Ђ. Авакумовић, иностр. дела Љубомир Каљевић, војни генерал Јов. Атанацковић, привреде Ђ. А. Генчић, грађевина пуковник Алекс.

Машин, унутр. дела Стој. Протић, правде Љуб. Живковић, просвете Љуб. Стојановић и финансија др. В. С. Вељковић¹.

Сви су ови људи, сем Каљевића, већ били у јутру 29. маја, у Мин. унутр. дела, где је и ова влада образована и одакле је потекао и први Проглас на народ и уједно, кроза сам тај проглас, и сазив Нар. Представништва, за дан 2. јуна, после свега пет дана. Све је рађено журно.

Устав од 1901. био је тада у снази, који је пре само шесет и пет дана (24. марта 1903.) био краљевом прокламацијом суспендован и сутра дан опет враћен. По том Уставу Народно Представништво имађаше два дома: Сенат и Скупштину.

Знамо, да су на десет дана пре 29. маја, били (19. маја) општи избори, који су дали једну Скупштину умерених елемената, састављену из Либерала и Напредњака. Правно имала би ова новоизабрана Скупштина доћи.

Али у револуцијама је легално оно, што нареди страна, која је победила. Тако је и нова Влада игнорисала новоизабрану Скупштину и сазвала пређашњу, која је имала други лични састав, и датира се из доба радикално напредњачке „Фузије“. Овим обртом факата доиста је много нарочито услужено Радикалној Странци чији је члан Ст. Протић у влади заузимао важно место Мин. унутр. дела и старао се за њене, дотле јако поколебане интересе. То је исто учињено и са Сенатом. Игнорисан је и Сенат, који је био наименован, по суспендовању Устава, 25. марта, и који се имао попунити изборним члановима, ових дана 5. јуна, па је сазван и Сенат, који је први образован по доношењу Устава од 1901. и постојао до 25. марта 1903. „Влада је вратила у важност Устав од 6. априла 1901. са законима, који су важили пре држ. удара од 24. марта о. г. и сазвала је данашње Нар. Представништво, које је изабрано и састављено уставним путем,“ изјавио је Председник Владе Јов. Авакумовић пред Нар. Представнишвом, које наравно, није имало ништа против такве корисне промене улога и приступило је раду, одмах првог дана свога састанка, 2. јуна у Београду. Сенат и Скупштина радили су сваки посебно, сем слушајева, где су оба тела морала заједно и уједно решавати.

Дан 2. јуна важан је за стање, које је следовало после 29. маја. Народно Представништво, то јест Сенат и Скупштина, састављени у заједничко заседање у подне 2. јуна, у великој свечаној сали новог двора, извршило је избор Краља Петра I. Карађорђевића, који је у време догађаја од 29. маја станао у Женеви.

¹ Завереници су у влади: Авакумовић (који је доцније то демантовао), Атанасковић, Генчић и Машин; као стари Карађорђевац Каљевић, иначе политички није представљао ништа; представник Радикала Ст. Протић (који се чудио кад су га послати официри, као оно и 1. априла, звали) представници самосталаца: оба Љубомира Живковић и Стојановић, и представ. Либерала: Вељковић као што су то били и Авакумовић и Генчић. Напредна Странка није заступљена. Јов. Авакумовић је у зору 29. маја освануо на жељезн. станици, долазивши из Ниша, куда је мало пре тога отишао и са станице одведен да прими управу земље, без сумње као унапред већ споразумно одређен за то.

Избор је био једногласан; а гласало је укупно 158. чланова (119. посланика и 39. сенатора). Изборно тело састало се у 12. часова у подне, а у 12³/₄. могао је Председник његов Петар Велимировић објавити резултат избора и прочитати Протокол избора који су потписали сви часници Сената и Скупштине и сви Сенатори и Посланици. Одмах је нови Краљ извештен о избору, и истога дана стигао је његов одговор и захвалност на избору, чему је следовао и избор депутације од 24. члана, која ће поћи у Женеви да новог владоца поздрави и у Београд допрати.

Но одлазак ове депутације за неколико је успорен Уставним питањем, које се имало — нарочито на категоричан захтев из радикал. средине у Народном Представништву — решити не само пре доласка но и пре избора краљева, тако, да он, кад дође, само заклетву на Устав да положи.

Акција је потекла од Народне Скупштине. Она је донела следећу одлуку: „Нар. Представништво једногласно одлучује, да се враћа на снагу Устав од 22. децембра 1888. године и сви закони, који су по њему донесени, са изменама и допунама, које су потребне према данашњим приликама, и које ће се донети још у току овога сазива Нар. Представништва и пре, него се изабрани владалац на њ зауне.“ Одмах је ова одлука достављена Сенату, и он ју истог дана (2. јуна на састанку у подне) дословно усвоји. Тек је сад приступљено избору Краља, како је напред изложено. Већ 4. јуна биле су и пред Сенатом и измене и допуне, учињене у Уставу од 1888. и он их је, онако, како их је Скупштина извела, непромењене усвојио. Гледало се, на име, да се све брзо свршава и да не долази до разногласице између оба законодавна тела. Сам пак цео овај поступак око измене Устава, одаје свестан корак у духу чисто партијском; јер је Устав од 1888. томе, а нарочито радикалном духу, пресудно више но Устав од 1901. повлађивао.

Сутра дан, 5. јуна, Влада Краљевине Србије потписала је Устав, који је понео име „Устав од 1903.“, а у суштини је био нешто измењени Устав од 1888., који је пре петнаест година Велика Нар. Скупштина за владе Краља Милана и пред његову абдикацију, као што знамо из Књ. II. овога дела, изгласала „од корице до корице“, а Краљ Александар га суспендовао 9. маја 1894.

— Тако је се случило, да „Устав од 1903.“ нема на себи потписа Владоочева. Јуна 12. новоизабрани Краљ, одмах по доласку у Београд, без икаква приговора, пред Народним Представнишвом у двору, положио је прописану заклетву на овај Устав.

Као најглавнија последица ове промене Устава, било је: укинуће Сената. Старе, вајкадашње тенденције политичких људи у Србији, — нарочито од како је освојио утицај Радикалне Странке, против чијег је дејства и установљен Сенат (1901.) — да се законодавни и парламентарни послови свршавају са погодним Скупштинама брже и краће — а то ће рећи без многе критике и нужнога Veto — дејствовале су и овде.¹

¹ Под истицањем демократског духа српског народа, протурале су, као што знамо, често вулгарне демагошке тенденције и подмиривани, поред државних, и пар-

Када је Краљ Петар примио краљевску власт и, по положеној заклетви, објавио народу своје ступање на престо, Влада Краљевине Србије од 29. маја, поднела је Краљу 15. јуна своју оставку. Но Краљ је исту Владу, без икакве промене, понова утврдио.

После два дана, 17. јуна, Краљ је указом закључио седнице Народ. Представништва „сазваног Прокламацијом Владе Краљевине Србије од 29. маја ове год. за 2. јуни ов. год. у Београду“.

У Србији је, после догађаја од 29. маја, и после избора Владоца, наступило нормално стање. Али је и „Влада Краљевине Србије“, сада прва влада Краља Петра, преживела још само два месеца.

Септембра 21. она је уступила место Министарству Саве Грујића, са следећим личним саставом:

Председник и мин. без портфеља Сава Грујић; иностраних дела Анд. Николић, финансија Милић Радовановић, унутр. дела Ст. Протић, просвете Љуб. Стојановић, војни Милан Андрејевић пукovníк, правде Ник. Николић, грађевина Влад. Тодоровић и привреде Тодор Петковић.

Према партијско-политичким одношајима до 29. маја, ово је била влада радикално-самосталска, две фракције Радик. Странке, али које су од стварања „Фузије“ у 1901. години, као што знамо, ишле свака својим засебним правцем, или тачније: једна противу друге, какав ће став оне ускоро у међусобним односима стално заузети. Представници радикализма (старог) нису били људи, који су волели да деле с киме власт, кад је једном добију. —

Као значајну разлику, између претходне и ове владе од 21. септем. имамо: што у овој влади нема више ни једнога представника завере. Они су сви елиминирани, већ и с тога, што су настале спољне интервенције, нарочито од стране Енглеске, да се из војске уклоне официри, који су учествовали, као завереници, у догађају од 29. маја, пошто је овај догађај узбунио Монархијске осећаје, нарочито тад. енглеског Краља Едуарда VII. И доиста су ускоро неки од завереника морали бити жртвовани; али је тиме целина овога особеног кора и на даље остала очувана.

VI.

Санкција дела од 29. маја. — Изложивши у предњим редовима ток догађаја у Народ. Представништву, избор Краља и васпо­стављање Устава, дужност нам је осврнути се и на још једну манифестацију истога Народ. Представништва, која је била израз признања и уважања према учиниоцима догађаја од 29. маја и гло-

тијски интереси. Установа Горњег Дома у Србији 1901. год. била је с тога једна потреба; али она је за мало потрајала. Па и саме измене и допуне у Уставу од 1888. диктовали су демагошки и партијски обзир; а као најбољи доказ за то може се узети члан 127. Устава од 1903. где се члановима Нар. Скупштине гарантује из државне касе путни трошак и дневница од 15. динара!!! То је био члан 128. Устава од 1888. али без ових „15. динара“. А, на жалост, и овај случај, у погледу пови­шења дневница, неће бити последњи у свом роду. Само што ће се будући „Уста­вотворци“ (и после Устава од 1921.) чувати да у Уставу фиксирају цифру посланичке дневнице. Доживљаји на Крфу после 1915. показали су, да се дневнице могу лакше мењати, кад не стоје у Уставу.

рификација њиховога дела. То је управо била прва изјава Народнога Представништва, која је следовала одмах после владине декларације, прво у Народ. Скупштини, па после у Сенату.

Ми ћемо се овде уставити на манифестацији Сената, већ и с тога, што је она уједно била одјек сличне манифестације и у Скупштини, све првога дана састанка Нар. Представништва, 2. јуна.

Председник Министар. Јов. Авакумовић имао је дужност да Народ. Представништву објасни порекло и постанак „Владе Краљевине Србије“. Он је то учинио нарочитом не дугом изјавом у име владе. Ми ћемо се уставити на њеном почетку, који није без стилскога интереса:

„Познатим догађајем — говорио је Председник владе — ноћу између 28. и 29. маја ове године, у коме је бивши Краљ Александар лишен живота, Србија је остала без Краља и наследника престола“. И онда наставља: „Кад су у зору 29. маја, то сазнали пријатељи Отаџбине, састали су се одмах на саветовање и договор: шта је у интересу земље и народа потребно радити у прилици створеној тим догађајем“.

Ми смо већ напред изнели, како је по састанку „Пријатеља Отаџбине“, и по чијој иницијативи конституисана нова влада. Они, који су створили неповратни чин од 29. маја, предвиђали су све и бринули су за све; нису хтели обезглављену земљу ни једнога сата оставити без владе. Тако је она постала, још у зору 29. маја. Писац је у почетку навео, да када је то јутро доведен у Министарство, било је тек 5. сати и 35. минути. Влада је тада већ била образована, и већ је писала Проглас на народ, којим уједно сазвала и ово Народно Представништво. „Уверена — вели даље Председ. Министарства — да је тиме испунила своју дужност према Отаџбини у овако озбиљном времену, влада оставља Народ. Представништву оцену догађаја од 29. маја ове године, и рада данашње владе, после тога догађаја...“

Ваља нам нагласити, да Влада спомиње „догађај од 29. маја“, али не и његове учиниоце. Ту је празнину попунило само Народно Представништво у оба своја дела. Но, као што смо горе казали, уставимо се, у погледу тога, на Резолуцији Сената, која је следовала изјави Владе.

Протокол првог састанка Сената, садржава о том следеће:

„Председник Сената, Пера Велимировић, предлаже Сенату текст одговора сенатског на акт владин, који гласи:

„Сенат, у оцени догађаја од 29. маја, прихвата, и са одушевљењем поздравља ново стање, које је наступило као последица тога догађаја и сложено и једнодушно прокламује потпуну заједницу осећања између српскога народа и целокупне војске“.

„Сенат одаје пуно признање војсци и њеном држању, и сматрајући њен рад и поступак у овој прилици, као израз тешких и критичних тренутака, Сенат га одобрава. Српска војска је вазда била и остаје одбрана Отаџбине, потпора реда и законитости и залога за свету и сјајну будућност Србије“.

На завршетку те своје Резолуције, Сенат, као и Скупштина, изјављује и влади признање и одобрење за „све њене одлуке и поступке“ и одлучује: „да ова влада води и даље послове земаљске, до избора и д ласка новог Краља“.

Ова резолуција Сената Краљевине Србије, тако је јасна и прецизна, да не потребује коментара. Сенат „прихвата“ и „са одушевљењем“ поздравља „ново стање“. Сенат, прокламује „потпуну заједницу осећања“ народа и војске. Сенат одаје „пуно признање војсци и њеном држању“, и „Сенат одобрава“ „рад и поступак“ војске, сматрајући га „као израз тешких и критичних тренутака“.

„Војска“, о којој се овде говори — то су завереници; а „догађај од 29. маја“ и „рад и поступак“ војске „у овој прилици“ — то је лишење живота Краља Александра. Генералисање, које се огледа у речи „војска“, диктирано је приликама и критичним тренутцима, у којима се и само Народно Представништво налазило, говорећи о делу, које у кривичном закону има свој одређе назив; али, које се у оваквим приликама назива — Револуцијом. А у револуцији је легално оно, што је револуција својим успехом постигла и створила, као свршен чин.

Резолуција Сената, истоветна у основи са сличном резолуцијом Нар. Скупштине, јесте дакле свечана санкција Нар. Представништва чина од 29. маја 1903. године! Боље и јаче она и не би могла бити изражена, но како је и учињено. Дело завере покривено је свечаном изјавом Нар. Представништва. Оно је пред садашњошћу оправдавало и свршен чин и његове учиниоце.

Друго што завереници нису ни могли желети; јер то су у истини били људи, који за себе нису ништа хтели. На против, јасно је за свакога, да су сви они своје главе и своје животе заложили за опште добро, како су га они сами замишљали. Није ли, пред сам полазак у двор у 2. сата по поноћи Анта Антић заклео своје храбре другове: да, ако не успу у свом делу, да један другог никада неће издати; а ако успу, да неће за себе тражити никакве награде?! А Драг. Димитријевић и чак доцније, није хтео деци своје сестре донети из двора ни зрно бонбона, да се — како је писцу говорио —: не рекне, да су своје дело извршили, како би се по двору разметали! А свак, ко се пренесе у моменте, када су ове изјаве чињене, и узме у озбиљну оцену величину догађаја од 29. маја, наћи ће и поступање Народ. Представништва као опортуно; не, но као веома нужно и потребно. Нар. Представништво дало је делу завршни акт.

А што се понашање Нар. Представништва из критичних дана крајем маја и почетком јуна 1903. тако страховито разликује од понашања Велике Народ. Скупштине, у исте скоро дане и месеце 1868. године — узрок томе не треба тражити у људима и једног и другог доба, већ у разлици, која се огледа у личности једног Кнеза Михаила и једнога Краља Александра. Док је сав савремен свет 1868. жалио једнога изразитог у свему владоца, исто је тако сав савремен свет 1903. изражавао своју сагласност са делом и са људима, који су 29. маја исто дело и извршили.

У том моменту завереници су били носиоци неподељених народних симпатија и представници великих заслуга. То им признаје и једна, у том моменту и највиша државно-политичка инстанција: Народно Представништво.

VII.

Странке и њихове метаморфозе после 29. маја и знатно даље. Коначна судба учинилаца тога историјског догађаја. — Ми смо у току целог нашега дела полагали на то, да се изнесе и утврди, у коликој су мери Политичке Странке прави носиоци разних политичких стања, прилика и обрта у Земљи. У вези с тим знамо и какав је био њихов положај кроз минуле године и промене, а понаособ за последњих десет година од ступања на владу Краља Александра „првог априла“ 1893.

И догађај од 29. маја био је од неизбежног и великог дејства на све Политичке Странке; наравно на сваку према томе, какве су улоге оне и до сада имале, поред бројних односа и снаге, којом је свака од њих располагала.

Прво и непосредно дејство догађаја од 29. маја за све Странке без разлике, јесте нестанак онога великога притиска, који је Краљ Александар кроз дуги низ година на све њих — у повољном и неповољном правцу — вршио. Странке су сад добиле своју слободу акције. Томе није изостало и практично дејство и последице, наравно врло различне за поједине од Странака.

Већ самим тим, што је Влада Краљевине Србије, као први свој акт декретирала сазив онога Народног Представништва, које је уредним начином а за владе Генерала Цинцар-Марковића престало да правно постоји, она је дотичним Странкама — Радикалној у првом реду — отворила широм врата до утицајних положаја. Не само то, већ је Влада од 29. маја прешла и преко резултата извршених избора од 19. маја, који су дали једну одређену и компактну Скупштину, чему би следовао сличан резултат, да су извршени и избора за Сенат, предвиђени 5. јуна. Ми се, наводећи ово, не упуштамо у критику тога поступка, већ смо нагласили ону истину, по којој је у револуцији легално стање оно, које победи.

Једна од најкрупнијих тих последица, била је та, да је, тако рећи једним потезом пера, целокупна парламентарна ситуација прешла понова у власт Радикалне Странке. Ово, у толико пре, што је повраћен и Устав од 1888. који је сав, од свог постанка, био тако скројен да је предопредељивао превласт броја, а број је у та времена био на страни Радикала. Ако га је до скоро паралисао Краљ Александар, сад те силе није више било ту.

Нови Краљ Петар I., на супрот своме претходнику, није марио да се упушта у борбе са затеченим пол. Странкама. Његово је држање у изразитој пасивности, све и да је, од времена на време и сондирао мишљења¹ било политичких представника, било каквих

¹ И писац је имао такође, да у четири разне прилике говори с Краљем Петром. У једној од тих прилика, Краљ ће навести разговор на пок. Ј. Ристића и

личних пријатеља из своје прошлости. Он је остављао Странкама да се међу собом расправе и примао је махом постигнуте резултате.¹

Тако је, после првих извршених општих избора за Нар. Скупштину, после 29. маја, дошло до нешто зближења између две најјаче групе: Радикала и Самосталаца. Али је антагонизам код нове пол. групе према Радикалима кроз три минуле године већ толико ојачао, да Самосталци у овој пролазној дружби, нису више хтели напустити своју политичку индивидуалност. На против, они су је наглашавали у свакој датој прилици. Израз тога стања била је и извесна јача истакнутост Самосталаца, који су ускоро сами дошли и на владу, извршили изборе и добили своју већину, и ако је она у Скупштини била само са једним гласом више, према свима осталима.

Но при томе се није рачунало са већ израженом полит. „рутином“ старијих Радикала, и еластичношћу њиховога вођства, које је умело наћи стазе и сходне начине и тако опет стићи своје старом постојаном циљу: власти.

И власт је најпосле пред рат од 1912. прешла дефинитивно у руке Радикалне Странке, но тек после пролазног експеримента са Коалиционим Кабинетом Стојана Новаковића, који је изазван атаком Аустро-Угарске на српске националне интересе, анексијом Босне и Херцеговине 1908. год.

Ушав у рат, који је 1912. силним еланом војничког духа — што се са свим основано приписује знатно у заслугу и официрима из догађаја од 29. маја — Радикали нису више били у опасности, да своје задобивене позиције изгубе. На против, ратни успеси из

рећи ће: „... И ако ми он (?) није дао да ногом станем на ову земљу, ја радо и признајем, да је Ристић један од највећих наших државника.“ — У другој прилици скренуо је говор на полит. прилике у Србији и Краљ ће рећи: „Несрећа је господине, што у овој земљи нема карактера“ — једна, на жалост, истина, коју је и сам још скорашњи Краљ уочио. — Трећи разговор Краљ је пренео на судбу његова најстаријег сина Ђорђа, после познатог отказа на престо, из кога се разговора видело, колико је он волео свога најстаријег сина и желео бити изван о његовој судби и положају у евентуалној будућности. — Четврти разговор тицао се партијско-политичких одношаја у земљи, и падао је у доба прелома, када су Радикали дефинитивно завладали положајима.

¹ Либерална Странка је извршила 1904., а после крунисања Краља Петра, једну знатну метаморфозу у промени свога партијскога имена. На збору у септембру те год., „предајући историју дела Либер. Странке“, ова добије име; Народна — Национална — Странка; а приврженици њени Либерали у журналистици и иначе буду названи „Националци“. То је извео Ст. Рибарац, који је давао изглед да жели прикупити и све разједињење делове старе историјске Странке. Како је и писац од неколико година био у пасивности Рибарац је пред овај свој поступак, лично долазио кући писца овог дела да га склони да се понова врати у акцију Странке. Најпоследњи писац пристане и њему падне у део да напише нов програм Странке, сем што је део о спољној политици редиговао Влад. Јовановић. Но већ после непуна два месеца писац о. д. — видећи да нема подлоге за озбиљан рад — положи оставку на положај члана Глав. Одбора (11. нов. 1904.). А утврђено је, да је Рибарац овај експеримент предузео, да из света уклони једно политичко име, које је негда претенденту, а сада Краљу будило немиле успомене из прошлости. Пријатељ Краљев, Влад. Љотић, казао је ово тад. окр. нач. у Смедереву, Дим. Калајдићу, а овај писцу. Али, то у моменту метаморфозе није за тај необични мотив нико други знао.

1912. и одмах за тим и из 1913. само су те задобивене позиције учвршћивали. И ако се не зна, какве би резултате дали избори, расписани у лето 1914. — изненадна објава рата Србији у јулу 1914. учини и те изборе немогућим, док Влада Ник. Пашића остане на свом положају, а земља и народ запливају у рат, који је, са познатом променљивошћу и суровошћу, беснио преко четири године (1914—1918). И ако су Радикала, у новембру 1918. реконструисали своју владу и примили два Самосталца и једног Напредњака — препондеранција радикала остала је и даље неокрњена и неослабљена. Стојан Рибарац није хтео прићи овој комбинацији; а после слома 1915. год. прваци либерални остану у Србији, све до коначног исхода српско-светског рата у 1918. год. Тиме је, наравно, пресудни утицај и моћ Радик. Странке, тамо ван земље, на Крфу и у Солуну, био само већи, са свима последицама тога утицаја.

Тек „Солунски процес“ у 1917. разбио је и ову „пролазну коалицију“ (јер су Давидовић и Драшковић дали оставке на питању о помиловању осуђених на смрт официра, чему је следовала и оставка Маринковића) и — Радикали су сами на влади ишли на сусрет крају рата и миру, који је донео ослобођење Србије, уједињење Српства и ослобођење Хрвата и Словенаца, који такође приђу новој заједничкој држави у манифестованом акту од 1. децембра (18. нов.) 1918. године.

То је учинило, да су Радикали свој политички положај схватили сувише супериорним, све путове и начине употребили, да се на њему и одрже, прелазећи кад год преко најлегалније осетљивости осталих странака, приписујући себи сву заслугу за резултат и исход рата.

Овако укупно и искључно држање Радикалне Странке имало је своје дејство на остале три: на Самосталце, Либерале и Напредњаке.

Производ тога дејства било је образовање нове, Демократске Странке, у чији су састав ушли чланови Самосталне, Либералне и Напредне странке, са новим заједничким именом и програмом.

Тај знаменити акт изведен је почетком 1919. године, ускоро по ослобођењу и проглашеном уједињењу.

Ваља одмах нагласити и једну околност, која је омогућила ово спајање. Представници све три ове странке — чији су старији чланови махом већ били изумрли, нарочито у обе старије странке — припадали су сада у пресудној већини млађем нараштају, којем је лакше било и решити се на ову, по интересе земаљске, врло корисну комбинацију.

Само је један био, који није хтео схватити замахај жртвовања старог и махом преживелога стања, за ново. То је био Ст. Рибарац који је, по повучености Јов. Авакумовића после 29. маја, сада присвајао себи вођство Либер. Странке, изводећи и њено напред поменуто прекрштавање у „Народну“ не осећајући, да је он био први, који је узео иницијативу за промене имена политичких

странака у Србији, а с тим и напуштање традиција из прошлости и своје рођене Странке. Рибарац је хтео — када се стварала велика Демократска Странка — да остане на засебном положају; а да би то било са више дејства — он је се понова вратио старом Либералном имену. Али је повукао за собом само мали део, и то своје околине, у Пожаревачком округу. Са каквим је пак дејством била и та његова последња упорност свакој другој струји, сведочи најбоље овај, по себи врло жалостан факт: што је Рибарац, на изборима, који су следовали први по доношењу Устава од 1921. једва изабран сам у свом рођеном највећем округу, као „представник Либералне Странке“, и то са малим остатком од укупних гласова. Либерали у целој земљи гласали су као Демократе, којима је сад био на челу д-р В. С. Вељковић, као највиднија спона старог са новим. Рибарац је био усамљени представник себе сама у Нар. Скупштини; а болест га је, на жалост, спречила и да у њој бар сарађује. Сматрамо за дужност да напоменемо, да је се Рибарац по свршетку рата, бавио штудирањем „Солунског процеса“ по познатој штампаној књизи. Али га је изненадна смрт одличног сина Воје одбацила и од овог задатка достојног увек за једног правника и политичког човека. Да ли ће се кад год који наћи за то?! По његовој смрти (1923.) последњи остаци Либерала у окр. пожаревачком на збору од 1. септембра 1924., за то сазваном, донели су одлуку: да прилазе сви новој, младој и бројно јакој Демократској Странци.

Писац овога дела, чија младост и дуге године његове политичке сарадње, а уз Јов. Ристића, припадају Либералној Странци, и ако жали за њеном таквом судбом — као заслужне за Србију, — сматра, да је стапање њених делова у нову целину, била једна политичка дужност. — Но овај стицај не разрешава пред историјом од одговорности све оне, који су у току времена, својим држањем много допринели да једна заслужна Странка и пре времена, онемоћи, и тиме пре но што би требало, престане постојати као самостални политички чинилац. На листовима овога дела могу се пратити трагови ове, по себи жалосне, а по последицама разорне акције, кроз дуг низ година, све до ликвидације све три дотадашње Странке: старе Либералне, нешто млађе Напредне и Самосталне, као најмлађе.

Дуго се још са противне стране наглашавала хетерогеност нове Демократске Странке, на супрот хомогеној старој Радикалној Странци, која се и даље сматрала стожером свеколике политике и у новој уједињеној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Али и ако је и стара, добро позната искључност Радикалне Странке била и у новим приликама и осетна и видна, није ни она могла не водити рачуна о новој важној политичкој чињеници, оличеној у Демократској Странци. Резултат тога, и пре доношења Устава од 1921. и нешто после његова ступања у живот, биле су пролазне коалиције Радикала и Демократа, којима су периодично следовале тако зване хомогене радикалне владе већином, под председништвом старог вођа свога: Николе Пашића и све до 27. јула 1924.

Горњег дана, када је постала влада Љуб. М. Давидовића, изгледало је, да је тежиште политике прешло на Демократску Странку удружену са још три пол. групе, у тако звани, „Блок“. Али је већ 5. новембар 1924. јасно показао, да је то све било политичка илузија. Власт је понова и без ограничења прешла на Радикалну Странку, која има да изведе изборе, од чијих ће резултата много што шта зависити у држави. Но то је ван домаћаја нашега дела, јер је ствар будућности, у коју ово дело не закорачава.

Када се говори о Демократима и Радикалима после ослобођења и уједињења, ваља у тим групама подразумевати сем Срба у ужем смислу и нове елементе уједињенога народа и из покрајина ван Србије, који су пришли овим двома Странкама. Али, сем тога, има, а у пределима ван Србије, и Странака, које су се у главном груписале на верској основи, као што су словеначки клерикали и остаци исламскога доба, муслимани босанско-херцеговачки и муслимани из старосрпских крајева. Као трећа група, која нарочито стоји за се, јесу хрватски „републиканци“. Док су муслимани разних предела и порекла, ради, да се национално сматрају као неопределиви, оптирајући, — у верском погледу од вајкада пометеној и разједињеној негда патаренској Босни и Херцеговини — за овај или онај племенски део целине, увек према потреби момента и ако су они и по прошлости, и по језику којим говоре, најчистији Срби,¹ дотле муслимани јужних крајева, кад им се даде прилика, оперишу са чисто политичким рачунима, и избегавајући да се национално одреде. Изузимајући, међутим, праве Османлије, потомке оних Турака, који су у XIV. стол. љу прешли из Мале Азије на Балкан, све остало, што чини главни муслимански кадар и у нашој Ст. Србији, јесу поарнаућени и истурчени Срби, са српским породичним именима, у селима српских имена, која се спомињу и у повељама старих Владара Српских. Чак има и тамо у Ст. Србији, као и у Босни и Херцеговини разгранатих породица, чији су делови у обе вере: православној или „српској“ једни, у муслиманској или „турској“ други. Но надати је се, да ће време све ове разлике, и ако не сасвим уништити, ипак нивелисати и за сада још оделите делове истога нашег народа, све више један другом приближити.

Само Хрвати, доследно хоће да важе, као неки „народ“ за себе, нешто са свим друго од Срба, са којима су се у ове крајеве скоро једновремено доселили, са којима говоре, а нарочито пишу истим језиком. Али и у овом делу народа, биће да је за његова и чисто политичка расположења и националну засебитост, меридаван исти мотив, као и код муслимана: вера. Хиљадугодишњи сдруж-

¹ У време око абдикације Краља Милана и за Намесништва, беше при ђамији у Београду, хоџа Фалаџић, човек старији врло прилагодан, те се брзо саживео са Београђанима и са властима. И први Намесник Јов. Ристић призивао га је на разговоре, с тога, вели он писцу: да с њиме разговарам. „Е, јес му онај говор права музи а!“ рећи ће Ристић. То беше говор Ерцеговине, који је и Вуку био образац најлепшега језика српскога. И тај свет хоће неко данас да учини национално анонимним па чак и да га похрвати.

беници Маџара и послушници католичко-апостолских мађарских краљева у дубокој прошлости, како им је то судба већ била доделила и они, и мимо своје воље, морали то подносити; верни као најизричитији католици уз то, опет кроз векове хабзбуршкој монархији и цару у Бечу, — Хрвати су се, бар у оном делу, што представља врхове њиховог политичког елемента, који у име народа данас хоће да говори и ради, ишчаурили као „републиканци“, и то готово за ноћ. Док је Србија, која живи преко сто година својим слободним животом, у којој се, можемо рећи на жалост: политизира 365 дана и 365 ноћи у години једва успела да даде, за сада бар, један скроман кадар Републиканаца, који су, истина, чистије крви, но што су у пресудној већини оне масе Хрвата, на чију су целину вође њихове и с лица и с леђа ставили етикету: „Хрватска миротворна сељачка републиканска странка“, и окрећу њоме, као што су некада хрватским добровољцима и пандурима окретали наизменце и хабзбуршки и магнетски заповедници подједнако и у верским (за време триестогодишњег рата) и у политичким ратовима, од Рајне па до Карпата, а од Лицена па на северу, до на крајње јужне границе Србије. Године ратовања од 1914 до 1918 и сувише су оставиле злогласних успомена за нас.

Ови, дакле, уједињењем свију земаља нашега драгога народа, приповљени елементи и сувише утичу на политичку конфигурацију и констелацију домаћих пол. странака и њихов укупан рад и понашање. Једни по једни од поменутих представника, пренашају своје тежиште час на једну, час на другу страну; и при једнакој подели снага старих српских и нових реорганизованих странака: Радикалне и Демократске, успевају, да, не једном, доминирају политичким положајем, држећи тако, како се вели: „језичак од терезија“, они, и при свој величини и броју других — али, на жалост, стално супротно и непријатељски расположених — Странака, претежу онамо, куда они хоће... Они, по свему томе судећи, воде самоузданију политику у држави, која је у првом реду српским жртвама створена, но што су то Срби, подјармљени негда под Аустро-Угарском и Турском и у сну смели желети!

У моменту, када ови редови угледају света, сви су ови елементи: и Радикали и Демократе и Клерикалци и Муслимани и Хрвати у пуној мобилизацији, у врењу, за које се не може знати: какав ће правац најпосле, за оздрављење и срећу народне и државне целине, све ово дати. Но предстоји једно, што сваки Србин може још сад, у овом приличном хаосу, увидети и знати, а то је: да Српство, ако, као целина буде стално обеспокојено или угрожено, оно се онда мора постарати и наћи начина, да себе и своје осигура од даљих потреса. Мора наћи формулу за своје консолидовање у свему пространству и својега племена и својих српских земаља. Таква једна српска целина најбоља је гаранција и за себе саму, а и за све остале саплеменике. Али је од значаја ипак у садашњим датим приликама: да се у овој свеопштој несрећености политичких снага, јасно осећа и види њихова међусобна подела:

Радикална Странка са једним делом „независних“ Демократа с једне; а Демократска Странка у својим главним представницима, и као предводник осталих, са представницима клерикалним и муслиманским с друге стране не искључујући ни Хрвате. То је, у осталом, најновији стадиум у почетом процесу, чије се санирање стално спотиче на вечити хрватски сепаратизам.

То је, за сад, резултат политичке еволуције од ослобођења и уједињења у години 1918. до краја 1924. године. А вративши се са својим погледима на догађај од 29. маја 1903. па даље до српско-светског рата, и од овога до уједињења: то је, и за политичко стање, оличено у Србији, резултат свију метаморфоза, којима су чисто српске, старе Странке подлежале и данас — у промењеним приликама после 29. маја и ратова — подлеже.

Хоће ли, и када, из свега овога неопредељивог стања, нешто изаћи, и шта ће изићи, то је ваистину тешко погодити; а ми, са задатком овога дела, не сматрамо се за позване, да то нагађамо, а још мање да што тврдимо. Ми и овим доведе наводимо само конкретна факта, која су настала после 29. маја, после ратова и уједињења.

Али, за догађај од 29. маја, и промене, које је он собом и унутра и с поља логички повукао, везује се — и у многоструком и разлогом — и све оно, што даљу Историју нашу чини другојачијом, од Историје до 29. маја 1903. године.

На тој тачки посматрања створенога новог стања, неминовно се намеће и потреба одговора на питање: Шта је у току свих ових метаморфоза и еволуција — у средишњи политичких Странака — било са главним чиниоцима догађаја од 29. маја, са завереницима, који су међу свима поменутих чиниоцима, у ужој Србији, и за све време кроз ратове, били такође један несумњиво видан чинилац?

* * *

Људи од 29. маја, или популарно названи „Завереници“ и сами су као целина подлегли извесној метаморфози. Ову су прозвели, у прво време, стицај пол. прилика које су настале, а за тим и само време, које је ту интересантну групу постепено свело на једну специфичну сажету официрску целину, која је стекла и своје специфично вођство. Као тако пречишћена ова, напред наведеним догађајима, створена засебна организација у јавном животу Србије, обележила је и своју даљу егзистенцију и после 29. маја. Али за то њени чланови нису спавали на лаворикама, којима су, у прва времена, кићени и од својих претпостављених и од осталога савета, сем наравно својих противника, који су се ускоро јавили, да почну једну безуспешну борбу. Са свим су други утицаји и далеко доцније прилике створили стање, у коме крај судбе завереничке није више лично на њен почетак. Но, да се догађаји прегледају редом.

Завереници су имали да претрпе прву ампутацију, што су, на инсистирање поглавито Енглеске, неки њихови старији чланови

стављени у пензију и ван војске. Даљи нестанак из редова њихових, дошао је одилажењем старијих људи међу њима, нешто на високе положаје (као н. пр. генерал Атанацковић и др.) а одатле у пензију. Најпосле и природа је чинила своје, односећи смрћу понекога и старог и младог, док нису настали ратови, у којима су завереници нарочито платили часно свој велики трибут. Њихове жртве почињу са славном битком на Куманову (10. окт. 1912.) где је пао командант VII пешад пука Александар М. Глишић, Мил. Маринковић — Пига, команд. батаљона и други, па одмах узастопни рат 1913., даље их је проредио, где су такође истакнути завереници, као Радомир Аранђеловић, Илија Радивојевић, такође команданти пукова и др. пали за победу и за отаџбину. Најпосле, велики дуготрајни и страшни српско-светски рат од 1914—1918. захтевао је и добио своје жртве, које су бројале на хиљаде официра, погинулих и рањених, међу којима много завереника.

Али су и завереници све учинили, да, после 29. маја, не утону у свакилашњицу. Сваки од њих похитао је да доврши своје студије нарочито они, који су до 29. маја били на Генералштабу, као приправници, где су и испите положили. А када су настали ратови, њих видимо као начелнике или помоћнике начелника штабова у ком. Армија и дивизија. Драгутин Т. Димитријевић, пошто је на путовању кроз Стару Србију, у пределу Косова (у авг. 1912.) донео поред „матеске грознице“ и тровање крви, и оболео тако, да по мњењу др. Мохачанина „један од хиљаде то преболева“, пао је на болесничку постељу, за пуних шест месеци, те није могао вршити службу у 1912. — У рату 1914. био је у Врховној команди, као шеф важног обавештајног одељења, на коме га је и рат затекао, и на коме је пол жају и сазнао први: да се аустро-угарска војска под аустр. Престолонаследником концентрише у Босни, с намером за напад на Србију, које сазнање — није остало без последица.

Но, сем ових личних жртвовања у току ратова, утицај људи од 29. маја, потиснут далеко доцнијом њиховом судбом, остао је довољно неоцењен. А он није био мали, како у погледу препорука укупне војске, тако и у погледу савеснијег одабирања бољих и бољих, и довођња на важније положаје у војсци и војној администрацији (у Министарству); даље у погледу наоружања и снабдевања целокупне војске, уз сузбијање наслеђених незгода из доба протекције из прошлости. Завереници су били сретни, да придобију поверење начелника генерал-штаба, доцније Министра и Војводе Радомира Путника, Степе Степановића, да се и не говори о Министрима, који су из њихових редова произилазили, или из те средине жељени.

Нарочито, није оцењена улога ове групе и у стварању знаменитог војничкога споразума између Србије, Грчке и Бугарске, који је претходио Балканском Рату 1912., и свима његовим сјајним резултатима, нарочито за Србију, који су, после вероломног и мучког напада бугарског 1913. на Србију, утврђени Букурешким миром, у јулу 1913. године.

Но сав овај знани и незнани „утицај“, има за претпоставку добру вољу и предусрет од стране високих меродавних чинилаца, у влади на првом месту. И ту су људи од 29. маја, за све што су у корист војске, и иначе, предлагали и желели, нашли пуно поверења. Председници Министарства и Министри следећег времена, без разлике странака, С. Грујић, Н. Пашић, нарочито Милован Ђ. Миловановић као Мин. спољ. послова по анексији Босне и Херцеговине и око закључења конвенција са Грчком и Бугарском, био је човек, који је без предрасуда прихватио предлоге, који су потицали из средине завереника, и које му је лично подносио Драгутин Т. Димитријевић — Апис, призната личност из догађаја од 29. маја. Представници Самосталаца, били су исто тако предусретљиви према пук. Димитријевићу и осталима. Не мање, Димитријевић имађаше и све поштовање представника домаће високе интелигенције и науке, са којима се опходио. Тако су неки од њих ушли, његовом иницијативом, у састав Врх. Команде у њено лигер. одељење. Није само један комплимент од стране државника пао у похвалу патриотизма, честитости, духовне јачине, вође завереника — а тај беше сада искључиво Драг. Т. Димитријевић, признат као такав и од својих другова, и тако сматран и од чинилаца државних. И, то све није била никаква тајна, као што, у то време, није сматрано ни као што рђаво, а још мање опасно. То потврђује и оснивање листа „Пијемонт“, који је под управом енергичног Љубомира С. Јовановића (званог „Чупа“, који је, рањен у рату 1913, а заражен и колером умро у Скопљу) био носилац новог препорукајног програма, али је био и тумач назора људи од 29. маја, како у дефанзиви тако и у офанзиви. И то све није била тајна шта више помагало је, као патриотско дело.

То је стање добрих одношаја и предусретљивости трајало без прекида пуних десет година од 29. маја, све до после завршених ратова из 1912—13 и пред почетак великог рата 1914. Тада се — после можда претходних ситнијих размимоилажења — појавио један случај, који је довео до озбиљних затегнутости одношаја. То је била тако звана Уредба о приоритету грађанске власти наспрам војне, у којој је при свечаним државним репрезентацијама окружити начелник имао првенство, на спрам ма ког војничког чина у истом месту. Но у ономе, што се желело из Београда, по сматрању Димитријевићевом, „да официри добију сатисфакцију“ тамо на југу Србије, нису били ни сами завереници истог мишљења. Но, тада је све то прошло на мишљењима и жељама, да од тога, кроз три године, буде, поред осталог, акт озбиљног оптужења за најистакнутије представнике завереника, а за доцнијег пуковника Димитријевића — Аписа у првом реду.

Исте 1914. године наишао је изненада страшни и опустошавајући српско-аустријски, а за тим и српско-светски рат. Истакнути је повод за овај рат био од стране Аустро-Угарске т. зв. „Сарајевски атентат“ у коме је на Видов дан 1914 погинуо аустријски наследник престола Франц Фердинанд са женом, од представника босанско-херцеговачке српске омладине. На тријест дана по томе, објављен

је рат Србији. Његов је ток већ познат, као и сјајни успеси српске војске, прво и знаменитој битци „на Церу“ (или како се још зове и „на Јадру“ првих дана августа) а за тим у избацивању целокупне аустро-угарске војске преко Саве са територије Србије, крајем новембра у првих дана децембра 1914. Тај је успех донео Србији релативан мир кроз 1915 све до октобра, када су са великим удруженим силама и концентричним комбинованим операцијама, са севера, запада и истока на Србију наишле војске Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске.

Необично вешто одступање српских армија испред удружених сила и њихових обухватних операција, учинило је, да је храбра српска војска избегла спремљену јој катастрофу; али то јој није уштедило одступање преко огромних и од векова беспутних и непроходних планина и кршева, који деле Србију од Албаније и Црне Горе, која је као верна савезница, сву даљу судбу поделила са Србијом.

Са целином војске, били су разуме се, и официри од 29. маја, сваки на своме положају.¹

По одмору, који је надчовечним напорима преморена, потребовала српска војска на Крфу, дошла је њена реорганизација, наоружање а затим и одлазак на јужну границу Србије, или тако названи „Солунски фронт“.

Операције су у првој половини 1916. на том фронту већ отпочеле. Извршен је доцније и велики продор на Кајмакчалану, а заузет је Битољ. Али, како је акција ма кога фронта у овом великом рату — у коме се тукло: на западу недалеко од Париза, на истоку у пределима Пољске и Русије, ускоро и на граници Италије; а на јужној граници Србије, према Солуну, борба је стално зависила од целине савезничких операција, које су једна другу успоравале: то се и на „Солунском фронту“ стало, после ових првих успеха васпостављене српске војске.

Дошао је месец август 1916 године и његов дан: 29. август и празник тога дана, Усјековање главе Јована Крститеља. Тога дана у селу Острову, на извесној просторији недалеко од Островског језера, куда је тога дана, на аутомобилу при прелазу колског пута преко жељ. пруге, с пратњом прошао Њ. В. Престолонаследник, у то време и Краљевски намесник и вршилац краљевске власти, чуо се неки пуцањ, но без икаквих последица за буди кога. Један „очевитац“ — као једини сведок — тврди: да је тада на брду познао извеснога Рада Малобабића, а сем тога видео на брду још два човека у војничком оделу.

¹ Драг. Т. Димитријевић, ускоро пуковник, у марту 1915. премештен за начел. штаба тако зване Ужичке Војске, која је под ком. генерала Илије Гојковића оперисала према Дрини и Вишеграду. Кад је загрозила оп. снаст са истока, цела је ова команда хитно прешла на Тимок, Зајечару. Ту је дала Бугарима прву борбу и при општем одступању, ова је војска и њена команда, поделила судбу остале војске и све тегобе — све до Крфа. Милан, млађи син пишчев који је, а ако малолетан, отишао у ужичку команду, као добровољац. Као добровољац погинуо је пишчев старији син Александар-Сава у рату 1912. Милана је Генерал Илија Гојковић произвео, по положеној заклетви за поднаредника.

То је био: атентат на Престолонаследника, на дан 29. августа 1916. — Он је био далеко после тога месеца, повод хапшењу и стављању под војни суд више официра, међу њима и Драгутина Т. Димитријевића — Аписа, тада помоћника начелника штаба III. Армије, који је био тада у селу Острову, у пределу атентата.

Изложивши само главни, почетни повод овога у сваком погледу значајног, тако званог „Солунског процеса“ ми немамо намеру, даље улазити у његове појединости. О свему томе постоји нарочита књига од преко 600 великих страна, где је све изложено, наравно у духу, како је цела та „Солунска афера“ схваћена и извођена од стране оних, који су је испитивали и судили. Књига носи наслов: „Тајна превратна организација. Извештај са претреса у војном суду за официре у Солуну, по белешкама вођеним на самом претресу“. Солун, 1918. Полагало се изгледа, да се без те књиге не дође у Србију. И то је била добра мисао, да се ближе позна и с правне стране овај процес.

Процес, отпочет због атентата, узео је после други правац због „тајне превратне организације“, услед тога, што је при одвођењу п. к. Димитријевића у Солун, и претресу, нађен тако звани „Устав Организације“, у чијем чл. 1. стоји као циљ означено ово: „У циљу остварења идеала — уједињења Српства — ствара се организација, чији члан може бити сваки Србин, без обзира на пол, веру, место рођења, као и сваки онај, који буде искрено служио овој идеји.“ На факсимилу печата овог удружења, поред емблема уцртаних у његовој средини, стоји около натпис: „Уједињење или смрт“ Ово је био и прави назив организације. Но она је доцније од критичара и иначе названа „Црна Рука“, а њени чланови „Црнорукци“ — називи, који су доцније потисли готово са свим ранији назив „Завереници“. Али су осниваоци тајног удружења били у главном све сами завереници.

Уз Устав, појавио се на претресу Пословник организације, Списак чланова, који су означавани поглавито бројевима под којим су уведени.

Све је ово детаљно изложено у поменутој књизи о суђењу за атентат, за тајну организацију и за све остало, што је на том суђењу могло још бити стављено оптуженима на терет, као и противљење Уредби о приоритету грађ. власти наспрам војне, и најпосле, за неке од оптужених, узета су као доказ и нађена разна писма, која су писана овоме или ономе.

На оптуженичку клупу били су: пуковници, Драг. Т. Димитријевић, Милан Гр. Миловановић, Чед. А. Поповић, Владимир Туцовић, Радоје Лазић, В. Вемић, вицеконзул у Солуну Богдан Раденковић, мајор Љуб. Вуловић, потпуковник, Витомир Цветковић (умро у затвору), најпосле генерал Дамњан Поповић. — Доцније су приновљени и засебно суђени и осуђени: пуковник Милутин Лазаревић и виши ветеринар Др. Дим. Марковић.

Дуготрајни претрес, која је у нижем вој. суду отпочео 20.

марта трајао је до 23. маја 1917. који датум носи и Пресуда првог суда; а Пресуда великог вој. суда носи датум 5. јуна 1917¹.

Конечно су осуђени на смрт: Драг. Димитријевић, М. Г. Миловановић, Р. Лазић, В. Туцовић, В. Вемић, Љ. Вуловић и Раде Малобабић; на заточење (20. год.): Чед. Поповић, Богд. Раденковић, Д. Поповић и Мехмедбашић (15. год.). — Накнадно, а у вези с предњима, суђени су: Мил. Д. Лазаревић (15. год.) и др. Д. Марковић (10. год.). Неки су у одсуству, означени као кривци (Б. Симић, Рад. Јанковић, В. Гојковић) и доцније и осуђивани, и по доласку у Отаџбину спровођена на издржање казне.

На стр. 553. књиге о суђењу, означено је да је казна од седам осуђених на смрт, у путу милости, за четворицу преобраћена у заточење (20 год.)

Према томе: имала се извршити смртна казна над пуковником Драг. Т. Димитријевићем, мајором Љуб. Вуловићем и грађанином

¹ Напред смо рекли да немамо намеру упуштати се у какву критичку студију онога, што је о суђењу по делу атентата и др. изнесено у књизи „Тајна претна организација.“ И остајемо при томе, што то спада у област чисто правничку, стручну. Но овде можемо у томе погледу само рећи: да би таква једна ревизија свих факата, доказа и противдоказа, изнесених у тој службеној књизи, изречених пресуда и казни, била од великог значења и — у суштини — заменила би и саму ревизију процеса, који су њиме поглађени узалуд очекивали, док нису у 1924 год. једном својом изјавом упућеној Нар. Скупштини (24. фебруара 1924.) и преко новина објавили своју безнадежност „на уштајући сваку наду да ће се тим путем утврдити материјална истина“, и да ће и њих пре нестати са овога света, по што ће то моћи дочекати и т. д. — Остаје дакле, да се сачека, у близј или даљој будућности, хоће ли се наћи такав човек, правник, или више њих као колегиум, који ће то учинити.

Ми ћемо пак на овом месту, из текста саме књиге о Солунском процесу, навести нека факта, колико само ради потпуности сватања свега, што је тим процесом створено, а тичало се живота, части и слободе толиких људи, који су неоспорно дотле цењени као родољуби, а сад имају да спадну у ред осуђеника најтеже врсте, и лишени слободе, и самога живота.

Тако је прво, што пада у очи: да је атентат требао бити (Књига, стр. 50.) 29. августа (по онда важећем у држави старом или 11. септ. по новом календару) а окривљени официри за то, одводе се из својих команда тек у децембру 1916: а да се за квалификацију дела неопходни увиђај, врши тек 20. марта 1917 (књига, стр. 327). — Да је камен темељац за целу зграду оптужбе и осуде, сведочеба само једног сведока „очевидна“ (Књига стр. 50., сведочеба бр. 1. и стр. 220. сведочеба под 2); а за кога се вели, да је по наредби Љ. В. убио... (неког) и да „никако друго убиство није извршио“. Остали легион сведока, саслушаних о свему и свачему, само је споредног значаја. — И ако су, поред оглавога, и на стр. 376. књиге, у Речи држ. тужиоца, каже: да су Раде Малобабић и Мехмед Мехмедбашић стављени под суд: „што су 29. авг. пр. год. пуцали на Њ. Кр. В. Престолонаследника — одн. за шта су једновременно и официри оптужени, а нарочито пр. оптужени — др. Димитријевић — ипак се одмах ту (стр. 376.) налази и ова важна изјава држ. тужиоца: „Полазна тачка постојања кривце и кривичне одговорности оптужених официра и Богдана Раденковића јесте Устав организације „Јединење или Смрт,“ њихово чланство у тој организацији и неких у њеној Врховној Управи (имена на стр. 362).“ По томе излази, да је за ове официре дело атентата од споредне важности, а чланство у организацији — од које није доказано никакво злочином дело — главно, по за које се чланство, по свима појмовима, не губи живот.

Из целог претреса не види се нигде да оптужени траже, у оба суда, буди какво изузеће, а имало је на то и личних и правних разлога. Они су, у вери у своју невиност, веровали и у војничко кавалерство својих судија; док је чак у Нар.

Радом Малобабићем. Она¹ је и извршена у зору 13. јула 1917. у једној забаченој долини недалеко од Солуна.

Но са последњим плотуном, којим су угашени животи осуђени, није ствар била свршена.

Она је, на против, узела озбиљан обрт.

У влади је настала криза, услед питања о помиловању, којој је била последица иступање министара Самосталне Странке, Драшковића и Давидовића, којима је следовао и трећи, представник Напредне Странке др. В. Маринковић. Влада је остала сад на Радикалима, све до краја рата и закључка мира. Компликација је била и у томе, што су у погледу на смрт осуђених официра, игнорисани добри савети и жеље од стране неких савезника, чији су представници ток процеса на месту живо пратили и своје владе обавештавали. Општи утисак на српске кругове, како оне непосредно у Солуну, Крфу и фронту, као и на даље (по Француској и т. д.) расуте, био је тежак, како сведоче они, који су прешли Албанију и тамо били. Талас тешког изненађења заплуснуо је и окупирану Отаџбину.²

Према целокупном овом стању ствари, Влада је сматрала за неопходно, да заузме положај и јавно обележи своје погледе и на резултат Солунског процеса, нарочито баш у погледу на осуђене, а од помиловања искључене и стрељане.

То је учињено у једном врло опширном акту самога Председника Владе, који је носио наслов: „Комунике Краљевско-Српске

Скупштина на Крфу појавила се интерпелација о томе: како је Петар Мишић могао бити Председник и судија у првом суду, кад је и он лично под ислеђењем за дело покушаја убиства, на познатом збору у Крајини, где се као доцније пензионисан кандидовао, и пуцао из револвера на једнога грађанина и ранио га? Но интерпелацији није дато никакво следство, што Мин. војни „није знао“ за те околности!

Најзад, судије оба суда донеле су једногласне пресуде са тешким осудама у њима изреченим. И смртна пресуда првог суда, за седморицу, није измењена ни у великом суду. Али се у овоме догодило ипак то: да је судски потпуковник Бранко Гаталовић одвојио мишљење, да не постоје правни разлози за изрицање смртне казне ни за једног од оптужених. Наводећи све ове важне околности, које су пратиле суђење у Солуну 1917. године, остаје свима садашњим и будућим нараштајима очекивање, кад ће се створити могућност, или за ревизију процеса, или за стручну правну ревизију свршеног чина, како је и у почетку примедбе речено.

¹ Када је у октобру 1924. био подсећај на чувени „Веленздајнички процес“ 1909. у Загребу, у списку оптужених било је и име Рада Малобабића. Тим ће поводом саветник Жив. Аранђеловић, раније начел. окр. подрињског о Малобабићу рећи: Имао сам и ја прилике, да га због неких патр. послова познам. Био је то човек васпитан, одан и у пословима повереним му посве поуздан.

² Чак је и писац у далеком Нежидеру преживео један немιο догађај. Јутру 6. нов. 1917. бануо је у собу главни командант, са два официра, и извршили су код писца и његовим свима стварима, један веома строг прави аустријски претрес, узев му сву добивену кореспонденцију (из 1916 и 17 год.) Чак су и капу цепали, да ваде из ње уметнуту хартију! Нарочито је одвратан био један официр Хрват са Ријеке. Кад су доцније писцу вратили кореспонденцију, видело се да је знатно смањена. Све, где је, које кад споменуто име Драг. Т. Димитријевића, то је задржато, што се види по неким враћеним картама, да је име његово подвучено црвеним мастилом. Но при повратку се десило, да је међу картама заборављен спроводни акт нежидерске команде, из кога се видело да је пишичева кореспонденција шиљата полицији окупационој у Крагујевац, за што то је остало непознато. —

Владе“ и објављен у службеним „Срп. Новинама“ бр. 75. на дан 26. јуна 1918. —

Комунике је обухватио многе важне моменте савременог положаја. Његова опширност нека би била тиме овде означена: што је комунике обухватао три целе стране службеног власта. Ту се говори о кризи, о оставци три министра и промени владе на Крфу на дан 10. јуна 1917 — пет дана по коначно изреченој пресуди Вел. Вој. Суда (5. јуна), а за које је време у саветовањима преламано питање о помиловању. — Ту се изриком и каже: „Ова је оставка дошла услед појављених несугласица у питању помиловања лица осуђених на смрт, од стране редовног војног суда, за покушај преврата и велеиздаје...“

И онда се још у првом ступцу комуника, даље, изјављује: „По мишљењу новог Радикалног кабинета, и пошто су саслушани надлежни Министри и прочитана пресуда, од помиловања од смртне казне изузета су само тројица: два официра, коловође, и један аустријски грађанин, за које не само да нису постојале олакшавне околности, већ су на против *постојале многе отежавне околности* (речи у оригиналу подвучене!), које су неминуовно морале спречити Министарски Савет, да их предложи за помиловање Њ. Кр. Височанству Престолонаследнику.“

Речи по којима су „постојале многе отежавне околности“, које су пресудиле о животу погубљених, теже су по свом оптужничком карактеру, но и саме пресуде два суда, у којима се сем онога што оне у себе садрже, не налазе наглашене никакве нарочите и засебне још „отежавне околности“, и ако те пресуде чине скоро читаву књигу у књизи о Солунском процесу.

Само се собом намеће питање: У чему су могле бити те многе отежавне околности? — које су владу определиле, да не предложи помиловање.

Те су „отежавне околности“ без сумње биле познате влади, кад их наводи и чак те речи једине подвлачи у целом огромном комуникеу.

Комунике, дакле, није могао казати, на шта је влада мислила, и у чему су се управо састојале, те „многе отежавне околности...“ То ће, са свим доцније, бити боље одређено.

Али остаје важан факт: да је влада била у положају, да се и нарочито изрази о свему. Но свим тим само је у толико више истакнута важност Солунског проц са и значај прве означене личности, искључене (са осталима) од помиловања и стрељање.

Но солунски фантом није тако брзо могао отићи под земљу. Он је ушао и у следећу годину, и скоро у целој Европи представљао отворено питање, расправљано на све стране, нарочито у јавности великих савезника. То расправљање прешло је и у следећу, 1918. годину, и после навршетка године дана од извршења пресуде.

У Лондону је народ наш, поред толиких других, имао и једног одличног пријатеља. То је Сетон Ватсон оснивалац листа The New Europe. У бр. 97. од 9. VIII. 1918. изашла је под насло-

вом: „Срби имају да бирају“ анализа српских међусобних партијско-политичких односа. И тај енглески чланак има заслугу, да је учинио, да се са једне компетентне српске стране мало подигне завеса и назре нешто од истине.

Стојан Протић, после Н. Пашића у многоне први у Радик. Страници, који је уз то био не само посвећен у дубине солунског процеса, чији се утицај на послове, и кад је министар и кад није, активно осећао па и у оне у Солуну. Нашав се изазван горњим чланком у Ватсоновој „Новој Европи“, Стојан Протић, ускоро за тим упути Сетону Ватсону нарочито своје писмо, датирано 22. авг. 1918. у циљу, да поред осталог објасни и оне „отежавне околности“ из владиног комуника. Но, то Протићу није било довољно да лично обавести Лондонског пријатеља, већ је то своје у многим погледу з ачајно писмо, одмах и објавио у неслужб. делу бр. 102. „Српских Новина“ од 28. авг. 1918.

Писмо садржи и ова разлагања:

Пошто је у духу обишао гробове погубљених, Протић прелазећи на држање српске Опозиције у те дана, а специјално у питању солунског процеса, наставља:

„Опозиција није имала и нема чисто држање према официрима, који су водили политику и који су засновали Црну Руку. Она им је повлађивала у својој политичкој борби противу владе и радикалне партије. Она је због тога и кризу створила јуна 1917. год, и ако *постоји и нарочити докуменат, који је сам собом айсо-лушно искључивао помиловање Димитријевића*. То је и сад једна од главних сметњи за концентрацију политичких снага“ итд.

Дакле, „отежавне околности“ из комуника-а владиног, оличене су у једном „нарочитом документу“. Али је за онда, остало и даље непознато, шта је садржавао тај докуменат, који је доцније у домаћој журналистици добио назив „докуменат убица“. („Дневник“ Ц. од 7. јануара, 1920.).

У целом току претреса од скоро три месеца није се у Солунском процесу нигде појавио буди какав докуменат те врсте, како Протић означава горњи „нарочити доктменат“, који је искључивао помиловање пуковника Димитријевића. У чему је онда тако страховити значај његов?!

Али у књизи о суђењу, има ипак нешто и ако само у овлашном облику, у свега шест редова, што скрива можда у себи велику тајну, но која је остала, не само необјашњена, но апсолутно недирнута кроз цео даљи претрес.

Била је ХЛI. седница првог вој. суда, на дан 25. априла у 15. час. и 30. м. То је била врло кратка седница, чији записник не испуњава ни једну целу страну књиге. По једном кратком испиту опт. мајора Љуб. Вуловића — записник на стр. 167. Књиге — констатује само оро:

„За тим суд прелази на испит оптуженога пуковника Драгутина Димитријевића: На питање, да ли остаје при свом *поверљивом райориту* од 28. марта текуће године, и да ли и сада има намеру

да се тим рапортом послужи у своју одбрану? — оптужени пуковник Димитријевић изјављује, да сада налази да није принуђен, да се тим рапортом послужи, и да мења своју прву намеру и од тога одустаје.“

Како по свему даљем изгледа, овим је поверљивим рапортом, што оно се вели: Пуковник Димитријевић „дао тапију од главе“, и да ће то бити онај фатални докуменат, на чије указивање Ст. Протић полаже толику важност, у свом писму Сет. Ватсону и као да је цела седница од 25. априла инсценирана, да се овај „поверљиви рапорт“ нагласи, да постоји.

Али садржина документа остаје и даље тајна. Она је и данас у целости непозната у аутентичном тексту, како је пуковник Димитријевић свој „поверљиви рапорт“ од 28. марта 1907. написао. Но, овде бисмо могли само нагласити, а с обзиром на све оно, што је тај докуменат пуковника Димитријевића, нарочито довођен у везу са историјским догађајима од 1914., да је света дужност, да се тај докуменат сачува. Њиме се више не може никоме ни помоћи ни одмоћи, аутору његовом најмање. Али се њиме може осветлити и савест аутора тога документа, као што ће се у њему сачувати једна преважна алка у ланцу догађаја, који су почели у јуну и јулу 1914., а завршени при крају 1918. год.

Као што је већ речено, Ст. Протић је само нагласио важност дотичног документа, а не и његову ближу садржину. Но њему ипак припада заслуга, да је далеко доцније, допунио своју обзнану из августа 1918. У листу „Радикалу“, који је основао сам Протић, а у броју 135. тога листа, за годину 1922 на дан 25. марта, могао се — уз велику произведену тиме сензацију — на првој страни читати и ово:

„Што се сада тиче самога пок. Димитријевића, ту је главно следеће. Пок. Димитријевић је признао на суду: да је он бао тај, што је организовао агентат у Сарајеву, који је опет дао Аустрији изговор, да нам објави рат.

После извесних рефлексја о овом рату, цару Виљему, Русији и т. д. горња изјава у „Радикалу“ наставља:

„На послетку оно писмено признање пок. Димитријевића: шта је оно још значило? Докле то признање није постојало, Влада Краљевине Србије могла је како — тако ћутати. Али... кад се једнога дана у Влади сазнало поуздано од самога учиниоца дела, шта је могло друго следовати, до само — казна кривцу? Ако би влада друкчије поступила, онда би се направила саучесником...“

Ова обзнана, од тако компетентне стране, не оставља даље никакве сумње, и шта су имале да значе оне, у комуникеу подвучене речи, по којима су „постојале многе отежавне околности, које су неминовно морале спречити Министарски Савет, да их (стрелјане) предложи за помиловање...“ као и шта је имао да значи и онај докуменат, који је, по Протићу, искључивао помиловање.

И ако је ова крупна констатација, не без намере уврћена у безазлену рубрику „Политичка зрица“ историја, и савременици,

могу бити само захвални Стојану Протићу, што ју је овако јасно и незамотано овога пута изнео. Остало би, свакојако, још да се утврди: шта је навело пуковника Димитријевића да даде онај свој „поверљиви рапорт“, који је по смислу судског протокола од 25. априла 1917. (стр. 167) имао служити као одбрана, док Димитријевић по истом протоколу, „сада налази, да није принуђен да се тим рапортом послужи и да мења своју намеру и од тога одустаје“. Он је своју тајну однео у гроб; ма да је, као што ће се видети, у својој „последњој вољи“, дао назрети да и он зна, за што умире. А онај, без сумње, интимни круг, који је дејствовао да се до овога „поверљивог рапорта“ дође, без сумње, да би могао попунити ову значајну празнину.

Међутим, као да је брижљиво рађено у томе правцу. То сведочи, далеко доцнија (децембра 1923.) изјава петорице: Миловановића, Лазића, Туцовића, Ч. Поповића и Вечића, осуђиваних на смрт и заточење. Повод за ову изјаву дале су напред наведене изјаве Ст. Протића, и на Крфу (1918) и у Београду (1922). У тој се изјави каже:

„За време суђења у Солуну, као и за време претходне истраге над нама, нико нас није питао, па ни судио, за Сарајевски Агенат. После изречене пресуде нижег војног суда, којом смо, сем генерала Дамњана Поповића и Мухамеда Мехмедбашића, сви остали осуђени на смрт, а пре саопштене нам пресуде Вел. Војног Суда (која је већ била изречена), упућени су код нас у затвор, судија нижег војног суда, судски потпуковник Јов. Јовановић и деловођа нижег војног суда, сада апелациони судија у Београду, Божидар Катанић који су нам саопштили акт Министра Унутрашњих Дела Љуб. Јовановића, да се сваки од нас има посебно саслушати и казати све шта зна о Сарајевском. Агентату. Ми смо дали своје изјаве. Где се те наше изјаве (саслушања) сада налазе, не знамо. Шта су о овоме изјавили пок. Драгутин Димитријевић, пок. Љуб. Вуловић и пок. Раде Малобабић, не знамо. Знамо, да је пок. Димитријевић, пред своје испитивање код суда (мисли се на јавне претресе), поднео председнику суда г. Петру Мишићу један писмени акт поверљиве природе, за који смо начули, да се односио на Сарајевски Агенат, а чули смо од особа, које су вршиле надзор над нама, да је у свом саслушању то исто изјавио.

„Наше је уверење, да су: онај акт поверљиве природе пуковника Димитријевића, и ова саслушања, имала пресудан утицај на извршење изречене казне...“

Ијава ова објављена је прво у „Политици“, а налази се у цитираном делу, у збирци осталих важних података о Солунском процесу, у Загребачком часопису „Нова Европа“ бр. 18. од 21. јуна 1924. (стр. 552.).

Већина горе наведених изјава, сем ове последње у „Радикалу“ датирају се из средине године 1918. значи, да су све непосредне последице самог „Солунског процеса“. Ствар је одјекнула надалеко и кад би се све покупило, што је које где о томе писано, дало би

велику и врло информативну збирку разних погледа и мишљења као што није недостајало које где и написа, у којима је бачено на осуђене много непотребног и незаслуженог.

Но, заслужује као илустрација тога, да се бар наведе једно од оних страних мишљења. Оно је порекла швајцарског, овог јединог мирног острва у крвавом зараћеном мору, између Асутрије, Италије, Француске и Немачке, за чудо, и оно је из 1918. године.

„Journal de Geneve, 2. марта, 1918., на уводном месту има чланак: „Le Serbe en exil“, где се говори о оставци Пашићева кабинета, износе се разне околности, које праћаху тада српску званичну политику у егзилу, и онда се наставља:

„Један озбиљан комплот противу принца би откривен; хтело се, с разлогом или не, видети у њему рука Аустрије. Више официра бише затворени, осуђени, стрељани, и међу њима њихов шеф један млад пуковник, један од најпопуларнијих у војсци, једна личност, како се вели, у истини магнетична (Veritablement magnetique): Драгутин Димитријевић.

„Око тога су имена кристалисане све интриге и сва опозиција. Тврдило се, да процес није исправан, и да је послужио политичким сплеткама (ruses). На све своје несреће, Србија додаје данас и тежак (ecrasant) притисак једне Драјфусове афере, и то на туђем земљишту (terre d'exil). Влада се пољуља и више министара дадоше оставку. Г. Пашић одби помиловање. Ову строгост (severité) није могла да појми ни војска, ни земља.“

Овде се помиње и чувена Драјфусова афера у Француској, где је официр, који је дао име овој афери, (која је тако дуго држала Француску, па и европско јавно мњење у огромном узбуђењу) такође строго осуђен, да се при обнови процеса дође до супротног мишљења. Али то је била Француска; тамо је било јавне савести, тамо је био један Емил Зола, и толики други, који су се, и као непосредно незаинтересовани прихватили овога тешког питања, и извели с чашћу на чистину; покренули га у јавности поново у интересу правде, правосуђа своје земље, у интересу честитости Француске војске, а против неправде, коју и у Француској, као и у Немачкој и т. д. могу причинити преки начин и војних судова. На послетку је, по нарочитим диспозицијама, предмет дошао и пред цивилни Касациони Суд.

У нас, кад је извођен Солунски процес, и по месту и по времену, као и услед једностраности чисто војног законодавства, то није било могуће.

Али је било ипак, ма и позно нешто могуће: када је стваран, после свршених ратова, Устав уједињене Краљевине, о Видовдану 1921 године, у њему је се појавило, као посве ново наређење, у последњем ставу чл. 120. које категорично гласи: „Пресуде војних судова разматра у последњем степену Касациони Суд.“

То је уставно наређење било производ тешког моралног притиска, који је за собом оставио „Солунски процес.“

И ако је „Солунски процес“ у ужем смислу лично погодио оних дванаест: официра и нешто цивилних лица — није на томе стало.

Ми смо у наслову овог одељка означили као важно, и судбу твораца дела од 29. маја, судбу свих завереника. И доиста, она је и за све њих узастопце следовала. Неких око педесет официра из те историјске чете, било је још издвојено из војске и смењено са важних командантских места и фронта, депортирано у француске тврђаве у Алжиру (Бизерта и др.) и. по том пензионисано, између њих, н. пр. и бранилац Београда из 1914. ком. дунавске дивизије, М. Анђелковић, раније у 1912. Командант важног одреда за заузеће класичних предела где је — у староме Расу — колевка Немањина државе, у Полимљу и Поибарју. Но како је било ипак још прилично остало у животу, кроз ратове и патње, то се најзад, установило ово избацавање и један део остао је у њеном саставу; а и на оне што су поштеђени, обраћена је „потребна пажња“. ¹ Многи и од цивилних, у чину резерв. официра, имали су да поделе исту судбу.

То све, што се догодило, чини једну догађајну целину, која се обухвата под општим, већ утврђеним називом „Солунски процес.“

Необичност укупне слике, коју је тај догађај из 1916—17. дао, импресионирала је цео један нараштај, уколико је он преживео велике догађаје од 1912. до 1920. године, када је управо тек престало ратно стање.

Је ли чудо онда, да је, као што смо видели, све оно што се догодило у Солуну и даљој околини овога древног града, било предмет сваковрсних коментара, може се рећи у свему савезничком свету, коме је и Србија припадала? Је ли чудо, да је се тај црвени конац протегао и на домаће земљиште, када је Србија ослобођена, и када се све, што је још живо остало, вратило у Отаџбину: из рата, из бежаније, из интернирања? Не јавља ли се и сада (1924.) стално у ступцима толиких домаћих листова, по нека искрица, која хоће да осветли мистерије солунске, да спомене жртве њихове, да нагласи улогу овога или онога, у свему томе необичном процесу?

И, нема сумње, тако ће то дуго остати и даље трајати. Али, сем новинарских чланака и написа, о Солунскоме Процесу, о Сарајевском Атентату, о Политичким моментима, који су

¹ Од интереса је знати, да су се међу завереницима налазили синови бив. Министара и председника Министарстава: Саве Грујића, Лаз. Докића, генерала Дим. Ђурића и Гојковића, унук по ћери Ник. Христића син д-р Лазе К. Јазаревића. Сва су ова деца ових знатних личности, из доба оба последња Обреновића, нема сумње поред личног самоопредељења, из својих родитељских кућа понела прве инспирације, због тега својих родитеља, да омрзну на онд. носиоца врховне власти. Не исповеда ли то и најистакнутији међу њима, Драг. Т. Димитријевић у напред наведеном случају у болници као рањен? Анализа свих имена учесника у погледу породичном, дала би само потврду овога правила, да су то била све честита деца свога доба.

на те немиле догађаје могли утицати почела је постајати и једна нарочита литература. Људи од пера, међу њима и историци, позвани да разјашњавају тек минуле важне догађаје, узимали су као тему, оно, што је претходило Солунском Процесу, што га је пратило и што му је следовало, и све што, као необични одсеви, од времена на време, баца по неки зрак, којим се осветли ова необичне провалија из недавне прошлости. Наравно, сви ти аутори, што пишу о Солунском Процесу, чине то сваки са својега гледишта.

Но, ми немамо намеру овде анализирати све те чланке, формалне расправе и историске прилоге.

Као што се види из овог VII. одељка овога дела, који је завршни у ширем оквиру, који носи наслов: „Угашење Династије Обреновића“, ми смо и у том делу остали доследни методи, спроведеној кроз цело ово дело: да што савесније изнесемо и изложимо једино и само историјска факта. И све претходно, што смо дод-рули о судби људи од 29. маја, носи у главном тај дескриптивни карактер. Нема сумње, да ће, и после свега што је до сада о томе писано, и после даљих студија, људи од духа и пера имати увек још много да кажу. За сада се пак у том погледу истичу ови литерарни скорашњи производи:

1. Ст. Станојевића, Убиство аустријског престолонаследника Фердинанда, приложи питању о почетку светског рата. Београд 1923 изд. „Напрегта.“ У овом се делу, у пет одељака, расправља: о држању Аустро-Угарске према Србији и срп. народу; о Балканским ратовима 1912—13; о односима Немачке према Србији; о убиству престолонаследника Фердинанда у Сарајеву и, најпосле, о ултиматуму у јулу 1914. коме је следовао и српско-аустријски рат. За тему, о којој је овде реч, важан је у овом делу, одељак његов под IV. о убиству Фердинанда у Сарајеву.

Ту се (стр. 39) говори о оснивању 1911. године „револуционарне организације“ „Уједињење или смрт,“ и о „главном организатору“ новог друштва јен. штаб. пуков. Драг. Димитријевићу. Писац износи даље два момента: прво о сазнању Димитријевића преко руског генерала штаба о плану да ће аустр. престолонаследник напасти Србију; и друго, о акцији Димитријевића, по том, а пред сарајевски атентат, у коме се Димитријевићу (стр. 45.) даје улога иницијатора атентата.

2. „Солунски процес, I.“ Брошура од неименованог писца, као збир чланака, који су претходно изашли у листу „Гласник“ (Јов. Ђоновића) Београд. 1923.

Теза, коју је писац „Солунског процеса I.“ у овој брошури поставио и желео да је логички изведе и своје поставке докаже, од великог је интереса за каузално схватање процеса у Солуну.

На име, писац брошуре „Солунски Процес I.“ односно чланака у „Гласнику“ Ђоновића 1923., узео је за полазну тачку својих расправљања и закључак, раније (крајем 1920.) објављене Мемоаре Принца Бурбонског, шурака последњег цара аустријског Карла. Они су изашли на француском, под насловом; L'offre de la

paix separée de l'Autriche — 5. decembre 1916. — 12. octobre 1917. Paris. Plon-Nourit et Cie 1920. Уз ове мемоаре придодата су два аутографисана писма цара Карла и једна нота грофа Чернина, тад Мин. иностр. дела.

У овим мемоарима изнесени су услови, које је аустријски Цар нудио савезницима, а преко Француске. Ту су и услови, које би Цар испунио и према Србији. У тачки 2. тих услова стајало је: како Аустро-Угарска никад није (?) помишљала на уништење Србије; али — цар налази — да је сада потребно „створити све гаранције, које би могле у будуће спречити политичке акције, као што су оне, које су довеле до атентата у Сарајеву.“ И, један даљи услов, којим се само овај први проширује и ближе дефинише, да Србија — поред осталог: „свима средствима у својој власти, спрема сваку политичку агитацију у том правцу, било у Србији, било ван њених граница, те да се на то обавезе, под јемством сила Антанта.“ А за што све то? за то, што је цар, при личном састанку са шураком у дворцу у Лаксенбургу (23. марта 1917. — фаталне, 1917! и то у марту, када се у велико развија процес у Солуну над окривљеним официрима) изразио и ово своје уверење: „Што се Србије тиче, рекао је, једино заиста животно питање за Монархију јесте, питање уништења тајних друштава, која врше револуционарну пропаганду код нас...“

Узимајући ове услове цара аустриј., дате у име Аустро-Угарске, писац Брошуре „Солунски Процес I.“ долази до закључка врло чудног: да су преговори са Аустро-Угарском у коинциденцији са процесом вођеним у Солуну, и обратно; под претпоставком, у коју писац брошуре верује: да је и Српска влада морала бити од везника или иначе обавештена о томе!

Закључци, које је писац отуда, по судбину суђених у Солуну, извео, сами му се намећу. Да бисмо овде прекинули даље излагање свега, што је том брошуром и иначе о Сол. Процесу додирнуто, ми упућујемо, поред наведене брошуре, и на једну врло доступну студију, под насловом:

3. „Наши победници с наличја: Солунски процес и аустријска понуда за посебан мир“, у часопису „Nova Evropa“, број 18. од 21. јуна 1924. Загреб.

Ова расправа, која носи шифру: М. С. т.ј. М. Ђурчин, одликује се великом објективношћу и великим бројем наведених факата, од којих смо и ми неке од предњих отуда пренели. Ко хоће, како се у наслову вели, да и „с наличја“ позна жалосну и непоправљиву игру, то ће моћи постићи у одељцима овом састава, од I.—V. као што рекосмо, препуним факата и навода — из енглеских и француских, као и из домаћих извора — који су тако аутентични, да се не могу спорити.

¹ А у јавности је, као што се зна, Стојану Протићу стављен у политички програм тога времена нарочити његов пут у Швајцарску. Протић је признао свој пут, али одриче придавани му значај. Па ипак је ово једна тачка, о којој се дугује објашњење.

Но, обазримо се на општи положај, у времену, у коме смо са предњим излагањем.

Година, 1917. бројно већ четврта од почетка великога светског рата (1914.), донела је врхунац савезничких невоља и њихових брига за победу, која се никако још не остварује, при свима страховитим жртвама и у нападу и у одбрани. Рат се води свуда на територији савезника, куда су, још од почетка, Немци извршили своју разорну инвазију. Белгија прегажена, пловидба и ратних и тргов. бродова, кроз сва мора, северно, атлантско, средоземно, са делом јадранскога, и кроз све канале око Енглеске, постала је опасна и стално угрожена од немачких подморница, које су потопиле толика добра и подавиле толики свет (у којима је и српских жртава); северо-источна Француска сва под огњем топова и у рушевинама, где се опет на њеној територији боре три милионите војске: француска, енглеска и немачка, да им се ускоро придружи и четврта из Савезних Држава Сав. Америке, чији је знаменити Председник, Вилсон, постао арбитар и војничке, а нарочито политичке ситуације.

И ако је и Италија, у мају исте 1917. са свом својом оружаном силом пришла силама антанте, то није много променило тежак положај, као ни пре тога улазак 1916. у акцију и Румуније. Главни ратни фактор, Русија, која је још с почетка примила на се без мало половину свеколиких војска здружене нападачке Немачке и Аустро-Угарске, последњих дана фебруара 1917. постала је плен револуције, пред којом је капитулирао и сам Цар Никола II. потписавши у жељ. возу у Пскову оставку на престо. Ускоро за тим у великој царевини завладали су представници револуције, прво са Думом, док је ускоро нестало и тога центра, да сву власт вргну на себе крајњи елементи. Вођу правих револуционара, Ленина, који је до тада, и у току рата, уживао право азила у Швајцарској, придобија Немачка на своју руку, и у једном пломбираном вагону, превози га преко целе Немачке и експедира у Русију, где ускоро осваја превласт једна бунтавна мањина, дотле нечувених болшевичких крв лока, све до данас. Судба царева и целе његове породице који су сви без милосрђа побијени и спаљени, и сувише је крваво илустровала ново стање, заједно са хиљадама поубијаних представника и руске науке и интелигенције у опште и рускога грађанства великих вароши, који су такође пропали са целом својом имовином. Русија је постала поље крајњих социјалних експеримената, без отпора. Руски сељак, остао је оно, што је и дотле био: једна устајала политичка бара, из које ништа здраво није могло изаћи. Побуне остатака из доба царске Русије, пропадале су једна за другом, после безуспешне борбе, да се после по целом свету проспу многобројне руске избеглице, и за трај ња рата и после и по закључку мира, какав је и болшевичка Русија у Брест-Литовску, пре свршетка општег рата, с Немачком закључила.

Треба ли нам овде и нарочито сликати и стање Србије, нарочито од краја 1915. године? Избацивши храбра српска војска у два маха (августа и новембра 1914.) аустро-угарског неприја-

теља са свога земљишта, Србија је до октобра 1915. имала релативан мир, стојећи у дефанзиви према непрекидним делимичним нападима малаксалог непријатеља. Тек под комбинованим нападима здружених сила, Немачке од Београда до Текије, Аустро-угарске дуж Саве и Дрине, и Бугарске од ушћа Тимока, до нових јужних граница, које су све концентрично нападе и заузеле север, запад и исток Србије, и храбра српска војска морала је сада мислити на одступање, бранећи стопу по стопу своје Отаџбине.

Одступање српске војске, обухваћене са три стране, остаће сјајан пример тактичке и стратегијске вештине неких војсковођа; али и све херојство није уштедело ни Србији, ни њеној храброј војсци кршеве Албаније патње повлачења, помор од оскудица, и физичку исцрпелост, као и схраовито убиствено дејство свега тога — до доласка на Крф, где је понова побијена српска државна и војничка застава.

Да ли треба описивати и патње усамљене Отаџбине, које су следовале невољном и принудном одласку војске, заједно са државним ауторитетима? Трострука извазија притисла је целу земљу и почела своју безобзирну владавину опустошавања и одузимања свега и свачега, одводећи стотине хиљада народа српскога у интерналне логоре, по Маџарској и Аустрији а мање у Немачку, која се задовољила заузећем главне жељезничке пруге кроз Србију, до југа и до истока, отворивши тако за снабдевање све изворе М. Азије. Но, мимо све: владалац, влада, црква и војна команда окупационе Бугарске војске, загрдила је својим злочинима и крвоштвом и уништењем српске културе скоро две трећине целе територије Краљевине Србије, до тог степена, да је то личило на истребљење народа српског а у првом реду његове интелигенције и свештенства. Хиљадугодишњи варварин ту се цео, до дна душе, открио.

Ваља нам рећи: да су ове патње и озбиљне бригае за коначан исход рата, подједнако притискивале, како народ што је остао у Србији, тако и управу државну, војску и делове народа, који је избегао у далеке туђе земље; али су их у исто време подстицали на отпор.

Све, што је у фаталној 1917. години, притискивало велике ратне савезнике, који су — сем Србије и Белгије — стајали бар још у својим земљама, и бранили их: то је бескрајно више притискивало окупирану обезглављену Србију, у свима њеним представницама: унутра у границама Србије, и тамо ван њих у туђини!

Ова страховита ситуација, која се простира на више година непрекидног рата, наметала је српском народу: у Отаџбини, у многобројним интернирним логорима, у рововима солунског фронта, на Крфу и по целом југо-западном делу Европе, па и Африке, куда су тешке дане проводиле расуте српске избеглице — наметала је свакоме Србину, од детета до старца, једно и исто осећање, које је осцилирало од неизбежног страха и туге — до неугасиве наде на ослобођење, на срећан исход рата и на боље дане.

Ова су осећања 1917. године владала свакојако и у Солуну, у коме се, у те најтеже дане великога рата, изводио Солунски процес и извршавале његове последице. Да ли је ово, до очајања тешко стање, изискивало и у Солуну своје жртве, које се сада само по зарављеним гробовима још разазнају? Књига о „Тајној превратној организацији“, која тај процес описује, не даје ни у у којој форми одговор на предње велико питање — које ће и будућност, и у правном и политичком смислу, увек и стално заимати.

То је питање сада чисте савести; и оно стоји отворено. И ми, додирујући и неке од последица догађаја од 29. маја 1903. у погледу његових учесника, нисмо могли на њега одговорити; јер је само можда, врло мали број оних, који би на исто могли дати једино тачан одговор. Да ли ће га икада дати за живота, или га оставити под печатом, после смрти?

И ми стајемо пред тим сфинксом....

*

Но имали бисмо, пре но што дођемо на последњи лист овога дела, на још нешто да се, по дужности, осврнемо.

Међутим, неки податци, које ћемо још изнети, и евентуални какви закључци отуда, више су из области психологије; јер би само судије психолози могли бити позвани, да на њега даду свој одговор. Обичан судија, а војнички најмање, не сматра се за обавезна, да и то узме у уцелу; а већ никоме се ово не може у прекор ставити, пошто су податци, који ће следовати, по све нови. Али за то нису без вредности, све и да не могу ништа више на свршеним чиновима изменити, сем што могу помоћи, да се створи једно мишљење, које такође не може изменити ништа на свршеним чиновима, све и да би оно можда било један пламичак на путу правде.

Пред нама је једно оригинално писмо покојног генералштабног пуковника Драгутина Т. Димитријевића — Аписа, писано 29. VIII. 1916. Оно на самом почетку своје носи онај свој датум, чврстом руком и јасно исписан, како смо га ми претходно показали личностима од науке и ауторитета, од којих је неким и сам рукопис писца писма добро познат. Ову напомену чинимо ради несумњиве аутентичности документа. После датума и непосредно испод њега, стоји: *Близу Бишља — на прагу наше лепе земље Србије*.¹ Лево од тога стоји ознака, да је писмо писано „En langue serbe“ (т. ј. „на српском језику“, сигурно због цензуре, по ратним прописима оних времена.

Писмо је дуго, на 5½ табачића, и перо је стављало на хартију мисли и осећаје, како су од срца потицали, без предомишљања, без намештања. У толико су те мисли и ти осећаји вернији израз свог аутора.

Аутор писма, пуковник Драг. Т. Димитријевић, писао га је своје сестрићу, Милану Ж. Живановићу, у томе моменту (29. ав-

густа 1916.) ђаку у Француској; а до доласка на Крф, малолетном ђаку добровољцу, при Ужичкој војсци, доцније названој Зајечарској под командом пок. Генерала Илије Гојковића, који је дао чин поднаредника добровољцу — чији је старији брат Александар-Сања Ж. Живановић свршени техничар, опет као добровољац, погинуо у српско-турском рату 1912. првог његовог дана, 5. октобра, у боју на вису Лисица, на старој граници, а на путу Лесковац — Лебани — Медвеђа — Лисица — Приштина и Ново Брдо, чији се древни славни горњи град цео види са Лисице....

После увода, ујак сестрићу објашњава зашто му није одавно писао. „Од данас до сутра, вели, ево прође већ неколико месеца, а ја ти се друкчије не јавих, до депешама.“

И, ево, сад је пред читаоцима једно његово писмо, писано после толико времена. Дан, у који је ово писмо писано (29. VIII. 1916) изгледа да је посвећен само овоме писму и сестрићу. То ће се из писма тек видети.

Писмо пуковника Димитријевића, после овог увода, улази у главну своју садржину, тако карактеристичну и за писца његова, и за време у коме писмо постаје, као и за онога, коме је намењено. То ће се из следећих навода најбоље видети.

„Знам, вели ујак своје сестрићу: да ти је потребна и по која реч од моје стране. Разумем те, да имаш доста бола и туге да сносиш, али се надам, да ћеш имати, и ако млад и нејак, доста и снаге и јаке воље, да све то поднесеш. То је и нама свима сад потребно. Ником није лако, али се тек на муци познају јунаци. Уосталом, трпећи у туђини, и ако пријатељској, знај, да је Тати и Мами и свима нашим, много лакше кад знају, да време које проводимо раздвојено, њин Милан корисно може да употреби, за своју и њихову будућност.

„Да, драги Милане, тебе чека тешка дужност, да једног дана примиш целу кућу на себе, да се сам стараш о сестрама, и о нашем слатком анђелчету, нашој милој Неници¹.

„То нек ти је увек на уму, и то нек ти буде звезда водиља на правом путу, којим треба да гредиш. А тај прави пут је, драги Милане, пут рада и врлине. Треба да заволиш рад и да у врлини потражиш једине насладе. Пролази поред греха и покварености и не осврћи се на њих. Гледај право и уздигнуте главе само право пред собом, па ћеш у овим тешким приликама наћи себи утехе и храбрости, да их преживиш, и да кроз њих прођеш чист, као што си и до сада био.

„Ради, моје Лафче, и у раду тражи одмора од душевни патњи. Ни једног тренутка немој мислити, да је твоја дужност да будеш сарадник садашњих догађаја. Ти си доста помогао, док је томе било време. Твој рад и твоја сарадња биће потребна доцније.

¹ Јелена, ћерчица у битци на Куманову палог ком. VII. пука Александра Глишића и Станиславе, сестре Миланове, рођена 5. септ. 1912 пред сам улазак у рат, куда јој је отац за свагда отишао.

Ваше, твоје и твојих вршњака, доба и ваше време је тек у новој земљи, ако Бог хоће, у уједињеној држави целог југословенског народа. За то време ви треба да сте спремни, и за то време треба сад да радите. Учи француски, учи се животу, радном животу. Разви у себи љубав сазнања и очврсни своју вољу, да останеш онакав, каквог те је желела видети твоја Мама и Тата, и каквог желим да те имам и ја. Знај, само тако можеш и Тати и Мами учинити највише задовољства, кад те једном буду могли загрлити, и кад се једном будемо сви видели у нашем тихом дому у Београду.

„Жртве које је наша кућа дала, нашега милог Сању и Леку¹ и сувише су велике, и твој дом је за велику нашу Отаџбину дао најдрагоценије, што смо имали. Ти мирне савести можеш ући у велику нашу земљу, да је од наше куће дато све што се могло, за њено стварање. Једино, што на теби остаје, то је, да се спремиш радом, да будеш користан радник у тој новој нашој заједничкој великој Отаџбини.

„Писмо ово пишем ти баш кад се небо пролама од наших топова и кад на непријатеља сипа град наших граната. Пишем ти у моменту, кад наши дивни војници отварају својим грудима врата на нашој граници, полазећи са чврстом вољом и одлуком, да у Србију уђемо.

„Бугари су покушали, да нас понова омету и спрече. Ударили су на нас са силним снагама. Али су били мушки дочекани. Са „французима“² су наше тобџије косиле погане Бугаре као коров, а бомбе и бајонети наших пешака, показали су понова Бугарима, да Србин живи и да је збиља јунак. Од живих заробљених Бугара чуо сам, колико смо им стра' и јада задали, а тек ће имати да виде, до ког смо степена готови, да све жртвујемо за поновну слободу наше земље.

„Наши су војници дивни. Јунаци, прави јунаци!. Рањеници, као челик. Сваки весео и мирно прича чуда од храбрости наших официра и војника.

„По исказу заробљеника, по силним бугарским лешевима, пред нашим положајима, по документима — листама њихових губигака нађених код погинулих бугар. официра, — Бугари су имали 15—20 хиљада мртвих и рањених. Због тога су и стали пред нама, и сад је ред на нас, да ми пођемо и поћићемо напред, а Бог је с нама! У успех не сумњам.

„Ти већ знаш, да су Румуни ушли у рат и већ се са Русима заједно бију с Бугарима у Добруци.

„Све ово даје нам право на наде, да ћемо скоро бити у Србији и да ћемо скоро видети наше слободне.

¹ Тако се у породици и међу друговима називао Александар Глишић, који је једновремено, као и Сања, а за тим и Драгутин, отишао у рат, сви испод крова куће Жив. Живановића, не вративши се ни један у свој „тихи дом“, како се вели у овом писму.

² Тако су војници називали нове топове, којима је српска војска понова наоружана.

„Од Тате и наших, ти већ знаш шта све имамо. Последњи татин оглас је добар¹ и у том погледу немаш шта да се много бринеш. Није им добро свакојак, али могу да издрже још коју недељу ропства, кад је већ судбина хтела, да прођу и кроз то искушење.“

После напомена о ретким вестима од куће, о члановима неких пријатељских и суседних беогр. породица, што су на фронту, писмо репродукује једну домаћу вест, из једног ретког писма сестричине Станиславе Ал. Глишић, како му је писала: „Неница је сад слатка мала девојчица. Она није заборавила њеног Миланчета и „Ма“ и сваки дан о вама говори и ми велики мислимо на вас („Ма“ је значило Драгутин, како га је дете по једној случајности назвало и под тим именом упамтило). И онда наставља:

„За твоју школу мислим да је најбоље да наставиш Лицеј, и то, ако ти је пријатније из садашњег твог стана. Остани код госпође и иди у Лицеј, као ђак ван пансиона лицејског. О парама не брини. Јане трошим и за тебе ће увек бити довољно пара. Ти само учи. Можеш мислити, колико ме радује твој лепи успех у школи и још већи успех у француском језику.“

Прелазећи на своје здравствено стање, које је дуготрајна последица опасног обољења од тровања крви, које му се догодило приликом извидничког путовања (са мајором Миланом Заваџилом и Богданом Раденковићем кроз Косовски предео, од Копаоника, до у Дреницу 1912. год.) вели:

„Онакав сам, каквог си ме на Крфу оставио. Посла има сувише. Али стји, да ми посао само чини задовољство, особито, кад је сад посао пред самим уласком у земљу. Радим с вољом и задовољством, и ако људи покушавају да ми чине мање лакосне сметње, и да ми на тај начин показују, да би требао да сам другочијији. Ја остајем онакав какав сам и таки ћу остати. На те пакости се не осврћем и, са презрењем на све то, гледам само свој и општи посао.

„Твоја писма, која су ми и мила и драга, добијам уредно и често. Пиши ми непрестано. Кад видим твоје боје коверте, најсрећнији ми је час у дану. Ја не заслужујем твоју вредноћу; али ти буди и на даље вредан, као и до сада.

„Као што сам ти депешом јавио, послао сам ти пре 10 дана 500 франака. Сад на концу овог мес. послаћу ти још 500. Тако ћеш бити обезбеђен за који месец.

¹ Пошто је окупација од 1915 била спроведена, општење са сродницима у војсци и иначе, који су далеко у Француској и на фронту, могло се вршити путем обостраних огласа, који су допуштени у новинама у Београду, које су излазиле под надзором окупационих власти. Једним таквим огласом јављено је и о породици Жив. Живановића, по који је кад је горње писмо писато већ (од 9. јула 1916) био затворен у Крушевцу доведен и уапшен у Београду, да га потеряју пешке с товаром, до Земуна преко баре и интернирају у Нежидеру; али се о томе на далеком фронту још није знало.

„Милић чува пушку Сањину и она је увек у мојој соби.¹ Неничина пара је у сандуку, то Милић чува као очи у глави.
„Од сад, драги Милане, ја ћу бити вреднији, а ти буди као и до сад. Сад буди с овим задовољан. Грли те твој

Драгутин.“

За што је требало изнети овде предње писмо? Пре његовога текста, речено је, да би за неке податке, који ће се изнети, од којих је први ово писмо: „само су судије психолози могли бити позвани, да на њега даду свој одговор.“

Писмо је такве природе, да може у многоструку послужити као критериум за оцену личности и карактера својега аутора, у многим погледима. Оно је пуно нежности, доброте. У њему се јављају родољубиве мисли, пуна преданост дужности, погледи и наде, које изазива страшни рат и непрекидна борба са непријатељем који стоји на капијама Отаџбине и које капије сад ваља разбити, и које се и разбијају под налетом храбре српске војске — о чијем јунаштву писац овог писма има тако топлих и истинитих речи.

Али, само то, није био разлог да ово дуго писмо нађе своје место овде. Има један други, главнији, врло важан. То је датум овога значајнога писма, кад је писано: **29. августа, 1916.** — дан атентата, у чијем је суђењу писац писма прошао на већ познати начин.

Психолозима, дакле, остаје да са оценом свеколике садржине овога, за тај случај, тако значајнога писма, одговоре на питање, у судском кривичном праву, често пресудно: Није ли Драгутин Т. Димитријевић, целим овим писмом доказао своје интелектуално *Alibi* т. ј. одсутност својега духа од места и дела атентата, пошто је, како се из писма тако јасно види и одаје, он био свом душом својом далеко преко мора, тамо у Ници, где је сестрић његов у школи? Даље: да је и душом и срцем предан дужности, у којој је, одушевљен само једном жељом, да што пре види ослобођену своју Отаџбину, што чини да прелази преко извесних „пакости“... Нека психолози даље и на то одговоре: може ли човек, који снује онаково дело, какав је атентат на поглавару земље, бити овако миран, срдчан, топал, толико свестран у своме писму, какво је ово, које је писано о дану атентата, када се тамо негде пуцало око неког брда, у месту и пределу, где је пуцање било свакидашња појава, која је неколико пута, како је и на претресу утврђено — изазивала наређења команда, да се то не сме чинити.

Писма су у солунском процесу имала знатну важност, и ако само у извесном смислу, против оптужених. Може ли обратно и

¹ То је била ратна пушка старијег брата Александра — Сање, с којом је у борби и погинуо. Чувана је од 912. као драгоцене успомена у породици. Рат 1914 учинио је, да се морало мислити како да се сачува, и дата је ујак Драгутину док је био у Врховној Команди, и, ево је сада на Солунском фронту, као и друга драгоценост: једна особита златна пара мале Јелене ћери Ал. Глишића. Кад је Драг. Димитријевић дошао у затвор и одведен у Солун, пушку је прихватио један од другова. По повратку у Србију, донео је, вели, до Београда; али пушке је нестало, тако рећи пред кућом т. ј. на савском пристаништу, при истоваривању свега са брода, на обалу. Једна жалост само више!

ово писмо бити чему другоме доказ, до једино томе: да је од писца далеко била свака друга мисао и осећај, сем оних, што их то писмо у тако дивном облику, и тако чисто износи?

Наравно, то више не може изменити ништа на ономе што је било. Али може изменити мишљење о делу и учиниоцу, који није једновременно могао бити и учесник несрећног атентата и аутор оваквог писма. То, једно друго сасвим искључује.

Но, за оцену душе Драг. Димитријевића, то писмо није једино, и ако је без сумње најважније.

Ускоро се јавила прилика, да он пише и друга слична писма, да чини и друге кораке, који у пуној мери одају његово тако рећи синовље с једне и братско осећање с друге стране, у погледу породице, чији је члан и сам.

Кад је своје горње писмо писао, он је био према добивеним вестима о кући и родбини, доста спокојан и налази чак и да је стање (према поменутом огласу) чак и „добро“. Али се, ускоро, и то изменило.

Поглавица куће и породице, његов зет, Жив. Живановић бива апшен, па интерниран, што се, најзад, чуло преко Швајцарске, прво у Француској, па на Крфу, па све до фронта код Солуна. Али те вести иду преко толиких земаља и пошта споро, да и не говоримо, шта су све морале прећи: у цензури у Бечу, после које и у нежидерском интер. логору, нису фермали жиг званичне бечке и друге цензуре, но и ту су узапћивали писма у оба правца, и одовуд и отуд Живановић је одведен из Крушевца 9. јула 1916., а 11. истога већ је био у Нежидеру, а у горе наведеном писму од 29. августа, после четрдесет дана, верује се још да је он код куће, а у Отаџбини стање породице „добро“.

Тек 19. дец. 1916. Живановић је добио у Нежидеру прву и једину карту од својега шурака, писану руком његовом, али стилизовану, као да је од „Црвеног Крста“, чије хумане знаке карта доиста и носи. Ту стоји:

„Умољени смо од г. Драгутина Т. Димитријевића, да вам доставимо ову његову поруку: Милан и он, добро су и здраво. Милан учи школу, седми разред гимназије у Ници, врло добар и послушан. Од Славе (ћерке пишчеве Станиславе) има извештај, од деветог септембра, да су сви здрави у Крушевцу (где је био Држ. Савет и ту остала породица Живановића). Од нове године и Драгутин ће вам слати по мало новаца. Моли вас, да се много не бринете и да чувате здравље. Он и Милан много мисле на Вас и много вас поздрављају. Милан се труди и учи, поздравља и љуби руку. Све огласе у новинама, које сте давали читао је.“

Поред бриге о сестрићу, он прима бригу и о своме зету, да ће му од нове године слати по мало пара. Наравно, неочекивана га је судбина спречила у томе: он је нешто пре нове године већ био у затвору у Солуну, као окривљен за атентат. Па ипак се намеће, и за овај случај, питање, наравно опет за психологе: може

ли оволико брига примати на себе човек, који је занет мислима о атентату?

На све то, долази нешто, у том погледу: о бризи пуковника Драгутина за своју родбину, сестру и њену децу, као најкрупније. Али то се дознало тек далеко после његове трагичне смрти, 1920. године.

Комисија, која је имала дужност да прегледа заплењена акта (око 200 сандука) аустријске окупационе управе у Србији; гувернемана и окр. команди и других управа, у колико их је ту било¹ — наишла је на један необично интересантан акт, који се тиче непосредно породице писца овога дела.

Ово је садржина тога акта: ц. и к. аустро-угарског посланства у Штокхолму (у Шведској).

Штокхолм 31. октобра 1916.

Одлазак госпође Јелене Живановић и њене деце из Србије.

Ц. и К. Министарству ц. и к. Куће и спољних послова.

Господин К. Сандгрен, приватни секретар Његовог Величанства Краља Шведске, посетио ме је и саопштио следеће:

Једна личност, за коју Његово Величанство Краљ Шведске има интереса (неки господин Браун из Нице), замолио је код Височајше личности, да би она интервенисала код ц. и к. владе како би извесна госпођа Јелена Живановић, добила дозволу, да се, са својом децом, пресели из Србије у Швајцарску, пошто то чини пожеланим стање њенога здравља.

Госпођа Јелена Живановић, супруга је, сада у Нежидеру интернираног српскога Државног Саветника Живана Живановића. Она станује у Крушевцу у школској ул. 12. а у Београду у улици

¹ Показало се при детаљном прегледу ових по броју и тежини огромних аката, да у њима није било онога дела, који највише интересује и нашу државу и појединце, како оне, који су патили, тако и оне, који су своје интересе удружили са интересима непријатеља. Акта судска, полицијска, као и оперативна, била су по изречној наредби пред коначно напуштање Србије пред улазак наше војске, за времена одаслата у позадиност, на територију Аустро-Угарске, па и дубље, ван наших окупационих линија, обратно, на аустро-угарских територија. За та важна акта у једној нађеној наредби крушевачкој окр. команди, стоји, да се одмах у позадиност уклоне, а иначе да се verlässlich verbrennen, т. ј. поуздано спале.

Но, и у нађеним актима било је обилна материјала за оцену и управе окупације у административном и нарочито привредно-економском погледу, који је начин сав управљан на што веће експлоатисање свега што Србија има: приносне радне снаге, шума, руда, стоке, плодова и свега другог. Да би се ово стање знало, вршени су врло чести пописи свега и свачега.

Комисија је брижљиво све прегледала и важнија акта по разним струкама, слала је дотичним нашим Министарствима, а понеке од истор. вредност Државном Архиву, као н. пр. наредбу: да се евакуише, чим се непријатељ (Срби) примакне окупираној зони; да се све намирнице изнесу, таоци узму, а народу објасни, да се

Св. Саве. Деца, која овде долазе у обзир јесу: Станислава (29 г.) Мила (26. година) Милица (20. година) и њена унука Јелена (3—4 године стара).

Како ми господин Сандгрен каже, Његово Величанство не намерава да постави свој формални захтев, пошто је по све не познаје — ипак Његово би се Величанство радовало, ако би ц. и к. влада била у положају, да испуни жељу горе именованог господина Брауна.

Слободан сам, да овим, тражбу господина приватног секретара Његовог Величанства Краља, високом положају, на евентуално милостиву даљу оцену поднесем

Ц. и К. Посланик
(потпис).

Предње писмо казује јасно, шта његово Величанство Краљ Шведске по молби свога пријатеља из Нице, као своју жељу преко Посланства у Штокхолму аустро-угарској влади доставља. Министарство у Бечу, добивши горњи акт свог посланика из Штокхолма, у особеном акту (препису) достави — тек 30. нов. 1916. на знање гувернеману у Београд: „да се о одлуци, која ће се о томе донети, учини министарству саопштење“.

Али се на ту одлуку имало почекати. У аустр. вој. гувернеману, у Београду, одакле се управљало окупираним делом Србије, није се никада хитало, ако је требало и што добро и хумано за Србе наредити.

У свима личним питањима, окупаторска полиција, била је очи и уши окупационе управе. Тако је и порука једнога Краља морала прво ићи у полицијско одељење гувернемана.

И ово је полиц. одељење ставило своје прибрале податке и своје мишљење на хартију; али то је било тек 2. јануара 1917. Оно гласи:

„Живановић Јелена, око 50 година, супруга бившег српског Министра и Држ. Саветника, има једнога сина (од 15. год. но који је избегао са војском) и три ћери (Једна је удовица погинулог официра, две неудате). Они се налазе сада у Крушевцу.

„Њен је муж интерниран. „Grosser Radikaler“¹. А за саму жељу

то чини по споразуму!! А кад се јави „мала мобилизација“ значи приправност; а „велика“ — да се бега. Држ. Архиву је предат и један опис 64 стране машином рађено о заузећу Београда, са дунавске стране 1915. са излагањем и храбре одбране од српске стране што је непријатеља стало великих жртава. и т. д.

¹ Кад је се доцније, по ослобођењу, писац питао, од куд су у гувернеману о свакоме били тако добро обавештени, добио је као одговор: „Е мој господине, имало је онда која стотина неваљалаца, који су се бавили писањем наших биографија!“ Пишчев биограф, у после њој тачци као да није био добро обавештен, сем ако се под овим наводом о странци, за писца, не крије само изговор, да би он био само интерниран и ако су толики „велики“ радикали остали, срећом. А да је у оне несрећне дане сваки разлог, за то био добар, није нужно ни доказивати. Одведен

Краља Шведског полиција је дала своје кратко мишљење: „Nicht berücksichtigungswürdig!“ т. ј. није достојно да се узме у обзир. Оно „није“ добро подвучено.

Тек 14. јануара 1917. отишао је од гувернемана одговор Мин. Спољ. послова, врло кратак и без мотивације: „Да се госпођи Јелени Живановић, одлазак у Швајцарску неће одобрити, пошто се таква одобрења принципијелно не дају.“ То је наравно достављено у Штокхолм. А предње појединости изнесене су, не што би се тикале породице писца о. д. но поглавито с тога, што је по среди жеља једног Краља.

Његово Величанство, Густав V. Краљ Шведске, само је посведочио своју племенитост и хуманост, заузимајући се за породицу писца овога дела, и не познавајући је. Из дивних скандинавских држава, које је рат срећом обишао, само се са Престола оваквог владоца и могла очекивати оваква племенита иницијатива, све једно из ког повода.

Писац и породица његова дугују вечиту захвалност племенитом Краљу Густаву V. Немајући могућности, у недостатку шведскога представништва у Београду, да и лично изјави ту своју захвалност, писац, изnoseћи овај тако леп, и сваког дивљења и поштовања достојан случај — своју дубоку захвалност ставља овде, на вечито сећање и спомен и својих потомака, а и будућих српских нараштаја, да из њих виде, шта се све имало поднети, и шта доживети у страшна времена српско светскога рата 1914—1918.

Нека је част и слава Његовом Величанству Краљу Густаву V. Шведском!

Да је иницијатива за молбу у Штокхолму, а за ослобођење своје најближе и драге родбине, потекла од пок. пуковника Драгутина Т. Димитријевића, не подлежи, разуме се, никаквој сумњи. То сведочи датум првог писма, а и посланства у Штокхолму (31 октобра 1916) када је он још био у слободи. То сведоче тачни податци чланова породице, са годинама свакога од њих, па и називи улица где су становали, у Крушевцу и Београду. То је једино он и могао знати (јер о целом овом кораку и његов сестрић није знао ништа); а већ остали је избегли свет имао сваки својих мука и невоља, које нису допуштале, да се буди ко други сећа чак и Њ. В. Шведског Краља и његове интервенције.

И сада нека сваки сабере бриге пуковника Димитријевића око породице и њених чланова: изражене у писму од 29 августа 1916. за сестрића; у карти „Црвеног Крста“ из 1916. за свога ин-

1916. (по уапшењу у Крушевцу 9 јула) у Нежидер, остао је писац тамо до последњег дана, кренуо се из логора 28. окт. 1918., а у Београд је стигао 3. нов. Сви интернирани, којих је око 20.000 само кроз књиге овога логора прошло, са тугом су оставили у губољу интернираних у Нежидеру преко 5.000 обележених гробова најбољих представника свога народа, сем оних неуписаних, који су, испрљени и оболели од глади и патње, као први логоњени, и у маси умирал и без белеге закопавани у земљу! Они, што су преживели својим прилозима подигли су умрлим леп споменик у сред огромнога гробља.

тернираног зета и најпосле у кораку преко Нице, у престоници Шведске — па ће сваки морати поставити праведљиво питање: Је ли овај редак човек, могао све ове терете примати на себе један по један (јер би и цела породица, да је прешла у Швајцарску, била у првом реду под његовим старањем и бригом) и уједно мислити на онако једно опако дело, какав је атентат, и чак, он, — који је главни лични творац дела од 29. маја 1903 — тражити најамнике за то?? И у самој претпоставци било би то смело.

Не треба бити чак психолог по струци, којима су намењени ови изнесени накнадни податци, да се њима позабаве и донесу свој суд, па видети укупни морални стицај, који императивно диктира само један закључак, — онај, који је пуковник Драгутин Т. Димитријевић — Апис, као своју последњу исповест, исказао у својој Последњој Вољи, написаној 11. јуна 1917. два дана пред извршење судске пресуде. Тај акт у целини гласи:

Моја последња воља

„И ако осуђен од оба суда и лишен милости Круне, ја умирем невин у убеђењу, да је моја смрт била потребна Србији из виших разлога.

„Из овог мог убеђења потиче и моја душевна мирноћа, са којом очекујем последњи час. Нека Србија буде срећна и нека се испуни наш свети завет уједињења целог Српства и Југословенства, па ћу ја и после своје смрти бити сретан и блажен; а бол, који осећам, што ћу од српске пушке погинути, биће ми чин лак у уверењу, да је та пушка уперена на моје груди, ради добра Србије, ради оног добра Србије и Српског Народа, коме сам ја био посветио цео свој живот.

„У том свом раду, ја сам можда што шта и погрешно учинио, можда сам се нехотице огрешио о саме интересе Србије, али радећи ја сам и грешио, и ако никад свесно, већ увек убеђено, да радим увек за добро Србије. Нека ми се опрости за понеку такву погрешку, бар нека ми опросте Срби, а ја ћу се молити Богу, да ми он своју милост подари.“¹

Како племенита последња реч, на ивици гроба. Нигде алузије на какве своје непријатеље, нигде тужбе на незаслужену и страшну судбу. Тако рећи ничега земаљског у овој последњој исповести.

¹ Даље продужење „Последње воље“ садржи и следеће:

„Са својим стварима чиним овај распоред:

Новац, који после мене остане, молим да се пошаље моме сестрићу Милану Ж. Живановићу, њаку избеглици у интернату у Ници. Коњ „Блихер“ молим да се прола држави првенствено, и да се новац добијен од продаје пошаље такође, моме сестрићу Милану Живановићу у Ници.

„Коња „Звездана“, који је престарео, остављам га увиђавности оних, који имају надлежно право да реше, да ли је тај коњ још способан или не. Ако је способан за ма какву службу, онда га уступам радо држави, а ако није, молим да се убије.

„Све остале ствари остављам да се поделе избегличкој сиротињи. Конзерве, дуван и у опште све оно, што је за јело, молим да се подели војницима жандармима, који су ме у затвору чували, место подуша.

— Нека сваки и сам цени и лични и општи значај ове Последње Воље, чији исказивач сам изјављује своје убеђење: да је смрт његова била потребна Србији из виших разлога. Не даје ли он, у неку руку, овом свечаном изјавом, и великодушни опроштај путу и начину, којим се дошло до овакве његове смрти.¹

Оба дела — горњи у тексту и доњи у примедби — ове Последње Воље, у оригиналу, који се налази у Суду за варош Београд, чине једну потписану целину. Али је, уз скромну заоставштину, суду послат у Солуну оверен препис само друге половине, о распореду; а прва је означена у том акту само пртицама. Тек на захтев судије Војислава Паљиха, послат је из суд. одељ. Мин. војног, цео оригинал са оба дела, чија је садржина, од некуд, далеко раније објављена у новинама (Београдски Дневник бр. 52 од 30 нов. 1919)

Тако је, и под овим околностима, завршио свој живот вођа завере од 29. маја 1903. Тако су прошли и учиниоци догађаја од 29. маја, догађаја, који несумњиво чини дубок прелом у Историји Србије. Но мимо све, одвојила је трагична судба славног јунака од 29. маја. Смрт његова, као што то сведоче наведени податци, из области журналистике и литературе, била је, и свакојакое бити, и даље предмет претреса и објашњења. То доноси собом и све околности, које су пратиле овај необични процес и његов крајњи резултат.

Но, све то узев у оцену, и при свој тешкоћи случаја, који је ушао и у ратну историју и у судске анале, може се без бојазни, да ће будућност то опорети, на крају крајева констатовати једна немерљива истина:

Да се, за трајан спомен генерал. штабног пуковника Драгутина Т. Димитријевића — Аписа, као о историјској и трагичној личности, нераздвојно уткануј у крупне догађаје од 1903 и 1914, ништа више није могло учинити, но што је учињено.

Труба човечанског покајања, можда ће кад тад, над његовим напуштеним гробом, објавити ону вишу правду, која лебди над сваким делом људским, да га исправи, и одвојено од свих људских страсти, са истинским мотивима његовим, оцени и пресуди.

И то је тек коначна пресуда, пресуда Историје, која свакога поставља на своје право и заслужено место.

„Мој ценни сат, успомена и поклон од мог зета Живана Живановића, молим да се пошље моме сестрићу Милану Живановићу за успомену.

То је моја последња воља.

Молим да се и ова моја Последња Воља, по извршењу достави моме сестрићу Милану Живановићу у Ници.

11. јуна 1917. год.

Драгутић Т. Димитријевић — Апис.

у Солуну

¹ „Политика“ број 5089 од 1922 а поводом „једне петогодишњице“, доноси, на дан стрељања, под насловом: „Стрељање пуковника Аписа“, извештај, тамо потписаног судског потпуковника, о току извршења судске пресуде, недалеко од Солуна. И кад је понова, ту код гробова, поведена реч о невиности, онда је извршила

VIII.

На завршетку. — Ми смо на завршетку својега дела, у четири његове књиге. Стављамо тачку на крају последње врсте његове, у уверењу, да смо искупили обећање, дато у Предговору Књиге I. остајући доследни постављеном циљу, да верно изнесемо Политичке догађаје и људе, у Србији, из друге половине деветнаестог века.

Трудили смо се, да будемо објективни у излагању свеколиког историјског тока догађаја и историјских података, који обележавају тај значајни ток, у једном великом размаку времена, од скоро половине столећа (1858—1903.).

И како је то у сваком погледу и важан и интересантан период, који настаје по прелому, на коме се из патријархалне Србије улази у Србију модерну.

Пажљив читалац могао је уочити, да је то ступање у ново доба, отпочело нарочито годином 1858. у почетку са пуно обазривости, постепено, смишљено, са избегавањем скокова. Друга влада Кнеза Милоша, мало је трајала, али је ипак обележена, и ако не дочеканим успесима, ипак одређеним националним правцем, управљеним на што бржу еманципацију од сизеренога притиска Султана и Високе Порте. Кнез Михаило, син Милошев, наставља тај правац и претвара га у одређен национални програм, коме је циљ збацивање турскога господарства, које је, ма још само по форми одржано, ипак притискивало једнога патриотичнога владоца и један народ, који засновавши једном своју слободу, није више хтео застати на путу уништења турскога господарства. И ако и Кнез Михаило није дочекао, да види остварен свој велики циљ у ослобођењу и уједињењу свега Српства, он је ипак доспео да очисти Србију од последњих остатака турске силе и власти: заузимањем градова на обалама Дунава и Саве.

Његов последник Краљ Милан, после петогодишње владавине једнога мудрог Намесништва, био је срећан, да прими земљу срећну, мирну и богату, са новим установама, и да по том, своје име учини нераздвојним са скидањем последњих знакова вазалства, са проширењем и независношћу Србије. Да би то могло бити ваљало је људима, који су за прве половине његове владавине Престо окружавали, да га својим ауторитетом одржавају у границама

пресуде у том свом акту службено каже: да је на то рекао Димитријевићу: „Одговорио сам му.... да је по закону крив, и да му утеха буде то: да је Отаџбини и Закону *пошребна његова смрт*. Дакле и капетан судија вели: да је Отаџбини требала смрт пуковника Д. Димитријевића.

У новинама је доцније објављен и неки извештај свештеника, који је пред погубљење послат, или сам отишао осуђеноме. Остало је нејасно: Кога је и за што слуга Божији имао давати писмени извештај о свом свештеном разговору и последњој исповести и утехи, од којих разговора чак ни у доба Француске револуције није тражено од свештеника, да их ма коме изнесе; а и црква то забрањује. И једно писмо, као последњим поздрав своје сестрићу, дато истом слуги Божијем, није доспело на тако жељено опредељење!

умерености и поштовања воље народне, изражене, кроз деценију и по, у разним Скупштинама, а не мање и у великим жртвама.

По ретки су владоци, који се вољно подвргавају нужности, да остану у односима, који сједињују велики ауторитет и велику уздржљивост. Кнез, доцније Краљ Милан, свесно и безобзирно је прешао ускоро ту нежну границу и, упражњавајући доцније само свој метод владавине, довео је до абдикације, а у народу своме створио бурна расположења. Све је то обележено сударима сваке врсте и праћено неуспесима исто тако сваке врсте.

И док је Кнез Милош спуштен у гроб са славом и чашћу која му је указана као творцу државе; док је Кнез Михаило оставио, и после своје смрти, у народу дубоко уверење, да је он био тај, који би га извео на широке путове и повео сјајној будућности, да га није ненадна смрт у најбољим намерама прекинула, — дотле Краљ Милан, и после видних успеха из прве половине своје владавине и при својој неоспорној даровитости, свршава као промашена егзистенција владалачка на престолу, са кога силази да, најпосле, заврши свој бурни живот са једним разочарењем најтеже врсте, које му је приредио његов син јединац. Династичке ствари беху и сувише видно окренуле низ брдо, са четвртим Обреновићем.

Краљ Александар I. последњи Обреновић, може рећи провео је десет година своје владавине у сталом рату са својим савременицима. Као нека врста освајача, заузео је краљевски престо, преко избараних ауторитета, Краљевских Намесника, који су и њему, као оцу његову, на врху државне управе, претходили, да најпосле и преко рушевина његова Престола, дође понова у Србију династија, коју су враћени Обреновићи, пре четрдесет и пет година заменили били.

Али се, у детаљном излагању политичких догађаја, како је то спроведено кроз све четири књиге овога опширног дела, и то јасно видело: да Владоци нису једини творци и носиоци политичких догађаја, као ни политичког зла и добра.

Ако је се то и могло рећи за доба ранија, за доба друге владе Милоша и Михаила, када је све потицало са престола, то се већ не може тврдити за политички живот Србије, од доношења првог државног Устава у 1869. години. А још мање се то може тврдити, по ступању у живот следећих пространијих Устава, који су давали великога замаха живим политичким силама, оличеним у старијим и новијим Политичким Странкама, чији је наизменични рад брижљиво такође изнесен, кроз све четири књиге овог дела.

Траг, којим су кроз Историју свога народа прошле српске Политичке Странке — које су прави носиоци политичког делања — обележен је и стваралачким и рушилачким знацима; а упоредо с тиме, и са појавама политичких личности, најсупротније вредности. Поред државника у пуном смислу речи, тако заслужних за своју земљу било је пролазних величина, које су у болесним приликама вољом владалачком постављани за државне управљаче, као и посве обичних фигура, до безобзирних предводника гомилџа,

који су распаљивали страсти и нагоне за рушењем. Све су Странке, наравно, постајале, трајале и радиле, свака у уверењу, да жели и чини само добро. Али, није оличење успеха само у извесним формалним гаранцијама за „права“ и „слободе“, око чега су вођене толике борбе између Владалаца и Странака, као и између самих Странака, често до истраге. А када се призна, да мотив у тим борбама није био свакада разум и разлог, колико страсти и интерес, онда је лако створити и слику резултата тих често неурачуњљивих борби. Док су последњи владоци, којима се бави ово дело, и сами били узроковачи вечите несмирености и вечите борбе, дотле се и Странке — нарочито неке међу њима — не могу одбранити од прекора, да су у својим налетима уништили и саму многу добру особину својега народа. А тај и такав утицај политички, на саму душу народну, јесте онај погибави резултат, од кога се не оздравља ни лако ни брзо.

Не да се одрећи, да политичке нарави из доба оба последња Обреновића, ни издалека не личе на политичке нарави претходних времена, до године 1880. Ова је година тако видна белега у томе погледу, да и најзатуцанији приврженик нових праваца и нових начина обрађивања дубоко узбурканог народа, не може, а да не види и не призна огромну разлику та два доба: до 1880. и од 1880. године. Док су и до 1869. ранији нараштаји живели у миру и поретку, јесу ли се, следећи нараштаји у својој великој уставољубавости запитали: колико су Устава, за тако кратко време, до сад имали, више но и један народ у Европи, и још увек нису успели да изведу на чисто праве уставне појмове!

Ако су се, међутим, у народу створила уверења, да је у политичкој борби, а наспрам политичкога противника *све* допуштено; ако су, таквим начином и погледима на законе и правни поредак, заједно са гаранцијама за мир и ред, помућени и ослабили; ако се при агитацијама за постигнуће сумњиве популарности и бројног успеха, жртвују сви битни елементи државни: ауторитет власти, војна дужност, потреба порезе, послушност законима, онда кад се узме крма државна, куда је, и како, могу упутити такве негације? Ако се грађани једне исте државе у својим „политичким убеђењима“ толико разиђу, да су стално на ратној нози, да су запојени мржњом, да су толико отуђени и у нетрпљивости огрезли, да се, како се вели, кад би могли „ни у једно гробље не би сарањивали“; ако се грађани, таквим начинима „васпитају“ у непомирљивој искључности и грубој и безобзирној себичности, да не само што једни другима желе и спремају свако зло, већ и високи државни интереси не само што не налазе општу потпору, већ се партијски интереси у толикој мери претпостављају високим државним интересима, онда, са свим природно, то све укупно доноси и своје резултате, какве нико савестан не може пожелети ни својој Отаџбини ни оној колективној целини, што се зове „Народ“, који се увек тешко подиже, којим се никада лако не управља — а најтеже онда, кад наступе времена, да је морал друштвени последња потреба међу људима.

На листовима овога дела, на жалост, изнесено је много и много података, који предње прилике кроз разна минута времена и сувише илуструју. На њих је писац редом наилазао, кроз дуго време од близу пола столећа и није се могло проћи, а да их ближе не обележи. А догађаји, који су се често са елементарном силом један за другим сустизали, истицали су и многе виновнике за ово стање, које је, не једном, прелазило у болести, које се не лече тако лако, и навике, које се из таквог једног организма, као што је народ, не изгоне више тако брзо. Онда, када откажу сви ауторитети, када се све нивелише пред очима суровости и простоте, да нема више ничега узвишеног и за поштовање; кад се дубоко укорене несрећне навике, онда се обично апелује на оног невидљивог лекара, који се зове — време. Али, ако је са временом много што шта ружнога асимилувано у душу народну, није свакад поуздаво, да је и време у стању да то залечи и учини да ишчезне, на свагда. То је она страна „вођења политике“, и њене последице, о којој ни победиоци ни побeђени нису водили никаква рачуна.

И у том су погледу и све Политичке Странке дужне, да се и саме подвргну савесној самоконтроли, и да са руком на срцу, пре но на балчаку, прегледају своје рачуне, своје претпостављене заслуге и своје несумњиве недуге. Ако би се политичке војске, тако дуго вечито зараћене, подвргле овој дужности, брзо би се могле уверити, шта треба, а шта не треба радити, не чекајући тако звани „последњи“ и „дванаести час“. Али за такву једну смотру треба много самопрегоревања и жртвовања свога самољубља, уображености, и личних интереса, а то није свакад политичка врлина новијега доба.

Но да завршимо.

Политичка матица, којој је извор у идејама зачетим у 1848. и 1858. години, а које су се доцније можда бујније, но што је требало развијале, претрпела је много прекида, прошла је преко многих препона и спрудова, имала је силних водопада, дубоких и опасних вртлога, да тек од белеге до белеге уђе у тих и често не дуг и миран ток. Време од пола столећа и сувише је дуго, да би се и најбујнија политичка поплава могла стишати, у обале повући, и омогућити ону благодетну плодност, коју сви желе, и сви је, ипак, не могу да дочекају, и сви један другог криве за то. Време би било, да се погледи политичких људи уставе на овоме вечито несмирену политичком току ствари. Време је, да се ближе увере, шта све проноси и односи политичка матица, која дере кроз политичка поља и негда Србије и, не мање, и садашње простране нове народне државе. И онда би, можда, дошли брзо до увиђавности, да политичка матица одавно проноси собом поред многих драгоцених добара често и по коју кладу и пањ, што их — место здраве и тврде грађе — политички спасиоци дочепавају, узносе, и праве од њих своје идолу, указујући им све знаке побожне оданости, често се и не питајући: за што? Политичка психологија одавно је дала објашњење те врсте идолопоклонства, чије искорењавање и у нас чека на своју Реформацију.

Али, цела српска Историја, и она до 1858. и ова после 1858. учи, да домаће зло и јесте у томе: што се ни једна мана не исправља, чим се појави, како то чине мудри и сталожени народи; већ се, после свију русваја, очекује препорођај само од — новог претурања. Стога су историјске етапе, мање белеге мира и плодних рефорама, но буна и преврата.¹

То је, можда, понајвиднија црта и домаће политике и најјаче обележје историјске прошлости. Не би ли било време, нарочито сад у новим приликама, да се са другим навикама и појмовима уђе у нову будућност??

¹ „Осврт на деветнаести век“, одељак I на стр. 290. ове књиге, својим, тамо изнесеним подацима, тачно потврђује ову жалосну историјску истину, и периодично повраћај општих узнемирења.

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
Предговор	5
Комбинација умерених елемената на влади	9
I. Кабинет д-р Владана Ђорђевића и како је примљен	10
II. Нова влада и њени први кораци	21
III. Краља Милана реактивисање на челу војске	22
IV. Влада тражи наслон. Избори и Скупштина	24
V. Смрт Митрополита Михаила. Измирење у цркви	31
VI. Политичке Странке под утицајем изборне грознице	35
VII. Неочекивани резултат избора	49
VIII. Ниш политички центар. Краљ у акцији. Скрђивање посланика	57
IX. Завршетак рада Нар. Скупштине и прва година владина постојања. Краљ демантује несигурност створеног стања	73
X. Покрет у Либералној Странци. Краљ за либерале, contra Либералне Странке	77
XI. Наставак скупштинског рада у Нишу	91
XII. Династичке манифестације	96
XIII. Шта се почело шаптати	101
XIV. Ивањдански атентат на Краља Милана	107
XV. На преком суду. Суђење и осуда због атентата	114
XVI. Писац као Министар	124
XVII. Једно страшно питање о судби оптужених за атентат	135
Јован Ристић (1831—1899)	
I. Смрт његова	140
II. Јов. Ристић по оцени даљих и туђих посматрача његове личности	144
III. Ближе о Ристићевој биографији	147
IV. Јов. Ристић као говорник, публициста, историјски писац и члан Академије Науке	160
V. Јов. Ристић на листовима Историје	183
После атентата и преког суда	
I. У Народној Скупштини	185

II. У влади	185
III. Мир	188
IV. Довршетак рада у Нар. Скупштини	190

Сумњиви знаци пред краљеву женидбу. Верење и венчање

I. Краљ Александар I. Обреновић V.	193
II. Краљево загонетно понашање према Оцу, Министрима и околини	195
III. Једна ужасна пријатељска сведоцба	198
IV. Краљ се жени. Оставка владе	200
V. После прстеновања „светле веренице“	206
VI. Ноћ између 8 и 9 јула. Оставка Краља Милана. Прва неуспела комбинација за састав „Свадбеног Министарства“	209
VII. Страх од Краља Милана. Стишавање војске. Експлозија краљева нерасположења	218
VIII. Свадбено Министарство. Цар кум. Краљеве манифестације. Хајка на бивше ministre	221
IX. Краљ против родитеља. Прва објава „благословеног стања“	226
X. Смрт Краља Милана	228

Промена Устава и радикално-напредњачка „фузија“. — Дворске наде и мистерије

I. Промена владе. Министарство д-р Мих. Вујића. Spreмање Новог Устава од 1901	235
II. Проглашење новог Устава. Његова суштина и тајни разлог постанка	243
III. Нове установе и њихови носиоци у „фузији“ и у држави	245
IV. Краљичин „порођај“	247
V. Нагађања и слутње око наследства на престолу	250

Под новим Уставом

I. Избори за Нар. Представништво. Појава „Самосталаца“	253
II. Први, спори кораци Народног Представништва	254
III. Фузија у тешкоћи. Реконструкција министарства	259
IV. Ко је управо господар ситуације	264
V. Краљеве манифестације	266
VI. Фузија у опасности. Једно образовано па суспендовано министарство	270
VII. Једна необична конференција у двору	273
VIII. Триестодневно министарство П. Велимировића	276
IX. Конгрес свесрпских новинара	277
X. Пропаст „фузије“ и њен политички наследник	279
XI. Министарство Генерала Цинцар-Марковића и његов програм	281
XII. Краљ и његова свемоћ и немоћ	284
XIII. Политичке странке после промене од 6. нов. 1902	286

Година хиљаду девет стотина трећа

I. Осврт на деветнаести век	290
II. Даљи рад владин у новој години	296
III. Мартовска демонстрација	297
IV. Благовештенски државни удар	301
V. Писац овог дела кроз догађаје	306
VI. Избори од 19. маја и њихов резултат	311
VII. Добра Краљева расположења и намере за будућност	317
VIII. Последње виђење писца, као министра просвете с Краљем	321

Угашење Династије Обреновића

I. Двадесет девети мај 1903. Доживљаји и успомене писца овога дела у вези са истор. догађајем тога дана	327
II. Жртве догађаја од 29. маја	339
III. Постанак и развитак завере против Краља Александра	342
IV. Смрт Краља Александра I.	347
V. Влада Краљевине Србије. Сазив Народног Представништва. Избор новог Краља, измена Устава и владе	355
VI. Санкција дела од 29. маја 1903	358
VII. Странке и њихове метаморфозе после 29. маја 1903 и знатно даље. Коначна судба твораца тога историјског догађаја	361
VIII. На завршетку	395

ИСПРАВКЕ

<i>Страна</i>	<i>место</i>	<i>шреба</i>
48	Wollen	unseren Willen
99	и незаслужној	и не незаслужној одл. оцени
112	отворен је	створен је и апарат
151	Дим. Црногорац	Дим. Црнобарац
154	Сима Живановић	Сима Живковић
194	у потп. немару	у потпуном немиру
194	у запарању	у целом овом запарању
226	Одељак VIII	IX. одељак
228	одељак IX	X. одељак
288	марили	периодично мирили
294	паникама	у необичним приликама
353	баце преко улице	с прозора га баце према улици, доле у башту
373	у зору 13. јула	у зору 13. јуна (погубљење Д. Д. Апис)

Ретке ситније погрешке, које не ремеће смисао, сами ће читаоци моћи исправити.